

ЦЕНТР РАЗУМКОВА

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: НА ШЛЯХУ ДО ЯКІСНИХ РЕФОРМ

- *реформа сфери охорони здоров'я*
- *освіта*
- *стан розвитку науки*
- *міграція*
- *соціальна політика*
- *людський та соціальний капітал*
- *Україна між Європою та Азією*

Керівник проекту: Ольга ПИЩУЛІНА
Колектив авторів аналітичної доповіді:
Ольга ПИЩУЛІНА (розділи 1, 3, 4, 5, 6)
Тетяна ЮРОЧКО (розділ 2)
Михайло МІЩЕНКО (додаток 1)
Ярослав ЖАЛІЛО (розділ 7)

Видання присвячено дослідженню розвитку людського капіталу в Україні. Розглянуто підходи до визначення людського капіталу, його зв'язок з іншими видами капіталу, зокрема соціальним капіталом. Досліджується вплив державної політики України на основні фактори формування людського капіталу: сферу охорони здоров'я, освіти, науки, соціальної політики, міграції.

This analytical report examines the system of indicators and criteria to measure the human capital, and ways to increase its efficiency.

The report analyzes a wide range of factors affecting the quality of institutional reforms and socio-economic strategies important for development of the human capital, in particular the progress of health and education reforms, scientific development, which should be the key to building a competitive and growing economy.

The chances of transitioning to a social policy, which based on the quality of human capital should be the driving force behind socio-economic development, are assessed.

The report examines the dynamics of migration processes, which are now becoming a threat not only to the development of human capital, but also to the national economy and security.

The report also provides the results of a sociological study on the attitude of Ukrainian citizens towards the main reforms – education, health care and social policy.

The research concludes that absent a sustained effort to build human capital, it is impossible to ensure a sustainable economic development of a country. Insufficient attention to the development of human capital leads to significant social losses, worsens human well-being, and negatively affects the opportunities for sustainable growth and effective governance.

Думки, висловлені в цьому виданні, не обов'язково відбивають позицію чи схвалюються грантодавцем.

Видання здійснене за підтримки Представництва Фонду Фрідріха Науманна за Свободу в Україні.

Friedrich Naumann
STIFTUNG **FÜR DIE FREIHEIT**

ISBN 978-966-2050-17-2

© Центр Разумкова, 2018
© Видавництво “Заповіт”, 2018

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО

Анатолій РАЧОК, Генеральний директор Центру Разумкова 5

ПЕРЕДМОВА 6

1. НОВІ ВИМІРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ 9

1.1. Основні характеристики людського капіталу 9

1.2. Основні методи оцінки людського капіталу 22

1.3. Оцінка людського капіталу на основі деяких економічних рейтингів 32

1.4. Концепція людського капіталу у Стратегії сталого розвитку ЄС та України 36

2. ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ЯК СТРАТЕГІЧНА СКЛАДОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 49

2.1. Виклики з боку людського капіталу: стан медико-демографічної ситуації в Україні. 50

2.2. Характеристика сучасної ситуації у сфері охорони здоров'я України в контексті розвитку людського капіталу 74

Висновки 92

Додаток 1. Проблеми системи охорони здоров'я очима громадян України 94

3. ОСВІТА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ 104

3.1. Основні показники системи освіти в Україні 105

3.2. Освіта та ринок праці 120

3.3. Видатки на освіту 130

3.4. Реформа фінансування освіти. 143

Висновки 149

Додаток 2. Проблеми системи освіти очима громадян України 150

4. СТАГНАЦІЯ НАУКИ ЯК НЕГАТИВНИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ 162

4.1. Кадровий потенціал української науки 165

4.2. Фундаментальні дослідження 172

4.3. Фінансування науки 178

Висновки 185

5. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ 186

5.1. Видатки соціального спрямування 187

5.2. Доходи та заробітна плата як фактор розвитку людського капіталу 191

5.3. Соціальні стандарти 197

5.4. Доходи, витрати та заощадження домогосподарств 207

5.5. Бідність та депривація 224

Висновки 227

Додаток 3. Роль держави очима громадян України 228

6. ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ	234
6.1. Загальна оцінка обсягу міграції з України	234
6.2. Основні напрямки міграції громадян України	244
Польща	246
Чехія	251
Росія	252
6.3. Головні категорії українських мігрантів	262
Висновки	282
7. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИК ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ	283
7.1. Сучасні тенденції посилення ролі соціального капіталу в забезпеченні продуктивності людського капіталу	283
7.2. Складові формування соціального капіталу: стан в Україні	295
7.2.1. Довіра	295
7.2.2. Безпека	301
7.2.3. Комунікації	304
7.2.4. Інклюзія	309
7.3. Перспективи подальшого розвитку соціального капіталу в Україні	316
МАКРОЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ І СКЛАДОВІ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: УКРАЇНА МІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ	
<i>Василь ЮРЧИШИН</i>	322
1. Економічне зростання	325
2. Структурні особливості безробіття	333
3. Інвестиційні та зовнішньоекономічні процеси	345
4. Інтелектуальний і гуманітарний потенціал	355
Спостереження, зауваження і рекомендації	365

ВСТУПНЕ СЛОВО

У XXI столітті світовими лідерами стають країни, які навчилися краще за інші використовувати знання, вміння, компетенції людей, їх здатності до подальшого навчання – усе те, що охоплюється категорією “людський капітал”.

11 жовтня 2018р. у Сінгапурі МВФ та Світовий банк презентували новий Індекс людського капіталу. Згідно з цим Індексом, з 157 представлених країн Україна посіла високе 50 місце. Значною мірою це пов'язано із започаткованими реформами систем охорони здоров'я та освіти.

Запропонована до Вашої уваги аналітична доповідь представляє точку зору Центру Разумкова щодо системи показників та критеріїв оцінки людського капіталу, аналізує шляхи підвищення ефективності його використання. Метою видання є необхідність дати відповідь на питання, чому зростає роль людського капіталу в майбутньому розвитку України та яким чином людський капітал впливає на багатство країни.

Доповідь аналізує широкий спектр факторів, що безпосередньо впливають на якість інституційних реформ та соціально-економічних стратегій, спрямованих на розвиток людського капіталу, зокрема, реформування сфер охорони здоров'я та освіти, стан розвитку української науки та ін. Аналізуються шанси переходу до соціальної політики, яка, спираючись на якість людського капіталу, мала б стати рушієм соціально-економічного зростання. Досліджується динаміка міграційних процесів, які наразі перетворюються на загрозу не лише розвитку людського капіталу, але й розвитку економіки та національній безпеці у цілому. У доповіді наводяться результати соціологічного дослідження ставлення громадян України до реформ освіти, охорони здоров'я та соціальної політики.

Головний висновок нашого дослідження цілком очевидний – недостатня увага до розвитку людського капіталу призводить до значних суспільних витрат, завдає збитків добробуту людей, обмежує можливості сталого зростання та ефективності управління. Без інвестицій у своїх громадян неможливо забезпечити потужний економічний розвиток країни. Це становить серйозний виклик для нашої держави.

Водночас, в Україні ще є значні резерви для розвитку людського капіталу. Завдання полягає в тому, щоб задіяти усі наявні політичні інструменти, здійснити значні інституційні перетворення у соціально-економічній сфері, щоб розвинути і використати цей потенціал на благо українського суспільства.

Анатолій РАЧОК,
Генеральний директор Центру Разумкова

ПЕРЕДМОВА

Сучасне людство вступило в нове століття у процесі наростаючих глобальних змін, серед яких зміни людини та її розвиток різко відстають від змін в техно економічній сфері. Подолання цього відставання і створення сучасної системи, яка формує і розвиває людину, і як наслідок збільшує людський капітал, вимагають глобальні процеси.

Людський капітал є головним драйвером створення та розвитку інноваційної економіки. Саме креативне ядро людського капіталу – провідні вчені, викладачі, управлінці, вчителі та інші фахівці генерують інновації, формують сприятливі умови для інноваційного процесу і високої якості життя.

Лауреат Нобелівської премії з економіки Саймон Кузнец писав у минулому столітті, що для науково-технічного прориву та переходу до нового технологічного укладу в країні має бути накопичений людський капітал¹. Головними причинами вибіркості потрапляння країн світу до числа передових країн з постіндустріальними передовими економіками – низька якість та вартість національного людського капіталу, низька якість життя, нерозвинутість державних інститутів, які не забезпечують достатніх умов для створення 5, 6 і 7 технологічних укладів економіки. Саме тому далеко не всі країни, що розвиваються, зможуть увійти до розвинутих країн світу. За оцінками експертів ОЕСР, лише близько 5% країн, що розвиваються, у майбутньому поповнять число розвинутих країн світу². Решта так і залишиться у “приймальні” технологічно прогресивного світу, або навіть до “приймальні” не потраплять.

Тому не дивно, що постіндустріальну економіку бажають створити всі країни, навіть слаборозвинені, що не мають конкурентоспроможної індустріальної економіки, а вдалося це тільки одиницям.

Усі успішні в своєму розвитку країни з економіками, що наздоганяють, починали з випереджаючого розвитку складових національного людського капіталу, з очищення його від негативної складової – з придушення корупції і зниження злочинності, там, де вона була високою.

На сьогодні стан людського капіталу України є досить сумним: населення стрімко скорочується та старіє; народжуваність значно нижче рівня, необхідного для простого відтворення населення; частка працездатного населення зменшується; зростає трудова міграція, особливо втрачає Україна інтелектуальний

¹ Simon S. Kuznets, <https://www.nap.edu/read/10169/chapter/13>.

² А. Йоханссон, И. Гийемет, Ф. Муртин, К. де ла Месоннев, Дж. Николетти, Д. Тернер, Г. Бускет, Ф. Спинелли “Группа двадцати” – глобальный механизм координации и управления ростом? Сценарий долгосрочного глобального роста до 2060г.

капітал; відбувається погіршення стану здоров'я населення та зниження якості освіти, що призводить до нестачі кваліфікованого людського капіталу в усіх галузях економіки.

“Україна мала стати процвітаючою країною із середнім доходом. Проте вона перетворюється на одну з бідніших країн Європи”³. Такий невтішний висновок з’явився на сторінках провідного аналітичного центру *Atlantic Council*. Розвиток економіки України не можна назвати успішним. Кількість заявлених на сьогоднішній день напрямів реформування цілком нівелюються на тлі моральної кризи, духовної спустошеності, проблем поганого здоров'я та вимирання. Україна у лідерах по депопуляції населення. Не вирішені ключові завдання та проблеми диверсифікації економіки та промисловості.

Реформи не здатні продемонструвати ефективність в умовах поширення корупції, завищеної вартості закупівель та проектів, низької продуктивності та якості праці, людського капіталу.

Про модернізацію промислових секторів більше розмови, ніж справи. Навіть державні монополії, олігополії та корпорації ухиляються від інвестицій в науку, передові технології, модернізацію основних фондів.

Екстенсивні типи економічного розвитку України вичерпані повністю, проте інтенсивні типи зростання майже не реалізуються внаслідок вкрай низького рівня і якості людського капіталу.

Не вирішена проблема головної перепони на шляху процесів розвитку – високий рівень корупції. Він підтримує високу злочинність, включаючи економічну, та стримує креативність інтелектуалів, фахівців, венчуристів та підприємців, подавляє інтерес до України стратегічних інвесторів та потенційних інноваторів. У корумпованому та кримінальному середовищі знання втрачають свою цінність, а дослідники, інноватори та бізнес-підприємці – економічну свободу та креативність.

Наразі людський капітал в якості фактору розвитку присутній у середньострокових планах пріоритетних дій Уряду, проте присутній він лише формально і його розвиток зведено до інвестицій в освіту та охорону здоров'я. Фактично ігнорується його провідна роль у процесах розвитку економіки, суспільства, сім'ї, особистості.

В Україні економічні реформи почалися без попередньої оцінки їх впливу на людський потенціал, без включення необхідних соціальних амортизаторів, без виявлення допустимих меж погіршення людського капіталу країни, і тим самим різко знизили дореформений рівень життя, що негативно вплинуло на ступінь трудової і соціальної активності та скоротило можливості як приватного, так і державного секторів вкладати інвестиції в розвиток продуктивних якостей населення. Руйнування накопиченого людського капіталу, відсутність нових напрямів

³ Why Is Ukraine Still So Poor? Atlantic Council, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-is-ukraine-still-so-poor>.

його розвитку створили серйозні побоювання, що українська економіка може втратити одне із найперспективніших джерел економічного прогресу.

Численні приклади невдач України в державному будівництві, законодавстві, економіці, в інноваційному секторі економіки тощо – прямий наслідок низької якості і ефективності українського людського капіталу і, відповідно, низької віддачі від інвестицій в нього.

Таким чином, тенденції людського капіталу в нашій державі свідчать про проблематичність майбутнього успішного розвитку національної економіки, в центрі якої стоїть людина – дійсний капітал, здатний створювати нові продуктивні сили і відносини для забезпечення розвитку країни і людства. Зрозуміло, що такий стан розвитку людського капіталу спонукає до пошуку адекватних технологій його оцінки та обліку, а також механізмів контролю за його розвитком.

Практика спонукає переоцінювати і коригувати старі підходи до формування людського капіталу, своєчасно реагувати на нові проблеми, що виникають під час соціально-економічних перетворень. Рішення практичних питань неможливо без розробки науково обґрунтованої концепції розвитку і збереження людського капіталу. У рамках цієї концепції важливо, перш за все, досліджувати базу, глибинну основу його відтворення і збереження.

Україні необхідна кардинальна зміна парадигми свого розвитку, перехід на нові принципи стратегічного планування, в основі якого лежать висока якість життя населення і висока якість національного людського капіталу. Необхідна комплексна і системна концепція і стратегія розвитку українського національного людського капіталу та підвищення його якості, яка і повинна стати ядром нової парадигми і стратегії розвитку України.

Світ, в якому ми зараз живемо, це світ конкуренції різних систем соціальної організації. Розгортається запекла боротьба за людський та соціальний капітал, і ті країни, які не здатні створювати ефективну систему соціальної організації, самі перетворюються на ресурс. Наразі експортується не тільки нафта, газ або метал, експортується людський капітал. Україна сьогодні – експортер людського капіталу, і дивлячись на позиції сучасної влади – свідомо і цілеспрямовано. І це не тільки небезпечно, але й може призвести до демонтажу національного проекту. Тому Україні необхідна кардинальна зміна парадигми свого розвитку, необхідний перехід на нові принципи стратегічного планування, в основі якого лежатимуть висока якість життя населення і висока якість людського капіталу.

Історію країни та розвиток її людського капіталу і економіки неможливо відірвати від сьогоднішнього життя. Аналіз у розрізі розвитку та стану національного людського капіталу допомагає відповісти на деякі з питань: хто ми такі, на що здатні, що зробили, хто винуватий, що нам робити і що з нами буде у майбутньому.

1. НОВІ ВИМІРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Під впливом інноваційних процесів у сучасних суспільствах дедалі вагомішу (майже першорядну) роль відіграють інформація та знання, головним носієм яких є людина. Розвиток інформаційних технологій, які наразі стають рушіями економічного прогресу, сприяє формуванню підвищених вимог до якості людських ресурсів та обумовлюють їх пріоритетну природу, порівняно з природничими ресурсами. Тому основним маркером розвинутого суспільства і ключовим фактором сталого розвитку стає не лише модернізація виробництва, оновлення науково-технічної бази та розвиток технологій, але й підвищення конкурентоспроможності на основі ефективного використання людського капіталу.

Питанням людського капіталу присвячується дедалі більше уваги, як одній з важливих складових сталого розвитку будь-якої країни. Ідея про те, що людина є найважливішим економічним ресурсом, наразі повертається з периферії економічної науки та розглядається як актив, що приносить регулярний дохід.

1.1. Основні характеристики людського капіталу

Види капіталів та основні визначення. У ХХІ ст. поступово відбуваються процеси заміщення в національному багатстві фізичного і природного капіталу людським капіталом. Саме тому концепція людського капіталу посідає одне з перших місць у теорії економічного розвитку. Існуючі теорії сталого розвитку та концепції національного багатства базуються на визнанні людини як основної рушійної сили суспільного та економічного прогресу.

Фактично теорія “людського капіталу” відображає переорієнтацію економічної науки з проблем використання трудових ресурсів на проблеми створення якісно нової робочої сили. При цьому з точки зору економістів поняття “людський капітал” повністю відповідає стандартним визначення капіталу.

Поняття “людський капітал” означає не лише усвідомлення вирішальної ролі людини в економічній системі суспільства, але й визнання необхідності інвестування в людину. Адже саме людський розвиток має забезпечити свободу повною мірою реалізувати потенціал кожного людського життя¹.

Більшість дослідників людського капіталу акцентують увагу на економічному результаті від інвестицій у людський розвиток. З точки зору Т.Шульца (T.Schultz), одного із засновників теорії людського капіталу, інвестиції в людський

¹ Доклад о человеческом развитии 2016. – UNiLibrary, https://www.oecd-ilibrary.org/economic-and-social-development/2016_58f3a150-ru.

капітал, зростання цінності людської праці стає вагомим чинником перебудови економіки, модернізації економічних та юридичних інститутів. За такого підходу розвиток розглядається не просто як підвищення темпів економічного зростання, а як інвестиції в людський капітал і ліквідацію бідності². Т.Шульц вважає, що у країнах, які прагнуть розвитку, економічне зростання досягається не тільки завдяки трансферту технологій, інвестиціями у фізичний капітал і накопиченням знань. Економічне зростання залежить від людського капіталу і в іншому сенсі: від поліпшення здоров'я людей, зниження злочинності, від відповідного соціального клімату і інститутів, від виховання.

Перші підходи до розуміння людини як важливішого капітального ресурсу з'явилися на ранніх етапах історії економічної науки³. Активно про людський капітал стали говорити в 1950-1960рр.⁴ Справа в тому, що в умовах ринкової економіки багато явищ і процесів набувають товарної і грошової форми та розглядаються як актив, що приносить регулярний дохід. Людина також не стала винятком – такі характеристики людини як знання, здібності, навички та досвід, які за своєю сутністю не є товаром, грошима або капіталом, набувають цю історично минулу форму. Таким чином, в умовах капіталістичного суспільного ладу, капіталом – цінністю, що приносить грошовий дохід у процесі товарного виробництва, – стають усі ресурси. Оскільки сучасна економічна теорія мислить винятково категоріями ринкового господарства.

Характерним є те, що кількість різновидів капіталу стрімко збільшується. Наприкінці ХХ ст. було виокремлено вісім форм капіталу: *економічний, соціальний, символічний, культурний, фізіологічний, адміністративний, політичний та фізичний капітал*⁵.

Також виділяють поняття *інтелектуального капіталу* як сукупності людського, соціального та організаційного капіталу компанії. Усе це важливо для розуміння того, що економіка отримала від природи, а що було створено людьми. Такий детальний поділ людських функцій, за якого окремі дані від природи або набуті властивості людини починають приносити самостійний дохід, свідчить не тільки про глибокий суспільний розподіл праці, але й про широкий розвиток товарногрошових відносин, коли все вимірюється у грошах, набуває властивість самозростання, починає розглядатися як підстава для отримання додаткового доходу.

Тривають дискусії стосовно меж існуючих понять про капітали, проте дослідники єдині в тому, що не існує жодного виду капіталу у відриві від людини.

² Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe, 2016, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>.

³ Витоки концепції людського капіталу можна знайти у працях англійського економіста В.Петті в роботі “Політична арифметика (1676р.)”, <https://ekonomstat.ru/uchebnoe-posobie-po-istorii-statistiki/474-politicheskaja-arifmetika.html>.

⁴ Сучасна теорія людського капіталу була сформульована перш за все у працях американського економіста Г.Беккера, автора дослідження “Людський капітал” (1964р.), якому в 1992р. було присуджено Нобелівську премію з економіки, Т.Шульца “Людський капітал: питання політики та можливості дослідження” (Schultz T. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. In: Human Resources. Fiftieth Anniversary Colloquium .VI. N. Y /1975) та Г.Беккер “Человеческий капитал” (Becker G. Human Capital. NY., L., 1975).

⁵ Бурдьє П. Формы капитала. – Социологическое пространство Бурдьё, <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>.

Порівняльні характеристики різних видів капіталу

	Зміст, інкорпорований стан	Об'єктивований стан	Інституційний стан	Стратифікаційні системи	Методи створення	Способи вимірювання
Економічний	Виробництво прибутку. Максимальна ліквідність	Матеріальні цінності. Засоби виробництва, товари, гроші	Права власності	Класовий	Створюється, накопичується індивідами та соціальними групами	Грошова оцінка, фізичні одиниці
Культурний	Практичне знання, навички соціалізації	Знаки та символи, що впізнаються	Статусні групи	Культурно-нормативна	Виховання	Рівень престижу, середа та час соціалізації
Людський	Знання, вміння, навички	Компетенції індивідів	Дипломи, розряди, патенти, ліцензії	Окремі індивіди	Створюється та накопичується індивідом	Показники освіти, економічної активності, стану здоров'я
Соціальний	Зв'язки, норми, цінності соціальних груп, дотримання зобов'язань, довіра	Мережеві зв'язки	Соціальні кола	Мережева	Створюється та накопичується всередині соціальних груп	Включеність до мереж їх характеристики
Адміністративний	Регулювання доступу до ресурсів	Корпоративна організація	Посадові структури	Корпоративна	Призначення (на посаду)	Посадовий рівень, масштаб корпорації
Політичний	Мобілізація колективної дії, представлення інтересів	Партії, суспільні рухи	Структури лідерства	Політична	Висування	Політична активність
Символічний ⁶	Капітал, що сприймається символічно	Довіра, зв'язки, репутація, добре ім'я	Може бути частиною будь-якого капіталу	Культурно-символічна	Пояснення	Оцінка публічного впливу
Фізичний	Здатність до праці	Фізичні та психологічні якості	Медичні показники	–	Генетичні	Рівень здоров'я та працездатності
Інтелектуальний	Унікальні здатності і спеціальні знання, які безпосередньо використовуються у виробництві продукту, що випускається	Сукупність працездатного населення	Інформаційні структури суспільства	Високоосвічена частина населення з більш високим рівнем освіти	Системи наукових проєктних устранов, накопичувачеві інформації	Патенти ноу-хау, торгові марки

⁶ Бурдьє П. Форми капітала. – Соціологіческое пространство Бурдьє, <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>.

Аналізуючи “людські ресурси” перш за все звертають увагу на такі їх основні показники:

- *показники людського капіталу* – рівень і якість освіти, показники здоров’я дорослих людей (не-детерміновані при народженні), показники висхідної вертикальної мобільності;
- *показники фізіологічного капіталу* – показники здоров’я дітей, показники здоров’я дорослих людей (детерміновані при народженні);
- *показники соціального капіталу* – рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, показники довіри, характеристики домінуючих цінностей і норм поведінки в усіх сферах життя.

Поняття “соціальний капітал” стало використовуватися відносно недавно, коли традиційне розуміння факторів виробництва (праця, земля, капітал, підприємницькі здібності) відійшло на другий план і дедалі частіше для позначення економічних ресурсів використовуються терміни “капітал”, “потенціал”.

Чітко розмежувати людський і соціальний капітал складно через відсутність загальноприйнятих визначень цих понять і “часткового перетинання їх смислових полів”. “Якщо фізичний капітал повністю помітний, будучи втіленим в очевидних матеріальних формах, то людський капітал є менш помітним. Він проявляється у навичках і знаннях, набутих індивідом. Соціальний же капітал ще менш помітний, оскільки він існує тільки у взаєминах індивідів”⁷ (таблиця “Визначення людського та соціального капіталу”).

Інвестиції у людський розвиток. У методологічних дослідженнях Системи національних рахунків (СНР-93)⁸ Департаменту з економічних та соціальних питань ООН визнається, що інвестиції у людський розвиток є ідентичними, порівняно з інвестиціями в основний капітал, оскільки збільшують виробничий потенціал людини та відповідно виступають для людини джерелом економічних вигід. Хоча відповідно до діючої методології СНР, людський капітал не належить до числа капітальних активів унаслідок того, що він:

- не є фізичним капіталом;
- не може бути присвоєним (знання та навички людини не переміщуються від однієї людини до іншої (*cannot transferred to others*) і не може відобразитися у балансах підприємств, на яких люди працюють;
- не піддається виміру;
- не сумісний з конвенціями та інститутами, що регулюють стандартні трансакції, які відображаються у фінансовій звітності.

⁷ Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. – Общественные науки и современность, 2001г., №3, с.124. Більш докладно про соціальний капітал див. розділ 7 “Формування соціального капіталу як чинник збільшення продуктивності людського капіталу” цієї доповіді.

⁸ Дополнения и поправки к Системе национальных счетов 1993 года. – Департамент по экономическим и социальным вопросам, Статистический отдел ООН, ОЭСР, МВФ, Серия F/2/Rev.4, https://unstats.un.org/unsd/publication/Seriesf/seriesf_2rev4_add1r.pdf.

Визначення людського та соціального капіталу	
Людський капітал ⁹	Соціальний капітал
ОЕСР	
Знання, кваліфікації, навички та інші якості, якими володіє індивідуум і які важливі для господарської діяльності ¹⁰	Норми і суспільні відносини, оформлені в соціальних структурах, які дозволяють людям погоджувати свої дії для досягнення поставлених цілей ¹¹
Світовий банк	
Сукупність знань, професійних якостей, досвіду, якими володіють індивідууми і які роблять їх "економічно продуктивними". Людський капітал може бути збільшений за рахунок вкладень в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку ¹²	Належить до норм і мережевих зв'язків, що дозволяє здійснювати колективні дії; охоплює інститути, взаємини і звичаї, що визначають якість і кількість громадських зв'язків
Група високого рівня із зайнятості та соціального виміру ЄС	
Знання, навички, компетенції, притаманні індивідуумам, які сприяють особистому, громадському, економічному добробуту	Мережі, участь у громадському житті разом з нормами, що поділяються іншими особами, цінностями, звичками, звичаями, які сприяють співпраці всередині або між групами для досягнення загальних цілей ¹³
Дослідники королівського технологічного інституту (Стокгольм)	
	Сукупність соціальних мереж/відносин, норм і цінностей, які створені, зібрані, поширюються через ці мережі ¹⁴
Економічний словник Penguin Dictionary of Economics людський капітал визначає як "навички, здатність та вміння, які має людина і які дозволяють їй отримувати дохід". Таке визначення підкреслює стан людини, який формується завдяки інвестиціям у людський капітал ¹⁵	

⁹ Керівництво з виміру людського капіталу економічної комісії ООН наводить вичерпний перелік визначень людського капіталу, що характеризує його економічну природу. Див.: Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe, 2016, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>.

¹⁰ The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. – OECD, 2001, <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>.

¹¹ Там само. Див. також: Scrivens K., Smith C. Four Interpretations of Social Capital: An Agenda for Measurement. – OECD Statistics Working Papers, 2013, http://www.oecd-ilibrary.org/economics/four-interpretations-of-social-capital_5jzbcx010wmt-en.

¹² Измерение человеческого капитала: передовые инициативы и будущие проблемы. – Экономический и Социальный Совет ООН, Европейская экономическая комиссия, Конференция европейских статистиков, 61-я пленарная сессия, Женева, 10-12 июня 2013г., https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2013/5_R_.pdf.

¹³ Social Capital. – European Council, Special EUROBAROMETER №223, 2005, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_223_en.pdf.

¹⁴ Building Social Capital for Social Entrepreneurship. – Annals of Public and Cooperative Economics, 2012, vol.83, issue 1, pp.101-116, https://www.researchgate.net/publication/227371116_Building_Social_Capital_For_Social_Entrepreneurship.

¹⁵ Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe, 2016, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>.

Інвестиції в людський капітал є цілеспрямованими витратами на розвиток людини в грошовій або іншій формі (на освіту, охорону здоров'я, мобільність), які сприяють удосконаленню інтелектуального та професійного зростання людини, підвищенню продуктивних здібностей, що приносить у майбутньому дохід як індивіду, так і суспільству в цілому. Традиційно виділяють три види інвестицій в людський капітал:

- витрати на освіту, включаючи загальну і спеціальну, формальну та неформальну, підготовку за місцем роботи;
- витрати на охорону здоров'я, що складаються з витрат на профілактику захворювань, медичне обслуговування, дієтичне харчування, поліпшення житлових умов;
- витрати на мобільність, завдяки яким працівники мігрують з місць з низькою продуктивністю.

З усіх видів інвестицій в людський капітал найбільш важливими є вкладення в освіту та здоров'я. Загальна і спеціальна освіта покращують якість, підвищують рівень і запас знань людини, тим самим збільшують обсяг і якість людського капіталу. Інвестиції ж у вищу освіту сприяють формуванню висококваліфікованих фахівців, праця яких здійснює найбільший вплив на темпи економічного зростання.

З точки зору теоретиків людського капіталу велику роль відіграє виробнича підготовка, яка охоплює як формальне навчання безпосередньо всередині фірми, так і накопичення досвіду в процесі трудової діяльності. Спеціальна підготовка надає працівникам саме ті знання і навички, які є цікавими тій організації, де вони були отримані. *Загальна підготовка* передбачає набуття працівником

універсальних неспеціалізованих навичок загального характеру. *Спеціальна підготовка* більшою частиною фінансується за рахунок організацій, які отримуватимуть майбутній дохід від інвестування у спеціальну підготовку. Саме поняття “спеціального людського капіталу” допомогло з’ясувати, чому серед працівників з тривалим стажем роботи на одному місці плінність є нижчою, і чому заповнення вакансій в організаціях відбувається за рахунок внутрішніх просувань, а не за рахунок наймів із зовнішнього ринку¹⁶.

¹⁶ Глибокий аналіз проблем виробничої підготовки було зроблено Дж.Мінцером (*Mincer Jacob*). Згідно з його оцінками, обсяг інвестицій у підготовку на виробництві можна порівняти з обсягами інвестицій у формальну освіту. Норми її віддачі також не поступаються нормам віддачі формальної освіти. Див.: *Investment in Human Capital and Personal Income Distribution* (Інвестиції в людський капітал і персональне розподілення доходу), <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/258055>.

Компоненти та схеми формування людського капіталу згідно з визначенням ОЕСР¹⁷

Інвестиції в людський капітал упродовж життя	Людський капітал, втілений в індивідах	Блага, обумовлені інвестиціями в людський капітал	
Виховання дітей	Знання	Економічні	Ринкова діяльність
Освіта			Неринкова діяльність
Виробниче навчання	Навички		Здоров'я
Інформаційне навчання	Вміння	Неекономічні особистісні	Суб'єктивний добробут
Охорона здоров'я	Здібності	Неекономічні (соціальні)	Обізнаність громадян
Міграція			Бажання співробітництва

У сучасній економічній теорії в межах теорій ендогенного зростання, людський капітал визначається як одна зі складових стабільного довгострокового зростання (разом з новими технологіями через інновації). Саме тому суспільство повинно акцентувати на формуванні людського капіталу та ефективному його використанні. Збільшенню людського капіталу сприяє не лише якісна освіта на всіх рівнях, але й можливість здійснювати науково-дослідну роботу безпосередньо на підприємствах. За умов стабільної ціни на новітні технології темпи економічного зростання залежать лише від обсягу людського капіталу, зосередженого у сфері отримання нових знань.

Існує наявність тісного зв'язку між рівнем економічного розвитку країни і рівнем розвитку людського капіталу. Це пояснюється не стільки тим, що розвинуті країни мають великі можливості інвестувати в освіту, охорону здоров'я, поліпшення умов праці, а перш за все тим, що якісний людський капітал забезпечує кращий економічний і соціальний результат. Також велике значення для розвитку людського капіталу має сприятливість зовнішнього середовища, яку створила держава для своїх громадян.

Розрахунки показують, що рентабельність людського капіталу, як правило, є вищою, порівняно з рентабельністю фізичного капіталу. Міжнародні порівняння демонструють, що з ростом душевого доходу ефективність вкладень у людину зменшується, але в найбагатших країнах знову рухається вгору. Таким чином, взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку і нормами віддачі освіти має U-образну форму¹⁸.

За умови недостатнього розвитку людського капіталу економічна діяльність стає більш примітивною, а можливості економіки недовикористаними. Дослідники¹⁹ звертають увагу на той факт, що іноді уряди роблять помилкові висновки, що недостатній розвиток людського капіталу можна компенсувати

¹⁷ Руководство по измерению человеческого капитала. – ООН, Целевая группа по измерению человеческого капитала, Нью-Йорк и Женева, 2016г., https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2016/ECECES-STAT20166_R.pdf.

¹⁸ Проблемы развития человеческого капитал в современном социальном поле Украины: организационный аспект. – Народная украинская академия, Харьков, 2016г., 3542 с.

¹⁹ Knack S., Keefer Ph. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. – Quarterly Journal of Economics, 1997, Vol. 112, №4, p.1251-1288.

більш швидкими темпами проведення інституційних реформ за ініціативою держави. Результати емпіричних досліджень²⁰ показали, що найбільш часто проблеми виникають саме у політичних реформ, пов'язаних з посиленням демократичних принципів у державному управлінні. Певні провали демократичних реформ вказують на наявність “втраченої ланки” в підходах, які пов'язують економічні успіхи з існуванням сучасних інститутів. Такою “втраченою ланкою” є людський капітал, від якого залежить ефективність формальних інститутів, а також ефективність державного управління.

Система показників людського капіталу. Людський капітал має багато вимірів і може набуватися різними шляхами – дома, в учбових закладах, на робочих місцях тощо. Як уже зазначалось, основними видами вкладень у людину є освіта, професійна (виробнича) підготовка, охорона здоров'я, міграція, пошук інформації на ринку, виховання дітей. Освіта і професійна підготовка збільшує обсяг людського капіталу, охорона здоров'я збільшує його тривалість, міграція і пошук інформації сприяє підвищенню цін на послуги людського капіталу, виховання відтворює його в наступних поколіннях.

Центральне місце в економічній теорії людського капіталу належить поняттю *норми віддачі*. Воно будується на аналогії з нормою прибутку на капітал та дозволяє оцінити ефективність людських інвестицій, перш за все, в освіту та виробничу підготовку. Саме теоретики людського капіталу виходять з уявлень про те, що за умови вкладення коштів у підготовку та освіту учні та їх батьки поведуть себе раціонально, тобто прорачовують відповідні вигоди та втрати.

Таку норму віддачі теоретики людського капіталу вираховують за двома підходами:

1. *Пряме вимірювання вигід і витрат*²¹. Наприклад, дохід від отримання вищої освіти може бути представлений як різниця між доходами тих, хто має вищу освіту, та тих, хто її не має. До складу витрат, окрім прямих витрат, зараховується втрачені доходи, недоотримані за роки навчання (цінність часу тих, хто навчається, що витрачений на формування людського розвитку). Втрачені заробітки зазвичай складають дві третини сумарних витрат на навчання.
2. *Оцінка параметрів “виробничої функції заробітків” (внутрішні норми віддачі)*²² – описує залежність доходів людини від рівня її освіти²³, трудового стажу, тривалості відпрацьованого часу тощо.

²⁰ Полищук Л., Меняшев Р. Экономическое значение социального капитала. – Вопросы экономики, 2011г., №12, с.46-65.

²¹ Becker G. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. – Journal of Political Economy, Supplement, 1962, №70, <http://www.nber.org/chapters/c3733.pdf>. Г.Беккер інвестиції в людський капітал. Теоретичний аналіз. – <http://methodology.chat.ru/becker1.htm>

²² Mincer J. Schooling, Experience, and Earnings. – National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, 1974, <http://www.nber.org/chapters/c3693.pdf>.

²³ Оцінки внутрішніх норм віддачі критикувалися за те, що високі заробітки працівників освіти можуть свідчити не про корисність отриманих навичок і знань, а є наслідком природничої обдарованості або належності до більш заможних сімей. Тим не менш, емпіричний аналіз вказує на те, що і фактор здібностей, і фактор соціального статусу не відіграють великої самостійної ролі. Вплив є лише опосередкованим, залежить від обсягу та якості отриманої освіти.

Запровадження типів, видів і характеристик людського капіталу на мікрорівнях, на рівні індивідуума, сім'ї та організації дозволяють деталізувати сутність процесів інтеграції людського капіталу, як продуктивного чинника, на всіх рівнях. У теорії та практиці людського капіталу фахівці виділяють різні види людського капіталу²⁴.

Види людського капіталу		
Індивідуальний		Накопичений запас особливих і спеціальних знань, професійних навичок, що дозволяють людині отримати додаткові доходи
Корпоративний	Мікрорівень	Накопичений організацією спеціальний та особливий, порівняно з конкурентами, індивідуальний людський капітал, а також особливі управлінські та інтелектуальні технології, включаючи інформаційні, що підвищують конкурентоспроможність організації
Національний	Макрорівень	Сукупність працездатного населення. Частина інноваційних (креативних) трудових ресурсів, накопичені конкурентоздатні, високопродуктивні знання, інноваційна система, інтелектуальний капітал та інноваційні технології в усіх сферах життєдіяльності, а також висока якість життя, що забезпечує конкурентоспроможність економіки країни на світових ринках в умовах глобалізації

Людський капітал має складну внутрішню структуру та систему показників.

Показники людського капіталу		
Натуральні	Вартісні	
	За етапами інвестиційного процесу	
	За показниками обсягу вкладень у людський капітал	
	За показниками величини накопиченого капіталу	
	За показниками ефективності функціонування людського капіталу	
За можливістю кількісної оцінки		
Кількісні	Якісні	
За ступенем впливу		
Прямі	Опосередковані	
За способом отримання показників		
Спостерігаються емпірично (статистичні)	Такі, що розраховуються (за попередніми)	Такі, що оцінюються (отримуються на основі експертних оцінок)
За способом побудови показників		
Агреговані	Синтетичні	
За формою вираження показників		
Абсолютні	Відносні	

²⁴ Корчагин Ю. Человеческий капитал как интенсивный социально-экономический фактор развития личности, экономики, общества и государственности. – Высшая школа экономики, Научный семинар “Человеческий капитал как междисциплинарная область исследований”, Москва-Воронеж 2011г.

Внутрішня структура людського капіталу		
Мікрорівень		Макрорівень
Людина	Організація	Національна економіка
Освіта (натуральні показники)		
1. Кількість років навчання (рівень формальної освіти) 2. Рівень знань	1. Чисельність і частка фахівців з середньою, вищою та другою вищою освітою 2. Освітня ємкість виробництва (форд освіти організації/ валовий випуск)	1. Кількість учбових закладів (за рівнями) 2. Чисельність викладачів та їх частка в зайнятому населенні, число випускників ЗВО, частка осіб з вищої та середньою спеціальною освітою
Освіта (вартісні показники)		
1. Прямі витрати особи на отримання освіти 2. Особистісна внутрішня норма віддачі	1. Витрати на навчання співробітників 2. Середні витрати на навчання одного співробітника (на рік) 3. Освітня ємкість (фонд освіти організації/валовий прибуток)	1. Осяг і частка витрат на освітні програми ВВП/бюджету (за рівнями) 2. Витрати в розрахунку на одного студента/учня 3. Фонд освіти (число людино-років навчання, вартість навчання)
Наука (натуральні показники)		
1. Особистісні наукові досягнення (публікації, гранти, премії, цитування) 2. Особистісний науковий статус (вчений ступінь, звання, посада)	1. Чисельність і частка персоналу, зайнятого науковими дослідженнями 2. Вихід наукової продукції	1. Чисельність зайнятих у науці та науковому обслуговуванні, їх частка в зайнятому населенні 2. Чисельність наукових працівників, їх частка в чисельності зайнятих у науці та науковому обслуговуванні 3. Чисельність докторів і кандидатів наук, їх частка в чисельності наукових працівників
Наука (вартісні показники)		
1. Доходи від наукової діяльності	1. Витрати на підготовку (залучення) консультантів (вчених) 2. Доходи від реалізації наукової продукції	1. Об'єми і частка витрат на науку у ВВП 2. Об'єми і частка витрат на науку з бюджету та інших джерел 3. Витрати на одного зайнятого в науці
Інноваційна діяльність і підприємництво (натуральні показники)		
1. Природні творчі здібності 2. Підприємницькі здібності	1. Чисельність і частка персоналу, зайнятого НДДКР 2. Частка нової продукції, коефіцієнт оновлення продукції 3. Якість продукції 4. Кількість патентів, авторських прав, рацпропозицій	1. Чисельність працівників, зайнятих НДДКР, їх частка в чисельності зайнятого населення 2. Частка "інформаційних" працівників у чисельності зайнятого населення 3. Об'єм виробництва нової інформації 4. Кількість винаходів, патентів авторських прав на рік (на 100 тис. зайнятих) 5. Кількість створених зразків нової техніки 6. Кількість уперше використаної нової техніки 7. Кількість поданих заявок на винаходи 8. Кількість уперше використаних винаходів

Внутрішня структура людського капіталу <i>(продовження)</i>		
Мікрорівень		Макрорівень
Людина	Організація	Національна економіка
Інноваційна діяльність і підприємництво (вартісні показники)		
1. Особисті витрати на винахідну діяльність 2. Дохід від винахідної діяльності 3. Величина підприємницького доходу (прибутку) 4. Особистісна (внутрішня) норма віддачі	1. Частка інтелектуальної власності в уставному капіталі 2. Витрати на НДДКР 3. Фонд стимулювання інновацій, винаходів 4. Витрати на маркетинг 5. Доходи від продажу авторських прав, патентів, ліцензій 6. Об'єм і частка від продажу новаторської продукції 7. Монопольна рента від використання ноу-хау 8. Рівень рентабельності	1. Об'єм інтелектуальної власності 2. Об'єм і частка витрат на НДДКР у ВВП (бюджети) 3. Витрати на впровадження нових технологій 4. Ефективність втілення нової технології 5. Економічний ефект від втілення досліджень 6. Доходи від продажу авторських прав, патентів, ліцензій 7. Доходи від експорту наукоємної техніки і технологій 8. Витрати з фонду підтримки малого та венчурного підприємництва 9. Величина та частка підприємницьких доходів у НД
Професійна підготовка (натуральні показники)		
1. Професіоналізм 2. Кваліфікація 3. Виробничий стаж (досвід) 4. Час зайнятості впродовж року 5. Тривалість роботи на робочому місці	1. Професійно-кваліфікаційний склад персоналу, його чисельність 2. Продукція на одного зайнятого 3. Кількість відпрацьованого часу на одного працівника 4. Якість продукції 5. Об'єми готової продукції, що експортується	1. Професійно-кваліфікаційний склад 2. Рівень функціональної грамотності населення 3. Очікувана тривалість трудового життя 4. Чисельність зайнятих і безробітних, їх рівень 5. Кількість відпрацьованого часу на рік 6. Об'єм і структура експорту
Професійна підготовка (вартісні показники)		
1. Особисті витрати на набуття професії і кваліфікації 2. Приріст доходів унаслідок підвищення кваліфікації 3. Особистісна норма віддачі	1. Витрати на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації персоналу 2. Ефективність заходів з підготовки персоналу 3. Приріст прибутку внаслідок перепідготовки персоналу 4. Продуктивність праці 5. Втрати від браку та рекламацій 6. Втрати від аварій	1. Суспільна продуктивність праці (ВВП на душу населення) 2. Витрати на програми підготовки/перепідготовки за рахунок фонду зайнятості 3. Частка витрат на підготовку/перепідготовку у ВВП 4. Доходи від експорту 5. Втрати від аварій 6. Втрати ВВП від неучасті безробітних в економічній діяльності 7. Суспільна (соціальна) норма віддачі

Внутрішня структура людського капіталу <i>(продовження)</i>		
Мікрорівень		Макрорівень
Людина	Організація	Національна економіка
Здоров'я (натуральні показники)		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Стан здоров'я 2. Фактори ризику (хронічні захворювання, шкідливі звички) 3. Працездатність 4. Кількість непрацездатних днів на рік 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Втрати робочого часу внаслідок хвороби 2. Кількість оздоровчих і спортивних заходів 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Середня тривалість життя 2. Смертність за різними причинами 3. Природний приріст населення 4. Чисельність і частка працездатного (непрацездатного) населення 5. Рівень захворюваності населення 6. Втрати робочого часу внаслідок хвороби, травматизму, догляду за хворими
Здоров'я (вартісні показники)		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Особисті витрати на підтримку здоров'я 2. Втрати доходу внаслідок непрацездатності 3. Особистісна норма віддачі від вкладень у здоров'я 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Витрати на оздоровчі заходи 2. Витрати на заходи з охорони праці та техніки безпеки 3. Витрати на виплати листів непрацездатності 4. Втрати доходів унаслідок непрацездатності співробітників 5. Витрати на доплати на здоровий образ життя 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Об'єм і частки витрат на охорону здоров'я у ВВП (бюджети) 2. Втрати ВПН унаслідок непрацездатності та смертності 3. Витрати на профілактичні заходи 4. Витрати на екологічні програми 5. Суспільна норма віддачі від інвестицій в охорону здоров'я
Мобільність (натуральні показники)		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Адаптаційний потенціал 2. Особиста мобільність 3. Середній стаж роботи на одному місці 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мобільність усередині організації – горизонтальна, вертикальна 2. Плинність кадрів. Середній виробничий стаж персоналу 3. Частка працівників з середнім стажем: до одного року, більше 10 років 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Масштаби професійної мобільності 2. Масштаби міжгалузевої мобільності 3. Масштаби територіальної мобільності 4. Масштаби міжнародної мобільності 5. Середня тривалість роботи на одному робочому місці 6. Обіг сукупної робочої сили 7. Середній час пошуку роботи
Мобільність (вартісні показники)		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Особисті витрати на зміну місця проживання 2. Витрати на пошук місця роботи 3. Вигоди від місця роботи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Витрати на набір персоналу 2. Втрати від плинності 3. Витрати на мобільність усередині організації 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Приріст ВВП внаслідок мобільності населення 2. Втрати ВВП внаслідок "плинності мізків" 3. Витрати на облаштування мігрантів 4. Трансакційні витрати ринку праці 5. Суспільна нормовіддача від мобільності

Для кращого розуміння параметрів національного людського капіталу виокремлюють також типи людського капіталу за ступенем креативності, творчості, ефективності та як продуктивного чинника. Згідно з такою типологією, людський капітал поділяють на *негативний* людський капітал (активно заважає процесам розвитку); *пасивний* людський капітал – споживчий, некреативний, який не бере участі в інноваційних процесах; *позитивний* – творчий, креативний, інноваційний людський капітал. Між цими складовими сукупного людського капіталу існують проміжні за ефективністю складові.

Типи людського капіталу	
Негативний людський капітал деструктивний (активно заважає процесам розвитку)	
Індивідуальний	Накопичений запас особливих і специфічних знань, навичок, моральних і психологічних відхилень людини, що дозволяють їй отримувати доходи та інші блага за рахунок протиправної, аморальної або некомпетентної дії, а також дії, що заважає творчій діяльності інших. До таких осіб можуть бути віднесені некомпетентні управлінці, фахівці, особи з вищою освітою та вченими званнями, діяльність яких завдає шкоди економіці та суспільству
Корпоративний	Накопичений організацією негативний індивідуальний людський капітал, застарілий або неефективний інтелектуальний капітал, застарілі управлінські технології та інші інтелектуальні технології, що призводять до збитків, неконкурентоспроможної продукції і послуг, негативним результатам для працівників, організації, економіки та суспільства в цілому. Це капітал неінноваційних, нерентабельних організацій, які знижують сукупний національний людський капітал. Виникають в умовах відсутності конкуренції та дійсного контролю
Національний	Негативна частка індивідуального та корпоративного капіталу, корумповані державні інститути, некомпетентні та корумповані чиновники, неефективні державні управлінські технології, неефективна частина системи виховання, науки, охорони здоров'я, безпеки, низька якість життя, застарілі та неефективні інструменти інтелектуальної праці
Пасивний споживацький людський капітал (не бере участі в інноваційних процесах)	
	Частка низько конкурентоспроможного та некреативного людського капіталу будь-якого рівня, яка переважно спрямована на самовиживання і самовідтворення і не бере участі в інноваційних процесах розвитку
Інноваційний (креативний) позитивний людський капітал	
	Визначається як накопичувальний та такий, що забезпечує позитивну віддачу від інвестицій у процеси розвитку та зростання. Зокрема від інвестицій у підвищення і підтримку якості життя населення, зростання інноваційного та інституційного потенціалів

До позитивної частини людського капіталу відносять істотну частку фахівців високого рівня. Негативний накопичений людський капітал формується на базі негативних рис менталітету, низької культури населення, включаючи ринкові складові, зокрема етику праці та підприємництво, а також негативні традиції державного устрою, нерозвинутість громадянського суспільства, псевдоосвіта, псевдовиховання та псевдокультура. Це означає, що накопичений людський капітал, перш за все у вигляді накопиченого менталітету, культури, етики праці, досвіду та знань, а також існуючої освіти, не здатен вирішувати завдання більш складного рівня.

Деструктивним чином впливає на людський капітал еліта внаслідок того, що саме вона визначає політику та стратегію розвитку країни. Саме еліта найбільшим чином сприяє тому, яким шляхом розвивається суспільство – шляхом прогресу або регресу (стагнації).

Унаслідок необхідності змін сутності знань і досвіду, змін освітнього процесу, інноваційного та інвестиційного потенціалів, а також змін на краще менталітету населення для компенсації накопиченого негативного капіталу суспільство потребує додаткових інвестицій до національного людського капіталу.

Необхідно додати, що інвестиції також можуть бути низькоефективними. Так, неефективні інвестиції – це вкладання коштів у неефективні проекти з підвищення якості складових людського капіталу, в нездатних до навчання та сприйнятті сучасних знань людей, які дають незначний результат, у неефективний, корумпований освітянський процес. Неефективність інвестування пов'язана з корупцією, непрофесійністю, помилковою або неоптимальною ідеологією тощо.

1.2. Основні методи оцінки людського капіталу

У зв'язку з неоднозначністю визначення “людського капіталу” виникають і складні проблеми в частині його вимірювання. Багатогранний характер людського капіталу, складні зв'язки між різними типами інвестицій в людський капітал і різноманітними пов'язаними з ним вигодами унеможливають розробку універсального показника людського капіталу з урахуванням нинішніх знань у цій сфері.

Таким чином кількісно оцінити, скільки в країні людського капіталу, складно, тому що важко оцінити, як його рахувати.

Звернемо увагу, що, не дивлячись на величезну кількість існуючих концептуальних наробок стосовно оцінок людського капіталу та національного багатства, питання виміру опрацьовані ще неповно, а ті оцінки, що наразі використовуються, є суперечливими. Так, відкритим залишається питання ідентифікації цілей оцінювання. Низка об'єктивних обставин (зокрема відсутність достовірної статистики доходів) та складності вартісної оцінки деяких якісних параметрів людського капіталу примушує дослідників концентрувати увагу або лише на вартісних, або на натуральних показниках. При цьому найбільш складним залишається завдання агрегування індивідуальних активів людського капіталу до активів більш високого рівня. І саме оцінки в межах вимірювання національного багатства наразі є найбільш просунутими.

При цьому цілком практичне значення має оцінка людського капіталу саме на рівні національної економіки, тобто на макрорівні.

Людський капітал у складі національного багатства. Людський капітал наразі визнаний одним з ключових елементів національного багатства, що забезпечує довгострокове зростання економіки. Це пояснюється тим, що за визначенням національне багатство складається з трьох головних компонентів – національного людського капіталу, виробничих активів і природних ресурсів, в якому національний людський капітал займає від 50% до 70%, то перш за все необхідно розвивати ту частину, яка є самою великою, тобто національний

людський капітал і саме від нього залежить основний приріст національного багатства. Отже і ресурси нації необхідно розподіляти насамперед на розвиток національного людського капіталу, а вже потім на розвиток матеріальних активів та освоєння природних ресурсів.

Основні визначення національного багатства

Світовий банк	<p>У 1990р. під керівництвом Світового банку було сформовано групу експертів, яка просувала нову розширену концепцію національного багатства та були сформульовані методологічні принципи розрахунку різних елементів національного багатства²⁵.</p> <p>Національне багатство це “вартісна оцінка сукупності створених і накопичених видів капіталу: людського, природного та фізичного (останнім часом додається також фінансовий капітал)”.</p> <p>Назви складових національного багатства не є усталеними та неодноразово змінювалися. У звіті за результатами 2005р., згідно з розширеною концепцією трактування й оцінки національного багатства (<i>total wealth</i>), у його складі виділяються три види капіталів: вироблений (або виробничий) капітал (<i>produced capital</i>) – машини, обладнання, інфраструктура, міська земля; природний капітал (<i>natural capital</i>) – земля, корисні копалини, біоресурси; неречовий (або нематеріальний) капітал (<i>intangible capital</i>) – людський, соціальний, інституціональний капітали та чисті іноземні активи²⁶.</p>
Методологічні пояснення Держстату України	<p>Національне багатство²⁷ – макроекономічний показник, представлений у грошовому виразі як сукупність активів, що створено та накопичено суспільством, і які мають ринкову цінність і можуть обмінюватися на гроші або інші блага.</p> <p>Масштаби, структура і якісний рівень національного багатства визначають економічну могутність країни, потенціал її наступного соціально-економічного розвитку.</p> <p>Національне багатство включає: (а) природні ресурси; (б) виробничі активи (фізичний капітал, матеріальні цінності); (в) людський капітал.</p>
Інститут економіки та прогнозування НАН України	<p>“Національне багатство – потенціал соціально-економічного розвитку країни, що є сукупністю наявних у державі ресурсів, на які встановлено право власності держави, юридичних і фізичних осіб – резидентів даної країни, що використовуються або можуть бути використані для забезпечення реалізації економічних інтересів фізичних та юридичних осіб з метою суспільного розвитку, за винятком непогашених зовнішніх фінансових зобов’язань”²⁸. До якого включають:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) природно-ресурсний потенціал (у складі якого необхідно розрізняти земельні, водні, біотичні, рекреаційні, мінерально-сировинні та паливно-енергетичні ресурси й екологічну місткість довкілля); 2) людський потенціал; 3) основний капітал (основні засоби підприємств, організацій і населення, нематеріальні активи), об’єкти незавершеного капітального будівництва та оборотні кошти в запасах товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ); 4) елементи фінансового капіталу, які впливають на обсяг національного багатства (у т.ч. чисті іноземні активи депозитарних корпорацій).

²⁵ Expanding the Measure of Wealth: indicators of environmentally sustainable development. – The World Bank. Washington, 1997, <http://documents.worldbank.org/curated/en/555261468765258502/Expanding-the-measure-of-wealth-indicators-of-environmentally-sustainable-development>.

Згідно з оцінкою Світового банку, у 1995р. в 192 країнах частка фізичного капіталу дорівнювала в середньому 16% загального обсягу багатства. Вагоміше значення має людський капітал, частка якого наприкінці ХХ ст. зростає до 80% у сукупному національному багатстві. У розвинутих країнах у людський капітал вкладалося близько 70% усіх інвестицій, у фізичний – 30%. Основну частку інвестицій у людський капітал здійснює держава.

²⁶ Див.: The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium. – The World Bank, Washington, DC, 2011, <https://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf>.

²⁷ Методологічні положення зі статистики. – Держстат України, вип.1, 1996р., 674 с., http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/titul.html.

²⁸ Бобух І., Луцков В. Визначення взаємозалежності компонентів національного багатства. – Актуальні проблеми економіки, 2012р., №5, с.68-78.

У багатьох емпіричних дослідженнях робиться спроба знайти позитивний взаємозв'язок між людським капіталом і економічним зростанням²⁹. Однак часто через помилки у вимірах, зроблених раніше, висновки про вплив людського капіталу на економічне зростання є досить неоднозначними. Останнім часом більш повні дані про рівень освіти дозволили підвищити надійність оцінок впливу людського капіталу на економічне зростання³⁰, які вказують на значний вплив нагромадження людського капіталу на економічне зростання. Хоча ці дані спираються на вимір натуральних характеристик людського капіталу, вони вказують на те, що більш точні оцінки людського капіталу можуть істотно поліпшити наше розуміння стимулюючих факторів економічного зростання³¹. Хоча також слід додати, що в сучасних умовах більш відповідним терміном стає термін “економічний розвиток” на противагу терміну “економічне зростання”. Оскільки, *економічне зростання* розглядається переважно з точки зору *кількісних змін економіки* (кількісне збільшення макроекономічних показників та збільшення споживання одних й тих самих товарів і послуг), проте *економічний розвиток* – передбачає *якісні зміни економіки* (інновації у виробництві, сфері послуг).

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК³²

Сутність економічного розвитку полягає в поступових якісних змінах економіки, виробництва, освіти, науки, культури, добробуту населення. Зміни несуть позитивний структурний характер. Стратегія економічного розвитку має всеохоплюючий характер. Економічний розвиток — багатоплановий процес. Економічна політика держави не може зосереджуватися лише на одній галузі економіки, виробництва або соціальній сфері, вона має проводитися по всім напрямам.

Основні показники економічного розвитку:

- ВВП і ВНП;
- Рівень життя населення;
- Конкурентоспроможність економіки;
- Продуктивність праці;
- Вартість людського капіталу на душу населення;
- Позиції у світовій економіці;
- Рівень корупції;
- Частка сировинної економіки;
- Оцінка світовими рейтинговими агенціями;
- Кількість основних видів продукції на душу населення.

²⁹ Countries commit to strong action on human capital to drive economic growth. – The World Bank, October 20, 2017, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/10/20/countries-commit-to-strong-action-on-human-capital-to-drive-economic-growth>.

³⁰ Inclusive Wealth Report 2014. Measuring progress toward sustainability. – UNU-IHDP, UNEP, Summary for decision-makers, http://www.ihdp.unu.edu/docs/Publications/Secretariat/Reports/SDMs/IWR_SDM_2014.pdf.

³¹ Flabbi L., Gatti R. A Primer on Human Capital. – Policy Research Working Paper 8309, Human Development Global Practice Group, January 2018, <http://documents.worldbank.org/curated/en/514331516372468005/pdf/WPS8309.pdf>.

³² Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982г., <http://alexpole-institute.com.ua/wp-content/uploads/2015/07/SHumpeter-Teory%60ya-e%60konomy%60cheskogo-razvy%60ty%60ya.pdf>.

Доведено, що головна частина світового людського капіталу зосереджена в розвинутих країнах світу. Це пов'язано з тим, що інвестиції в людський капітал в останні півстоліття в цих країнах значно випереджають інвестиції у фізичний капітал. Тому існують певні труднощі під час порівняння оцінок вартості людського капіталу країн з неоднаковим рівнем розвитку. Людський капітал слабкорозвинутої країни і розвинутої країни має суттєво різну продуктивність на одиницю капіталу, а також різну якість (наприклад, істотно різну якість освіти і медичного обслуговування). Для оцінки ефективності національного людського капіталу застосовуються різні методи³³ факторного аналізу з використанням міжнародних індексів і показників. При цьому значення коефіцієнта ефективності людського капіталу для різних країн відрізняються в рази.

Принципи оцінки національного багатства та людського капіталу. Єдині методологічні принципи оцінки національного багатства стали використовуватися з початку 1950-х років, коли було започатковано стандартні системи національних рахунків (СРН)³⁴. Міжнародні дослідження здійснюються спеціалізованими установами ООН (Статистична комісія, Програма розвитку ООН, Світовий банк), де узагальнюється досвід та напрацьовуються рекомендації з єдиних принципів обчислювання показників.

Економічна та соціальна Рада ООН визначає *цілі вимірювання людського капіталу*. З точки зору Ради ООН, ці цілі полягають у кращому розумінні факторів, що сприяють економічному зростанню, оцінці довгострокової стійкості траєкторії розвитку країни, а також оцінці результатів і продуктивності сектору освіти. Хоча всі ці аспекти підкреслюють важливість вимірювання загальних запасів людського потенціалу, з точки зору макропоказників (ВВП), ООН підкреслює необхідність підвищеної уваги до розподілу людського капіталу серед домогосподарств та індивідів³⁵.

ООН вказує на те, що не тільки загальний обсяг запасів людського капіталу, але й їх еволюція в часі дають важливу інформацію для моніторингу сталості. Наприклад, більш точні “виміри” змін у людському капіталі, пов'язаних з такими демографічними факторами, як старіння населення, можуть заздалегідь попередити про наявність небезпеки того, що процес формування людського капіталу в часі може бути нестійким³⁶. Виходячи з цього можуть бути розроблені

³³ Капелюшников Р. Сколько стоит человеческий капитал России? – Проблемы рынка труда, Москва, Высшая школа экономики, 2012г., https://www.hse.ru/data/2012/10/10/1247084655/WP3_2012_06_f.pdf.

³⁴ Система національних рахунків (СРН) – обліково-статистичний стандарт, що дає змогу на основі взаємопов'язаних показників і класифікацій здійснювати макроекономічний облік, розрахунки макроекономічних показників і їх аналіз. Цей стандарт основоположний для більшості країн світу в кількісній характеристиці стану економіки, моніторингу, контролю та прогнозування її розвитку.

³⁵ Измерение человеческого капитала: передовые инициативы и будущие проблемы. – Экономический и Социальный Совет ООН, Европейская экономическая комиссия, Конференция европейских статистиков, 61-я пленарная сессия, Женева, 10-12 июня 2013г., https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2013/5_R_.pdf.

³⁶ Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe, 2016, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>.

відповідні стратегії, спрямовані на заохочення альтернативних форм інвестицій для компенсації зниження загальних запасів капіталу у зв'язку зі старінням населення³⁷.

Світовий банк. Новаторська методика, розроблена з метою аналізу структури національного багатства, ролі його окремих елементів у розвинутих країнах і таких, що розвиваються, була запропонована спеціалістами Світового банку в рамках роботи з визначення індикаторів сталого розвитку (*sustainable development*)³⁸.

Методологія Світового банку передбачає узагальнення існуючих результатів і методів оцінки людського капіталу, зокрема враховуються накопичені знання та інші складові людського капіталу. Складові обрані згідно з групуванням витрат за відповідними напрямками, це – наука, освіта, культура та мистецтво, охорона здоров'я та інформаційне забезпечення. Зазначені базові складові людського капіталу також доповнені такими складовими як, інвестиції у: підвищення якості життя; безпеку; підготовку еліти суспільства; підвищення інвестиційної привабливості і підприємницького клімату, включно з державними та приватними інвестиціями у малий та венчурний бізнес; виховання дітей; інституційне обслуговування населення; людський капітал, пов'язаний із залученням високопрофесійних фахівців, творчої інтелігенції з інших країн; розвиток економічної свободи.

Аналітиками Світового банку запропоновані методи оцінки людського капіталу, зокрема т.зв. *дисконтний засіб оцінки людського капіталу*, за якого при заданій нормі доходності сукупного національного капіталу обчислюється його вартість. Потім з отриманого значення віднімають вартість землі, корисних копалин, лісових і морських ресурсів, виробничого капіталу та інших ресурсів, після чого залишається власне вартість людського капіталу. Розрахована за такою методикою вартість людського капіталу навіть у бідніших країнах складає близько половини національного багатства, а в розвинутих – три чверті. За оцінками Світового банку³⁹ (1997р.), у розвинутих країнах 64% у структурі національного багатства належить людському капіталу, 16% – фізичному і лише 20% – сировинному.

У 2006р. Світовим банком розроблено оцінки комплексних рахунків добробуту, що охоплюють оцінки людського капіталу для більш ніж 120 країн. У дослідженні “У чому полягає багатство націй?”⁴⁰, крім характеристики

³⁷ Измерение человеческого капитала: передовые инициативы и будущие проблемы. – Экономический и Социальный Совет ООН.

³⁸ Expanding the measure of wealth. – The World Bank, 1997; Kunte A. and others Estimating National Wealth: Methodology and Results. – The World Bank, 1998, <http://documents.worldbank.org/curated/en/555261468765258502/pdf/multi-page.pdf>.

³⁹ World Development Report 1997. The State in a Changing World. – The World Bank, Oxford: Oxford Univ. Press, 1997, June, – 226 p., <http://documents.worldbank.org/curated/en/518341468315316376/pdf/173000REPLACEMENTWDR01997.pdf>.

⁴⁰ Where is the wealth of nations. Measuring Capital for the 21st Century. – The World Bank, 2006, <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>.

національного багатства країн за період 1995-2005рр. була представлена перша оцінка глобальних, регіональних і показників різних країн у сфері накопичення комплексного багатства і досягнення сталого розвитку.

У таблиці “Національне багатство та його структура в окремих країнах світу” надано оцінку національного багатства окремих країн світу (для забезпечення порівнянності дані наведено в доларах США в цінах 2005р.). Серед 124 країн світу найбільше багатство мають США – \$217,6 трлн.; далі зі значним відривом ідуть Японія й Німеччина (\$70,1 трлн. і \$45,1 трлн., відповідно). Національне багатство України майже в 10 разів менше, ніж Росії, й у 20-40 разів менше, ніж європейських сусідів, та оцінене в \$1,38 трлн. Зміни структури відповідають загальним тенденціям: за 2000-2005рр. частка нематеріального капіталу зросла з 25,9% до 52,8%; чистих фінансових активів – із -2,6% до -1,1%, а речового капіталу – знизилася з 40% до 24,7%; також зменшився у відносному вимірі природний капітал – із 36,6% до 23,5%⁴¹.

Національне багатство та його структура в окремих країнах світу за оцінками Світового банку (у цінах 2005р.)⁴²

	Національне багатство (\$ млрд.)	Людський (неречовий) капітал, %	Чисті фінансові активи, %	Речовий (вироблений) капітал, %	Природничий капітал, %
США	217 623,2	85,4	-0,9	13,6	1,9
Японія	70 116,1	72,7	2,2	24,8	0,4
Німеччина	45 127,4	79,9	1,1	18,0	1,0
Велика Британія	39 907,5	87,3	-1,1	12,8	0,9
Франція	35 698,8	82,1	0,4	16,0	1,5
Італія	29 205,5	81,4	-0,9	18,0	1,5
Китай	25 091,3	46,4	1,5	31,3	20,9
Канада	17 399,4	77,0	-0,6	16,7	6,9
Бразилія	14 752,4	69,0	-2,2	14,3	18,9
Індія	11 5335,9	56,6	-1,0	18,8	25,7
Росія	10 471,1	33,3	-0,3	24,2	42,8
Україна	1 380,3	52,8	-1,1	24,7	23,5

У доповіді 2017р.⁴³, яка стала продовженням аналогічних оцінок, оприлюднених Світовим банком у 2006р. і 2011р.⁴⁴, станом на жовтень 2017р., вартість людського капіталу становила близько 65% у країнах з високими доходами,

⁴¹ Шумська С. Національне багатство України у вимірі показників СНР. – Фінанси України, 2012р., №4, с.27-40.

⁴² The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium. – The World Bank, Washington, DC, 2011, <https://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf>.

⁴³ Human Capital: The Greatest Asset of Economies on the Rise. – The World Bank, April 3, 2017, <http://www.worldbank.org/en/news/opinion/2017/04/03/human-capital-the-greatest-asset-of-economies-on-the-rise>.

⁴⁴ Людський капітал оцінюється як величина отриманих доходів упродовж останнього строку трудового життя людини, тому цей показник враховує охорону здоров'я та освіту.

і близько 40% у низькодохідних країнах⁴⁵. На долю жінок припадає менш 40% показника людського капіталу у світі внаслідок більш низького рівня доходів упродовж життя. Забезпечення гендерної рівності може призвести до зростання добробуту за рахунок людського капіталу на 18%.

Оцінка розвитку людського капіталу ОЕСР. Розробка порівняльних показників людського капіталу є одним з пріоритетних напрямів діяльності ОЕСР. Значна частина роботи ОЕСР спрямована на дослідження якості освіти, зокрема на поглиблення розуміння того, як можна поліпшити результати навчання і засвоєння матеріалу в навчальному закладі, і допомогти розробникам політики запроваджувати кращі практики з досвіду інших країн. У світлі зростання інтересу до людського капіталу в доповіді ОЕСР “Інвестиції у людський капітал”⁴⁶ (1998р.) було запропоновано набір показників інвестицій в людський капітал на основі існуючих даних. У доповіді визначені області з істотними прогалинами в міжнародно порівняних даних, а також визначені витрати на організацію системи збору даних за новими індикаторами та показниками ефективності. З урахуванням результатів дослідження 1998р. у наступній доповіді “Благополуччя народів”⁴⁷ було розширено визначення людського капіталу з метою: (1) опису останніх даних про інвестиції в людський капітал та його вплив на економічне зростання і добробут; (2) уточнення нової концепції людського капіталу; і (3) визначення функцій людського та соціального капіталу в реалізації сталого економічного та соціального розвитку. Спираючись на дані цієї доповіді, були реалізовані проекти ОЕСР в області економічного зростання і сталого розвитку.

У подальшому робота ОЕСР в області людського капіталу тривала у двох головних напрямках⁴⁸: програма міжнародної оцінки учнів, зокрема розширення оцінки знань учнів у школах (*Programme for International Student Assessment, PISA*) і програма включення в систему оцінки знань дорослих (*Programme for the International Assessment of Adult, PIAAC*⁴⁹). Перші результати програми *PIAAC* були отримані у 2013р. Програма *PIAAC* також узгоджується з попередньою роботою ОЕСР в рамках Міжнародного огляду рівня навченості дорослого населення (*International Adult Literacy Survey, IALS*⁵⁰).

Широкий спектр фізичних показників публікується у головному виданні ОЕСР “Погляд на освіту” (*Education at a Glance*⁵¹). ОЕСР веде роботу в галузі оцінки

⁴⁵ Countries commit to strong action on human capital to drive economic growth. – The World Bank, October 20, 2017, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/10/20/countries-commit-to-strong-action-on-human-capital-to-drive-economic-growth>.

⁴⁶ Human capital investment. An International Comparison. Centre for educational research and innovation. – OECD, 1998, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264162891-en.pdf?expires=1537870830&id=id&accname=guest&checksum=623CA5CB31684252ED3646B6D6A8F623>.

⁴⁷ The Well-being of Nations. The role of human and social capital. – OECD, 2001, <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>.

⁴⁸ Human capital and its measurement. The 3rd OECD World Forum on “Statistics, Knowledge and Policy” Charting Progress, Building Visions, Improving Life Busan, Korea, 27-30 October 2009, <http://www.oecd.org/site/progresskorea/44111355.pdf>.

⁴⁹ Survey of Adult Skills (PIAAC), <http://www.oecd.org/skills/piaac>.

⁵⁰ International Adult Literacy Survey (IALS), <https://nces.ed.gov/surveys/ials>.

⁵¹ Education at a Glance. – Centre for Educational Research and Innovation, https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance_19991487.

людського капіталу не тільки у сфері формальної освіти. Попередні напрацювання охоплюють дослідження додаткової освіти та професійної підготовки та їх впливу на ринок праці.

У 2009р. у співробітництві з низкою національних статистичних агенцій ОЕСР було розпочато проект з дослідження розвитку людського капіталу, головна мета якого полягала у виробленні спільної методології його вимірювання, придатної для порівнянь країн, та її подальшої практичної апробації на базі статистичних даних, наявних у ОЕСР⁵². Проект було організовано у формі міжнародного Консорціуму з 16 країн-членів ОЕСР, а також двох країн - не членів, за участю Євростата і МОП. Результати першої фази реалізації Проекту були представлені в 2011р.

У якості методологічної основи було обрано підхід Джоргенсона-Фраумені⁵³ як такий, що є практичним і максимально узгодженим з принципами сучасної економічної теорії і стандартами сучасної системи національних рахунків⁵⁴. З точки зору порівнянь між країнами цей підхід дозволяє звести в єдину систему численні фактори, від яких залежить накопичення людського капіталу. Крім чисельності та статево-вікової структури населення це – очікувана тривалість життя, характеристики освіти та зайнятості робочої сили.

ПІДХІД ДЖОРГЕНСОНА-ФРАУМЕНІ⁵⁵

Наприкінці 1980 - 90-х років виходять роботи Джоргенсона і Фраумені, в яких викладено методики оцінки людського капіталу на основі обліку доходів. Під час своїх розрахунків Джоргенсон і Фраумені виокремили п'ять різних етапів життєвого циклу:

- перша — від 0 до 4 років — на цій стадії людина не навчається і не працює;
- друга — від 5 до 13 років — на цій стадії людина може вчитися, але не може працювати;
- третя — від 14 до 34 років — на цій стадії людина може і учитися, і працювати;
- четверта — від 35 до 74 років — на цій стадії людина може працювати;
- п'ята — від 75 років і старші — на цій стадії людина не навчається і не працює.

Поточні заробітки перших двох груп дорівнюють 0, а у віці від 75 років і старше не лише поточні, але й майбутні заробітки дорівнюють 0. Відповідно, для індивіда віком 74 років наведене значення життєвих заробітків збігається з його поточною заробітною платою.

Людський капітал відповідно можна обчислювати за формулою для представників четвертої групи (35-74 років), які вже не навчаються, а просто працюють⁵⁶.

⁵² Human Capital and its measurement. The 3rd OECD World Forum on "Statistics, Knowledge and Policy" Charting Progress, Building Visions, Improving Life Busan, Korea, 27-30 Oct. 2009.

⁵³ Капелюшников Р. Сколько стоит человеческий капитал России? – Высшая школа экономики, Москва, 2012г., https://www.hse.ru/data/2012/10/10/1247084655/WP3_2012_06_f.pdf.

⁵⁴ З використанням зазначеного підходу зміни в запасах людського капіталу можуть описуватися в термінах інвестування в цей капітал (освіта), вибуття (смертність і міграція) і переоцінка під впливом ринкових факторів (зміни в доходах, що одержують працівники з різними рівнями освіти).

⁵⁵ Измерение человеческого капитала: передовые инициативы и будущие проблемы. – Экономический и Социальный Совет ООН.

⁵⁶ Гвоздева М., Казакова М., Киблицкая Т. Понятие человеческого капитала и его эволюция в истории экономической мысли. – Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации", Москва, 2017г., с.20-21, <ftp://ftp.repec.org/opt/ReDIF/RePEc/rnp/wpaper/051733.pdf>.

У рамках Проекту ОЕСР оцінювалася тільки “ринкова” частина людського капіталу, спроби оцінити його “неринкову” частину не здійснювалися (можливі ефекти, пов’язані з позитивним впливом накопичення людського капіталу на продуктивність людей в домашньому виробництві, до уваги не бралися). Вартість людського капіталу формувалася під впливом двох різноспрямованих процесів – підвищення освітнього рівня населення і його старіння. З точки зору забезпеченості людським капіталом, ті країни, де другий ефект переважував перший, поступово ставали “біднішими”.

Проект ОЕСР можна розглядати як значний крок уперед у плані вартісного виміру людського капіталу. У ньому вперше були отримані вартісні оцінки людського “багатства” для багатьох країн з використанням уніфікованої методології. Він не лише встановив методологічний стандарт для можливих майбутніх досліджень, але й дав можливість побачити, як виглядає ситуація з людським капіталом у тій чи іншій країні в перспективі міжнародних порівнянь.

Серед інших актуальних досліджень ОЕСР з питань людського капіталу слід відзначити проект “Соціальні результати проекту навчання” (*Social Outcomes of Learning*)⁵⁷; стратегію ОЕСР у сфері навичок і умінь; роботу стосовно недосяжних активів, яка ведеться в рамках діяльності ОЕСР з нових джерел зростання; ініціативу ОЕСР “За краще життя” (*Measuring Well-being and Progress: Well-being Research*)⁵⁸.

Оцінки людського капіталу академічними установами України. Вченими Інституту економіки та прогнозування України здійснюються економічні оцінки та підрахунки вартості людського капіталу, зокрема було розмежовано поточну та нагромаджену частини людського капіталу⁵⁹. Обчислюючи поточні затрати, науковці обрали показники: соціальні видатки державного бюджету; видатки домогосподарств, спрямовані на розвиток людського капіталу; видатки фонду сприяння зайнятості та видатки фонду соціального страхування. Станом на 2006р., вчені оцінили людський капітал України у 4,62 трлн. грн. (46,7% загального обсягу національного багатства), причому вартість його, за даними науковців, постійно зростає (протягом 2000-2006рр. – на 0,73 трлн. грн.).

За дослідженням вчених Інституту економіки та прогнозування, на кінець 2005р. національне багатство України оцінювалося в 9,9 трлн. грн.⁶⁰, або \$2 трлн. Згідно з експериментальними оцінками науковців Інституту економіки РАН Л.Нестерова та Г.Аширової, станом на початок XXI ст., людський капітал України “як сума сукупних витрат держави, сімей, підприємців та різних фондів на підготовку працівників до трудової діяльності у віці 18-20 років” становив \$4,5 трлн. (53,1% загального обсягу національного багатства), тоді як

⁵⁷ Див.: <http://www.oecd.org/innovation/research/socialoutcomesoflearning.htm>.

⁵⁸ Див.: <http://www.oecd.org/statistics/measuring-well-being-and-progress.htm>.

⁵⁹ Близнюк В. Людський капітал. – Капіталізація економіки України (за ред. В.Гейця, А.Гриценка), 2007р., с.70-73.

⁶⁰ Шумська С. Національне багатство: методологічні підходи та оцінки по Україні. – Економічна теорія, 2006р., №4, с.62-76.

у РФ – \$28,7 трлн. (50,9%), Білорусі – \$1,8 трлн. (55,4%), Казахстані – \$1,5 трлн. (35,4%)⁶¹. Така різниця в оцінках є свідченням використання різної методології. Методологія, використовувана вченими Інституту економіки та прогнозування, передбачала включення до складу національного багатства таких складових, як людський капітал, фінансовий капітал, резервні активи (монетарні активи тощо)⁶².

За період 2000-2005рр. у структурі національного багатства найбільшу частку має людський капітал (близько 47%) (який скоротився з 1990-х років приблизно на 8%). Друге місце за природним капіталом, частка якого зростала і в 2005р. досягла 34%. Зростала й частка основного капіталу з 10% до 12%. Фінансовий капітал складав майже 5%. Найменшу частку складали резервні активи – менше 2% у структурі національного багатства. Аналіз статистичних даних того періоду показав, що в цілому капітал України, оцінений як капіталізований дохід, скоротився за період 1996-2006рр. більш ніж у 2 рази⁶³.

Розрахунок національного багатства здійснюється на основі системи національних рахунків (СНР). На жаль, на сьогодні у практиці складання СНР України у відкритому доступі немає балансів активів і пасивів (початковий, кінцевий баланси активів і пасивів та зміни в такому балансі). Тому й кількісна оцінка національного багатства (чиста вартість капіталу) як вартості запасів на момент складання балансу офіційно досі не була відображена. Якщо скористатись експериментальними балансами нефінансових і фінансових активів та пасивів за 2009р., які вперше були представлені на сайті Державної служби статистики України в 2011р., то можна отримати оцінки національного багатства. Згідно з розрахунками, вартісна оцінка національного багатства України на кінець 2009р. становила 2 707 791 млн. грн., порівняно з 2 053 247 млн. грн. у 2008р.⁶⁴ Отримані дані є неповними та можуть бути уточнені з розширенням інформації щодо вартісної оцінки складових елементів національного багатства країни.

Усі надані вище методики вимірювання людського капіталу мають переваги і недоліки. Залежно від мети різні підходи можуть застосовуватися для вирішення різних завдань окремо або спільно. Однак в основі повинні лежати фінансові показники, отримані під час використання підходів, заснованих на обліку витрат і доходів. Одна з причин підвищеного інтересу до оцінки запасів людського капіталу у вартісному вимірі полягає в тому, що такі оцінки можуть зіставлятися з оцінками економічного капіталу на основі СНР, розрахунок яких є головним завданням національних статистичних управлінь. Використання допоміжних рахунків для людського капіталу (або освіти) є перший крок на шляху розширення меж капіталу економічних рахунків за рахунок включення людського капіталу.

⁶¹ Аширова Г. Современные проблемы оценки человеческого капитала. – Вопросы статистики, 2003г., №3, с.26-31.

⁶² Шумська С. Національне багатство України у вимірі показників СНР. – Фінанси України, 2012р.

⁶³ Ляховець О. Оцінка національного багатств України. – Наукові праці, том 126, випуск 113, <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/economy/2010/126-113-1.pdf>.

⁶⁴ Шумська С. Національне багатство України у вимірі показників СНР. – Фінанси України, 2012р.

1.3. Оцінка людського капіталу на основі деяких економічних рейтингів

Всесвітній економічний форум. Щорічно здійснюється аналіз рівня розвитку людського капіталу Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ, *World Economic Forum*), де застосовується Індекс людського капіталу (*Human Capital Index*), під час визначення якого враховуються складові, які, зокрема, характеризують тривалість життя, рівень освіти у країні, рівень професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості тощо.

Доповідь про стан людського капіталу у світі 2017⁶⁵ ВЕФ визначає людський капітал як “знання та навички людей, що дозволяють їм створювати цінність у глобальній економічній системі”. Звіт констатує, що впродовж часу якість людського капіталу може поліпшуватися, якщо він використовується за призначенням, або погіршуватися. У випадку, якщо немає попиту на знання та навички, відбувається деградація.

Звіт надає нові критерії з формування трудових ресурсів майбутнього. Відповідні критерії засновані на принципах, що всі люди заслуговують на рівні можливості з розвитку власних талантів; критерії дозволяють побачити зміни, пов’язані і хвилею автоматизації, що дозволяє бути успішними упродовж Четвертої промислової революції.

На думку укладачів рейтингу, сьогодні драйвером економіки більшості країн, що розвиваються, залишається дешева праця. Проте така економічна стратегія наразі стає під загрозою зриву внаслідок змін, породжених Четвертою промисловою революцією. І навпаки, у державах з розвинутою економікою, високою якістю освіти та доходами в основу покладені високотехнологічні ноу-хау. Проте і розвинуті країни перебувають у ризиковому стані внаслідок того, що сектори економіки, які стимулюють розвиток і втілення технологій, можуть залишитися без трудових ресурсів. Світ стикається з кризою талантів. Тому державам життєво необхідно адаптувати свої системи освіти, навчання та підвищення кваліфікації працівників до потреб майбутнього. Наприклад, втілювати та розвивати гнучки навички.

Згідно з Доповіддю, тільки 25 країн світу використовують більш ніж 70% свого людського капіталу. 50 країн отримали оцінки від 60% до 70%. 41 країна отримала оцінки у межах 50-60%. У середньому світ розвинув лише 62% людського капіталу, або навпаки країни недовикористовують 38% свого потенціалу.

Глобальний індекс людського капіталу 2017 оцінює 130 країн стосовно того, наскільки вони розвивають свій людський капітал за шкалою від 0 (найгірший) до 100 (найкращий) за чотирма тематичними вимірами:

- освітній потенціал (рівень освіти молоді та старшого покоління, як результат минулих інвестицій);

⁶⁵ The Global Human Capital Report 2017. Ukraine, p.179 – https://www.insidehighered.com/sites/default/server_files/files/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf.

- реалізація (розгортання) (реалізація навичок, їх накопичення дорослим населенням);
- розвиток (формальна освіта наступного покоління робочої сили, підвищення кваліфікації та перекваліфікації сучасних працівників);
- ноу-хау (рівень використання спеціалізованих навичок у роботі);

та п'ятьма віковими групами: 0-14 років; 15-24 роки; 25-54 роки; 55-64 роки; і 65 років і більше.

Індекс містить 21 показник, з яких вісім розкладаються за різними віковими групами, що загалом дає 44 індикатора. Джерелами інформації є ЮНЕСКО, МОТ а також експертні опитування, які щорічно здійснюються представниками ВЕФ.

Позиція України у Глобальному рейтингу людського капіталу. У 2015р. Україна посіла 31 позицію⁶⁶ серед 124 країн світу за рейтинговою оцінкою розвитку людського капіталу. Лідером серед країн світу стала Фінляндія, що посідає провідні позиції за всіма складовими Індексу.

У 2016р. за Індексом людського капіталу Україна посіла 26-е місце⁶⁷ серед 130 країн світу, покращивши свої позиції за рік на 5 пунктів.

Також варто зазначити, що кожен рік ВЕФ публікується рейтинг країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності (*The Global Competitiveness Index*)⁶⁸, який складається з більш ніж 100 змінних, згрупованих у 12 контрольних показників. Серед цих показників зокрема: “Охорона здоров’я та початкова освіта”, “Вища освіта і професійна підготовка”, “Ефективність ринку праці” та ін. У 2016р. Україна посіла 85-е місце серед 138 країн світу, втративши за рік 6 пунктів (у попередньому рейтингу займала 79 місце) . За офіційними даними дослідження, Україна погіршила свої позиції у 7 показниках з 12 основних. Знизилися показники, які характеризують ефективність ринку праці, розвиток фінансового ринку країни, охорону здоров’я та початкову освіту.

Висока позиція України в підсумковому рейтингу 2017р. (24 місце) складалася, перш за все, завдяки високому рівню грамотності та освіченості населення (за підіндексом “освітній потенціал” Україна посідає 5 позицію, перше місце по цьому параметру посіла Киргизстан), а також мінімальні гендерні розриви та показники неповної зайнятості. Україна випередила Литву (25), Латвію (28), Францію (26), Польщу (31), Італію (36) та інші країни ЄС. Лідерами світового рейтингу стали Норвегія (1), Фінляндія (2), Швейцарія (3).

⁶⁶ Human Capital Report 2015. – World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/rankings>.

⁶⁷ Human Capital Report 2016. – World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/human-capital-report-2016/rankings>.

⁶⁸ The Global Competitiveness Report 2016-2017. – World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf.

Проте, як повідомляється у звіті, позиція України є високою з урахуванням її ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення (\$7 668), та такі досягнення не відповідають поточній не достатньо високій якості системи освіти (51 місце), навчання та підвищення кваліфікації персоналу, професійно-технічної підготовки фахівців, незначними ресурсами кваліфікованих фахівців для високотехнологічних секторів економіки (середній рівень кваліфікації зайнятості – 99 місце рейтингу). Усе це вказує на необхідність додаткових зусиль у розвитку кадрів.

Головними проблемами на шляху до розвитку людського потенціалу в Україні автори доповіді вважають рівень зайнятості у високотехнологічних виробництвах, число людей, які здобувають професійно-технічну освіту, і високий рівень безробіття. За цими критеріями Україна отримала найнижчі оцінки.

Індекс людського розвитку ООН. З метою підкреслення величезного значення людських ресурсів в 1980-ті роки ООН був розроблений спеціальний узагальнюючий показник “Індекс розвитку людини” (*Human Development Index*). Починаючи з 1990-х років Програма розвитку ООН оприлюднює щорічні доповіді з людського розвитку, в яких порівняння країн⁶⁹ здійснюється на основі Індексу людського розвитку (ІЛР). ІЛР визначається як забезпечення трьох визначальних потреб людини: прожити довге та здорове життя, отримати знання, мати доступ до ресурсів, що забезпечуватимуть гідний рівень життя.

Показник людського розвитку містить:

- очікувана тривалість життя, яка вимірюється середньою тривалістю життя для населення віком від 25 років до 85 років;
- інтегральний показник рівня освіти, що включає: частку неграмотного населення (цей індекс береться в рамках інтегрального показника рівня освіти з питомою вагою в 2/3); об’єднаний показник доступності початкової, середньої та вищої освіти – частка учнів відповідної вікової групи (цей індекс береться з питомою вагою в 1/3);
- рівень життя, вимірюваний реальним ВВП на душу населення (від \$100 до \$40 тис. за ПКС).

Позиція України. Порівняння такого загальносвітового підходу до соціальної політики та української практики демонструють глибокі концептуальні

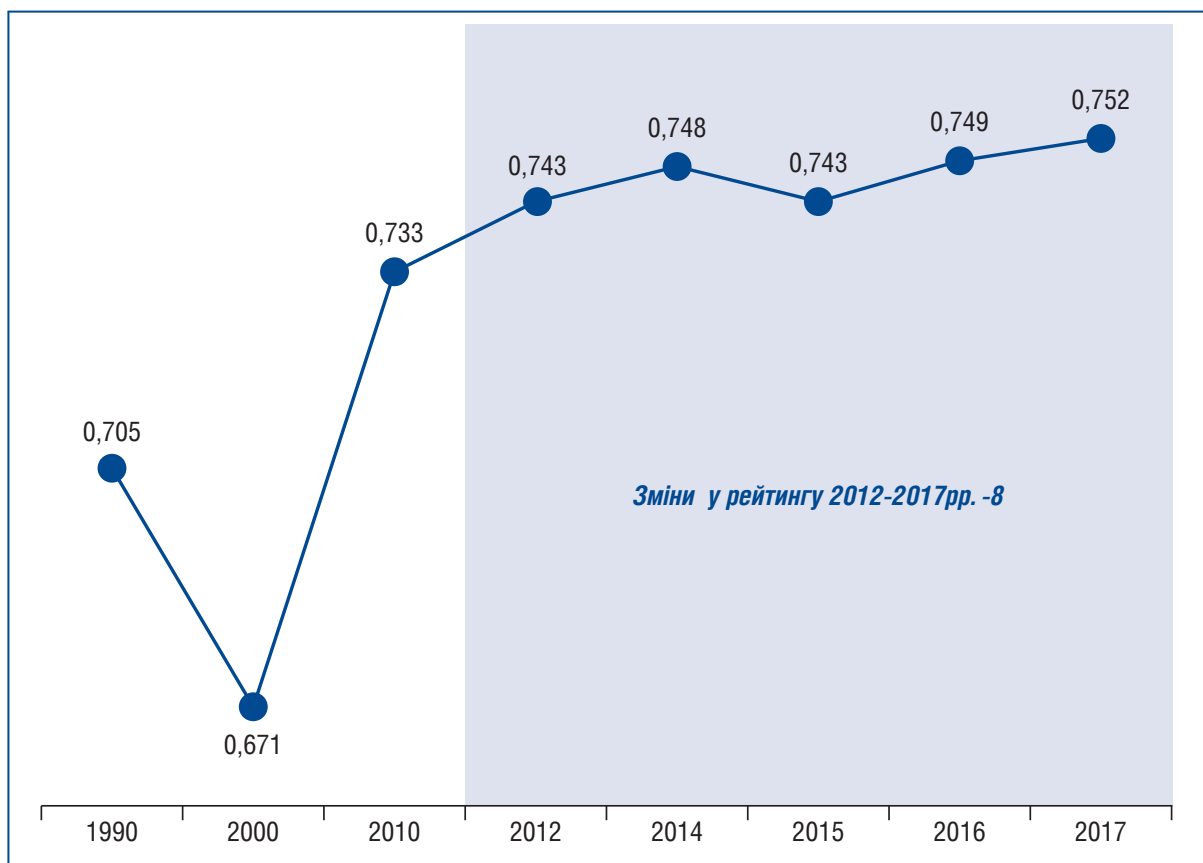
⁶⁹ Human Development Data (1990-2017). Human Development Reports United Nations Development Programme. – <http://hdr.undp.org/en/data>.

відмінності. Хоча Україна залишається серед країн з високим рівнем людського розвитку і покращила деякі показники, наприклад, тривалість часу навчання, а також Україна покращила позицію у рейтингу 2017р., порівняно з 2016р., проте і тепер її місце – одне з найнижчих серед країн регіону та Європи. Так, за 2017р. ІЛР в Україні становить 0,751. Україна посідає 88-е місце серед 189 країн і територій⁷⁰. І, порівняно з 2012р., знизилася свій рейтинг на 8 позицій, хоча, порівняно з 1990р., покращила показники індексу лише на 0,23 бали.

ІЛР та його компоненти, Україна 2017

Місце	ІЛР	Очікувана тривалість життя при народженні (Life expectancy at birth)	Очікувані роки навчання (Expected years of schooling)	Середні роки навчання (Mean years of schooling)	ВВП на душу населення (GNI per capita)	ВВП на душу населення (GNI per capita rank minus HDI rank)	ІЛР 2016
88	0,751	72,1	15,0	11,3	8,130	24	90

Зміни показника ІЛР, Україна

⁷⁰ Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update. – http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

Якість людського розвитку, Україна⁷¹

Охорона здоров'я			Освіта		Рівень життя			
Низька тривалість життя (Lost health expectancy), %	Лікарів на 10 тис.	Ліжок на 10 тис.	Число учнів на вчителя	Вчителів початкових класів, %	Вразлива зайнятість (Vulnerable employment), %	Сільське населення з доступом до електрики (Rural population with access to electricity), %	Доступ населення до якісних джерел питної води (Population using improved drinking-water sources), %	Доступ населення до якісних санітарних засобів (Population using improved sanitation facilities), %
2016	2007-2017	2007-2014	2012-2017	2009-2017	2017	2016	2015	2015
11,7	30,0	90	13	86	15,6	100,0	97,7	95,9

1.4. Концепція людського капіталу у Стратегії сталого розвитку ЄС та України

Людський капітал у системі сталого розвитку. Діалектика розвитку людського капіталу в умовах сучасної інноваційної економіки розглядає його як важливіший фактор **реалізації концепції сталого розвитку**. Людський капітал посідає центральне місце в системі сталого розвитку. Цілі сталого розвитку ООН визначають, у якому напрямі суспільству слід рухатися й чого слід досягати, а принципи ООН у частині соціальної відповідальності – якими мають бути організації та як вони повинні діяти у відносинах із зацікавленими сторонами, щоб забезпечувати сталий розвиток.

При цьому кожна людина має бути в центрі уваги як на національному, так і на міжнародному рівні. **Кінцевою метою має бути розвиток людини, а економічне зростання розглядається лише в якості засобу для досягнення мети.** При цьому, мірою розвитку людини пропонується вважати не кількість отриманих благ, а ступінь збагачення матеріального та духовного життя людини, підвищення її якості. Ці положення наразі покладено в основу “нових теорій зростання” (ендогенного зростання) і моделей, за допомогою яких визначається вплив величини людського капіталу на темпи зростання ВВП.

Розглядаючи людський капітал як фактор сталого розвитку, його накопичення визначається як:

- головна умова продовження технічного прогресу;
- засіб зниження економічного дефіциту;
- передумова більш оптимальної перетворення природничих запасів у виробничий капітал.

Таким чином, накопичення та ефективне використання людського капіталу виступає в якості стратегічного ресурсу сталого розвитку економіки та суспільства в цілому.

⁷¹ Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update. – http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ У ГАЛУЗІ РОЗВИТКУ ПІСЛЯ 2015р. КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Новий порядок денний до 2030р., прийнятий в ООН, передбачає продовження роботи, розпочатої в період дій в галузі розвитку, що було сформульовано в декларації тисячоліття (Цілі розвитку тисячоліття)⁷², та остаточне досягнення тих цілей, які не вдалося досягнути, особливо в плані надання допомоги найбільш уразливим групам населення.

У резолюції Генеральної Асамблеї ООН про прийняття “Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030р.”⁷³ (2015р.) констатується, що за час життя останнього покоління досягнуто значного прогресу в рішенні багатьох проблем, зокрема знижено рівень крайньої злиденності, розширено доступ до освіти, відбувається поширення інформаційно-комунікаційних технологій та глобальне взаємне підключення мереж, здійснюються науково-технічні інновації як у медицині, так і в енергетиці, відкриваються величезні можливості для прискорення людського прогресу.

На 68-й сесії ГА ООН⁷⁴ державам-членам та іншим зацікавленим сторонам було рекомендовано проаналізувати виклики, що з’явилися нещодавно, та ті, що наразі визрівають, у галузі розвитку на період після 2015р. До них було віднесено: подолання злиденності та незахищеності, а також забезпечення сталого розвитку. Для цього Канцелярією Голови ГА (КГГА-68) було поставлено завдання поширення діалогу та більш широкої взаємодії на основі принципів Декларації тисячоліття 2000⁷⁵.

За визначенням комісії Брундтланда⁷⁶, сталий розвиток — “це розвиток, який задовольняє потреби сучасного часу і не порушує здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби”⁷⁷. З цього визначення можна побачити, що суть концепції сталого розвитку полягає в поліпшенні життєвої ситуації для людей у різних регіонах і одночасно в збереженні шансів для повноцінної життєдіяльності для людства в майбутньому.

Концепція спрямована на збереження природних, економічних і соціальних ресурсів суспільства. Отже, сучасне покоління несе відповідальність за майбутнє. В цьому полягає “революційна” ідея сучасності — більш справедливий світ, що ґрунтується на урахуванні не тільки локальних, регіональних або національних інтересів (особливо інтересів політичних еліт розвинутих країн, що має наразі пріоритет), но також беруться до уваги проблеми, потреби та побажання усіх людей планети, незалежно від місця їх проживання, кольору шкіри, національності, рівня модернізації суспільства, в якому вони проживають. Такий підхід потребує реформування сучасної політичної системи світу, створення глобальної політичної, економічної і соціальної рівності.

⁷² Доповіді щодо Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ) слугували єдиним стратегічним документом, який надавав можливість громадськості контролювати дії влади, використовуючи моніторинг 33 ключових показників. Цілі сталого розвитку мають продовжити цю традицію та використовувати імпульс ЦРТ і напрацьовану інституційну базу.

⁷³ Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030г. – Генеральная Ассамблея ООН, 18 вересня 2015р., <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/285/75/PDF/N1528575.pdf?OpenElement>.

⁷⁴ Повестка дня в области развития на период после 2015 года: заложим основу. – Генеральная Ассамблея ООН, 68-а сессия, <http://www.un.org/ru/ga/president/68/settingthestage>.

⁷⁵ Декларация тысячелетия ООН, принята резолюцией 55/2 ГА ООН от 8 сентября 2000г. – ООН, http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

⁷⁶ Brundtland Commission – Міжнародна комісія з довкілля та розвитку, незалежна комісія. Комісія працювала у 1984-1987рр. і підготувала доповідь у вигляді книги “Наше спільне майбутнє”, в основі якої лежала Концепція сталого розвитку.

⁷⁷ ООН и устойчивое развитие. – ООН, <http://www.un.org/ru/development/sustainable>.

Термін “сталий розвиток”⁷⁸ наповнений конкретним змістом. Виходячи з матеріалів Конференції ООН з довкілля та розвитку (1992р.⁷⁹), сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби⁸⁰. Сталий розвиток має не лише екологічну складову, але й економічну та соціальну⁸¹. Насамперед термін “сталий розвиток” відображає природно-захисні зусилля у контексті збалансованого соціально-економічного розвитку держави, а не задає параметри реалізації якогось конкретного плану її розвитку, тим більше, виведення країни з кризи, що сьогодні для України є одним з головних завдань.

Людський капітал у Стратегії “Європа 2020”. Концепцію сталого розвитку покладено в основу моделі розвитку ЄС, спрямовану на те, щоб відповідати викликам сучасності, не загрожуючи можливостям майбутніх поколінь стосовно задоволення їх потреб.

Економічна та фінансова криза гостро поставила питання про необхідність внесення змін до економічної політики ЄС. Вироблена європейськими країнами ще в червні 2001р. та оновлена в березні 2010р. нова європейська стратегія економічного розвитку на найближчі 10 років – “Європа 2020: стратегія розумного, сталого та всеохоплюючого зростання” (*Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*)⁸² має на меті визначити та запровадити заходи, за допомогою яких країни ЄС будуть здатні досягти постійного довгострокового поліпшення якості життя шляхом утворення сталих

⁷⁸ Словосполучення “сталий розвиток” є перекладом з англійської: *sustainable development* – дослівно “розвиток, що підтримується”.

⁷⁹ У червні 1992р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) відбулася Конференція ООН з довкілля та розвитку. Ця Конференція відома ще як саміт “Планета Земля”, оскільки в ній брали участь керівники 178 країн світу, представники 1 600 неурядових організацій.

⁸⁰ Приклади впровадження концепції сталого розвитку:

- будівництво доріг, будівель має супроводжуватися відповідним зростанням зелених насаджень – щоб не погіршувати стан довкілля;
- зростання виробництва зерна не повинно супроводжуватися виснаженням чи іншим погіршенням якості ґрунту;
- видобування корисних копалин (наприклад, металевих руд, вугілля) має супроводжуватися створенням підприємств, не залежних від цього видобутку. Таким чином, щоб після вичерпання майбутні покоління (а часто й поточні) не мали економічних проблем;
- в особистісному сенсі – заробітна плата повинна компенсувати витрати на відновлення здоров’я, погіршене через виконувану роботу;
- медичні препарати та хірургічні операції повинні не лише вирішувати поточну проблему, але й не призводити до погіршення стану здоров’я пацієнта в майбутньому, а також не шкодити здоров’ю наступних поколінь.

⁸¹ Що таке сталий розвиток. – ООН, <http://www.un.org.ua/ua/what-rio>.

⁸² Europa 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. – Communication from the Commission, Brussels, 3 March 2010, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=EN>.

спільнот, здатних управляти та ефективно використовувати природні ресурси, підвищувати екологічний та соціальний, інноваційний потенціал економіки та, врешті-решт, здатних забезпечити процвітання, охорону довкілля та єдність суспільства з метою забезпечення необхідних умов.

Метою Стратегії є поліпшення умов життя людини за збереження її життєвого простору в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. Тобто сталий розвиток держави передбачає забезпечення економічно ефективного, соціально справедливого та екологічно чистого розвитку. Документ чітко окреслює сучасні тренди та виклики, формулює головні пріоритети та механізми їх реалізації.

“Європа 2020” встановлює три основних фактори, які сприятимуть досягненню цілі:

- *розумне зростання*: розвиток економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях;
- *стале зростання*: створення економіки, заснованої на доцільному використанні ресурсів, екології і конкуренції;
- *всеохоплююче зростання*: сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, досягнення соціальної та територіальної згоди.

Індикаторами успішності виконання поставлених цілей визначено п’ять ключових показників, серед яких:

- **75% населення віком 20-64 років повинні бути працевлаштовані;**
- 3% ВВП держав ЄС має інвестуватися у проекти дослідження та розвитку;
- досягнення цілі енергетичної політики з приводу змін клімату (включаючи 30%-ве зниження забруднення довкілля);
- частка людей із початковою освітою повинна становити не більше 10% і не менше 40% молоді повинні мати вищу освіту;
- чисельність населення, яке живе на межі бідності, повинна зменшитися на 20 млн.

Регулювання розвитку людського капіталу в ЄС залишається переважно прерогативою національних держав. Єдина система оцінки реалізації Стратегії непридатна через різний рівень розвитку економік країн ЄС.

Кожна країна ЄС розробила свої національні цілі по кожному напрямку, а також конкретні заходи на національному рівні, яких необхідно вжити з метою

їх імплементації. Для досягнення зазначених цілей в якості пріоритетних висунути наступні сім напрямів діяльності:

1. **“Інноваційний Союз”**. Об’єднання зусиль для створення та втілення інновацій, що дозволить використати інноваційні ідеї у виробництві товарів і послуг. Це повинно сприяти створенню нових робочих місць та зростанню економіки.
2. **“Рух Молоді”**. Підвищення якості освіти. Залучення молоді на ринок праці.
3. **“Розвиток цифрових технологій”**. Прискорення широкого використання високошвидкісного інтернету та надання можливостей участі фізичних та юридичних осіб у загальному цифровому комерційному просторі.
4. **“Доцільне використання ресурсів в Європі”**. Розумне використання джерел енергії, перехід на економіку з низьким споживанням вуглеводної сировини. Збільшення використання джерел відновлювальної енергії. Модернізація транспортного сектору. Зниження залежності зростання економіки від кількості ресурсів, що споживається.
5. **“Індустріальна політика спрямована на глобалізацію”**. Поліпшення умов для підприємництва, в першу чергу для малого та середнього бізнесу. Розвиток потужної та сталої промислової бази всеохоплюючої глобалізації.

6. **План розвитку нових здібностей та збільшення кількості робочих місць**. Модернізація ринків праці. Збільшення мобільності трудових ресурсів. Надання можливостей для отримання нових знань і навичок з метою збільшення можливостей для працевлаштування.
7. **Європейська політика подолання бідності**. За рахунок економічного розвитку та підвищення зайнятості знизити рівень бідності на всій території ЄС.

У чинній версії Стратегії “Європа-2020” концепція людського капіталу стає ключовою для досягнення поставленої в ЄС цілі⁸³.

⁸³ На наднаціональному рівні ЄС забезпечення заходів зі зростання якості людського капіталу перебуває у віданні органів соціальної політики, політики у сфері зайнятості та структурних фондів. Висловлюється думка про доцільність у рамках Стратегії збільшити вкладення в людину з коштів Європейського соціального фонду. Слабкою ланкою представляється розрізненість державних і приватних коштів фінансування довгострокових інвестиційних проектів, які априорі не можуть залишатися “вузько національними”.

Цілі Стратегії “Європа-2020”, пов’язані з якістю людського капіталу

Розумне зростання* (<i>smart growth</i>)	Інклюзивне зростання** (<i>inclusive growth</i>)
<p><i>Інновації.</i> Європейська ключова ініціатива “Інноваційний союз”⁸⁴ для поліпшення рамкових умов і доступу до фінансування НДР, інновацій з метою посилення інноваційних ланцюжків і прискорення інвестування в ЄС.</p>	<p><i>Зайнятість і кваліфікація.</i> Європейська ключова ініціатива “Порядок денний для створення нових робочих місць і кваліфікації”⁸⁵ (прийнята ЄК 10 червня 2016р.): модернізація ринків праці шляхом підвищення мобільності трудових ресурсів і розвитку навичок, які сприяють успішному працевлаштуванню.</p>
<p><i>Освіта.</i> Європейська ключова ініціатива “Молодь у русі”⁸⁶ для вдосконалення функціонування систем освіти та підвищення міжнародної привабливості європейської вищої освіти.</p>	<p><i>Боротьба з бідністю.</i> Європейська ключова ініціатива “Європейська платформа боротьби з бідністю”⁸⁷ (схвалена 31 березня 2011р.): соціальне і територіальне згуртування, щоб люди, які живуть у бідності*** або виключені з життя суспільства, жили гідно та були активними членами суспільства.</p>

* Засновано на знаннях та інноваціях.

** Розширення прав і можливостей для тих, хто знаходиться у несприятливих умовах, передбачає сприяння високому рівню зайнятості, соціальній та територіальній згуртованості.

*** Середній наявний дохід нижче за 60% середнього рівня в ЄС.

Для досягнення цілей Стратегії “Європа-2020” здійснюються спроби поєднати звичайний комунітарний підхід⁸⁸ і “відкритий метод координації” (*open method of coordination*)⁸⁹ як форми “м’якого права” ЄС (такого, що не має зобов’язуючої юридичної сили, не вимагає зміни національного законодавства, хоча може мати правові наслідки). Країни-члени погодилися поширювати найбільш ефективний досвід, використовуючи його відповідно до національної специфіки. Кожна країна для підтримки економічного зростання і зайнятості готує свою трирічну Національну програму реформ, засновану на запропонованих ЄК у 2005р. загальних нормативах-критеріях⁹⁰.

⁸⁴ Innovation Union. Aims of the Innovation Union, state of progress and related policy. – European Commission, https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/strategy/goals-research-and-innovation-policy/innovation-union_en.

⁸⁵ New Skills Agenda for Europe. Employment, Social Affairs and Inclusion – European Commission, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1223>.

⁸⁶ EU Youth Strategy. – European Commission, https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en.

⁸⁷ The European platform against poverty and social exclusion. – Commission for Economic Policy, <http://pes.cor.europa.eu/european-platform-against-poverty-and-social-exclusion>.

⁸⁸ Коли джерелом права є не політична, а національна спільнота.

⁸⁹ Відкритий метод координації (ВМК) був запроваджений в рамках політики зайнятості та Люксембурзького процесу в 1997р. для подолання розбіжностей в Європейській Раді (*European Council*), коли виявилася нездатність ЄС-15 прийняти єдину програму боротьби з безробіттям. ВМК застосовують там, де у ЄС немає виключної компетенції (яка належить країнам ЄС). Його метою є спрямування національних політик на реалізацію певних спільних цілей. У рамках цієї форми міжурядового співробітництва дії одних держав-учасників оцінюються іншими державами ЄС; роль ЄК обмежується наглядом за цим процесом. Європейський Парламент та Суд у Відкритому методі координації жодної участі не беруть. Спочатку ВМК застосовувався до сфери зайнятості, в цей час поширюється на НДР та соціальний захист.

Див.: European cooperation: the Open Method of Coordination. – European Commission, https://ec.europa.eu/culture/policy/strategic-framework/european-coop_en.

⁹⁰ Better Regulation for Growth and Jobs in the European Union. – Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Brussels, 16 March 2005, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0097:FIN:EN:PDF>.

“Стратегія сталого розвитку “Україна – 2020”. Сучасним базовим документом, який визначає політику України в галузі сталого розвитку, є “Стратегія сталого розвитку “Україна – 2020”⁹¹, схвалена Указом Президента в січні 2015р. Вона покликана визначати мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов. У перспективному розвитку країни визначено чотири основні вектори:

- *вектор розвитку* – забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ і, як наслідок, підвищення стандартів життя. Україна має стати державою із сильною економікою та з передовими інноваціями;
- *вектор безпеки* – забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності;
- *вектор відповідальності* – це забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров’я та інших послуг у державному та приватному секторах;
- *вектор гордості* – забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

У рамках названих чотирьох векторів руху “Стратегія Україна – 2020” включає 62 реформи. З них пріоритетними визначено вісім реформ і дві програми. Головною метою реформ задекларовано досягнення європейських стандартів життя та гідного місця України у світі⁹². Стратегія визначає цілі, напрями, пріоритети розвитку країни, а також містить 25 ключових показників, за якими можна буде оцінити перебіг виконання реформ і програм.

Аналіз “Стратегії Україна – 2020” на предмет її відповідності розвитку людського капіталу свідчить про те, що її реалізація не забезпечить ні бажаних змін, ні стійкого, ні, тим більш, сталого розвитку. Як слушно зазначають експерти, “задекларована у “Стратегії сталого розвитку Україна – 2020” кількість реформ і програм розвитку держави, які планується здійснити за п’ять років, можуть не лише переобтяжити вітчизняне державне управління та зрештою зробити його низькоефективним, але й стримати економічний розвиток України”⁹³, зробити його малоефективним.

Стратегічний документ розвитку країни має назву – “Стратегія сталого розвитку”. Назва державного акта вищого рівня повинна відповідати його змісту. Згідно з документом, Стратегія “визначає вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України”.

⁹¹ Указ Президента України “Про Стратегію сталого розвитку “Україна - 2020” №5 від 12 січня 2015р.

⁹² У документі уточнюється, що кількість і зміст названих реформ і програм розвитку держави можуть змінюватися у процесі реалізації.

⁹³ Куйбіда В. Профанація, або “Про Стратегію сталого розвитку Україна – 2020”. – Lb.ua, 3 квітня 2015р., http://blogs.lb.ua/vasyi_kuybida/300576_profanatsiya_abo_pro_strategiyu.html.

Отже ідеї “сталого розвитку” у Стратегії немає зовсім. Неприпустимо, щоб поняття “сталій розвиток” вихолощувалося та викривлялося і не несло відповідного смислового навантаження, тим більше, що наразі сталий розвиток є центральною темою у порядку денному в галузі розвитку на період після 2015р., в якому наголошується, що економічне зростання та розвиток людського капіталу мають доповнювати один одного⁹⁴. Для усвідомлення основної вади цього документа необхідно дати пояснення стосовно зв’язку між поняттями “економічний розвиток”, “економічне зростання” та терміну “сталій”.

На думку економістів⁹⁵, під *сталою економікою* розуміють її здатність протистояти негативним впливам, переважно стихійним силам природи, здатність попереджати або послаблювати падіння виробництва. Економікою, що стало розвивається, може бути тільки така, що забезпечує задоволення певного набору потреб з мінімальними витратами і в найкоротший термін, виходячи з існуючих ресурсів і можливостей. Ядром системи сталого розвитку виступає система відтворення якісних ресурсів – *головним серед яких є людський потенціал*. При цьому соціально-економічна основа сталого розвитку передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на:

- боротьбу зі злиденністю та бідністю;
- зміни структури споживання;
- збереження здоров’я людини;
- сприяння сталому розвитку регіонів.

Метою державної політики виступає досягнення внутрішньої та зовнішньої сталості системи. При цьому внутрішня сталість передбачає такий стан економіки, який характеризує стабільність зайнятості, виробництва, цін і підтримку певного рівня життя. Зовнішня сталість системи передбачає сталість платіжного балансу, позитивне зовнішньоекономічне сальдо, стабільний стан золотовалютного запасу країни тощо.

*Стале економічне зростання*⁹⁶ – позитивна динаміка всіх макроекономічних показників без значних коливань протягом тривалого періоду часу за умови зростання цих показників постійними пропорційними темпами.

Головною умовою успішності реформ є конкретне розуміння того, що необхідно робити в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, і розраховувати на реальність, а не теорію, якою б унікальною вона не була.

Пріоритети будь-якого стратегічного планування визначаються на підставі ретельної оцінки стану економічного та соціального середовища. Також, на відміну від поточної, стратегічна мета характеризується такими особливостями як: спрямованість на майбутнє; орієнтація на становище у зовнішньому

⁹⁴ Економічна та Соціальна Рада ООН, <http://www.un.org/ru/ecosoc/about/mdg.shtml>.

⁹⁵ Дохолян А. Проблемы устойчивого развития экономики региона. – Современные проблемы науки и образования, 2015г., №3, <http://www.science-education.ru/99-4975>.

⁹⁶ Стале зростання (*Steady State Growth*) – стан економіки, який характеризується постійним зростанням усіх економічних показників. – Словарь терминов по экономике, финансам и бизнесу, <http://termin.bpsd.ru/publ/21-1-0-19631>.

середовищу; проактивні (упереджувальні) дії; взаємозв'язок зі способом досягнення (стратегією) і засобами досягнення (тактикою, ресурсами); можливість альтернатив і змін. Усі ці елементи не знайшли відображення у Стратегії.

Головною вадою Стратегії є її декларативність. Сучасні кризові обставини вимагають багатокомпонентного відновлювального плану дій влади та вироблення певної логіки антикризових кроків. Ключове завдання, яке потребує вирішення вже сьогодні – відновлення макроекономічної та соціальної стабільності – опинилось “за рамками” Стратегії, залишивши лише завдання “відновити макроекономічну стабільність”. Замість конкретних кроків та ініціатив – Стратегія Україна-2020 містить лише перелік пріоритетів, фактично містить загальні фрази-побажаннями, зокрема: “зосередити увагу”, “зробити акцент”, “надати пріоритет”, “оптимізувати систему”, “оновити доктринальні та концептуальні підходи”, “формування ефективної моделі”, “використання новітніх технологій”, “системні зміни в законодавстві”, “коригування завдань та функцій”, “нові критерії оцінки”, “підвищення прозорості та ефективності”, “зміна підходів”, “створення бізнес-дружньої обстановки”, “синергії зусиль”, “формування сталих ефективних комунікацій”, “комунікації щодо успіху реформ”⁹⁷.

Будь-яка стратегія не передбачає розгорнутих, предметно описаних програм розвитку держави – це прерогатива уряду, але стратегія у найзагальнішому вигляді повинна назвати конкретні цілі, засоби та ресурси, завдяки яким мають відбутися фундаментальні зміни в Україні. Можна передбачити, що є велика ймовірність того, що подібні “побажання” будуть абсолютно незрозумілими тим, хто повинен буде на практиці робити ту чи іншу реформу⁹⁸.

Одним з амбітніших стратегічних завдань Стратегії є “...впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі”⁹⁹. Отже пронизувати Стратегію Україна – 2020 мала б філософія людиноцентризму, яка фактично реалізується в ЄС. Ця філософія передбачає політику і практику, відповідно до якої працююча людина має почуватися заможною та соціально захищеною. До того ж, відповідно до положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, перш за все, **необхідно підняти на належний рівень працю як головне джерело забезпечення гідного рівня та якості життя людини**. Угода ставить перед державою амбітні завдання щодо покращення якості людського капіталу, збільшення кількості робочих місць з гідними умовами праці та встановлення соціальної справедливості під час реформування ринку праці. На часі – реформа системи оплати праці, рівень якої має відповідати реальній вартості робочої сили, наблизитися до стандартів, передбачених Європейською Соціальною Хартією. Саме імплементація Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом вимагає підвищення рівня зайнятості населення, модернізацію робочих місць, реформування всієї системи соціально-трудова відносин. Проте цих положень немає у Стратегії.

За умови, коли в країні склалася ситуація, за якої соціальна політика із засобу зменшення суспільної напруженості перетворилася на один із суттєвих факторів

⁹⁷ Коментар до затвердженої 12 січня 2015р. Стратегії сталого розвитку “Україна-2020”. – Позиція АЦ “НосЕП”, 13 январа 2015г., <http://www.newsep.com.ua/blog/77>.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Стратегія сталого розвитку “Україна – 2020”.

її посилення, а її основоположні цілі – нереалізованими, виглядає дивним, що завдання забезпечення соціально-політичної стабільності, справедливий перерозподіл суспільного багатства, забезпечення конкурентоспроможності країни на міжнародному ринку *за рахунок підвищення якості людського капіталу взагалі не стало пріоритетним напрямом Стратегії.*

Відсутність послідовної політики щодо опанування сучасними чинниками конкурентоспроможності обумовило рекордну за світовими мірками глибину кризового провалу 2013-2015рр. Невизначеність національної економічної перспективи, негативні тренди в царині національних фінансів, бюджетна криза, відсутність адекватної позиції у міжнародному розділі праці та залежність України від коливань міжнародної економічної кон'юнктури є характерною рисою сучасної економіки України. Реальністю для України стала загроза залишитися за межами процесів глобалізації, становлення відкритого суспільства та інформаційної економіки. Проте Стратегія *не окреслює механізмів виходу з тривалої економічної кризи.*

Так, серед безумовних стратегічних пріоритетів успішної модернізації України в коротко- та довгостроковій перспективі є формування сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату. Втілюючи прозорі, конкурентні та демократичні правила гри, держава отримує від малого та середнього бізнесу збільшення податкових надходжень, як наслідок, збільшення дохідної частини бюджету, створення нових і модернізацію старих робочих місць, зростання заробітної плати та наприкінці реальне покращення життя населення. Однією з першочергових реформ Стратегія називає дерегуляцію та розвиток підприємництва і податкову реформу. Стратегія наголошує на необхідності *створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Стратегія передбачає скорочення кількості документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасування регуляторних актів, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скорочення кількості органів державного нагляду (контролю), забезпечення надання послуг для громадян та бізнесу в електронному вигляді.*

У галузі податкової реформи передбачена *побудова простої, економічно справедливої податкової системи з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, перехід від наглядово-каральної функції фіскальних органів до обслуговуючої, зменшення кількості податків, їх розміру та спрощення порядку їх розрахунку і сплати.* Проте ані механізмів, ані строків реалізації не називається.

Суттєвою вадою Стратегії є величезна кількість задекларованих реформ, на реалізацію яких потрібні великі людські та фінансові ресурси, яких наразі бракує. Звідси витікає загроза, що реформи не будуть реалізовані.

Такі документи, як Стратегія, потребують належного наукового супроводу та суспільного залучення, проте ані науковці, ані громадські діячі, ні політики до процесу розробки Стратегії не були залучені, як і не було долучене українське суспільство, не врахована його воля та безпосередні інтереси.

В ідеалі Стратегія “Україна – 2020” та конкретні програми Уряду, підготовлені на її виконання, мали б стати інноваційним ідеологічно-програмним механізмом, за допомогою якого Україна успішно реалізувала б свій дійсно суттєвий потенціал. На жаль, як випливає із тексту Стратегії, немає навіть приблизного уявлення, як вивести суспільство з економічної кризи, домогтися економічного зростання та підвищити рівень життя населення.

Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020р. Розвиток людського капіталу розглядається в якості основного результату ефективної роботи Уряду в середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020р.¹⁰⁰, який визначає головні цілі та напрями діяльності Уряду протягом 2017-2020рр., що є основою бюджетного планування, щорічних операційних планів дій Уряду, стратегічних планів міністерств та інших документів, фокусування донорської допомоги.

Згідно з документом, метою діяльності Кабінету Міністрів є забезпечення зростання рівня життя громадян і підвищення його якості в результаті сталого економічного розвитку, зокрема розвиток людського капіталу шляхом проведення реформи системи охорони здоров'я, освіти, поліпшення надання державної соціальної підтримки, розвитку культури і спорту дасть змогу забезпечити поліпшення якості життя, освіти і зростання продуктивності праці.

Подолання суспільної кризи передбачає значне підвищення якості життя та забезпечення належного рівня соціальних стандартів. Проголошується, що дії Уряду спрямовуються на формування та реалізацію ефективної політики у сфері освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту та культури, на розширення прав і можливостей української мови, формування почуття патріотизму у громадян, що має велике значення для національної ідентичності та гордості.

Згідно з ключовими пріоритетами середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020р. сформовано завдання та дії щодо переходу України від споживчо-сировинної моделі економічного розвитку до експортно-орієнтованої моделі інвестиційно-інноваційного економічного розвитку країни, спрямованої на створення пропозицій, які в майбутньому сформулюють попит за рахунок інвестицій в інновації. Одним з ключових моментів є план щорічного зростання ВВП на 4-5%, що наблизить Україну до досягнення економічних вимог Копенгагенських критеріїв (*Copenhagen criteria*)¹⁰¹ щодо спроможності українського виробництва конкурувати, як усередині ЄС, так і в умовах сучасної глобалізованої економіки в цілому.

¹⁰⁰ Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020р., затверджений Розпорядженням КМУ №275 від 3 квітня 2017р.

¹⁰¹ У червні 1993р. Європейська Рада в Копенгагені (Данія) визнала право кожної європейської країни, яка визнає положення п.1 ст.6 Угоди про утворення ЄС, вступати до ЄС після виконання ними вимог за трьома критеріями:

- політичним: стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин;
- економічним: дійова ринкова економіка;
- “членським”: зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, зокрема визнання його політичних, економічних і монетарних цілей.

Див.: European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993, Conclusions of the Presidency, <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>.

Середньостроковий План визначає 85 пунктів пріоритетних дій, із яких 49 пунктів передбачені Угодою про асоціацію України з ЄС, із яких можна відзначити 16 основних пунктів, які можуть бути застосовані для реформування існуючої моделі економічного розвитку. Загально визначено 20 пунктів пріоритетних дій, що безпосередньо стосуються розвитку людського капіталу, з яких 12 пунктів передбачено Угодою про асоціацію України з ЄС.

Проте у Плані пріоритетних дій немає напрямів реформування промисловості, єдності пріоритетних дій, які визначають формування експортно-орієнтованої моделі інноваційного розвитку економіки України, а відображення значення науки не пов'язано з пріоритетом “Економічне зростання”.

Ключові пріоритети, пов'язані з розвитком людського капіталу до 2020р.:

- *Створення нової системи організації охорони здоров'я на засадах медичного страхування, реформування екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, удосконалення надання високоспеціалізованої медичної допомоги.*
- *У сфері освіти в середньостроковій перспективі покращення якості середньої освіти, подолання територіальних відмінностей у якості освіти та трансформація змісту освіти на основі компетентнісного підходу; модернізація професійно-технічної освіти, що сприятиме підготовці на високому рівні конкурентоспроможних робочих кадрів, здатних задовольнити вимоги сучасного ринку праці, забезпечення рівного доступу до професійно-технічної освіти; підвищення рівня та оптимізація результатів наукової та академічної діяльності, підтримка процесу ствердження академічної доброчесності у вищих навчальних закладах і наукових установах.*
- *Головною метою проведення чергового етапу пенсійної реформи є створення умов для підвищення пенсій, забезпечення дотримання принципу соціальної справедливості, усунення великих розривів між спеціальними та звичайними пенсіями, забезпечення належного рівня життя громадян, які протягом свого трудового життя сплачували пенсійні внески, не приховуючи трудових доходів.*
- *Створення ефективної системи надання соціальної підтримки населенню та можливість забезпечення адресного підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим громадянам, запровадження комплексного підходу до розв'язання проблем найбільш уразливих верств населення, сприяння їх соціальній інтеграції та подоланню бідності, формування на рівні територіальної громади системи надання соціальних послуг та забезпечення захисту прав дітей, зокрема права на виховання у сім'ї або в умовах, що максимально наближені до сімейних, у своїй територіальній громаді. Запровадження надання пільг у грошовій формі, перехід до надання соціальної підтримки окремих категорій громадян за принципом “гроші ходять за людиною”, запровадження стимулів до працевлаштування отримувачів соціальної допомоги.*

Ключовими показниками ефективності досягнення цілі до 2020р. визначено:

- індекс людського розвитку – вхідження до 50 кращих країн;
- рівень смертності – зменшення на 10%;
- рівень бідності (за методологіє ОЕСР) – 15%.

Вибір людського капіталу в якості головного фактора розвитку країни обумовлює застосування системного та комплексного підходу під час розробки концепції або стратегії розвитку як самого людського капіталу, так і загальної стратегії розвитку країни. Такий підхід потребує взаємокоординації усіх документів стратегічного планування. Такий підхід особливо наголошує на високій якості та продуктивності праці та високому рівні якості життя, що зумовлює креативність і творчу енергію людського капіталу.

Не дивлячись на те, що основу правової бази розвитку людського капіталу в Україні становлять формально-правові норми, зафіксовані в законах, підзаконних актах, зокрема Конституції, указах Президента, постановах Кабінету Міністрів, міжнародних угодах та інших документах, ухвалених державними органами влади, державна політика в галузі розвитку людського капіталу розрізнена і міститься у різних нормативно-правових документах.

За роки незалежності в Україні проведена значна робота з формування нового, ліберально-демократичного правового простору для відтворення і розвитку окремих складових людського капіталу. Однак, у цьому процесі наявні недоліки, які гальмують відтворення і прогресивні зміни людського капіталу на сучасному етапі.

По-перше, в Україні не розроблена національна стратегія розвитку людського капіталу, а також шляхи її впровадження та реалізації. Жоден із ухвалених законодавчих документів не розглядає проблеми формування і нагромадження людського вітчизняного капіталу.

По-друге, існують випадки недотримання суб'єктами економічних відносин норм чинного законодавства.

По-третьє, простежується недостатня адаптованість вітчизняного законодавства до чинних міжнародних норм.

По-четверте, в окремих випадках існує невідповідність законодавчо визначених прав і гарантій громадян на освіту, охорону здоров'я, культуру тощо можливостям їх реалізації. В Україні всім громадянам гарантовано право на безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я. Однак останні нововведення фактично ліквідують практику безоплатної медицини.

У цьому контексті пропонується огляд того, які саме реформи спроможна провести держава дійсно на належному рівні, щоб поліпшити соціально-економічну ситуацію і не спричинити чергового розчарування людей у діях влади.

2. ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ЯК СТРАТЕГІЧНА СКЛАДОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Важливим компонентом людського капіталу, який суттєво впливає на стійкість довгострокових трендів потенційного розвитку держави, виступає здоров'я населення і високий рівень діяльності системи охорони здоров'я як у цілому по країні, так і в регіональному та місцевому її аспектах. Варто зазначити, що інвестувати в людський капітал можна різними шляхами. Передусім це інвестиції в охорону здоров'я та турбота про здоров'я населення.

Не можна говорити про повну реалізацію життя без забезпечення умов для збереження здоров'я. Адже здоров'я населення є одним із визначальних чинників розвитку економіки будь-якої країни, показником її благополуччя, індикатором результативності й ефективності соціальних реформ.

Здоров'я — це універсальна цінність людства й найважливіший індикатор сталого розвитку країни.

Здоров'я сприяє підвищенню продуктивності праці, формуванню більш ефективних трудових ресурсів та більш здоровому старінню; скорочує витрати, пов'язані з хворобою та соціальною допомогою, а також витрати, пов'язані з наданням медичної допомоги; сприяє зменшенню втрат податкових надходжень у бюджет¹.

Покращення стану здоров'я населення є головною турботою суспільства, яке прагне до благополуччя та сталого розвитку.

Міжнародний досвід показує, що найбільш перспективним шляхом для забезпечення здоров'я та благополуччя населення, є злагоджена робота всіх секторів держави, яка скерована на соціальні та індивідуальні детермінанти здоров'я².

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я — це фактор довготривалого стійкого економічного зростання, підвищення якості людського капіталу, фактор, що сприяє безперервному економічному зростанню і зниженню рівня бідності³.

¹ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік. — МОЗ України, ДУ "УІСД МОЗ України", 2017р., с.9.

² Там само.

³ Інвестиції в здоров'я: ключевое условие успешного экономического развития стран Восточной Европы и Центральной Азии. — Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), 2008г., от имени Европейской обсерватории по системам и политике здравоохранения, <http://www.euro.who.int/pubrequest>.

Особливо актуальними питання збереження здоров'я стають під час соціально-економічної кризи. Оскільки ступінь орієнтованості держави на покращення здоров'я громадян, удосконалення діяльності ВООЗ у цей період стають своєрідним тестом на подальшу гуманізацію національного розвитку, підтвердження статусу соціальної орієнтованості держави. Не даремно в основі політики ВООЗ “Здоров'я-2020” лежить проста життєво важлива ідея: здоров'я і благополуччя мають ключове значення для людського, соціального та економічного розвитку і всього майбутнього Європи⁴. Адже відсутність (чи негативні показники здоров'я населення) здоров'я руйнує потенціал, породжує відчай і призводить до виснаження ресурсів⁵. Саме тому у ст.3 Конституції України задекларовано, що “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”.

Стратегічною метою державної політики у сфері охорони здоров'я є поліпшення стану здоров'я населення, підвищення реальної доступності медичної допомоги для всіх його прошарків, що на законодавчому рівні закріплюється державними гарантіями⁶.

Державна гарантія — це зобов'язання держави перед громадянами або юридичними особами, що припускає надання матеріальних або нематеріальних благ відповідно до державних стандартів та загальновизнаних норм міжнародного права.

Державні соціальні гарантії з охорони здоров'я — це гарантований обсяг медичного обслуговування населення, встановлений законодавством країни. Ці гарантії показують ступінь державної відповідальності щодо відтворення здоров'я і відображають ситуацію з реалізації соціальних прав громадян.

2.1. Виклики з боку людського капіталу: стан медико-демографічної ситуації в Україні

Головні виклики формуються з боку демографії. Україну в більшості публікацій (як наукових, так і аналітичних) називають країною Європейського регіону з незадовільними показниками здоров'я, низькими показниками середньої очікуваної тривалості життя, поширеною “нездоровою” поведінкою населення (вживання тютюну та алкоголю, ожиріння, низький рівень фізичної активності, високий рівень стресів). Аналіз офіційної статистики дозволяє об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася в Україні з медико-демографічними показниками з позиції людського капіталу.

За даними Держстату, чисельність населення в Україні протягом останніх 27 років (1991-2018рр.) неухильно скорочується, тобто спостерігається стійка депопуляція⁷.

⁴ Зачем нужна политика Здоровье-2020. – ВООЗ, <http://www.euro.who.int/ru/health-topics/health-policy/health-2020-the-european-policy-for-health-and-well-being/about-health-2020/why-health-2020>.

⁵ Обзор социальных детерминант и разрыва по показателям здоровья в Европейском регионе ВООЗ: заключительный доклад. – ВООЗ, 2014г., <http://www.euro.who.int/ru/publications/abstracts/review-of-social-determinants-and-the-health-divide-in-the-who-european-region.-final-report>.

⁶ Державна політика у сфері охорони здоров'я. – Колективна монографія у двох частинах, ч.1 (заг. ред. проф. М.Білинська, проф. Я.Радиш), Київ, 2013р., http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Monogr/457d99ff-a477-4205-baaf-2cee246fe3da.pdf.

⁷ Статистика населення України, <http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/Saveshow.asp>.

Слід зазначити, що перевищення показників смертності над народженістю є характерним не лише для України. У більшості країн Європи також спостерігається депопуляція. Україна вирізняється лише масштабністю та темпами депопуляції.

Як видно, з 1993р. (коли фіксувалася найбільша чисельність населення України – 52,2 млн. осіб) до кінця 2017р. населення нашої країни зменшилося майже на 10 млн. осіб (з 2014р. – без урахування окупованих територій (Криму, Севастополя, частини Донбасу). При цьому, понад 80% загального скорочення населення за вказані роки припадає саме на природне зменшення (діаграма “Чисельність населення України”, с.52).

Можна з високим ступенем ймовірності стверджувати, що не покращиться ситуація і у подальшому. Оскільки, станом на 1 квітня 2018р., чисельність населення України становила 42,3 млн. осіб, тоді як у відповідний період 2017р. цей показник становив 42,5 млн. осіб⁸.

ПРИЧИНИ ДЕПОПУЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ

1. Соціальні катастрофи 1930-1940-х років, затяжна системна криза 1990-х років україн негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції, призвели до помітних деформацій вікової структури населення, передчасної смертності близько 16 млн осіб.

2. Низький рівень народжуваності впродовж останніх 40 років.

Це обумовило вичерпання демографічного та відтворювального потенціалу і зрештою не могло не призвести до депопуляції і скорочення чисельності населення.

Деяке “покращення” ситуації, а саме “сповільнення” депопуляції на початку ХХІ ст. було обумовлене:

- входженням у дітородний вік дівчаток, народжених у 1980-х роках (коли значно зросли показники народжуваності);
- входженням до контингенту літніх людей малочисельних поколінь 1940-х років, що сповільнювало зростання числа смертей у нульових роках ХХІ ст.

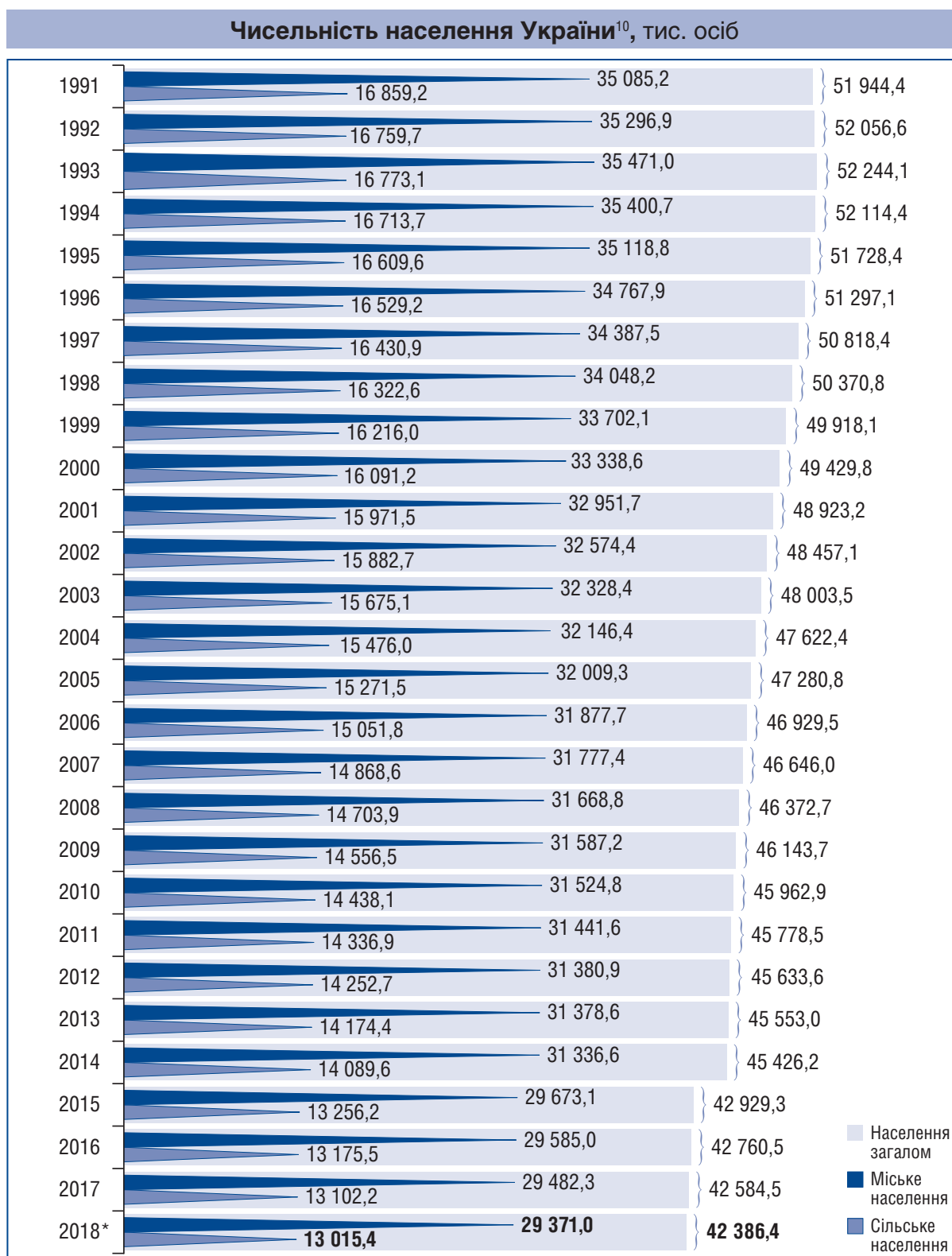
Однак, за прогнозами авторитетних експертів, вплив обох цих чинників практично вичерпав себе, і вже на початку 2020-х років число потенційних матерів повернеться до рівня початку 1990-х років, а зростання числа літніх людей знову набере силу за рахунок поколінь, народжених наприкінці 1940-х і у 1950-х роках. Унаслідок цих змін, сприятливі з точки зору сповільнення темпи скорочення чисельності населення у 2000-2014рр. у подальшому знову стають несприятливими.

Таким чином, в Україні наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. встановився тип відтворення населення, притаманний тривало воюючим країнам: надвисока смертність – наднизька народжуваність⁹.

Наразі, враховуючи досить високий рівень постаріння населення, перманентний стан соціально-економічних трансформацій, сучасну геополітичну ситуацію в Україні – депопуляція набула спонтанно-сталого характеру і поки що немає вагомих ознак її пом'якшення, навіть за умови підвищення народжуваності та зниження смертності.

⁸ Показники чисельності населення України. – Державна служба статистики України (Держстат), <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁹ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік. – МОЗ України, ДУ “УІСД МОЗ України”, Київ, 2017р., 516 с.

Тут і далі в цьому розділі статистичні показники, починаючи з 2014р. є неповними, оскільки немає даних стосовно тимчасово окупованих територій АР Крим, Севастополя, частин Донецької та Луганської областей.

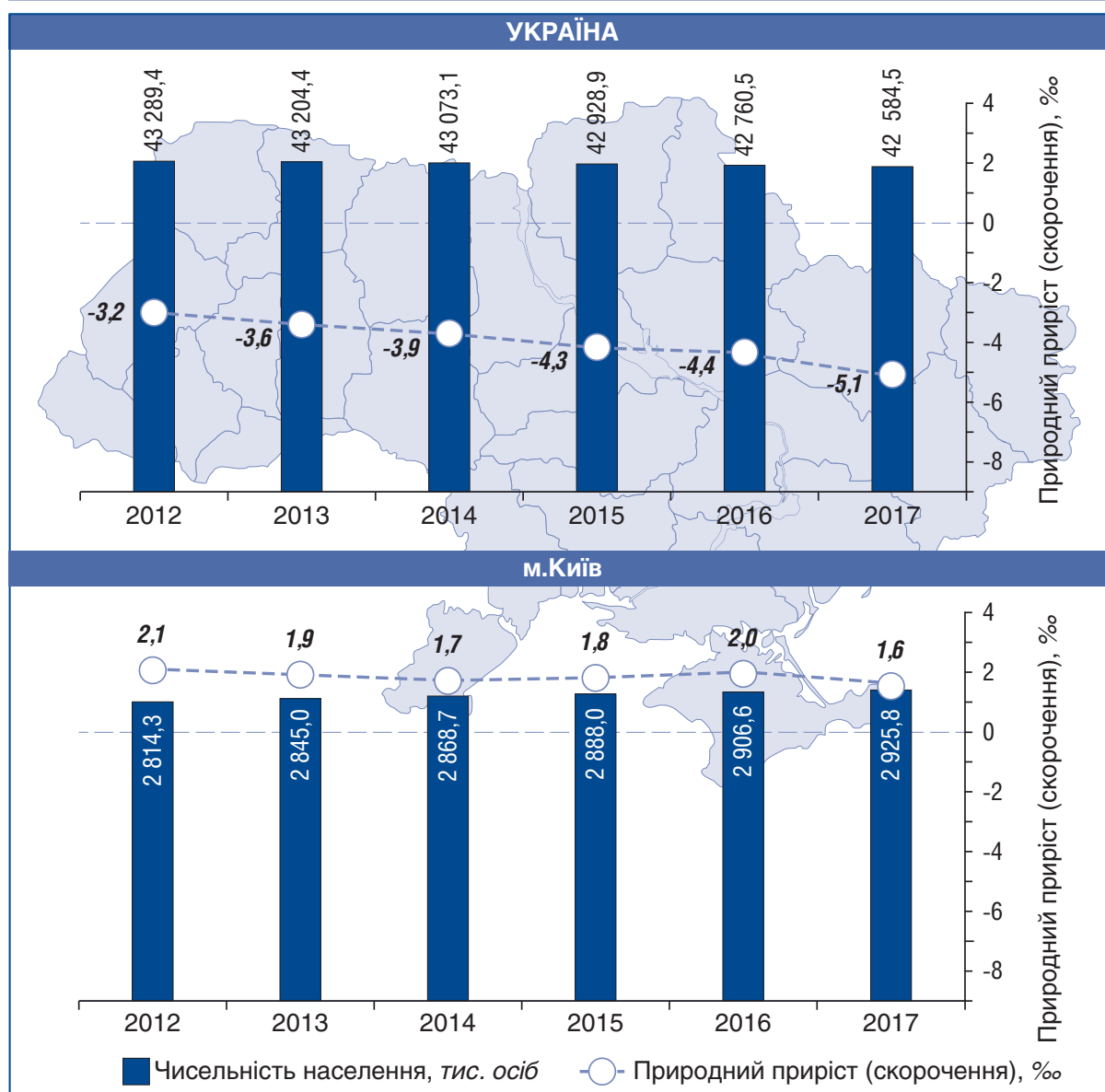
* Дані за 2018р. наведені станом на 1 квітня 2018р.

¹⁰ Дані Держстату України.

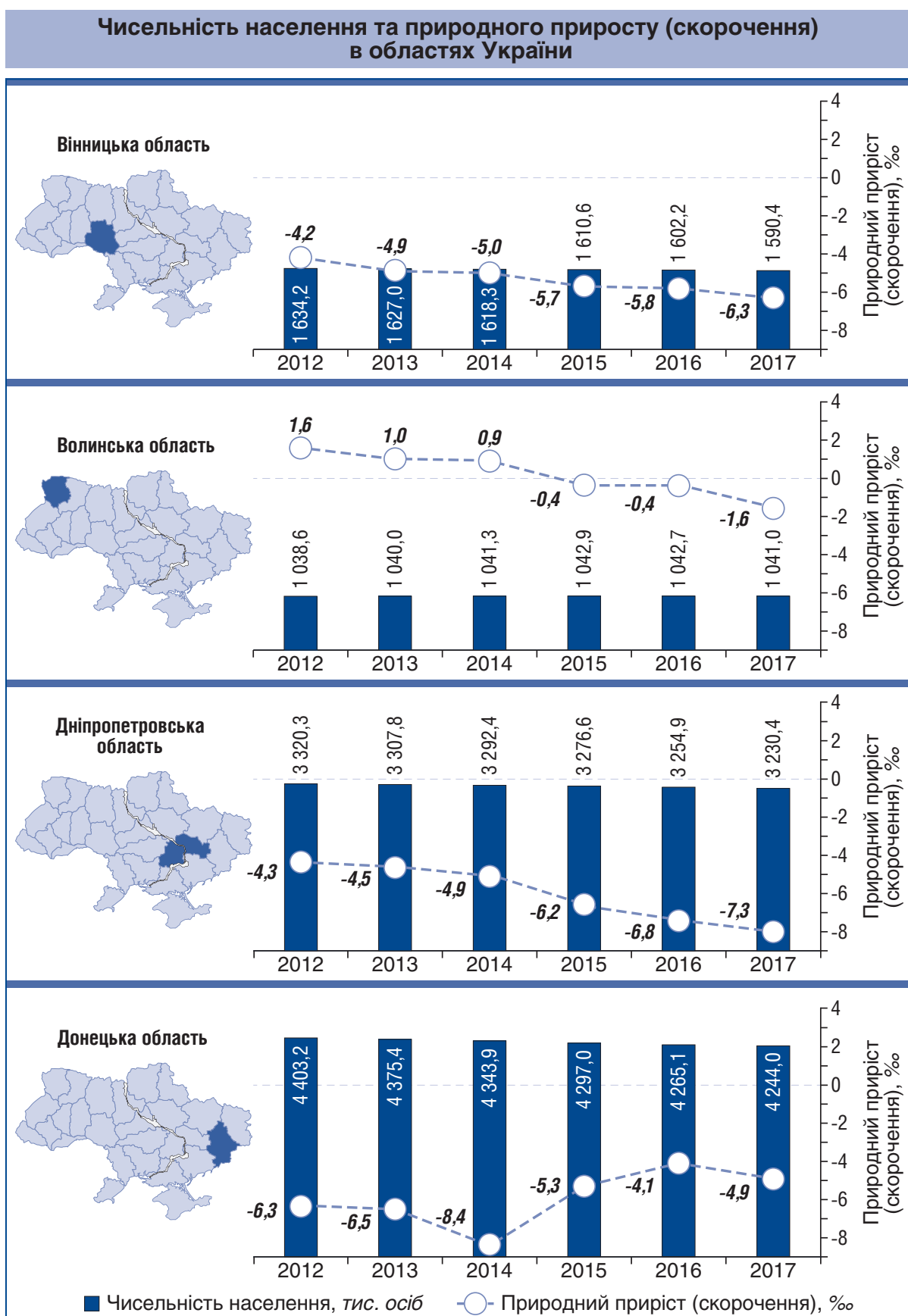
Сьогодні в Україні відбуваються зміни в адміністративно-територіальному устрої, що дуже важливо враховувати й під час аналізу медико-демографічних показників, особливо з точки зору розвитку людського капіталу. Аналіз динаміки чисельності та природного приросту (убутку) населення України в регіональному розрізі покаже перспективи розвитку регіонів, виклики та соціальне навантаження, яке може бути в тому чи іншому регіоні. Такий аналіз також потрібно враховувати під час планування запровадження трансформацій у сфері охорони здоров'я.

У регіональному розрізі динаміка чисельності населення України має певні відмінності.

Чисельність населення та природного приросту (скорочення) України¹¹

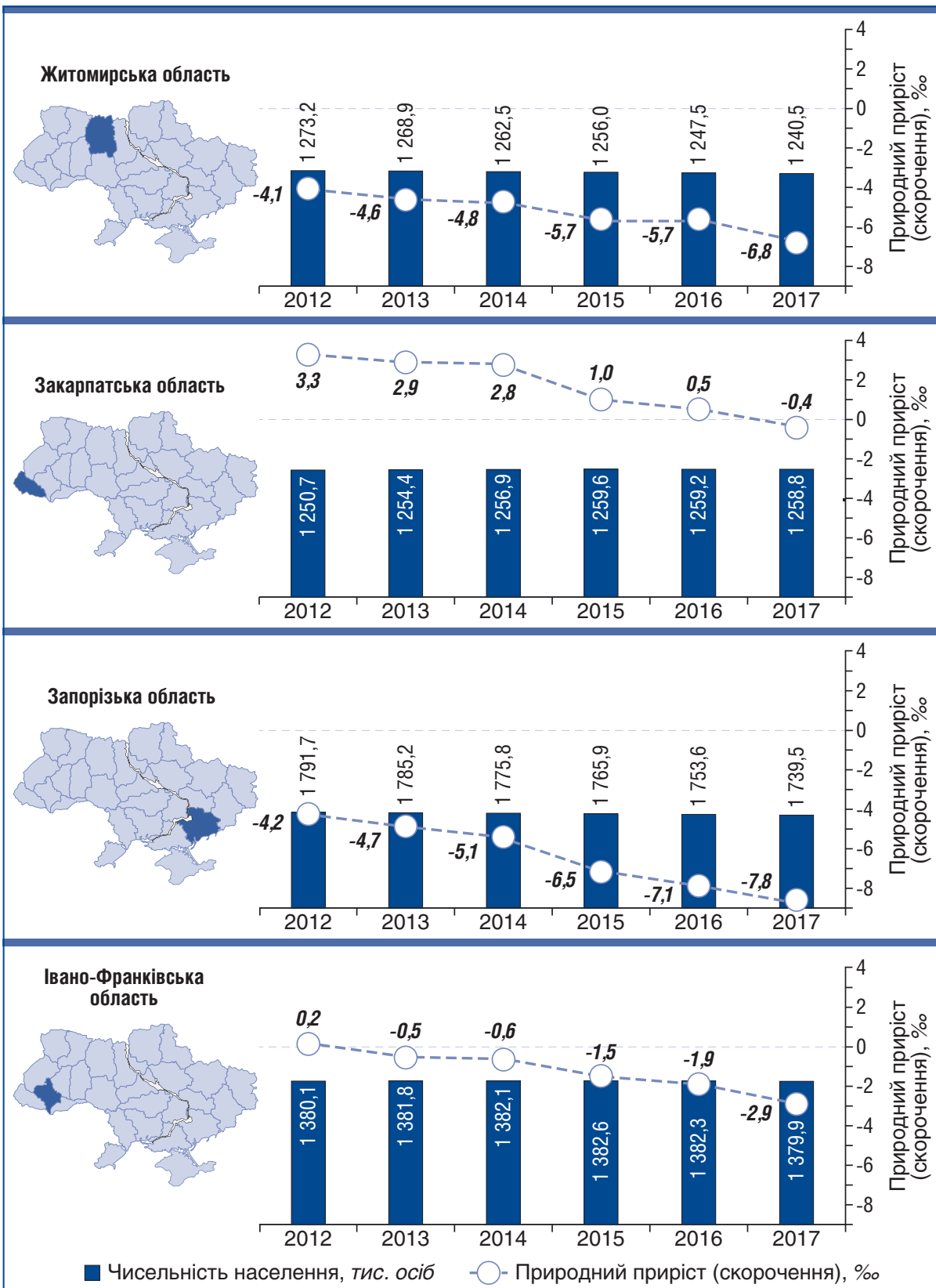

¹¹ Дані Держстату України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

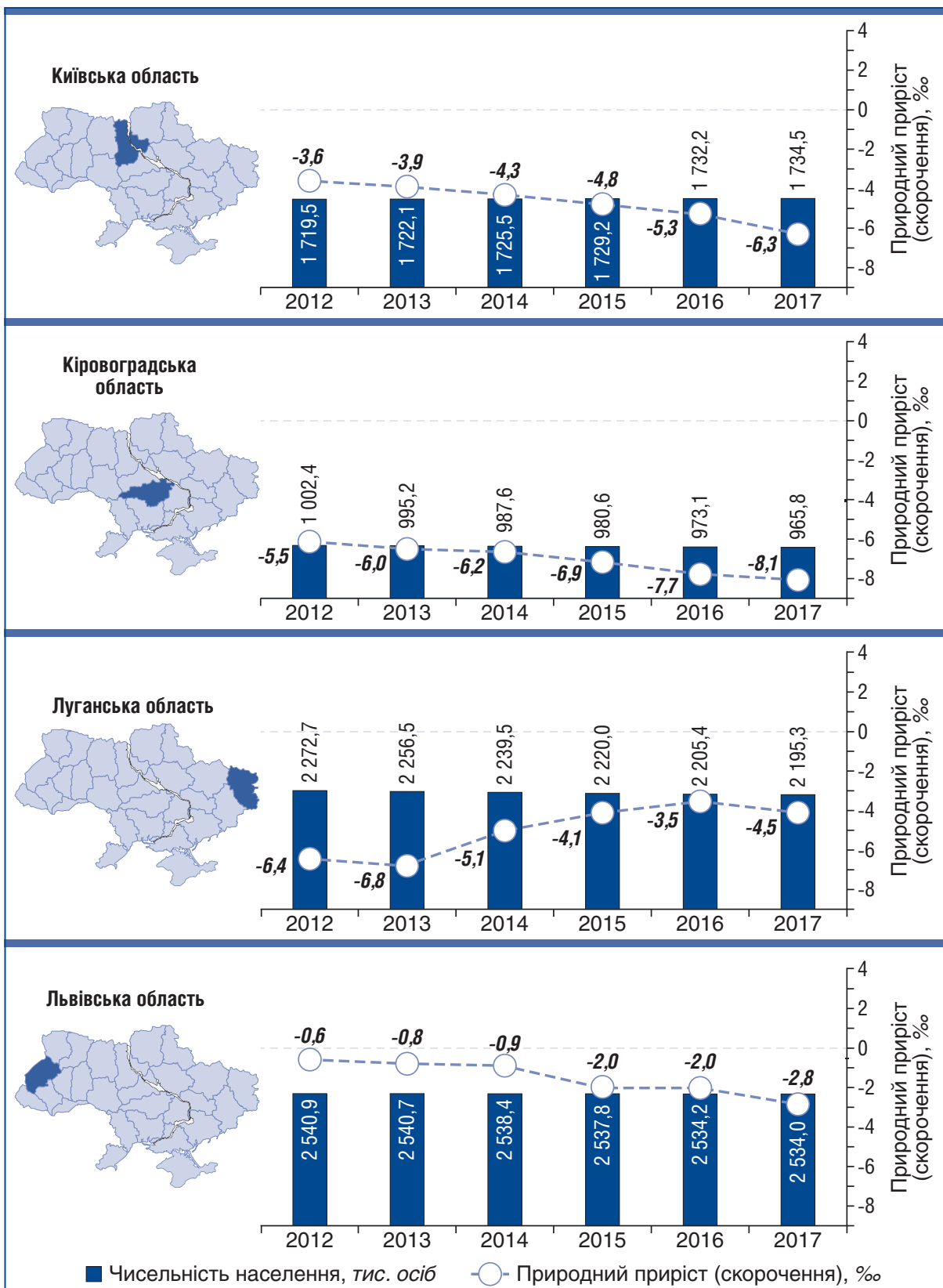

**Чисельність населення та природного приросту (скорочення)
в областях України**

(продовження)

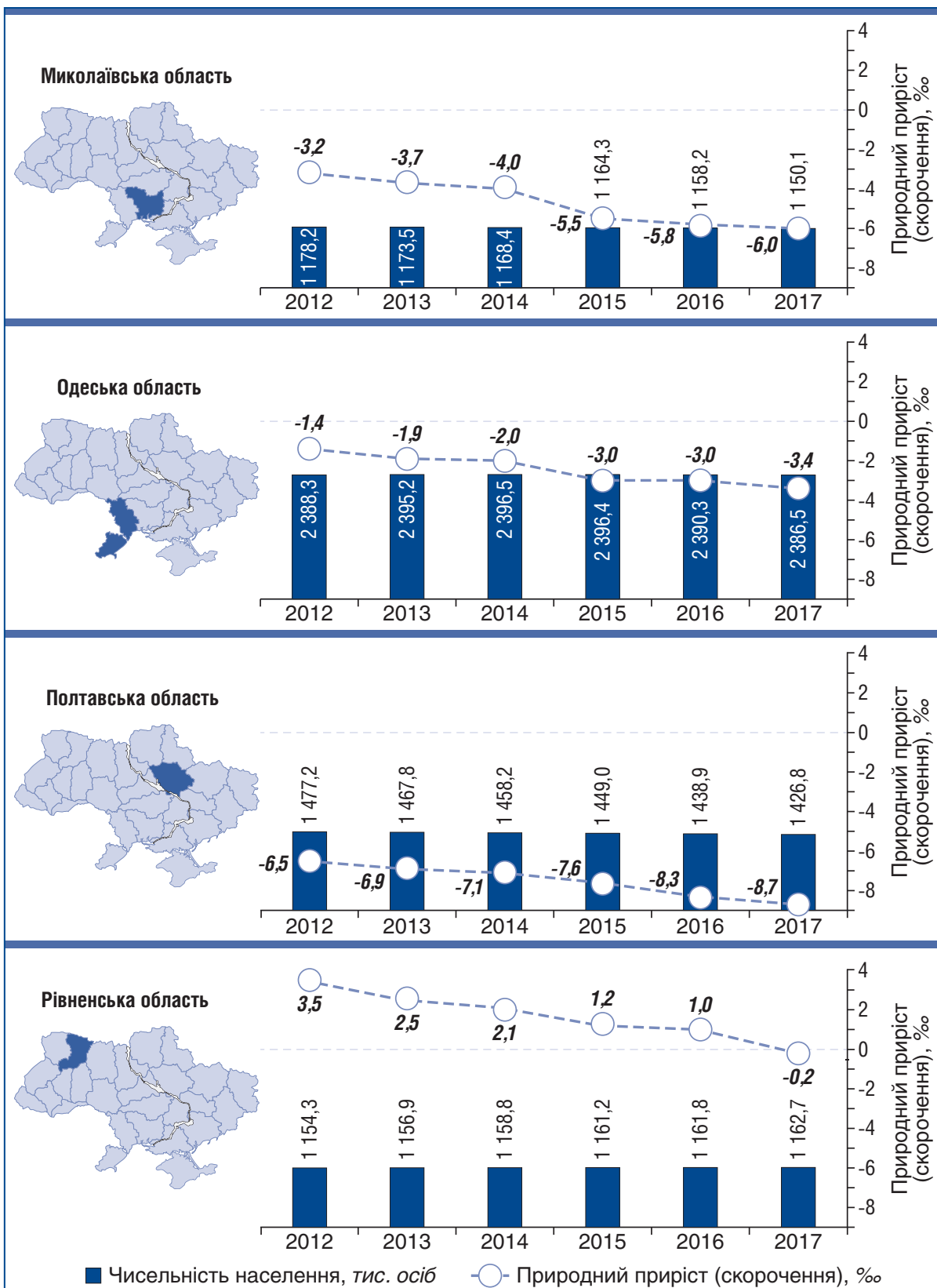

**Чисельність населення та природного приросту (скорочення)
в областях України** (продовження)

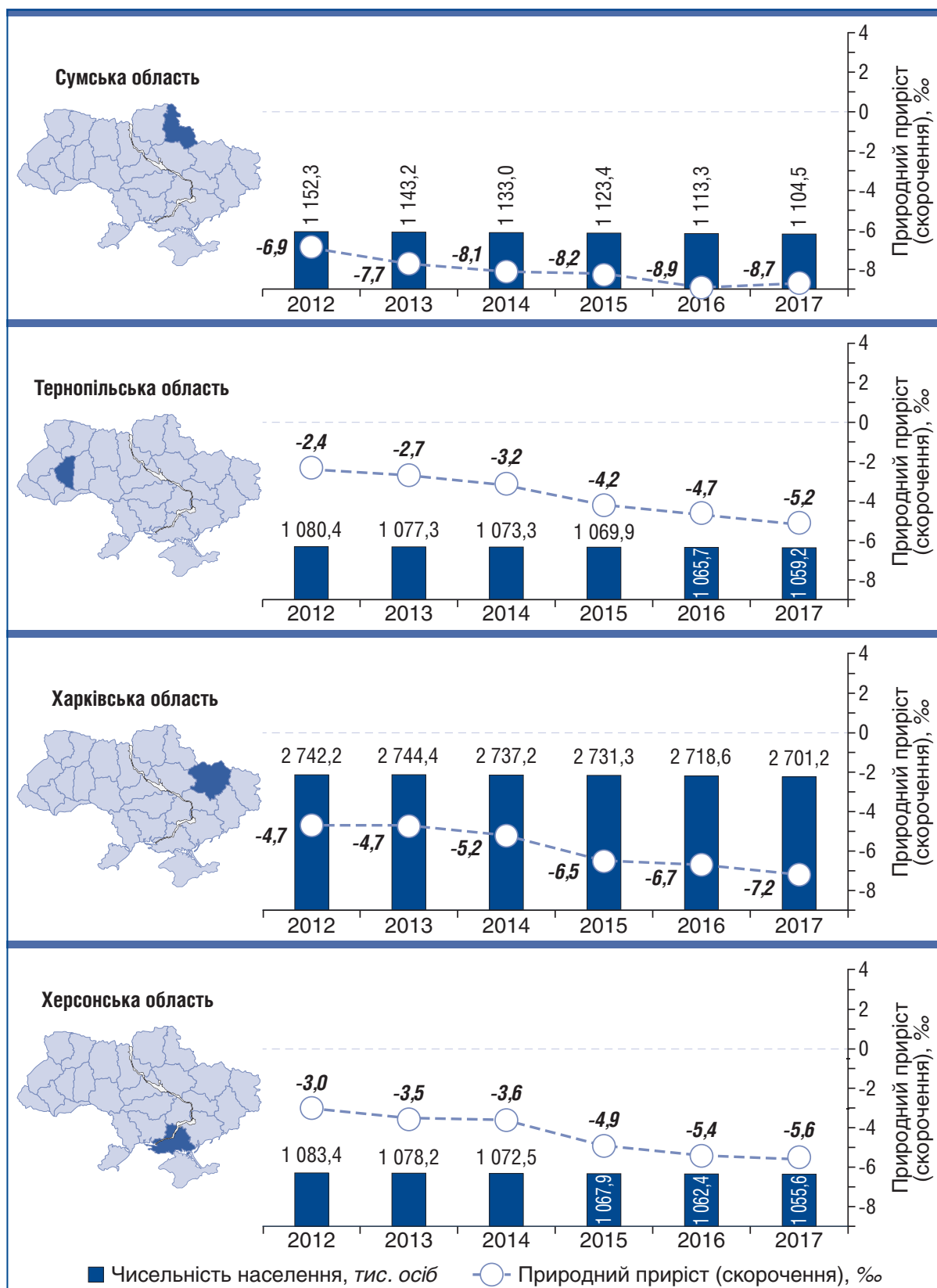
**Чисельність населення та природного приросту (скорочення)
в областях України**

(продовження)

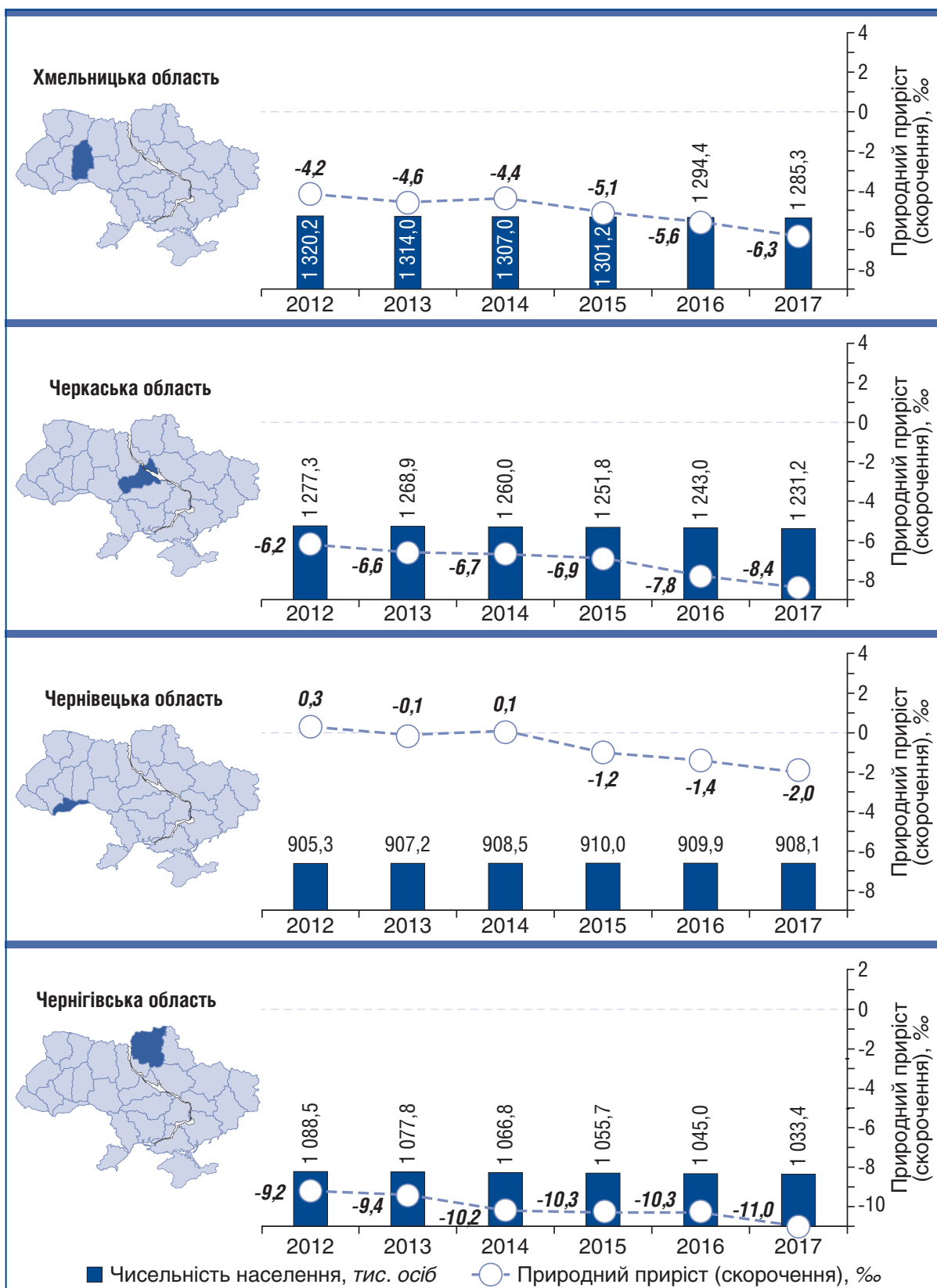
Чисельність населення та природного приросту (скорочення) в областях України

(продовження)

**Чисельність населення та природного приросту (скорочення)
в областях України**

(продовження)

Найбільший показник природного скорочення спостерігається у т.зв. “аграрних регіонах”: Чернігівська (-10,3‰), Сумська (-8,9‰), Полтавська (-8,3‰), Черкаська (-7,8‰), Кіровоградська -7,7‰), Запорізька (-7,1‰). Дещо краща ситуація в Західному регіоні України (Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській областях) та м.Києві, у яких темпи скорочення населення значно менші, а в деяких навіть з позитивною динамікою. Однак така картина скоріше обумовлена міграційними процесами, аніж природним відтворенням населення.

Таким чином, аналіз динаміки чисельності населення України показав, що наша країна належить до країн із досить високим рівнем старіння населення. За величиною частки осіб віком 60 років і старше в загальній чисельності населення вона належить до 30 найстаріших держав світу, зі зростанням індексу старіння за останні 25 років майже вдвічі, в т.ч. в міських поселеннях, де переважають малодітні сім'ї – в 2,3 рази, у селах – лише у 1,4 рази¹².

Індекс старіння – це кількості осіб старше 65 років у розрахунку на 100 дітей віком до 15 років.

В Україні частка осіб віком понад 65 років у 2016р. становила майже 16%.

За шкалою ООН, країнами зі старим населенням вважають країни, в яких частка населення віком понад 65 років складає більше 7%.

Тож населення України оцінюється як дуже старе¹³.

У перспективі старіння населення залишатиметься для України важливою проблемою, особливо якщо врахувати сучасний та очікуваний негативні впливи на його віковий склад міграційних процесів, епідемій туберкульозу і ВІЛ/СНІДу, найбільших втрат від яких зазнають групи молодого та середнього працездатного віку.

Наступним, дуже важливим з точки зору розвитку людського капіталу, медико-демографічним показником є **смертність населення**: його загальне значення та причини смертності. Оскільки саме аналіз причин смертності може показати стан системи охорони здоров'я та доступ населення до медичних послуг. Особливо якщо ми говоримо про керовану смертність людей працездатного віку.

¹² Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.

¹³ Там само.

“Керована смертність” — смертність унаслідок причин, яких можна було запобігти зусиллями системи охорони здоров'я, виходячи з сучасних знань і практики, в певних вікових і статевих групах населення¹⁴.

За мінімальними оцінками експертів ВООЗ, зниження смертності дорослого населення у країнах Східної Європи та Центральної Азії на 2% на рік упродовж чверті сторіччя призвело б до економічної вигоди в обсязі 25-40% нинішнього загального доходу цих країн.

За даними досліджень, унаслідок розладів здоров'я і високої передчасної смертності в Україні щорічно втрачається близько 4 млн. людино-років потенційного життя та від 47,9 до 89,1 млрд. грн. недовиробленого національного продукту; виплати на соціальну страхову допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю разом з виплатами через виробничі травми та професійні захворювання складають майже 5 млрд. грн. на рік¹⁵.

Смертність населення України¹⁶ (осіб на 1 000 наявного населення)

	Усе населення	Чоловіки	Жінки
1991	12,9	13,3	12,6
1992	13,4	14,1	12,9
1993	14,3	14,8	13,8
1994	14,8	15,5	14,2
1995	15,5	16,7	14,4
1996	15,3	16,5	14,2
1997	15,0	16,1	14,1
1998	14,4	15,3	13,6
1999	14,9	16,1	14,0
2000	15,5	16,8	14,3
2001	15,3	16,8	14,1
2002	15,7	17,3	14,3
2003	16,1	17,5	14,7
2004	16,1	17,9	14,5
2005	16,6	18,6	14,9
2006	16,2	17,9	14,7
2007	16,4	18,4	14,8
2008	16,3	18,1	14,8
2009	15,4	16,6	14,3
2010	15,2	16,1	14,5
2011	14,5	15,4	13,8
2012	14,6	15,5	13,8
2013	14,6	15,5	13,8
2014	14,7	15,6	13,9
2015	14,9	15,7	14,2
2016	14,7	15,5	14,1
2017	14,5	15,3	13,8

¹⁴ Holland W., European Community Atlas of Avoidable Death. Second edition. Volume one. – Commission of the European Communities Health Services.

¹⁵ Рингач Н.О. Державне управління охороною здоров'я як складовою системи забезпечення національної безпеки. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління, Київ, 2010р., http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Avtoreferat/a6da3ea4-f329-4b04-9759-c96d47f7d095.pdf.

¹⁶ Дані Держстату України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Народжуваність / смертність / природний приріст (скорочення)¹⁷

	Живонароджені, ТИС. ОСІБ	Померлі, ТИС. ОСІБ	Природний приріст, скорочення (-), ТИС. ОСІБ	Живонароджені (на 1 000 наяв- ного населення)	Померлі (на 1 000 наяв- ного населення)	Природний приріст, скорочення (-) (на 1 000 наяв- ного населення)
1990	657,2	629,6	27,6			
1991	630,8	669,9	-39,1	12,6	12,1	0,5
1992	596,8	697,1	-100,3	12,1	12,9	-0,8
1993	557,5	741,7	-184,2	11,4	13,4	-2,0
1994	521,6	764,7	-243,1	10,7	14,2	-3,5
1995	492,9	792,6	-299,7	10,0	14,7	-4,7
1996	467,2	776,7	-309,5	9,6	15,4	-5,8
1997	442,6	754,2	-311,6	9,2	15,2	-6,0
1998	419,2	719,9	-300,7	8,7	14,9	-6,2
1999	389,2	739,2	-350,0	8,4	14,4	-6,0
2000	385,1	758,1	-373,0	7,8	14,9	-7,1
2001	376,5	746,0	-369,5	7,8	15,4	-7,6
2002	390,7	754,9	-364,2	7,7	15,3	-7,6
2003	408,6	765,4	-356,8	8,1	15,7	-7,6
2004	427,3	761,3	-334,0	8,5	16,0	-7,5
2005	426,1	782,0	-355,9	9,0	16,0	-7,0
2006	460,4	758,1	-297,7	9,0	16,6	-7,6
2007	472,7	762,9	-290,2	9,8	16,2	-6,4
2008	510,6	754,5	-243,9	10,2	16,4	-6,2
2009	512,5	706,7	-194,2	11,0	16,3	-5,3
2010	497,7	698,2	-200,5	11,1	15,3	-4,2
2011	502,6	664,6	-162,0	10,8	15,2	-4,4
2012	520,7	663,1	-142,4	11,0	14,5	-3,5
2013	503,7	662,4	-158,7	11,4	14,5	-3,1
2014	465,9	632,3	-166,4	11,1	14,6	-3,5
2015	411,8	594,8	-183,0	10,8	14,7	-3,9
2016	397,0	583,6	-186,6	10,7	14,9	-4,2

¹⁷ Дані Держстату України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Як видно з наведених у таблицях даних, коефіцієнт смертності в Україні має хвилеподібний характер. При чому, якщо проаналізувати залежність цього показника з трансформаційними процесами в нашій державі, то можна помітити певну закономірність: *зростання негативних тенденцій починається в період суспільних змін, а пік – через 4-5 років*. Це підтверджує дані ВООЗ, що оцінити вплив політичних та управлінських рішень на медико-демографічні показники можна лише через 4-5 років. З наведених даних видно, що швидке зростання відзначалося в 1991-1995рр. – період здобуття Україною незалежності й етап розбудови “молодої” держави, перебудова всього суспільного устрою, у т.ч. й роботи системи охорони здоров'я, з піком у 1996р. Потім, у 1996-1998рр. спостерігається спад негативних тенденцій, з їх відновленням у 2000-2005рр. та піком у 2005р., коли показник смертності в Україні становив 16,7‰ (за рік померло 745 тис. українців). На нашу думку, це в т.ч. наслідки тяжкої соціально-економічної кризи 1998-2000рр. Сучасний тренд смертності в Україні можна охарактеризувати як стабільно негативний, хоча останні дані авторитетних джерел¹⁸ вказують на зменшення прямої залежності економічного зростання на здоров'я населення.

У Доповіді про розвиток людини, оприлюдненій фахівцями ПРООН у 2010р., йдеться про те, що економічне зростання не впливає лінійно на поліпшення ситуації у сфері здоров'я та освіти. Для досягнення успіхів у цих сферах не обов'язково зберігати високі темпи росту, натомість, потрібно оптимізувати неефективні алгоритми розподілу.

Доповідь фахівців ПРООН, сформована на основі аналізу статистичних даних, зібраних, починаючи з 1970р., у 135 країнах світу, заклала базис нового розуміння суспільного прогресу, обґрунтувала просту та одночасно переконливу ідею: пріоритетом сучасності є соціалізація та гуманізація економічного зростання¹⁹.

Стабільно негативною є й динаміка смертності чоловіків працездатного віку (таблиця “*Коефіцієнти смертності за статтю та віковими групами...*”, с.64-65).

З таблиці видно, що хоча останнім часом і намітилась позитивна динаміка у смертності населення (з кожним роком смертність поступово, але знижується), проте значне перевищення чоловічої смертності над жіночою – зберігається. При цьому перевищення смертності серед чоловіків спостерігається в усіх вікових групах і найбільше – у вікових групах 45-59, тобто в найбільш активному працездатному віці.

Отже, ситуація щодо смертності в Україні останніми роками визначалася більше структурними чинниками, ніж соціально-економічними. Разом з тим,

¹⁸ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.

¹⁹ Мельничук Д.П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення. – Монографія, Житомир, 2015р., 564 с.

**Коефіцієнти* смертності за статтю та віковими групами²⁰,
на 1 000 осіб відповідного віку**

Вік	1991	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0-4	Обидві статі	3,30	3,29	2,90	2,80	2,68	2,66	2,64	2,73	2,70	2,90	2,70	2,40	2,30	2,10	1,88	1,87	1,80	1,60	1,56
	Чоловіки	3,71	3,76	3,30	3,20	3,10	3,00	2,90	3,09	3,07	3,30	3,00	2,70	2,50	2,40	2,30	2,00	2,00	1,80	1,76
	Жінки	2,87	2,80	2,43	2,44	2,10	2,26	2,28	2,36	2,30	2,50	2,38	2,10	2,00	1,90	1,80	1,60	1,60	1,40	1,35
5-9	Обидві статі	0,52	0,47	0,37	0,39	0,38	0,35	0,35	0,38	0,34	0,36	0,30	0,20	0,20	0,20	0,18	0,20	0,20	0,18	0,18
	Чоловіки	0,65	0,58	0,46	0,48	0,46	0,43	0,41	0,47	0,41	0,45	0,34	0,30	0,30	0,30	0,26	0,20	0,20	0,20	0,19
	Жінки	0,38	0,35	0,28	0,29	0,29	0,27	0,29	0,29	0,26	0,26	0,26	0,20	0,18	0,19	0,20	0,15	0,16	0,10	0,15
10-14	Обидві статі	0,44	0,41	0,38	0,37	0,35	0,31	0,32	0,31	0,30	0,32	0,28	0,27	0,27	0,25	0,24	0,24	0,20	0,20	0,20
	Чоловіки	0,56	0,52	0,47	0,48	0,45	0,39	0,40	0,39	0,38	0,40	0,32	0,30	0,30	0,30	0,29	0,29	0,30	0,26	0,27
	Жінки	0,32	0,30	0,28	0,25	0,25	0,22	0,24	0,23	0,23	0,22	0,23	0,22	0,22	0,20	0,19	0,19	0,20	0,17	0,16
15-19	Обидві статі	0,89	0,96	0,91	0,89	0,82	0,80	0,74	0,77	0,76	0,80	0,70	0,60	0,60	0,59	0,56	0,63	0,60	0,58	0,50
	Чоловіки	1,24	1,33	1,29	1,24	1,12	1,10	1,03	1,09	1,06	1,16	1,00	0,89	0,80	0,80	0,78	0,80	0,90	0,80	0,70
	Жінки	0,53	0,58	0,51	0,53	0,50	0,48	0,43	0,43	0,45	0,46	0,43	0,35	0,40	0,35	0,34	0,35	0,30	0,35	0,30
20-24	Обидві статі	1,45	1,61	1,78	1,79	1,75	1,50	1,49	1,48	1,42	1,50	1,40	1,20	1,11	1,06	0,99	1,10	0,98	0,9	0,84
	Чоловіки	2,26	2,50	2,80	2,78	2,70	2,30	2,27	2,28	2,10	2,30	2,10	1,80	1,70	1,60	1,60	1,70	1,40	1,30	1,30
	Жінки	0,64	0,70	0,75	0,78	0,76	0,74	0,68	0,65	0,64	0,68	0,65	0,60	0,53	0,50	0,50	0,50	0,50	0,40	0,37
25-29	Обидві статі	1,76	2,02	2,44	2,57	2,52	2,57	2,60	2,70	2,50	2,70	2,50	2,10	1,88	1,60	1,60	1,80	1,50	1,40	1,40
	Чоловіки	2,80	3,27	3,90	4,00	3,95	3,98	3,97	4,10	3,90	4,10	3,80	3,10	2,80	2,50	2,40	2,70	2,30	2,10	2,08
	Жінки	0,74	0,77	0,90	1,10	1,10	1,16	1,22	1,25	1,19	1,25	1,22	1,00	0,90	0,80	0,80	0,80	0,70	0,70	0,70
30-34	Обидві статі	2,44	2,64	3,36	3,40	3,54	3,57	3,70	3,90	3,80	4,20	4,20	3,50	3,10	2,86	2,84	2,70	2,40	2,20	2,20
	Чоловіки	3,90	4,24	5,32	5,35	5,53	5,51	5,80	6,10	5,90	6,58	6,52	5,20	4,70	4,30	4,30	4,10	3,60	3,30	3,30
	Жінки	0,99	1,09	1,45	1,49	1,59	1,67	1,70	1,80	1,81	2,00	2,05	1,70	1,50	1,40	1,40	1,30	1,20	1,10	1,10

* Співвідношення числа померлих відповідного віку (статі) до середньої чисельності осіб цього віку (статі).

²⁰ Дані Держстату України, http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

**Коефіцієнти смертності за статтю та віковими групами,
на 1 000 осіб відповідного віку**

(продовження)

Вік	1991	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
35-39	Обидві статі	3,39	3,72	4,63	4,64	4,70	4,80	5,20	5,40	5,10	5,50	4,40	4,00	3,90	3,90	3,90	4,00	3,70	3,60	3,50	
	Чоловіки	5,32	5,91	7,40	7,50	7,60	7,70	8,20	8,60	7,90	8,48	8,40	6,70	6,10	5,90	5,80	6,10	5,60	5,40	5,10	
	Жінки	1,56	1,64	1,96	1,94	2,00	2,20	2,40	2,50	2,40	2,60	2,20	2,10	1,90	2,00	2,10	1,90	1,80	1,80	1,80	
40-44	Обидві статі	4,88	5,43	6,50	6,40	6,70	6,70	7,20	7,50	7,00	7,50	6,00	5,30	5,00	5,00	4,90	50	50	4,90	4,80	
	Чоловіки	7,62	8,53	10,70	10,40	10,80	10,80	11,60	12,00	11,28	12,00	11,70	9,20	8,10	7,60	7,50	7,40	7,50	7,50	7,40	7,30
	Жінки	2,33	2,54	2,80	2,70	2,90	2,80	3,10	3,30	3,10	3,42	3,00	2,80	2,60	2,70	2,60	2,70	2,50	2,50	2,50	
45-49	Обидві статі	7,40	7,77	9,40	9,30	9,40	9,50	10,00	10,20	9,50	9,90	7,90	7,10	6,80	6,80	6,80	6,80	6,65	6,60	6,40	
	Чоловіки	11,5	12,06	15,20	15,00	15,30	15,36	16,10	16,60	15,30	16,00	15,50	12,40	10,70	10,50	10,60	10,50	10,40	10,10	10,00	9,80
	Жінки	3,79	3,99	4,30	4,20	4,30	4,39	4,66	4,68	4,40	4,60	4,58	4,00	3,60	3,40	3,40	3,50	3,50	3,50	3,40	
50-54	Обидві статі	10,50	11,39	12,78	12,80	13,20	13,50	13,80	14,20	13,10	13,40	13,20	11,00	10,00	9,50	9,50	9,20	9,20	9,10	9,03	
	Чоловіки	16,10	17,90	20,20	20,30	20,90	21,40	22,10	22,90	21,10	21,60	21,50	17,50	15,70	15,00	14,90	15,00	14,60	14,50	14,30	14,10
	Жінки	5,71	5,85	6,49	6,50	6,70	6,80	6,90	6,90	6,40	6,60	6,40	5,70	5,20	5,00	4,90	4,70	4,80	4,70	4,70	
55-59	Обидві статі	14,83	15,44	17,80	17,40	17,90	17,60	18,00	18,80	17,80	17,90	17,80	15,50	14,50	13,80	13,50	13,30	13,20	13,00	12,70	
	Чоловіки	22,30	23,20	28,10	27,50	28,10	27,50	28,40	29,20	27,90	28,20	28,20	24,40	22,80	21,80	22,00	21,40	21,20	21,00	20,50	20,40
	Жінки	8,61	8,90	9,89	9,80	10,00	10,00	10,00	10,70	10,00	9,89	9,80	8,70	8,10	7,60	7,50	7,20	7,20	7,00	6,90	
60-64	Обидві статі	21,60	22,70	24,80	24,60	25,20	25,30	25,60	26,40	24,80	24,30	23,40	21,70	21,00	20,40	20,10	20,50	19,60	20,10	19,80	18,80
	Чоловіки	32,60	34,30	38,60	38,50	39,70	39,99	40,60	42,30	39,40	39,20	37,60	34,50	33,30	32,20	31,90	32,70	31,40	32,30	32,10	30,40
	Жінки	13,60	14,10	14,80	14,60	15,00	15,10	15,20	15,60	14,80	14,10	13,60	12,70	12,30	12,10	11,80	11,85	11,30	11,50	11,10	10,60
65-69	Обидві статі	29,8	31,08	35,30	34,10	34,20	34,30	34,50	35,10	34,10	33,70	32,90	31,30	30,80	28,40	28,20	27,40	27,50	28,40	28,20	27,40
	Чоловіки	44,90	46,60	51,80	50,29	51,10	51,0	52,30	53,70	52,20	52,30	51,10	48,60	47,50	44,20	44,20	43,00	42,70	44,50	43,90	42,80
	Жінки	22,00	22,60	24,20	23,20	22,80	23,10	22,90	23,30	22,70	22,30	21,80	21,00	20,80	19,00	18,50	18,00	18,20	18,20	17,40	
70 і старші	Обидві статі	90,40	91,40	86,30	84,10	84,50	87,30	85,70	88,30	86,80	84,80	83,10	80,90	82,00	77,70	77,50	78,60	80,80	86,00	86,10	84,90
	Чоловіки	108,20	108,80	101,00	98,70	99,60	101,96	100,80	104,10	101,80	100,00	97,80	95,40	96,50	91,90	91,90	92,90	96,00	102,90	100,30	100,10
	Жінки	83,70	84,90	80,00	77,70	77,90	810	79,10	81,20	80,00	77,90	76,30	74,20	75,20	71,10	70,80	73,90	78,50	78,70	77,60	

більш об'єктивно оцінити ці показники та їх залежність від соціально-економічних змін в Україні (особливо змін у вітчизняній системі охорони здоров'я) зможемо лише у 2018-2025рр. Але вже сьогодні можемо стверджувати, що, незважаючи на деяку позитивну динаміку загального коефіцієнта смертності за останні п'ять років, він у 2017р. залишається одним із найвищих у Європі.

Аналізуючи динаміку смертності, особливу увагу варто приділяти смертності дітей, вікової групи – до одного року, як показнику досягнення Цілей сталого розвитку, важливим індикатором якості життя та соціального клімату в

Смертність дітей віком до одного року в Україні²¹, осіб

	Обидві статі	Хлопчики	Дівчата
1990	8 525	4 997	3 528
1991	8 831	5 103	3 728
1992	8 429	4 954	3 475
1993	8 431	5 046	3 385
1994	7 683	4 493	3 190
1995	7 314	4 243	3 071
1996	6 779	3 978	2 801
1997	6 282	3 733	2 549
1998	5 423	3 252	2 171
1999	5 065	3 001	2 064
2000	4 606	2 772	1 834
2001	4 283	2 488	1 795
2002	4 023	2 449	1 574
2003	3 882	2 296	1 586
2004	4 024	2 347	1 677
2005	4 259	2 467	1 792
2006	4 433	2 628	1 805
2007	5 188	3 039	2 149
2008	5 049	2 892	2 157
2009	4 801	2 724	2 077
2010	4 564	2 647	1 917
2011	4 511	2 603	1 908
2012	4 371	2 496	1 875
2013	4 030	2 309	1 721
2014	3 656	2 124	1 532
2015	3 318	1 896	1 422
2016	2 955	1 703	1 252

країні. Слід зазначити, що, на відміну від загального коефіцієнта смертності, який, як уже зазначалося, за роки незалежності змінювався хвилеподібно, то смертність немовлят має сталу тенденцію до зниження.

Україні вдалося досягти певних успіхів у сфері збереження життя немовлят (смертність немовлят інтенсивно зростала в I половині 1990-х років, а впродовж наступних років мала сталу тенденцію до зниження, з деяким погіршенням ситуації у 2005р.) Загалом, з початку 1990-х років коефіцієнт смертності немовлят в Україні зменшився майже на 51%: з 15,1‰ у 1991р. до 7,4‰ у 2016р. У 2016р. було зареєстровано 2 955 дітей, померлих у віці до одного року, що на 10,9% менше, ніж у 2015р., при цьому в міських поселеннях показник становив 7,2 померлого до одного року на тисячу народжених, у сільській місцевості – 7,9, відповідно²².

Констатуючи факт довготривалого зниження рівня смертності немовлят, слід зазначити, що ці досягнення є не настільки відчутними, як може видатися з першого погляду. Зафіксований в Україні у 2015р. рівень смертності дітей віком до одного року (8,1%) досі залишається приблизно в 2-3 рази вищим, ніж у багатьох розвинутих країнах. При цьому в Україні частина немовлят, які за критерієм ВООЗ вважаються померлими на першому тижні життя, під час розрахунку коефіцієнтів смертності немовлят не враховуються. Тому реальний розрив

²¹ Дані Центру медичної статистики МОЗ України (медстат), <http://medstat.gov.ua/ukr/main.html>.

²² Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік. – МОЗ України, ДУ "УІСД МОЗ України", 2017р., 516 с.

України та інших розвинутих країн за рівнем смертності дітей віком до одного року є ще сильнішим. Негативним є також й те, що у структурі смертності немовлят провідні позиції посідають зовнішні причини, тобто ті причини, яким можна запобігти. За даними офіційної статистики, у 2015р. розподіл трьох головних причин смерті немовлят виглядав наступним чином: окремі стани, що виникли у перинатальному періоді, – майже 52%, породжені вади розвитку – майже 25%, зовнішні причини – 5,8%.

Щодо причин смертності дорослого населення, то в Україні склалася така ситуація: високий рівень смертності від ендегенних причин (хвороби системи кровообігу та новоутворення) поєднується з не менш значущим рівнем смертності від екзогенних чинників (нещасні випадки, травми та отруєння, інфекційні хвороби, хвороби органів дихання та органів травлення).

Причини смертності в Україні²³,
тис. осіб

	Всього померлих	За окремими причинами:					
		хвороби системи кровообігу (I00-I99)	новоутворення (C00-D48)	зовнішні причини смерті (V01-Y98)	хвороби органів травлення (K00-K93)	хвороби органів дихання (J00-J99)	деякі інфекційні та паразитарні хвороби (A00-B99)
2005*	782,0	488,8	91,8	70,0	31,7	28,0	17,2
2006	758,1	480,8	90,4	64,6	30,2	24,7	16,3
2007	762,9	480,6	90,0	66,0	33,6	25,1	16,8
2008	754,5	480,1	89,0	61,4	35,2	23,3	17,3
2009	706,7	460,6	88,6	48,9	30,1	21,1	15,1
2010	698,2	465,1	88,8	44,0	26,8	19,5	14,6
2011	664,6	440,3	89,0	42,4	25,2	17,9	14,1
2012	663,1	436,4	92,9	41,7	27,7	17,1	13,9
2013	662,4	440,4	92,3	40,3	28,0	16,5	12,9
2014	632,3	425,6	83,9	40,1	25,2	14,8	11,0
2015	594,8	404,6	79,5	34,6	22,8	14,0	9,9
2016	583,6	392,3	79,0	31,7	22,0	13,8	9,3

* Починаючи з 2005р. розробка причин смерті проводиться відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду.

У середньому до 86% усіх смертних випадків сьогодні в Україні припадає на три основні класи причин смерті: хвороби системи кровообігу, новоутворення і зовнішні причини смерті. В ієрархії причин смерті населення нашої країни в

²³ Дані медстату України, <http://medstat.gov.ua/ukr/main.html>.

2017р., як і попередніми роками, перші п'ять місць стало посідають: хвороби системи кровообігу, новоутворення, зовнішні причини смерті, хвороби органів травлення і хвороби органів дихання.

В Україні, починаючи з середини 1970-х і до 2017р. включно, більше половини смертей були зумовлені хворобами системи кровообігу. Україна за смертністю від серцево-судинних захворювань (ССЗ) посідає перше місце в Європі. За даними ВООЗ, у 2011-2012рр. від ССЗ померло 440 тис. українців. Україна очолює рейтинг смертності серед європейських країн через “епідемію” інсультів, інфарктів та інших ССЗ²⁴. За даними офіційної статистики – майже 70% смертності населення України спричиняється серцево-судинними захворюваннями²⁵. Переважно це люди працездатного віку. Так, за даними МОЗ України, смертність від серцево-судинних хвороб складає 65% загальної смертності населення в Україні. Серед хвороб системи кровообігу виділяються, насамперед, ішемічні хвороби серця (68,5% загального числа померлих у цьому класі у 2014р.) та хвороби, що характеризуються підвищеним кров'яним тиском (0,1%).

Останніми роками, різко зріс рівень смертності серед людей найбільш продуктивного віку – від 30 до 59 років. За даними Європейського співтовариства кардіологів, українські чоловіки відносно молодого віку (30-44 роки) помирають у 6 разів частіше, ніж їх однолітки з країн ЄС. Загалом в Україні через ССЗ у 2015р. померло понад 420 тис. громадян (на другому місці онкологія – понад 83 тис.)²⁶. Це свідчить про занадто низьку культуру профілактики, діагностики та лікування серцево-судинних захворювань. За даними Європейського співтовариства кардіологів, 80% інфарктів та інсультів можна попередити²⁷.

Друге місце серед причин смерті за поширеністю займають новоутворення (переважно злоякісні): у 2016р. смертність від новоутворень становила 184,9 померлих на 100 тис. населення.

Третє місце стало посідають зовнішні причини. Так, за даними офіційної статистики 2016р., смертність від зовнішніх причин склала 72,9 на 100 тис. осіб²⁸.

Наступним, не менш важливим, з точки зору оцінки людського капіталу, є показник **очікуваної тривалості життя (ОТЖ)** – один із ключових показників, що входять у розрахунок індексу розвитку людського потенціалу – головного інтегрального показника для міждержавних порівнянь рівня та якості життя населення, стану громадського здоров'я. Крім того, ОТЖ населення країни

²⁴ Прудка Н. Скільки коштують інфаркт та інсульт? Уряд дає 200 млн на медичний експеримент. – Главком, 27 червня 2017р., <https://glavcom.ua/publications/skilki-koshtuje-infarkt-ta-insult-uryad-daje-200-mln-na-medichniy-eksperiment-422528.html>.

²⁵ Академік Володимир Коваленко: “У протидії серцево-судинним захворюванням пріоритет має надаватися профілактиці”. – Голос України, 16 лютого 2017р., <http://www.golos.com.ua/article/284458>.

²⁶ Прудка Н. Скільки коштують інфаркт та інсульт? Уряд дає 200 млн на медичний експеримент...

²⁷ ВООЗ, http://www.who.int/cardiovascular_diseases/about_cvd/ru.

²⁸ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.

та окремих її регіонів характеризує рівень життя людей. Зміна ОТЖ може бути наслідком проведення економічних, політичних, соціальних реформ в Україні, а також зміною ідеології українського соціуму.

Очікувана тривалість життя у всьому світі поступово зростає. За останніми даними ВООЗ, в абсолютному вимірі ОТЖ збільшилася в середньому на шість років для новонароджених за період з 1990р. по 2013р. У цілому за цей період ОТЖ в Україні для чоловіків зросло на 4 роки (місто – на 4,2 року, село – на 3,7 року), а для жінок – на 2,4 року (місто – 2,5 року, село – на 2 роки). Максимальне зростання ОТЖ зафіксовано у 2009р.: у чоловіків на 2 роки, у жінок – на 0,85 року, при цьому тривалість життя міських чоловіків збільшилася на 2,05, а сільських – 2,12 року; у жінок, навпаки, зростання тривалості життя було дещо вищим у містах, ніж у селах (відповідно, 0,90 і 0,75 року).

У 2016р. в Україні був досягнутий історичний максимум ОТЖ для жінок – 76,4 року. Для чоловіків цей показник склав 66,7 року. Навіть якщо зважити на певну неточність розрахунку показників ОТЖ, враховуючи непевність розрахункових даних статеві-вікового розподілу населення від бази перепису 2001р., наявний факт прогресу в підвищенні життєздатності населення в Україні. У 2016р. в Україні ОТЖ при народженні досягла рівня показників останнього благополучного відносно ситуації зі смертністю 1990р. (таблиця “Очікувана тривалість життя населення України”).

Однак, за сучасними європейськими мірками, сам по собі цей показник є дуже низьким: за ОТЖ Україна відстає від більшості розвинутих країн, і це відставання наростає, іноді перевищуючи 10, а у чоловіків – майже 15 років. Аналіз внеску до зростання тривалості життя змін смертності від основних класів причин смерті також вказує на відновлювальний характер цього зростання.

Очікувана тривалість, життя населення України²⁹, років

	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1990	70,42	65,60	74,82
1991	69,56	64,62	74,21
1992	68,97	63,81	73,98
1993	68,29	63,16	73,35
1994	67,66	62,39	72,95
1995	66,79	61,22	72,54
1996	67,08	61,52	72,80
1997	67,66	62,23	73,19
1998	68,50	63,17	73,84
1999	68,07	62,62	73,61
2000	67,72	62,10	73,53
2001	67,89	62,32	73,63
2002*	68,32	62,70	74,13
2003*	68,24	62,64	74,06
2004*	68,22	62,60	74,05
2005*	67,96	62,23	73,97
2006*	68,10	62,38	74,06
2007*	68,25	62,51	74,22
2008*	68,27	62,51	74,28
2009*	69,29	63,79	74,86
2010*	70,44	65,28	75,50
2011	71,02	65,98	75,88
2012	71,15	66,11	76,02
2013	71,37	66,34	76,22
2014	71,37	66,25	76,37
2015	71,38	66,37	76,25
2016	71,68	66,73	76,46

* Дані розраховано за два суміжні роки.

²⁹ Дані медстату України, <http://medstat.gov.ua/ukr/main.html>.

Адже у сприятливій ситуації знижується смертність від тих причин, від яких вона підвищується, тобто відбувається надолуження втраченого. Дещо кращою в Україні є ситуація у жінок, у яких спостерігається перевага у зростанні ОТЖ за рахунок зниження смертності від захворювань системи кровообігу. Проте загалом ця перевага є дуже незначною.

Аналіз показників ОТЖ залежно від типу поселення (місто-село) свідчить про довготривале відставання показників сільського населення, яке зазвичай пов'язують із різною доступністю медичної допомоги. Але, імовірно, не менш важливими є відмінності в способі життя, у т.ч. у споживанні алкоголю. На це вказує, зокрема, статистика смертності від алкогольних отруєнь.

Показники ОТЖ в Україні мають й доволі відчутні регіональні особливості, які можна поділити на три групи (залежно від рівневих і структурних характеристик тривалості життя)³⁰:

- області, з відносно сприятливою ситуацією – це західні області України (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська та Чернівецька області), в яких спостерігаються менші відмінності між чоловіками та жінками, міським і сільським населенням. Для цього регіону характерний найвищий рівень дожиття до похилого віку;
- області з вкрай несприятливою ситуацією з тривалістю життя населення (Дніпропетровська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Херсонська та Чернігівська області), в яких ОТЖ є нижчою, ніж у цілому по Україні, а частка тих, хто доживає до старості, – найменшою;
- інші регіони.

Області України за рівнем очікуваної тривалості життя

³⁰ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.

Слід зазначити, що у зв'язку з тимчасовою окупацією АР Крим та м.Севастополь, а також проведенням АТО, ООС на території Луганської та Донецької областей, даних стосовно цих регіонів наразі або немає зовсім (АР Крим, м. Севастополь), або є неповні за певний проміжок часу (Луганська та Донецька області), тому вони не можуть бути використані для порівняння та аналізу в динаміці за останні роки.

Регіональні відмінності в смертності і тривалості життя в Україні обумовлені низкою чинників, вирішальними серед яких є рівень екологічного неблагополуччя, стан самозбережувальної поведінки людей і вплив стресорних факторів. У 2006-2016рр. територіальна диференціація смертності визначалась переважно смертністю у тих самих вікових групах (від 20 до 65 років), які зробили основний внесок у зниження тривалості життя всього населення країни. Вплив на регіональні відмінності смертності у дитячому і похилому віці був обмеженим.

Головна причина низької ОТЖ в Україні полягає в тому, що значна частина смертей відбувається передчасно і від причин, безпосередньо не пов'язаних з віком, тобто не детермінованих процесом старіння.

Аналіз довготривалих тенденцій ОТЖ в Україні, як і її зміни останніми роками, дають можливість з певним наближенням передбачити очікувану динаміку смертності і тривалості життя на найближчі 10-15 років. Зрозуміло, що неможливо передбачити одну єдину траєкторію, якою рухатимуться відповідні показники. Можна лише наближено окреслити ту область їх значення, всередині якої ця траєкторія пройде з достатньо високим ступенем ймовірності. Враховуючи реалії затяжної системної кризи в Україні, відсутність проведення кардинальних реформ, можна стверджувати, що найбільш реальна траєкторія зміни тривалості життя відбуватиметься за песимістичним сценарієм.

Однак, не заперечуючи вкрай несприятливу сучасну ситуацію зі смертністю в Україні, не варто все ж представляти собі українське суспільство як абсолютно безпорадне в боротьбі зі зниженням смертності. І загальний рівень благополуччя, і досягнутий культурний рівень, і розвиток системи охорони здоров'я, якої б критики вони не заслуговували, все ж ставлять певні межі катастрофічному погіршенню ситуації щодо смертності.

З огляду на сучасну кризову медико-демографічну ситуацію в Україні саме збереження та поліпшення здоров'я населення має стати одним із найважливіших пріоритетів державної політики.

Наступним, не менш важливим медико-демографічним показником з точки зору людського капіталу, є **показник стану здоров'я населення**. Адже це не лише один із найважливіших соціальних індикаторів суспільного прогресу та потенціалу економічного зростання й безпеки держави, але й індикатор, який відбиває благополуччя нації, її соціально-економічне, екологічне, демографічне, санітарно-гігієнічне та інше становище, тобто індикатор, який формується усіма детермінантами здоров'я. Отже, вивчення тенденцій захворюваності та

поширеності хвороб серед населення є однією з важливих складових стратегічного планування медичної галузі.

У структурі поширеності хвороб серед населення України у 2016р. розподіл рейтингових місць, як і попередніми роками, залишається незмінним.

Структура і рівень поширеності за класами хвороб та окремих захворювань серед населення України під час звернення до лікувально-профілактичних закладів у 2016р.³¹

	Поширеність		
	абсолютні дані	на 100 тис. населення	питома вага (%)
Усі хвороби, у т.ч.:	73 551 424,0	172 692,9	100,0
Хвороби системи кровообігу	22 560 557,0	52 970,4	30,7
Хвороби органів дихання	15 208 897,0	35 709,3	20,7
Хвороби органів травлення	7 166 118,0	16 825,5	9,7
Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	3 966 573,0	9 313,2	5,4
Хвороби сечостатевої системи	3 990 784,0	9 370,0	5,4
Хвороби ендокринної системи, розлади харчування, порушення обміну речовин	3 649 724,0	8 569,3	5,0
Хвороби ока та придаткового апарату	3 518 964,0	8 262,2	4,8
Хвороби нервової системи	1 989 120,0	4 670,3	2,7
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	1 922 246,0	4 513,3	2,6
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	1 817 036,0	4 266,3	2,5
Новоутворення	1 755 208,0	4 121,1	2,4
Розлади психіки та поведінки	1 691 891,0	3 972,4	2,3
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	1 413 969,0	3 319,9	1,9
Хвороби вуха та соскоподібного відростка	1 334 946,0	3 134,3	1,8
Хвороби крові, кровотворних органів і окремі порушення із залученням імунного механізму	668 384,0	1 569,3	0,9
Вагітність, пологи та післяпологовий період	511 665,0	4 575,6	0,7
Уроджені аномалії (вади розвитку), деформації і хромосомні порушення	294 286,0	691,0	0,4
Симптоми, ознаки та відхилення від норми, що виявлені під час лабораторних та клінічних досліджень, не класифіковані в інших рубриках	38 289,0	89,9	0,1

Отже, здійснений аналіз медико-демографічної ситуації в Україні дає підстави стверджувати, що медико-демографічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як стабільно негативну, хоча й з деякою тенденцією до уповільнення негативних проявів. Чи це результат демографічних (статеві-вікова

³¹ Дані медстату України, <http://medstat.gov.ua/ukr/main.html>.

структура населення) хвиль, чи покращення державної політики щодо збереження здоров'я населення – говорити зарано, адже оцінку управлінських рішень у контексті медико-демографічних змін можна зробити лише через 3-5 років.

Поліпшення здоров'я має бути кінцевою метою проведення будь-яких соціально-економічних реформ. Необхідна орієнтація усіх сфер на оздоровлення умов життя, праці, побуту тощо з метою створення суспільного середовища, сприятливого для вибору та засвоєння населенням моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя. Адже міжнародний досвід показує, що головну роль у поліпшенні стану здоров'я населення та збільшенні тривалості життя відіграє орієнтація державної політики саме на формування уміння людей володіти своїм здоров'ям і поліпшувати його якість, на досягнення високого рівня культури самозбереження.

Заходи державної політики повинні спрямовуватися на всі соціальні детермінанти здоров'я:

- ✓ формування оплати праці з метою забезпечення гідного рівня оплати та створення умов праці, сприятливих для збереження здоров'я;
- ✓ формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя;
- ✓ скорочення втрат, пов'язаних зі зловживанням алкоголем і тютюнопалінням;
- ✓ зниження смертності від серцево-судинних захворювань;
- ✓ зменшення шкоди від вживання наркотичних речовин;
- ✓ протидія епідемії ВІЛ/СНІДу;
- ✓ впровадження ефективної стратегії боротьби з епідемією туберкульозу;
- ✓ зменшення дорожньо-транспортного травматизму та обумовленої ним смертності;
- ✓ підвищення ефективності діяльності системи охорони здоров'я населення та посилення її профілактичної спрямованості.

Усі наведені показники і тенденції медико-демографічної ситуації вимагають формування єдиної стратегії державної політики збереження здоров'я населення, забезпечення дотримання задекларованих гарантій щодо рівного доступу до якісних послуг з охорони здоров'я та злагодженої роботи власне системи охорони здоров'я.

Слід зазначити, що доступність і якість медичної допомоги забезпечуються:

- належною організацією надання медичної допомоги за принципом наближеності до місця проживання, місця роботи або навчання;
- наявністю необхідної кількості медичних кадрів та належним рівнем їх кваліфікації;
- законодавчо встановленою можливістю вибору медичної установи та лікаря;
- надання медичної допомоги на принципах доказовості;
- забезпечення дотримання задекларованих державних гарантій безкоштовного надання громадянам медичної допомоги;
- розвитком інфраструктури державних і муніципальних сфер охорони здоров'я, виходячи з потреб населення;
- транспортною доступністю медичних закладів для всіх груп населення, в т.ч. населення з обмеженими можливостями пересування (людей з інвалідністю, дітей, людей похилого віку та ін.);
- можливістю безперешкодного та безкоштовного використання медичним працівником засобів зв'язку або транспортних засобів для перевезення пацієнта до найближчого медичного закладу відповідного профілю та рівня, у разі наявності загрози життю і здоров'ю пацієнта.

2.2. Характеристика сучасної ситуації у сфері охорони здоров'я України в контексті розвитку людського капіталу

В Україні суспільні відносини у сфері охорони здоров'я регулюються Конституцією, Основами законодавства про охорону здоров'я, Цивільним, Господарським, Кримінальним кодексами та іншими законодавчими та підзаконними актами. На сьогодні в охороні здоров'я діють понад 340 законів України, які стосуються питань охорони здоров'я (прямо чи опосередковано), в т.ч. й гарантій на охорону здоров'я та надання безоплатної медичної допомоги. Крім наведених законодавчих актів, вагоме значення мають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою.

Як відомо, головним державним документом, який лежить в основі державної політики, є Конституція України. Так, згідно зі ст.22 Конституції "Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод".

Аналіз дотримання задекларованих у Конституції прав на охорону здоров'я

Задекларовані гарантії	Ступінь дотримання
<p><i>Стаття 3: “Людина, її життя і здоров'я... визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.</i></p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>В Україні немає цілісної стратегії збереження здоров'я нації. Загальнодержавна програма “Здоров'я-2020: український вимір”, до якої закладені стратегічні питання щодо збереження здоров'я нації, Концепція якої була схвалена КМУ ще в жовтні 2011р.³², так і не була прийнята.</p> <p>Немає й політики формування здорової поведінки населення: до цього часу в Україні не діє заборона на рекламу лікарських засобів, нерегульовані питання продажу алкогольних виробів.</p> <p>Порушуються й права людини щодо рівного доступу населення до послуг з охорони здоров'я. За даними Державної служби статистики понад 29% у 2017 році (у 2016-22,7%) не можуть скористатися медичними послугами з причини неспроможності оплатити їх.</p> <p>Крім цього, в Україні триває мораторій на здійснення нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, який був накладений для створення сприятливого клімату розвитку бізнесу. Тож питання захисту безпеки навколишнього середовища, включаючи повітря, воду, ґрунт тощо внаслідок діяльності підприємств, в Україні майже не вирішуються.</p> <p>Наразі процедура планового та позапланового нагляду (контролю), яка надавала б регулюючим органам адекватну картину захищеності довкілля, з урахуванням вимог Закону України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності”, обмежує об'єктивність таких заходів (необхідність завчасного попередження про перевірку, наявність визначеного переліку питань, що перевіряються тощо).</p>
<p><i>Ч.2 статті 49: “Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм”.</i></p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>Загальнодержавні витрати на систему охорони здоров'я у 2017р. становили майже 57 млрд. грн., що на 27% більше, порівняно з 2016р.³³. Але, якщо враховувати зростання цін на ліки, товари та послуги, що всі жителі України відчували на собі у 2017р., то 27% зростання видатків бюджету є майже неповна компенсація підтримання галузі у життєздатному стані.</p> <p>У 2017р. на систему охорони здоров'я виділено близько 2,8% ВВП, хоча за розрахунками ВООЗ та ЄС для ефективного функціонування системи охорони здоров'я її фінансування має становити не менше 6-8% ВВП³⁴.</p> <p>Слід зазначити, що у 2018р. видатки на охорону здоров'я ніби суттєво зросли: загальнодержавні видатки на охорону здоров'я, розподілені між шістьма субвенціями і становлять 60,4 млрд. грн., а разом з видатками на МОЗ (26,5 млрд. грн.) – майже 87 млрд. грн. Але в розподілі ВВП – вони навіть зменшилися, порівняно з 2017р.: 2,7% ВВП проти 2,8% у 2017р.³⁵</p>

³² Розпорядження КМУ “Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми “Здоров'я 2020: український вимір” №1164 від 31 жовтня 2011р.

³³ Горбунова К. Держбюджет–2017: система охорони здоров'я в цифрах. – Аптека.ua, 16 січня 2017р., <https://www.apтека.ua/article/397685>.

³⁴ Там само.

³⁵ Дмитрик К. Що рік прийдешній нам готує? Загальні показники та видатки на охорону здоров'я Держбюджету–2018. – Аптека.ua, 8 січня 2018р., <https://www.apтека.ua/article/440833>.

Аналіз дотримання задекларованих у Конституції прав на охорону здоров'я

(продовження)

Задекларовані гарантії	Ступінь дотримання
<p>4.3 статті 49: “Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена”.</p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>У різних регіонах України (Донецькій, Дніпропетровській, Вінницькій, Київській, Полтавській, Чернігівській та ін. областях) масово закривають лікарні, пологові будинки та інші лікувально-профілактичні заклади³⁶.</p> <p>Неформальні платежі, за даними різних експертів, сягають 40%. За результатами дослідження проблеми неформальних платежів у п'яти країнах-членах ЄС та Україні³⁷, серед шести східноєвропейських країн зі схожою пострадянською культурою, українці платять із кишені найбільше, а використовують медичну допомогу найменше.</p> <p>За даними Національних рахунків охорони здоров'я, частка витрат домогосподарств у розподілі загальних витрат становила в 2016р. 52,8%³⁸. Варто зазначити, що передумови такої ситуації (а саме – невідповідності задекларованих гарантій на безоплатність медичної допомоги) закладені власне в самій Конституції (ст.95 обмежує фінансування державних програм межами державного бюджету).</p>
<p>4.4 статті 49: “Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя”.</p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>В Україні практично немає доступної “інфраструктури здоров'я” та відсутня популяризація фізичного виховання.</p> <p>Зміни, що вносяться до навчального процесу, не враховують науково обгрунтовану необхідність фізичних навантажень і рухливої активності дітей.</p> <p>Необдумана реорганізація санітарно-епідеміологічної служби в Україні може призвести до серйозних наслідків: надходження до населення України як споживача неякісних товарів (у т.ч. й продуктів харчування), поширення особливо небезпечних інфекцій тощо.</p>

Відповідно до Конституції України, гарантії забезпечення права на охорону, збереження здоров'я та отримання безоплатної медичної допомоги закріплені також в інших законодавчих актах.

³⁶ Про введення мораторію на ліквідацію та реорганізацію закладів охорони здоров'я. – Пояснювальна записка до проекту Закону України, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45664.

³⁷ Дослідження “Оцінювання політики (методів) оплати за медичні послуги з огляду на їх економічну ефективність, справедливість та якість у країнах Центральної та Східної Європи”, 2007-2013рр., <http://www.assprocee2007.com/publications.html>.

³⁸ Національні рахунки охорони здоров'я в Україні у 2016 році: Статистичний збірник. – Держстат України.

Окремі нормативно-правові акти України, що регламентують діяльність охорони здоров'я
(в частині доступу до медичної допомоги)

Нормативно-правовий акт	Положення
<p><i>Закон “Основи законодавства України про охорону здоров'я”</i></p> <p>“...Суспільство і держава ... забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя”.</p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>Постановою КМУ була ліквідована Державна санітарно-епідемічна служба України³⁹. Більшість її функцій перейшли Державній службі з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужбі). Відповідно, відбулася неузгодженість більшості нормативно-правових документів, що регламентували епіднагляд, а нормативно-правових актів, які б регулювали взаємобмін інформацією між Держпродспоживслужбою та установами МОЗ немає. Це негативно впливає на ефективність заходів з попередження завдання шкоди здоров'ю, обумовленої впливом харчових продуктів та споживчих товарів.</p> <p>Питання захисту та безпеки навколишнього середовища, включно з повітрям, водою, ґрунтом і житлом (зокрема), пом'якшення наслідків забруднення довкілля через діяльність підприємств в Україні супроводжуються проблемами через відсутність вичерпного переліку нормативно-правових актів, що регламентували б ці питання (зокрема після скасування окремих нормативно-правових актів з 1 січня 2017р.).</p> <p>Так, перевірки, що можуть надати регулюючим органам адекватну картину захищеності навколишнього середовища з урахуванням вимог Закону “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності” обмежують об'єктивність заходів планового та позапланового нагляду (контролю) через необхідність завчасного попередження про перевірку, наявність визначеного переліку пунктів, що перевіряються.</p> <p>Як наслідок, за останні два роки значно зросла кількість випадків завдання шкоди здоров'ю (а досить часто і життю населення) у зв'язку з негативною дією зовнішніх чинників (як інфекційного, так і неінфекційного характеру).</p>
<p><i>Закон “Основи законодавства України про охорону здоров'я”</i></p> <p>“...рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг в сфері охорони здоров'я...”</p>	<p><i>Дотримується не повною мірою.</i></p> <p>На сьогодні не можна говорити про загальнодоступність медичної допомоги. Дані соціологічних досліджень (опитування домогосподарств) показують, що у 2016р. 22,6% респондентів не змогли отримати необхідну медичну допомогу або придбати потрібні медикаменти. При цьому, переважна більшість домогосподарств не змогли покрити всі витрати на потрібні медичні препарати через їх дорожню вартість⁴⁰.</p>

³⁹ Постанова КМУ “Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби” №348 від 29 березня 2017р.

⁴⁰ Індекс здоров'я. Україна-2017. Результати загальнонаціонального дослідження. <http://health-index.com.ua/>.

Окремі нормативно-правові акти України, що регламентують діяльність охорони здоров'я

(в частині доступу до медичної допомоги)

(продовження)

Нормативно-правовий акт	Положення
<p><i>Закон “Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості”</i></p> <p>“...створення рівних можливостей для доступу територіальних громад до підтримки, передбаченої загальнодержавними, регіональними та місцевими програмами розвитку охорони здоров'я у сільській місцевості”</p>	<p>На сьогодні важко сказати про виконання задекларованих у Законі положень, адже він був прийнятий лише наприкінці 2017р. Хоча за результатами не повного року дії Закону говорити про підвищення доступності медичної допомоги не варто, проте: укомплектованість амбулаторій в сільських населених пунктах в середньому становить 70%, часто навіть медсестри працюють не щодня, а мережі Інтернет немає зовсім.</p>
<p><i>Кримінальний кодекс України.</i> Зокрема, у ст.184 закріплено кримінальну відповідальність за порушення права на безоплатну медичну допомогу та за незаконне скорочення мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я.</p>	<p>Разом з тим, прецедентів реалізації запровадження кримінальної відповідальності за незаконне скорочення мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я, яке відбувалось останніми роками у процесі реформування сфери охорони здоров'я, не спостерігалось.</p>

Таким чином, законодавство України гарантує всім громадянам право на охорону здоров'я та безоплатну медичну допомогу. На практиці ж ці гарантії, переважно, мають лише декларативний характер, оскільки не підкріплені відповідним фінансуванням, як наслідок – громадяни України не мають фінансового захисту на випадок хвороби, сплачуючи з власної кишені як за надання послуг з охорони здоров'я, так і за ліки та медичне приладдя.

Так, за даними Держстату України, майже в усіх (98%) домогосподарствах, у яких хто-небудь із членів протягом 2017р. потребував медичної допомоги, придбання ліків і медичного приладдя, у 29,7% (у 2016р. – 23,1%) не змогли задовольнити такі потреби⁴¹.

⁴¹ Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2017р. (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017р.). Статистичний збірник. – Держстат України, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Домогосподарства за рівнем доступності медичної допомоги, можливості придбання ліків і медичного приладдя⁴²

	Усі домогосподарства		Проживають у міських поселеннях		Проживають у сільській місцевості	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Домогосподарства, в яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 місяців потребував медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя:						
тис.	14 725,2	14 637,1	9 939,0	9 887,7	4 786,2	4 749,4
% домогосподарств відповідної групи	98,0	97,7	98,3	98,0	97,2	96,9
Домогосподарства, в яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 місяців за потреби не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя						
тис.	3 406,0	4 353,8	2 331,2	2 918,7	1 074,8	1 435,1
% кількості домогосподарств, у яких хто-небудь із членів потребував медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя	23,1	29,7	23,5	29,5	22,5	30,2
% домогосподарств відповідної групи	22,7	29,1	23,1	28,9	21,8	29,3
Домогосподарства, в яких хто-небудь із членів за потреби не зміг:						
придбати ліки (тис.)	2 867,6	3 847,4	1 940,5	2 565,4	927,1	1 282,0
у т.ч. з причин (%):						
занадто висока вартість	96,7	97,8	97,5	97,6	95,1	98,2
не змогли знайти	2,5	2,0	2,1	2,2	3,5	1,7
інше	0,8	0,2	0,4	0,2	1,4	0,1
придбати медичне приладдя (тис.)	550,0	767,6	349,6	579,9	200,4	187,7
у т.ч. з причин (%):						
занадто висока вартість	97,3	96,6	96,6	96,3	98,3	97,6
не змогли знайти	0,9	1,5	1,3	1,4	0,3	1,7
інше	1,8	1,9	2,1	2,3	1,4	0,7
відвідати лікаря (тис.)	1 789,8	1 704,0	1 158,4	1 086,2	631,4	617,8
у т.ч. з причин (%):						
черга була занадто довгою	8,2	8,9	9,6	11,8	5,6	3,7
відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю	13,9	17,1	7,8	8,1	24,7	32,8
занадто висока вартість послуг	77,9	74,0	82,6	80,1	69,7	63,5
відвідати стоматолога (тис.)	1 215,3	1 483,3	799,5	986,1	415,8	497,2
у т.ч. з причин (%):						
черга була занадто довгою	1,8	0,5	0,7	0,7	3,9	-
відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю	2,5	1,5	2,4	0,4	2,6	3,7
занадто висока вартість послуг	95,7	98	96,9	98,9	93,5	96,3

⁴² Там само.

Головною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість домогосподарств, як і в опитуванні попередніх років, зазначили занадто високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я.

Результати іншого соціологічного дослідження – “Індекс здоров'я. Україна” показав, що 53,2% (728 осіб) респондентів, госпіталізованих упродовж останніх 12 місяців, повідомили про випадки недоступності лікування у стаціонарних закладах через надмірні фінансові витрати на нього як у цілому, так і за необхідності покриття витрат на послуги лікарів, оперативне втручання (54,6%, 694 осіб), діагностику та лабораторні тести (65%, 342 осіб), ліки (79,5%, 624 осіб). 53% хворих, які лікувались амбулаторно, зазначили, що їм було складно знайти кошти на покриття всіх витрат, і 46% навіть позичали для цього кошти. Кожен п'ятий респондент сказав, що минулого року хоча б один раз відмовлявся (19%) або зволікав (19%) з лікуванням через брак коштів⁴³.

Слід зазначити, що наведені дані соціологічних досліджень вказують також на порушення Закону “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”. Згідно з яким, “державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою: < ... > реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України” і “забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму”.

Отже, маємо соціально-правову колізію, коли реальна ситуація з дотриманням гарантій у сфері охорони здоров'я суперечить нормам чинного законодавства і стоїть на заваді впровадження в Україні європейських стандартів життя та виходу держави на провідні позиції у світі. Це є також передумовою реалізації Стратегії сталого розвитку “Україна - 2020”, яка визначає першочергові пріоритетні напрями становлення та розвитку України. Одним з таких напрямів є кардинальне, системне реформування сфери охорони здоров'я, спрямоване на створення системи, орієнтованої на пацієнта, здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав. Головними складовими реформи мають стати підвищення особистої відповідальності громадян за власне здоров'я, забезпечення для них вільного

вибору постачальників медичних послуг належної якості, надання для цього адресної допомоги найбільш соціально незахищеним верствам населення, створення бізнес-дружньої обстановки на ринку охорони здоров'я. Орієнтиром у проведенні реформи є програма ЄС “Європейська стратегія здоров'я – 2020”⁴⁴.

Програма “Здоров'я-2020”, як основа політики Європейського регіону ВООЗ, базується на принципах забезпечення права

⁴³ Звіт “Індекс здоров'я. Україна” <http://health-index.com.ua>.

⁴⁴ Указ Президента України “Про Стратегію сталого розвитку “Україна - 2020”” №5 від 12 січня 2015р.

кожної людини на здоров'я, незалежно від етнічної належності, статі, віку, соціального положення та платіжеспроможності і вимагає критичного перегляду існуючих механізмів управління охороною здоров'я, удосконалення політики охорони здоров'я, розвитку структур громадського здоров'я, пріоритету надання медико-санітарної допомоги, впливу на провідні чинники ризику.

Стратегічними задачами політики “Здоров'я-2020”, вирішення яких може дати реальні позитивні результати, є:

- покращення здоров'я для всіх і скорочення нерівності в показниках здоров'я;
- удосконалення лідерства та колективного керівництва в інтересах здоров'я;
- основи політики “Здоров'я-2020” включають чотири пріоритетні напрями стратегічних дій:
 - інвестування у здоров'я на всіх етапах життя та розширення прав і можливостей громадян;
 - вирішення найбільш актуальних проблем регіону;
 - зміцнення систем охорони здоров'я, які мають бути орієнтованими на людину, потенціалу системи громадського здоров'я, готовності до надзвичайних ситуацій, епідагляду та реагування;
 - підвищення “міцності” місцевих громад та створення підтримуючого середовища⁴⁵.

Слід зазначити, що Україна чи не весь період незалежності знаходиться у стані “системного реформування системи охорони здоров'я”, поглиблюючи критичну ситуацію як з діяльністю системи охорони здоров'я, її кадровим забезпеченням, так і зі здоров'ям населення. В Україні кожен на власному досвіді знає реальний стан вітчизняної сфери охорони здоров'я. За весь період незалежності в цій сфері не відбулося істотних позитивних змін: за результатами опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” у травні 2017р., лише 9% опитаних вважають, що якість державних медичних послуг покращилася за останні два роки; половина – стверджують, що ситуація погіршилась, третина – вважають, що вона залишилась на тому ж рівні⁴⁶.

Разом з тим, зміни дійсно є (як на законодавчому, так і організаційному рівнях). Водночас тривалий період кризи медичної галузі, абсолютна невідповідність її організації й управління ринковим механізмам, не дає можливості “швидких результатів”. Крім цього, як уже зазначалося, оцінити результативність будь-яких управлінсько-організаційних заходів можна лише через 3-5 років. Але вже сьогодні здійснивши аналіз змін у вітчизняній сфері охорони здоров'я, можна окреслити ризики та спрогнозувати можливі проблеми.

⁴⁵ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік.

⁴⁶ Динаміка оцінок медичної реформи. – Результати дослідження соціологічної групи “Рейтинг”, 26 травня 2017р., http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ocenok_medicinskoy_reformy.html.

Насамперед, варто зазначити, що організаційно-економічні принципи регулювання системи охорони здоров'я в усьому світі безперервно змінюються. Головним рушієм при цьому виступають фінанси, а точніше – їх брак. І це проблема не лише України. Це глобальна проблема. Основними чинниками цього є:

1. Медична наука розвивається, нові технології й засоби лікування (з доказовою базою!) суттєво підвищують вартість лікування того чи іншого захворювання.
2. Населення старіє, відсоток людей похилого віку в популяції зростає, відповідно, тягар навантаження хворобами також зростає.

Варто розглянути **головні напрями змін у сфері охорони здоров'я** України, визначити можливі ризики та проблеми.

1. Зміна підходів і принципів фінансування системи охорони здоров'я шляхом закріплення моделі національного солідарного медичного страхування зі 100% покриттям громадян.

Фінансування системи охорони здоров'я в Україні відбувається з таких джерел:

- державного та місцевого бюджетів;
- соціального страхування;
- приватних коштів домогосподарств, роботодавців, некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства;
- коштів міжнародних донорських організацій, спрямованих до системи охорони здоров'я України (т.зв. “кошти іншого світу” за класифікацією Національних рахунків охорони здоров'я).

При цьому основним обов'язковим джерелом фінансування виступають саме кошти державного та місцевих бюджетів.

Аналізуючи принципи фінансування сфери охорони здоров'я, потрібно звертати увагу на такі показники, як:

- загальні витрати на охорону здоров'я (ЗВОЗ);
- ЗВОЗ у розрахунку на одного жителя відносно обмінного курсу національної валюти;
- витрати населення у розрахунку на одного жителя за паритетом купівельної спроможності (ПКС), який вимірює розходження “в просторі” у купівельній спроможності валют різних країн⁴⁷.

Статистика фінансування сфери охорони здоров'я, згідно з Національними рахунками України, вказана в таблиці “*Національні рахунки охорони здоров'я України*” (с.84).

⁴⁷ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік..., с.346.

Слід зазначити, що у 2015р. він досяг рівня 7,81% ВВП (на рівні показника 2009р.) за рівня витрат на охорону здоров'я у світі в цілому 9,9% (2014р.), що відповідає рівню або навіть вище нових країн ЄС.

Щодо ЗВОЗ у розрахунку на одного жителя відносно обмінного курсу національної валюти, то цей показник в Україні становив \$166 (для порівняння: у світі в цілому вони становили \$1 058). Це найнижчий показник за період з 2007р., що пов'язано як із інфляційними процесами, так і зі зростанням обмінного курсу національної валюти.

ЗВОЗ на одного жителя за паритетом купівельної спроможності в Україні щорічно на душу населення становили від 527 (ПКС в \$) у 2010р. до 584 (ПКС в \$) у 2015р. Це відбувалося синхронно зі зростанням загальних подушових витрат за курсом національної валюти в доларовому еквіваленті (за період 2003-2015рр. середній офіційний курс гривні до долара США, встановлений Національним банком України, зріс з 5,33 грн. до 24,84 грн. у 2015р.)⁴⁸.

Як видно з наведеної вище інформації, механізми фінансування сфери охорони здоров'я дійсно потребують кардинальних змін. Адже загалом коштів виділяється не менше, ніж у країнах ЄС (звісно, якщо ми говоримо про національну валюту). Тож найбільша проблема – це механізми розподілу наявного фінансування.

Окремої уваги заслуговує ще один показник – донорські кошти. Як видно з таблиці “*Національні рахунки...*”, їх кількість з кожним роком зростала, особливо – останніми роками. Рациональність же їх використання не контролюється зовсім, принаймні офіційних звітів щодо використання цих коштів немає. Особливо це стосується кредитних коштів, адже їх мають повертати всі громадяни України!

На державному рівні відбувається переосмислення реальної доступності медичної допомоги для кожного з нас. Адже крім того, що українці роблять внесок на медицину щороку в розмірі близько 3 млрд. грн. через податки, 640 тис. українських сімей зазнають фінансової катастрофи внаслідок хвороби через необхідність самостійно оплачувати вартісне лікування⁴⁹. За даними опитування домогосподарств, серед тих, хто звертався по стаціонарну медичну допомогу протягом 2017р. майже 60% сплачували за ліки та товари медичного призначення: кожен третій респондент – на рахунок благодійного фонду або іншої організації, серед них – 66,9% на вимогу; кожен четвертий – в касу закладу відповідно до затверджених тарифів. 24,4% сплачували неофіційно, серед них 54,6% – на вимогу. При цьому середній сумарний розмір витрат під час госпіталізації склав у цілому майже 2 500 грн., а сумарні витрати за госпіталізацію протягом останніх 30 днів становили понад 52% доходу їх домогосподарств⁵⁰.

⁴⁸ Національні рахунки охорони здоров'я в Україні у 2016 році: Статистичний збірник. – Державна служба статистики України.

⁴⁹ Реформа системи охорони здоров'я. – Урядовий портал, <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma-sistemi-ohoroni-zdorovya>.

⁵⁰ Звіт “Індекс здоров'я. Україна”, <http://health-index.com.ua>.

Національні рахунки охорони здоров'я України ⁵¹											
	2003	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016		
Загальна чисельність населення, млн. осіб	48,0	46,9	45,8	45,6	45,6	45,4	42,9	42,8	42,6		
Обмінний курс \$1 = грн.	5,33	5,12	7,94	7,97	7,99	7,99	11,89	21,84	25,55		
ВВП у фактичних цінах, млн. грн. (\$ млн.)	267 344 (50 158,3)	441 452 (\$86 221,1)	1 120 585 (141 131,6)	1 349 178 (169 282,1)	1 459 096 (182 615,3)	1 522 657 (190 570,3)	1 586 915 (133 466,4)	1 988 544 (91 050,5)	2 383 182 (93 270,5)		
Загальні витрати на охорону здоров'я, млн. грн. (\$ млн.)	18 621,6 (3 493,7)	28 390,4 (5 545,0)	84 744,8 (10 673,1)	95 713,7 (12 009,2)	108 947,1 (13 635,4)	115 757,0 (14 487,7)	117 754,6 (9 903,7)	155 219,5 (7 107,1)	181 594,9 (7 107,1)		
Загальні витрати на охорону здоров'я на душу населення, грн.	388,0	605,3	1 850,3	2 099,0	2 391,7	2 548,2	2 743,0	3 630,0	4 264,3		
Загальні витрати на охорону здоров'я як % ВВП	6,96	6,43	7,56	7,09	7,47	7,60	7,42	7,81	7,62		
Частка державних витрат на охорону здоров'я в загальних видатках зведеного бюджету, %	14,3	11,9	12,6	12,7	12,7	12,9	11,7	11,2	9,8		
Розподіл загальних витрат за джерелами фінансування, %:											
Державні (включаючи державні фірми)	58,0	59,1	56,3	55,3	57,2	56,2	51,7	48,7	44,8		
Приватні фірми і корпорації	2,9	2,8	2,6	2,5	2,4	2,5	2,1	1,6	1,7		
Домогосподарства	38,6	37,8	40,8	41,9	40,2	41,1	46,0	49,3	52,8		
Донори	0,5	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,4	0,7		

51 Національні рахунки охорони здоров'я в Україні у 2016 році: Статистичний збірник. – Державна служба статистики України.

Згідно з Законом “Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення” (2017р.), медичні заклади первинного рівня отримуватимуть фінансування від Національної служби здоров'я України відповідно до тарифу надання первинної медичної допомоги за кожного пацієнта, який укладе декларацію з лікарем цього закладу.

Під час перехідного періоду поряд з новими підходами фінансування діятиме стара модель фінансування. Кошти передбачені медичною субвенцією.

Передбачається, що зміна підходів фінансування охорони здоров'я за рахунок цього Закону забезпечить:

- встановлення чітких і прозорих гарантій держави щодо обсягу безоплатної медичної допомоги;
- формування гарантованого пакета медичної допомоги, право на отримання якого матимуть усі без винятку громадяни України;
- забезпечення фінансового захисту громадян у випадку хвороби;
- підвищення ефективності та справедливості розподілу публічних коштів на охорону здоров'я;
- скорочення неформальних платежів;
- створення стимулів до поліпшення якості медичної допомоги, що надається населенню державними та комунальними закладами охорони здоров'я.

Ризики та можливі проблеми реалізації:

- пакет гарантованого обсягу медичної допомоги лишатиметься мінімальним, що створить прецедент: зміни запроваджені, а споживач їх не відчуває ні у фінансовому сенсі, ні в доступі якісної медичної допомоги;
- велика кількість лікарів (закладів первинної медичної допомоги) не зможуть укласти декларації з технічних причин (відсутність комп'ютерів, Інтернету);
- недостатність кадрів на первинному рівні медичної допомоги, особливо в сільській місцевості та депресивних регіонах;
- не підготовлені до сучасних підходів менеджменту управлінські кадри на місцях створюватимуть перепони впровадженню змін, а саме: залишатимуть підхід оплати праці за принципом посадового окладу, а не за принципом диференційної моделі оплати праці (за результат); місцева влада не буде виділяти кошти на підтримку медичних закладів, а кошти Національної служби здоров'я не будуть покривати комунальні послуги. Це може призвести до критичної заборгованості, а в подальшому – до закриття цього медичного закладу.

2. Зміна організаційних механізмів медичних закладів у напрямі їх автономізації.

Мережа закладів охорони здоров'я – це структура медичних закладів із відповідними матеріальними, фінансовими, трудовими та інформаційними ресурсами.

Мережа охорони здоров'я формується за:

- кількістю медичних закладів у цілому й за окремими видами;
- профільною та територіальною структурою закладів;
- обсягом ресурсів та їх розподілом у мережі, їх структурою, станом, рухом та ефективністю використання.

Діяльність мережі охорони здоров'я залежить від:

- господарської діяльності;
- забезпеченості населення медичними послугами;
- доступності та якості медичних послуг.

Залежно від форми власності, організаційно-правової форми та виду медичної допомоги, що надається закладом охорони здоров'я (ЗОЗ), вони мають певний означений поділ. Так, залежно від форми власності, ЗОЗ створюються як державні, комунальні та приватні.

За організаційно-правовою формою ЗОЗ можуть бути зокрема:

- бюджетними установами;
- державними та комунальними некомерційними підприємствами;
- господарськими товариствами;
- приватними підприємствами;
- відокремленими підрозділами юридичних осіб;
- об'єднанням підприємств⁵².

На сьогодні більшість лікарень працюють як бюджетні установи за бюджетним законодавством та з вертикальним управлінням. Їх керівники не мають свободи у прийнятті рішень, у т.ч. в питаннях перерозподілу коштів.

Наразі на державному рівні відбувається підвищення самостійності (як організаційної, так і фінансової) медичних закладів, а саме:

- з метою надання керівництву ЗОЗ більшої автономії у прийнятті рішення щодо формування та затвердження штатних розписів, виходячи з їх функцій та обсягу медичної допомоги, у 2016р. МОЗ скасувало примірні штатні нормативи ЗОЗ;

⁵² Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік..., с.167.

- з метою забезпечення достатнього рівня самостійності для надання ефективного та своєчасного медичного забезпечення населення, у квітні 2017р. Верховна Рада прийняла в цілому законопроект №2309а-д щодо автономізації закладів охорони здоров'я;
- для поліпшення забезпечення діяльності ЗОЗ в листопаді 2016р. КМУ спростив порядок формування кошторисів для медичних закладів. Відтепер кошториси складатимуться за спрощеною економічною класифікацією, яка містить лише два коди – поточні та капітальні видатки. Керівники закладів зможуть оперативно здійснювати перерозподіл коштів між статтями, ухвалювати більш гнучкі та якісні управлінські рішення. Звітність по витратах буде подаватись за всіма кодами економічної класифікації.

Тож автономізація медичних закладів передбачає, що медичні установи перейдуть на ринковий принцип управління і зможуть набувати статусу некомерційного комунального підприємства, як і всі інші суб'єкти господарювання.

Головні переваги цих змін:

- збільшення самостійності ЗОЗ, як організаційно-управлінської, так і фінансової;
- вихід медичних закладів на загальне конкурентне поле провайдерів медичних послуг;
- керівник підприємства отримує значно більшу, ніж керівник бюджетної установи, свободу в розпорядженні активами та фінансами, у формуванні кадрової політики, визначенні внутрішньої організаційної структури закладу;
- керівник підприємства може самостійно встановлювати будь-які форми оплати праці персоналу, що допускаються законодавством;
- фінансування підприємства здійснюється не за постатейним кошторисом витрат, а на основі власного фінансового плану, що дозволяє ефективно розпоряджатися коштами;
- ЗОЗ мають право мати власний рахунок у будь-якому банку;
- ЗОЗ мають право утворювати об'єднання з іншими закладами, які також діють у статусі підприємства, з метою перерозподілу функцій між ними та спільної оптимізації використання матеріальних, людських і фінансових ресурсів;
- ЗОЗ мають можливість наймати на договірній основі лікарів (фізичних осіб-підприємців), зареєстрованих і таких, які одержали відповідну ліцензію на здійснення господарської діяльності з медичної практики⁵³.

⁵³ Автономізація лікарень: як відбуватиметься, які переваги надасть медустановам. – МОЗ, 22 листопада 2017р., <http://moz.gov.ua/article/for-medical-staff/avtonomizacija-likaren-jak-vidbuvatimetsja-jaki-perevagi-nadast-medustanovam>.

Ризики та можливі проблеми реалізації:

- оскільки тривалий час державні медичні заклади існували в умовах критичної нестачі фінансування та жорстко регламентованої господарської свободи, їх оснащення (як медичне, так і сервісне) значно поступається приватним медичним закладам. Це вже на старті ставить їх в умови нерівності конкуренції під час укладання договорів з НСЗУ. Це може призвести до значного зменшення кількості медичних закладів. Дійсно, їх потрібно оптимізувати, перепрофільовувати, але нерівні стартові умови можуть призвести до “оптимізації” не за принципом потреби споживача, підвищення доступності до якісної медичної допомоги, а за принципом ринкової привабливості;
- ризики можливої приватизації закладу нівелюються наявністю ст.16 Основ законодавства України про охорону здоров’я, але механізмів доведення організації до банкрутства з подальшою зміною форм господарювання, як відомо, безліч. Тим більше, що питання оренди землі, на якій знаходиться медичний заклад, та пільгові тарифи на комунальні послуги в юрисдикції місцевої влади, а питання правового урегулювання знаходиться на стадії урегулювання, що підвищує можливості для приватизації медичного закладу чи його закриття;
- розширюються повноваження медичних закладів щодо можливості заробляти кошти та розпоряджатися ними на власний розсуд. Це вимагає наявності відповідних управлінських кадрів – менеджерів з охорони здоров’я. Наразі їх в Україні критично мало. У 2018р. було внесено зміни до переліку кваліфікацій професій “Охорона здоров’я”, зокрема положення, що керівником медичного закладу має бути менеджер охорони здоров’я. Проте, МОН у 2018р. дала мінімальну кількість державного замовлення на підготовку таких кадрів.

3. Утворення госпітальних округів з метою кращого управління медичною інфраструктурою.

Відповідно до державного курсу на децентралізацію розпочато процес створення госпітальних округів – механізму співпраці між органами місцевої влади (районами, містами, ОТГ) з метою кращого управління медичною інфраструктурою. Постанова КМУ “Про затвердження Порядку створення госпітальних округів”⁵⁴ встановлює технічні критерії для визначення географічних меж госпітальних округів і порядок їх створення:

- наявність принаймні однієї лікарні інтенсивного лікування (1-го чи 2-го рівня);
- охоплення території з населенням мінімум 200 тис. осіб у разі наявності лікарні 2-го рівня або 120 тис. осіб у разі наявності лікарні тільки 1-го рівня;
- можливість доїзду до лікарні інтенсивного лікування з будь-якої точки округу за 60 хв.

⁵⁴ Постанова КМУ №932 від 30 листопада 2016р.

Госпітальний округ планується з такими межами і набором закладів, щоб у перспективі на його основі можна було створити ефективну та сучасну медичну мережу.

Ризики та можливі проблеми реалізації:

- українець незадовільний стан, а в деяких регіонах – відсутність доріг ставить під загрозу дотримання терапевтичного вікна у транспортуванні хворого до лікарні інтенсивного лікування;
- децентралізація управління, у т.ч. й таких стратегічно важливих чинників, як здоров'я нації – може призвести до різкого погіршення ситуації, приховування фактів порушень тощо.

4. Розвиток системи громадського здоров'я.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в Україні розпочався процес розбудови системи громадського здоров'я, яка закладає засади переорієнтації фокусу системи охорони здоров'я від політики лікування до політики зміцнення та збереження здоров'я людини, а саме:

- на початку 2017р. запрацював Центр громадського здоров'я, головне завдання якого – розвиток сфери громадського здоров'я та формування стійкої системи епідеміологічного нагляду в Україні;
- затверджено Національний план заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи громадського здоров'я⁵⁵. Головною метою якого є розробка та реалізація ефективної державної політики для зміцнення здоров'я, попередження захворювань, подовження активного та працездатного віку та заохочення до здорового способу життя шляхом об'єднаних зусиль усього суспільства, а також впровадження Концепції розвитку системи громадського здоров'я, досягнення цілей сталого розвитку, визначених ООН до 2030р., реалізація засад європейської політики “Здоров'я-2020”.

Передбачається, що ці заходи забезпечать:

- профілактику неінфекційних захворювань та формування усвідомленого та відповідального ставлення населення до власного здоров'я та особистої безпеки; скорочення нерівності; проведення заходів, спрямованих на зниження основного тягаря хвороб; посилення потенціалу системи охорони здоров'я;
- формування міжсекторального підходу для підвищення ефективності заходів з профілактики захворювань та формування здорового способу життя;
- проведення активної антитютюнової кампанії, активних заходів боротьби проти підліткового та дорослого алкоголізму;
- проведення “Днів здоров'я”, “Днів діагностики раку шкіри” тощо, під час яких здійснення масових діагностичних обстежень;
- посилення роботи з боротьби проти СНІДу;
- оптимізацію організації та фінансування системи громадського здоров'я.

⁵⁵ Розпорядження КМУ “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи громадського здоров'я” №560 від 18 серпня 2017р.

Ризики та можливі проблеми реалізації:

- регулювання окремих функцій громадського здоров'я (виходячи з детермінант здоров'я), крім МОЗ та Центру громадського здоров'я, покладено на інші державні органи влади та органи місцевого самоврядування, які знаходяться не в системі МОЗ, а саме: Міністерство екології та природних ресурсів, Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство інфраструктури, Державну екологічну інспекцію, Державну ветеринарну та фітосанітарну службу, Державну службу з надзвичайних ситуацій, Державну архітектурно-будівельну інспекцію та ін. При цьому механізму злагодженої міжсекторальної взаємодії немає, вказані інституції досить часто конкурують між собою, обмін інформацією є занадто формалізованим, що суттєво шкодить ефективності та оперативності реагування. У результаті, функції з моніторингу, аналізу та оцінки ризиків стану здоров'я населення не виконуються повною мірою, що зумовлює зростання випадків екологічних катастроф, а приховування фактів порушень – до суттєвого погіршення стану громадського здоров'я.

5. Відбуваються суттєві зміни у фармацевтичному секторі.

Зокрема проведена ціла низка системних дій, а саме:

- з метою подолання корупції, розширення здорової конкуренції та забезпечення якості лікарських засобів, які закуповуються за державні кошти, навесні 2015р. Верховна Рада прийняла закони щодо передання закупівель ліків міжнародним організаціям та зміни до Податкового кодексу щодо звільнення від оподаткування деяких лікарських засобів та медичних виробів, які дозволили міжнародним неприбутковим спеціалізованим організаціям здійснювати закупівлю ліків, вакцин та виробів медичного призначення за кошти державного бюджету. Вже за перший рік дії законів, передавши лише половину закупівель ліків і вакцин міжнародним спеціалізованим організаціям (а саме: 2 197 млн. грн.), зокрема ЮНІСЕФ, ПРООН, *Crown Agents*, вдалося зекономити близько 620 млн. грн., порівняно з закупівельними цінами МОЗ 2014р.;
- завдяки цій реформі вдалося також залучити значну кількість виробників до тендерів (67,5%), розширити конкуренцію на ринку (40% переможців тендерів склали нові гравці, зареєстровані нові торгові назви лікарських засобів і вакцин), розширити доступ до якісних генериків (здебільшого, ліки та вакцини, які закуповують міжнародні спеціалізовані організації є прекваліфікованими ВООЗ) та створити прецедент подолання монополії патентів, чим закладено перші цеглини на шляху змін законодавства. Крім того вдалося суттєво збільшити доступ до ліків і вакцин для українських пацієнтів. Так, за загального зменшення суми Державного бюджету, виділеної на закупівлю ліків і вакцин (на \$17 млн.), загалом кількість закуплених доз вакцин і лікарських засобів збільшилася на 113 млн.;

- з метою спрощення системи реєстрації та контролю якості лікарських засобів, у квітні 2016р. прийнято Закон “Про внесення змін до статті 9 Закону України “Про лікарські засоби” щодо спрощення державної реєстрації лікарських засобів”, який стосується лікарських засобів, уже зареєстрованих у країнах з високими регуляторними вимогами: США, Швейцарії, Японії, Австралії, Канаді та країнах ЄС. Завдяки цьому Закону лікарські засоби із країн з суворими регуляторними нормам реєструватимуть в Україні за 17 днів;
- затверджено ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, що дозволить визначити єдині вимоги до суб’єктів ринку лікарських засобів та створить умови для забезпечення захисту законних інтересів громадян у частині отримання ними ліків належної якості;
- запровадження системи державного регулювання цін на лікарські засоби та встановлення граничної ціни щодо 21 міжнародної непатентованої назви або діючої речовини на ліки за трьома напрямками: серцево-судинні захворювання (65% загальної смертності в Україні); цукровий діабет II типу (хворіють 1 млн. українців); бронхіальна астма (суттєво впливає на якість життя 210 тис. пацієнтів працездатного віку);
- запровадження системи відшкодування вартості лікарських препаратів на ліки від серцево-судинних захворювань, бронхіальної астми та цукрового діабету II типу. Задля створення умов для ефективного доступу пацієнтів до лікарських засобів, КМУ разом з МОЗ з 1 квітня 2017р. було ініційовано запровадження програми реімбурсації під назвою “Доступні ліки”. Реімбурсація є одним із найбільш ефективних і наближених до пацієнта механізмів забезпечення ліками, який довів свою ефективність у розвинутих країнах світу.

На виконання вказаних напрямів, було розроблено та прийнято наступні нормативно-правові акти:

- постанови КМУ від 30 листопада 2016р.:
 - “Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів)” №929;
 - “Про затвердження порядку створення госпітальних округів” №932;
- розпорядження КМУ від 30 листопада 2016р.:
 - “Про перерозподіл обсягу медичної субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам у 2016 році” №903;
 - “Про схвалення Концепції розвитку системи громадського здоров’я” №1002;

- “Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров’я України” №1013;
- Закон “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров’я” (2017р.).

За результатами соціологічного дослідження “Реформи в Україні: громадська думка населення”⁵⁶, переважна більшість українців не вірять в успішність реформ, переконані в успіху лише 5%, ще 29% загалом вірять в успішність реформування, проте з певними сумнівами, 38% вже розчарувались, проте ще зберігають частку надії, а 23% повністю зневірилися. Проте слід зазначити, що число тих, хто зовсім не вірить в успіх реформ, істотно зменшилося, порівняно з минулими роками (30% — у 2015р., 28% — у 2016р., 40% — у 2017р.).

Найбільшу зацікавленість у населення має (поряд з антикорупційною, пенсійною та реформою органів правопорядку) реформа охорони здоров’я. Причому її актуальність зростає, порівняно з 2015р. (46,5% і 35,9%, відповідно). Це свідчить передусім про критичний стан цієї системи, який потребує негайних змін, а також — “відчутність” тих змін, що вже відбуваються, та потужний комунікативний супровід реформування.

Разом з тим, за наведеними показниками не можна об’єктивно оцінити зміни, адже це може бути результат потужної комунікативної кампанії, яка активно супроводжує медичну реформу. Підтверджують цю гіпотезу й результати соціологічного дослідження: на думку 47% громадян (на 9% більше, ніж у 2017р.), інформація, яку дає Уряд, часто не відповідає дійсності, 30% вважають, що такої інформації замало, і ще 25% нарікають на її незрозумілість.

Можна також припустити, що розчарування та невдоволеність реформою охорони здоров’я може зростати, оскільки плани реформування зменшують обсяг безоплатності медичної допомоги, а дослідження показує, що більшість (77%) опитаних в Україні не зможуть прожити без постійної турботи та опіки з боку держави, протилежну точку зору поділяють лише 13%.

Висновки

Демографічна ситуація в Україні наразі є великим викликом державотворенню і вимагає пріоритезувати та систематизувати заходи зі збереження, зміцнення здоров’я населення і збільшення тривалості життя. Згідно з Оттавською хартією, головними детермінантами здоров’я є: спосіб життя (50%), генетика (20-25%), екологія (15-20%) та діяльність системи охорони здоров’я (10-15%), а також належний доступ до медичної допомоги.

Актуальною проблемою (і не лише для України) є старіння населення, особливо, якщо врахувати сучасний та очікуваний негативні впливи на його віковий склад міграційних процесів, епідемій туберкульозу і ВІЛ/СНІДу, найбільших втрат від яких зазнають групи молодого та середнього працездатного віку.

⁵⁶ Дослідження провели Фонд “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно з Соціологічною службою Центру Разумкова 19-25 травня 2018р. в усіх регіонах України за винятком тимчасово окупованих територій АР Крим, частин Донецької та Луганської областей.

Опитано 2 019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Це, своєю чергою, зумовлює проблеми, пов'язані з необхідністю пристосування до зниження в сучасних умовах економічної результативності демографічного чинника економічного розвитку держави.

За останні півстоліття здатність системи охорони здоров'я впливати на здоров'я населення збільшилася у кілька разів. За визначенням ВООЗ, сучасна система охорони здоров'я повинна забезпечувати доступність медичних послуг для тих, хто їх найбільше потребує, характеризуватися високою якістю і безпечністю медичних послуг та забезпечувати максимально можливі результати для здоров'я на популяційному рівні. За умови ефективної організації система охорони здоров'я може забезпечити зменшення загальної смертності у віці до 75 років на 23% у чоловіків і на 32% у жінок; смертності від ішемічної хвороби серця – на 40-50%.

Важливим напрямом підвищення ефективності діяльності системи охорони здоров'я населення є найбільш перспективна та економічно виправдана стратегія зменшення надзвичайно високої захворюваності та смертності, яка вимагає переорієнтації лікарів і хворих на пріоритет амбулаторної допомоги, удосконалення вторинної профілактики через створення системи виявлення хвороб на ранніх стадіях, впровадження сучасних профілактично-лікувальних технологій.

Необхідно проводити відповідну політику державного регулювання ціноутворення для збільшення доступності лікарських засобів для широких верств населення з удосконаленням системи пільгового забезпечення ліками.

Міжнародний досвід свідчить, що головну роль у поліпшенні стану здоров'я населення та збільшенні тривалості життя відіграє орієнтація державної політики на формування уміння людей володіти своїм здоров'ям та поліпшувати його якість, на досягнення високого рівня культури самобереження. У сучасних українських умовах обмежені державні матеріальні й фінансові ресурси слід скерувати на формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя; скорочення втрат, пов'язаних зі зловживанням алкоголю та тютюнопалінням; зниження смертності від серцево-судинних захворювань; зменшення шкоди від вживання наркотичних речовин та протидія епідемії ВІЛ/СНІДу; впровадження ефективної стратегії боротьби з епідемією туберкульозу; зменшення дорожньо-транспортного травматизму та обумовленої ним смертності; підвищення ефективності діяльності системи охорони здоров'я населення та посилення її профілактичної спрямованості.

В Україні нарешті покладено початок не косметичним, а фундаментальним змінам у сфері охорони здоров'я. Разом з тим, щоб втілювати реформу послідовно та ефективно, а не перетворити в "реформу заради реформи", потрібно системно моніторити медико-демографічні показники, доступність і якість надання медичної допомоги на місцях, особливу увагу приділяючи думці її споживачів. Поставлені амбітні плани, реалізація яких вимагає об'єктивної оцінки стартових позицій.

Поліпшення здоров'я має бути кінцевою метою проведення соціально-економічних реформ. Необхідна орієнтація усіх сфер на оздоровлення умов життя, зокрема умов праці, побуту, дітородної діяльності з метою створення суспільного середовища, сприятливого для вибору та засвоєння населенням моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя.

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ОЧИМА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ¹

Оцінка стану власного здоров'я і практики лікування, застосовувані українцями. Найчастіше громадяни України характеризують своє здоров'я як “посереднє” (таку відповідь дали 50% респондентів). 29% вважають, що воно гарне, 15% – що погане і 4% – дуже погане.

Цілком очікувано, що чим старшими є респонденти, тим гірше вони оцінюють стан власного здоров'я. Так, частка тих, хто оцінює стан свого здоров'я як гарний, знижується від 57% серед молодих людей віком від 18 до 29 років до 6% серед тих, кому 70 і більше років, а частка тих, хто оцінює його як погане чи дуже погане, зростає, відповідно, з 5% до 54%.

Жінки оцінюють стан власного здоров'я гірше, ніж чоловіки (наприклад, вважають його граним відповідно, 25% і 34%), і це пояснюється не лише тим, що серед жінок більше осіб старшого віку – у кожній віковій групі жінки оцінюють стан свого здоров'я гірше за чоловіків. Так, у віковій групі до 30 років серед чоловіків 62% оцінюють стан свого здоров'я як гарний, а серед жінок – 52%, а у віковій групі від 70 років і старших серед чоловіків 47% оцінюють стан свого здоров'я як поганий або дуже поганий, а серед жінок – 57%.

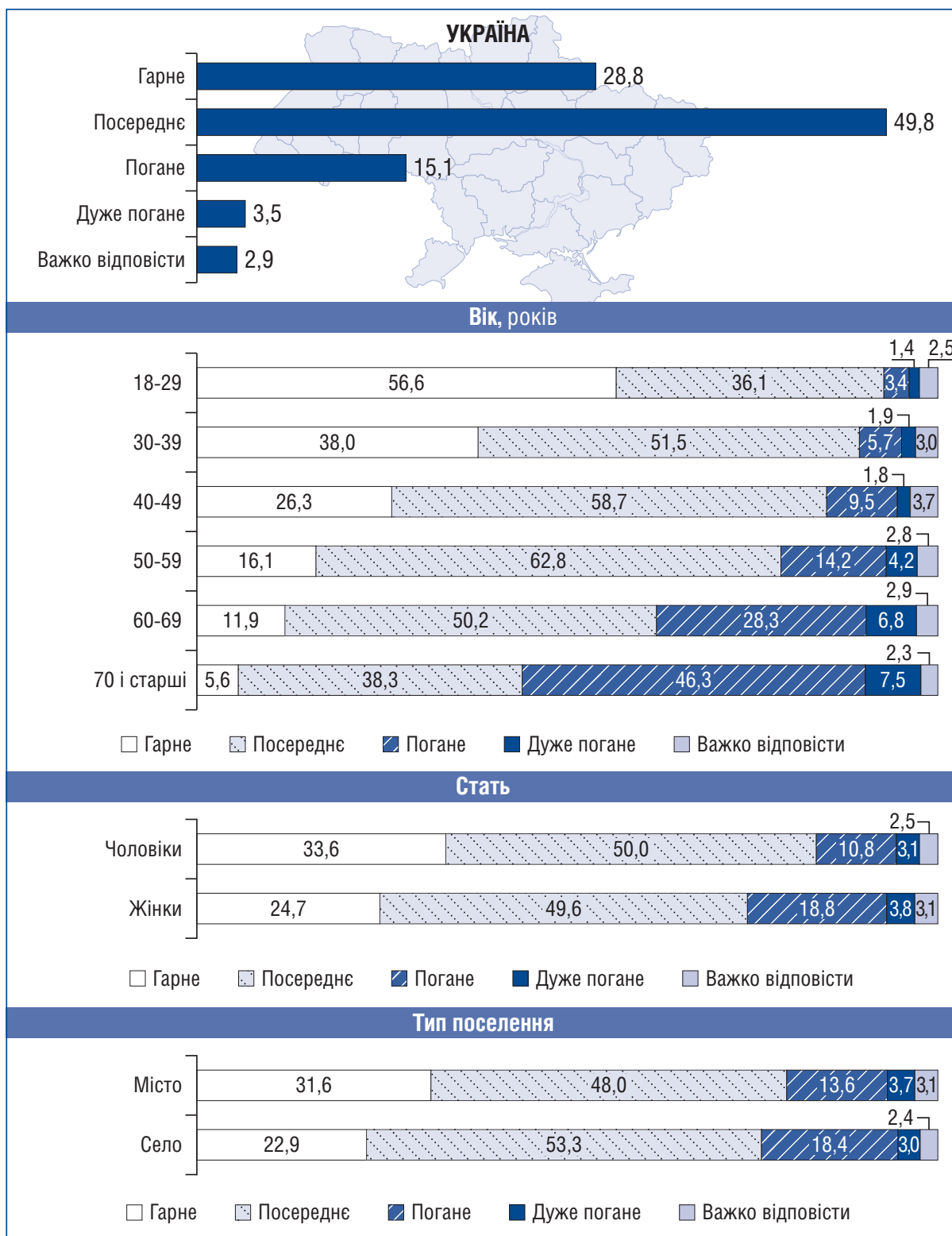
Гірше оцінюють стан власного здоров'я жителі сіл, порівняно з міськими жителями. Так, гарним його вважають 32% опитаних містян і 23% сільських жителів (діаграма “Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я?”).

У разі захворювання найчастіше респонденти звертаються до сімейного лікаря чи дільничного терапевта (51%), самостійно лікуються за допомогою ліків (42%) або народними засобами (37%). Загалом, якщо виокремити три групи респондентів, до першої включивши тих, хто у випадку хвороби, як правило, звертається до установ системи охорони здоров'я (до лікарів поліклініки чи стаціонару, викликають швидку допомогу або, принаймні, хоча б радиться з провізором в аптеці), до другої – тих, хто, як правило, лікується самостійно чи звертається до фахівців нетрадиційної медицини, а до третьої – тих, хто поєднує звернення до медиків і самолікування, то до першої були віднесені 35% усіх респондентів, до другої – 19%, до третьої – 42% (діаграма “Якою є Ваша поведінка в разі захворювання?”, с.96).

¹ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова з 28 вересня по 3 жовтня 2018р. Опитування проводилося в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я?

% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

За стилем лікування серед регіонів істотно вирізняється Донбас – у цьому регіоні 48% тих, хто, як правило, лікується лише самостійно чи звертається до фахівців нетрадиційної медицини, “ігноруючи” медиків і медичні установи (в усіх інших регіонах частка таких становить від 15% до 20%)².

Далеко не завжди прагнення до самолікування і відмова від послуг медиків зумовлена відсутністю коштів на лікування. Підтвердженням цьому може бути те, що частка тих, хто віддає перевагу самолікуванню, найвища саме серед відносно матеріально забезпечених груп населення – серед тих, хто відповідає, що йому “загалом на життя вистачає” (23%), і тих, що “загалом живуть забезпечено” (19%), тоді як, наприклад, серед тих, хто відповів, що їм не вистачає навіть на харчування, такі становлять лише 13%.

² Де наведено дані за регіонами, області розподіляються таким чином: **Захід:** Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр:** Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м.Київ; **Південь:** Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід:** Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; **Донбас:** Донецька та Луганська області.

56% респондентів зверталися до лікаря протягом останніх двох років, 11% не зверталися через те, що не хворіли, 11% – тому що вважають, що це для них занадто дорого, 8% не зверталися через недовіру до кваліфікації медичного персоналу, 8% – тому що вважають, що самі знають, як лікуватися (з попереднього досвіду, поради сусіда, друга), 7% – через великі черги в поліклініках, 4% – через погане ставлення, грубість, хамство з боку медичного персоналу, 2% – через те, що далеко і незручно добиратися до медичної установи, 2% – тому, що не знають, до кого звернутися.

Серед жителів Донбасу зверталися до лікаря протягом останніх двох років лише 28% (тоді як в інших регіонах – від 51% до 68%). Частіше, ніж у середньому у країні, як на причину відмови від звернення до медиків тут вказують на відсутність довіри до кваліфікації медиків (25%), на те, що самі знають, як лікуватися (16%), на погане ставлення, грубість, хамство з боку медичного персоналу (11%).

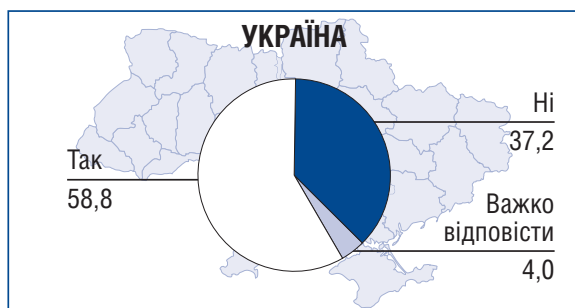
Жителі сіл, порівняно з містянами, частіше вказують як причину того, чому вони не зверталися до лікаря, те, що далеко і незручно добиратися до медичної установи (5% і 1%, відповідно).

Якщо Ви не зверталися до лікаря протягом останніх двох років, то чому?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи платили Ви за медичну допомогу (для Вас, Ваших дітей чи інших осіб, які перебувають під Вашим піклуванням) протягом року перед цим опитуванням (включаючи плату за стоматологічні послуги)?
% опитаних

59% опитаних відповіли, що протягом року перед опитуванням вони платили за медичну допомогу (включаючи плату за стоматологічні послуги, для себе, своїх дітей чи інших осіб, які перебувають під їх піклуванням), що номінально навіть перевищує частку тих, хто відповів, що особисто звертався про медичну допомогу протягом двох останніх років.

Середня сума витрат на ліки та лікування за останній рік серед тих, хто витрачав якісь кошти на ліки та лікування, становила 4 682 грн. При цьому витрати представників найменш мате-

ріально забезпеченої групи респондентів (які зазначили, що їм не вистачає грошей навіть на харчування) виявилися вищими за середній показник (5 509 грн.). Насамперед це пов'язано з тим, що серед малозабезпечених більше людей старшого віку, які частіше хворіють, а отже, більше грошей вимушені витратити на лікування.

83% опитаних відповіли, що їм не доводилося протягом року перед опитуванням брати чи позичати гроші у родичів, друзів, банку (брати кредит) або продавати коштовності, майно, щоб покрити витрати на лікування. Для тим же, кому доводилося це робити, середня сума таких позичених (або придбаних за рахунок продажу майна) коштів становила 6 692 грн. Знову-таки, представники найменш матеріально забезпеченої групи, відповідаючи на це питання рідше, ніж люди з більш високим достатком, зазначали, що їм не доводилося позичати гроші чи продавати майно для того, щоб оплатити лікування (68%), а також називали більшу суму отриманих таким чином коштів (7 820 грн.), ніж у середньому по масиву опитаних.

Оцінка системи охорони здоров'я та проблем, що в ній існують. Найчастіше громадяни схильні вважати, що за останні два роки загальна якість діяльності системи охорони здоров'я (медичної допомоги) в Україні не змінилася (таку відповідь дали 44% опитаних). Близько третини (32%) вважають, що вона погіршилася і лише 12% – що покращилася.

Найрідше на погіршення ситуації у сфері охорони здоров'я вказують жителі Західного регіону (22%), хоча на покращення ситуації у цьому регіоні вказують рівно стільки ж, скільки й у середньому по країні (12%). Найбільш поляризованими є оцінки змін на Донбасі – тут 39% вказують на погіршення ситуації (що статистично значимо не відрізняється від показників в інших регіонах, крім Західного), але тут також більше, ніж в усіх інших регіонах тих, хто вказує на покращення ситуації (23%), і внаслідок цього – найменше порівняно з іншими регіонами тих, хто вважає, що ситуація не змінилася (23%).

Чим старші респонденти, тим гірше вони оцінюють зміни, що відбулися в системі охорони здоров'я. Так, частка тих, хто вважає, що вона погіршилася, зростає від 22% серед респондентів віком 18-29 років до 40% серед тих, кому 60 і більше років. Це пов'язано з тим, що люди старшого віку гірше оцінюють власне здоров'я, а чим гірша оцінка власного здоров'я, тим гіршою є оцінка змін, що відбуваються в системі охорони здоров'я – якщо серед тих, хто вважає, що у нього гарне здоров'я, 25% вказують на погіршення системи охорони здоров'я за останні два роки, то серед тих, хто оцінює своє здоров'я як дуже погане – 51%.

Як за останні два роки змінилася загальна якість діяльності системи охорони здоров'я (медичної допомоги)?						
% опитаних						
	УКРАЇНА	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Значно покращилася	2,5	1,1	1,6	2,1	3,4	13,6
Дещо покращилася	9,5	11,0	9,5	7,4	9,4	9,3
Залишилася на такому ж рівні	43,8	50,8	42,5	40,1	46,2	22,9
Дещо погіршилася	19,2	14,8	24,4	24,0	12,5	16,9
Значно погіршилася	12,6	7,4	10,8	14,5	18,3	22,0
Важко відповісти	12,3	15,0	11,3	12,0	10,3	15,3
Вік, років						
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 і старші
Значно покращилася	3,7	2,7	2,4	1,7	1,9	1,9
Дещо покращилася	10,1	10,8	9,5	10,5	8,0	6,1
Залишилася на такому ж рівні	46,4	46,6	43,4	42,7	40,5	40,8
Дещо погіршилася	15,2	18,3	20,2	21,9	21,2	20,7
Значно погіршилася	6,9	8,9	12,2	15,2	18,3	19,2
Важко відповісти	17,7	12,7	12,2	8,0	10,0	11,3

Головною проблемою системи охорони здоров'я в Україні респонденти вважають корупцію (у т.ч. неформальні платежі лікарям – “гонорари”, “подяки”, “благодійні внески”) (57%). Ще 44% віднесли до головних проблем високу вартість ліків, 40% – високу вартість лікування, 34% – байдужість і недбалість медичного персоналу, 32% – брак сучасного обладнання, 27% – непрофесіоналізм, некомпетентність медичного персоналу. Рідше респонденти згадують поганий санітарно-гігієнічний стан медичних закладів (10%), брак чи відсутність медичного персоналу (6%), відсутність медичного закладу у їх населеному пункті чи поблизу (4%), незручний розклад прийому пацієнтів, довгі черги (4%).

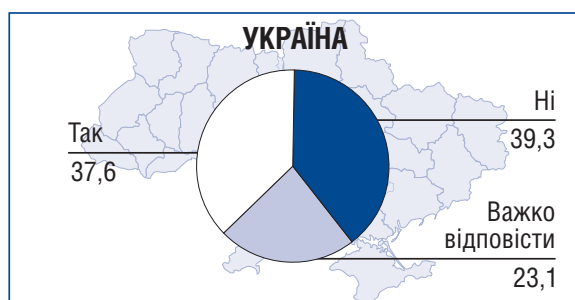
На проблему високої вартості ліків та лікування частіше вказують представники старших вікових груп (значною мірою через те, що вони найчастіше відносяться до групи населення з низькими доходами). На брак чи відсутність медичного персоналу частіше, порівняно з іншими регіонами, вказують жителі Донбасу (16%).

Якими є основні проблеми системи охорони здоров'я в Україні?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

Чи відбуваються реформи в системі охорони здоров'я в Україні?
% опитаних

Ставлення до реформи системи охорони здоров'я. Лише 38% респондентів вважають, що в системі охорони здоров'я в Україні відбуваються реформи, приблизно стільки ж (39%) – дотримуються протилежної точки зору, а 23% не змогли відповісти на це питання.

Відповідаючи на питання: “*Чи підтримуєте Ви реформу системи охорони здоров'я?*”, 26% відповідають, що вони повністю або скоріше її підтримують,

а 52% – зовсім або скоріше не підтримують. Серед тих, хто вважає, що в Україні відбуваються реформи в системі охорони здоров'я, їх підтримують 40% (не підтримують – 47%), а серед тих, хто вважає, що вони не відбуваються,

підтримка є значно меншою (відповідно, 14% і 71%). Що може бути пов'язано з тим, що негативна оцінка медичної реформи зумовлена великою мірою переконанням значної частини її противників у тому, що зміни, які відбуваються в системі охорони здоров'я, реформою вважати не можна.

Рівень підтримки реформ відрізняється залежно від регіону проживання респондентів. Вищою є підтримка реформи в Західному (підтримують 33%) і Центральному (29%) регіонах, і нижчою – на Півдні країни (20%), на Сході (17%) і Донбасі (20%).

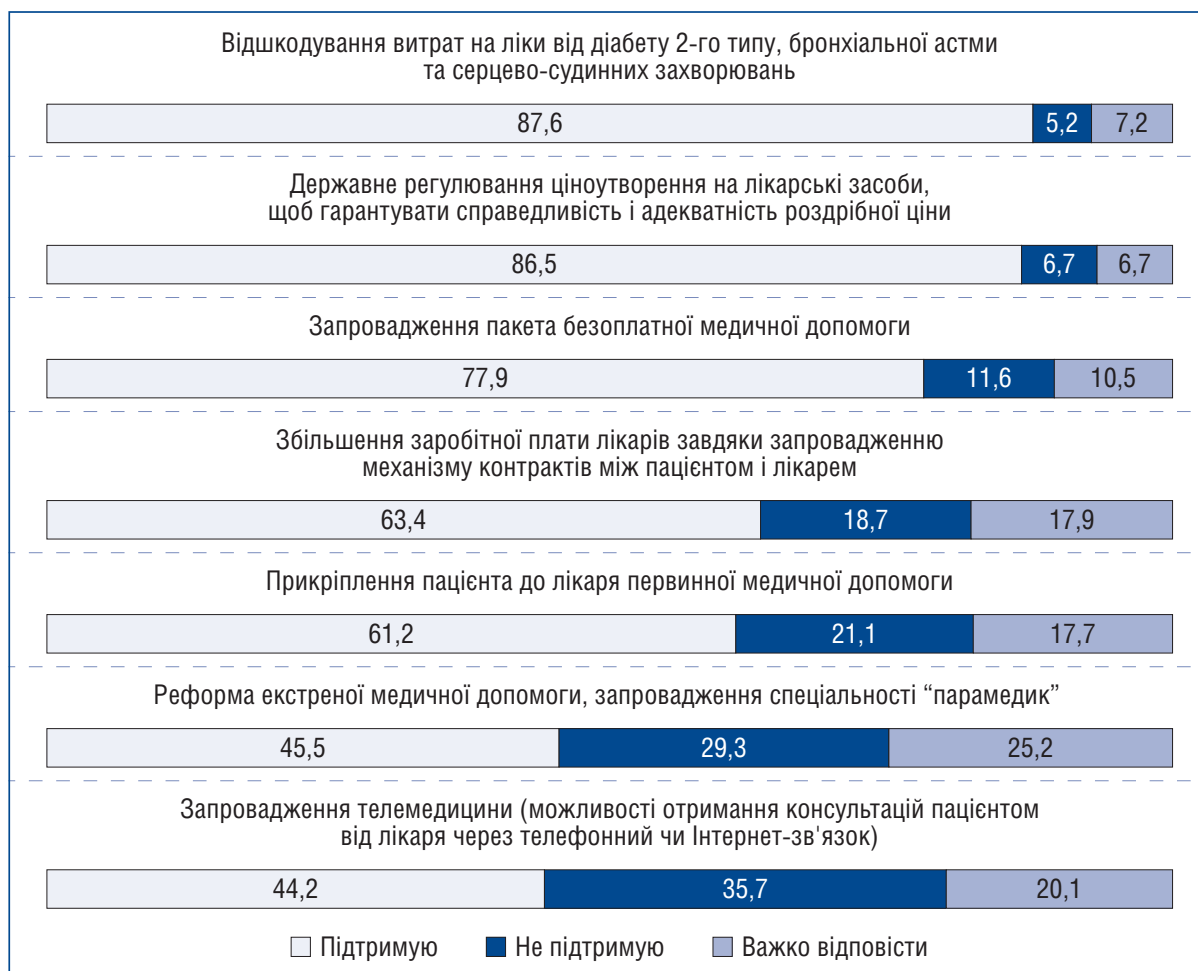
Оскільки регіони відрізняються рівнем довіри до влади, можна припустити, що саме це зумовлює різницю у рівні підтримки медичної реформи між регіонами. Про те, що рівень довіри до влади є визначальним чинником підтримки реформи, свідчать такі дані: серед респондентів, які довіряють Уряду України, підтримують медичну реформу 57% опитаних, а серед тих, хто Уряду не довіряє – лише 20%. Отже, питання довіри-недовіри до медичної реформи (як і, можна припустити, до реформ загалом) – це насамперед питання довіри чи недовіри до влади, яка ці реформи здійснює.

Про політичну вмотивованість ставлення до медичної реформи свідчить та обставина, що попри переважно негативне до ставлення до цієї реформи, кожна

■ РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: НА ШЛЯХУ ДО ЯКІСНИХ РЕФОРМ

її складова підтримується абсолютною чи відносною більшістю громадян. Так, відшкодування витрат на ліки від діабету 2-го типу, бронхіальної астми та серцево-судинних захворювань підтримують 88% опитаних, державне регулювання ціноутворення на лікарські засоби, щоб гарантувати справедливість і адекватність роздрібною ціни – 87%, запровадження пакета безоплатної медичної допомоги – 78%, збільшення заробітної плати лікарів завдяки запровадженню механізму контрактів між пацієнтом і лікарем – 63%, прикріплення пацієнта до лікаря первинної медичної допомоги – 61%, реформу екстреної медичної допомоги, запровадження спеціальності “парамедик” – 46% (29% тих, хто це не підтримує), запровадження телемедицини (можливості отримання консультацій пацієнтом від лікаря через телефонний чи Інтернет-зв’язок) – 44% (не підтримують 36%).

Чи підтримуєте Ви кожен з наведених напрямів реформи охорони здоров’я?
% опитаних

Хоча спостерігається залежність рівня підтримки більшості аспектів реформи від рівня довіри до Уряду, навіть серед тих респондентів, які Уряду не довіряють, абсолютна чи відносна більшість все ж підтримує кожен з аспектів реформи (за винятком запровадження телемедицини – серед тих, хто не довіряє Уряду, підтримка і не підтримка телемедицини виражена приблизно рівною мірою – відповідно 42% і 39%).

Якими бачать наслідки медичної реформи громадяни України?
 Респонденти вбачають лише один позитивний наслідок реформи: 45% вважають, що зарплата медичного персоналу після її запровадження зросте (лише 5% вважають, що вона знизиться). Разом з тим, 65% вважають, що витрати пацієнтів на медичну допомогу зростуть (лише 7% – що знизяться), 70% – що зростуть витрати пацієнтів на ліки (лише 6% – що знизяться). За іншими аспектами, за якими оцінювалися наслідки реформи, частіше зміни не очікуються. Так, 49% вважають, що не зміниться ставлення лікарів до пацієнтів (18% вважають, що воно покращиться, а 13% – погіршиться); 37% опитаних передбачають, що не зміниться можливість отримання допомоги поряд з домом (14% – зросте, а 26% – знизиться); 37% дотримуються думки, що не зміниться якість медичної допомоги (19% – покращиться, а 24% – погіршиться).

Отже, найбільше, що турбує громадян України – це вартість лікування. Можливо, очікування зростання вартості лікування та ліків не пов'язується напряму з медичною реформою, а є рефлексією тенденції зростання цін на всі товари та послуги (в т.ч. фармацевтичні товари і медичні послуги). Однак, навіть якщо це так, Уряду необхідно передбачити і застосовувати компенсаторні заходи, які б дозволяли забезпечувати доступність лікування навіть для найбідніших груп населення.

3. ОСВІТА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Вирішальна роль у формуванні людського капіталу належить освіті, яка є головним фактором успіху на ринку, запорукою економічного зростання країни, збільшення її наукового-технічного потенціалу. Формування людського капіталу засобами освіти та професійної підготовки сприяє інвестиціям, активізує розробку та втілення нових технологій а також підвищує виробничу віддачу у розрахунку на одного працівника.

Формування людського капіталу в будь якій країні відбувається за рахунок трьох основних факторів: доступна робоча сила, кваліфікація робочої сили та якість освітніх інститутів. Національна економіка не може розвиватись без стабільно високих інвестицій в освітні установи та без формування у людей необхідності безперервного пожиттєвого навчання (life-long learning).

Якщо “ядро” людського капіталу – знання і вміння, які створюють додану вартість для економіки і доходи для його власників, то роль освіти є ключовою. Саме в процесі навчання – формального і неформального – створюється людський капітал. Загальновизнано, що накопичення людського капіталу є одним з головних “моторів” економічного зростання, ключовим фактором економічного і соціального добробуту сучасних суспільств.

Вигоди від інвестицій в людський капітал різноманітні. Вони можуть бути як грошовими, так і негрошовими, носити як споживчий, так і інвестиційний характер, діставатися як самим його носіям, так і третім особам або всьому суспільству в цілому.

Так, система вищої освіти готує кадри вчених, що має величезне значення для появи нового покоління знань і інновацій. В сучасних умовах, коли змінюється структура зайнятості населення, зростає частка розумової праці в виробництві, зменшується потреба суспільства в малокваліфікованій праці, гостро постає питання пошуку додаткових джерел, внутрішніх резервів економічного зростання країни. Одним з таких джерел є рівень освіти населення.

Як показує світовий досвід, сьогодні темпи економічного зростання у вирішальній мірі визначаються:

- темпами і масштабами розвитку пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки;
- рівнем підготовки і кваліфікаційним складом працівників всіх рівнів;
- ступенем прогресивності засобів науково-виробничої праці.

Тобто всім тим, що забезпечує прискорену реалізацію інноваційних проєктів, обсяг і якість інвестицій, що спрямовуються на ці цілі.

Освіта покликана не тільки забезпечувати технологічний прорив і компенсувати витрати старіння населення, а й виступати важливим фактором створення сучасних робочих місць. Формуючи працівників з необхідними компетенціями (творчими, підприємницькими, цифровими), освіту стимулює бізнес створювати нову зайнятість, при якій така праця виявляється високопродуктивним.

Дослідження проведені під егідою ЮНЕСКО виявили: освіта впливає в розмірі 60% на рівень доходу людини, звідси випливає, що цей показник має незаперечний вплив і на якість життя населення¹.

Оцінки, які проводилися в різні роки, на різних статистичних даних і для самих різних країн світу – розвинутих, що розвиваються, постсоціалістичних, – однозначно свідчать про те, що економічна віддача від людського капіталу перевищує віддачу від капіталу фізичного². Відомо, що володіння людським капіталом багаторазово підсилює конкурентні позиції його “власників” на ринку праці та підвищує їх соціальний статус³. Чим краще освітня підготовка, тим менше ризик потрапляння в безробіття і коротше її тривалість; вищі заробітки і ширше доступ до привабливих робочих місць; інтенсивніше професійна і територіальна мобільність. Освічені люди успішніше адаптуються до технологічних, інституційних і соціальних зрушень, активніше включаються в освоєння нових знань і навичок, швидше відгукуються на досягнення науково-технічного прогресу і починають раніше впроваджувати їх у своїй повсякденній практиці. Досвід показує також, що вони більшою мірою поділяють демократичні цінності і готові їх відстоювати. Без перебільшення можна сказати, що сучасна інноваційна економіка – це економіка людського капіталу, що розуміється як економіка інформації і знань.

3.1. Основні показники системи освіти в Україні

Система показників освіти. Існують наступні основні напрямки впливу освіти на людину⁴:

- освіта робить працю людини більш продуктивною;
- освіта розвиває в людині підприємливість і підприємницькі навички, робить її більш вмілим організатором;
- освіта збільшує швидкість поширення і здійснення наукових відкриттів. Особи з високим рівнем освіти швидше реагують на зміни у виробництві, науці, техніці.

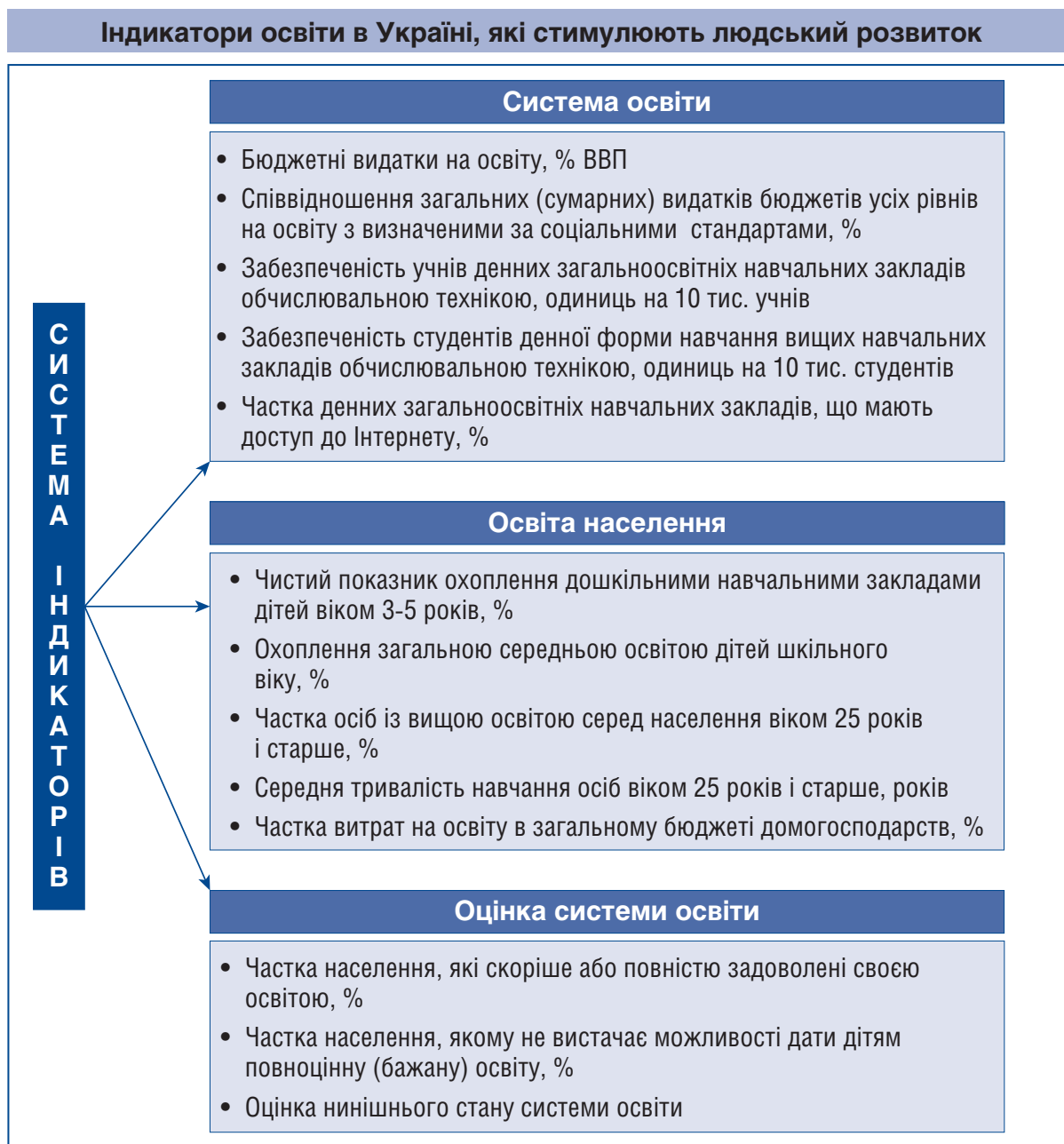
¹ Образование для всех к 2015 году Добьемся ли мы успеха? ЮНЕСКО. <http://www.ifap.ru/library/book242.pdf>.

² Thomas V., Wang Y. Distortions, Interventions and Productivity Growth: Is East Asia Different? *Economic Development and Cultural Change*. – 1996. – Vol. 44(2). – P. 265-288.

³ Schultz T. Investment in man: An economist's view. *Social Service Review*. – 1959. – Vol. 33. – P. 109-117; Psacharopoulos G. Returns to Investment in Education. *Policy Research Working Paper*. – № 1067. – January 1993

⁴ Psacharopoulos G. Returns to Investment in Education. *Policy Research Working Paper*. – № 1067. – January 1993.

Система освіти України, як і кожна суспільно-економічна система, базується на трьох основних складниках: інституційна складова (перш за все, нормативно-правове забезпечення); мережа закладів освіти, органи управління у сфері освіти, інші учасники освітньої діяльності, які забезпечують функціонування системи; механізми та інструментарій регулювання відносин між всіма зацікавленими сторонами. Базові індикатори оцінки результатів роботи закладів освіти України сформовані під головуванням Міністерства освіти та науки України⁵, які схематично представлені наступним чином:

⁵ Освіта в Україні: базові індикатори інформаційно-статистичний бюлетень. МОН. 2018. <http://ru.osvita.ua/doc/files/news/617/61743/1serpkonf-informatsiyiy-byuleten.pdf>.

Вища освіта. Постійне зростання валового показника охоплення вищою освітою (рівні МСКО 5-8) є для України сталою тенденцією. Україна використовує Міжнародну класифікацію освіти МСКО, яка має п'ять рівнів Після переходу до моделі масової вищої освіти та віднесення до неї освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста, Україна впевнено досягла показників найбільш розвинутих країн світу, і наразі значення показника перевищує показники ЄС у цілому⁶.

У міжнародних рейтингах за рівнем вищої освіти Україна посідає досить високі місця (від 40-го до 60-го) за рівнем оцінки роботи системи освіти та освіченості населення⁷. За даними чергової Доповіді про стан людського капіталу у світі 2017р., що була підготовлена до Всесвітнього економічного форуму⁸, Україна демонструє високі рейтинги за темпами досягнення вищої освіти. За рівнем охоплення вищою освітою Україна посідає 11 позицію. Вищу освіту отримують приблизно 80% людей віком від 20 до 26 років.

Наразі, до закладів вищої освіти⁹ (ЗВО) вступають 70-80% випускників базової та повної загальної середньої освіти, а до запровадження обов'язковості зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) цей показник навіть перевищував 80% (хоча внаслідок відсіву здобувають вищу освіту не більше 50-55% молоді¹⁰). У 2000р. 50% випускників стали студентами ЗВО, у 2016р., за статистикою вступу, студентами ЗВО стали 80% випускників шкіл, у 2017р. портал "Освіта"¹¹ повідомив про те, в Україні 79% громадян отримують вищу освіту. 60% отримують освіту за рахунок бюджету, 20% – за власний кошт. Проте велика чисельність осіб з вищою освітою не впливає на підвищення показників продуктивності праці, а також не відповідає потребам роботодавців у якісній робочій силі.

⁶ Станом на 2012р. (останній рік, за який є дані), значення показника для України становило близько 80%, що на 13 в.п. перевищує показник ЄС. Див.: Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження. Аналітичний звіт. – Міжнародний благодійний Фонд "Міжнародний Фонд досліджень освітньої політики", 2014р., <http://kvit.ukma.edu.ua/wp-content.pdf>.

⁷ У підсумковому рейтингу "Universitas 21" за 2017р. Україна посідає 35-е місце (у 2016р. – 42), при цьому по "ресурсах" значення 66,9, "середовище" – 72,8, "зв'язки" – 36,0, "випуск" – 23,5. Україна також належить до TOP-10 країн за видатками на вищу освіту у відсотках ВВП. Проте, витрати на одного студента не є великими. Див.: Ranking of national higher education systems 2017. – U 21, <http://www.universitas21.com/article/projects/?parentID=152>.

⁸ The Global Human Capital Report 2017. – World Economic Forum, https://www.insidehighered.com/sites/default/server_files/files/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf.

⁹ Постановою КМУ "Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015р. №656" №308 від 25 квітня 2018р. внесено зміни до нормативно-правових актів з метою привести їх у відповідність до Закону України "Про освіту", а саме скасовано термін "вищий навчальний заклад" та запроваджено термін "заклад вищої освіти". Див., зокрема: лист МОН "Про перейменування вищих навчальних закладів" №1/9-168 від 17 березня 2009р.

¹⁰ Найвищі показники як кількісні, так і якісні – здобуття вищих ступенів та рівнів, характерні для столиці та міст-мільйонників, а найменші значення фіксуються в малих містах Південно-Східних областей та сільській місцевості.

¹¹ 79% українців отримують вищу освіту, – Ковтунець. – Освіта.ua, 26 липня 2017р., <https://osvita.ua/vnz/56653>.

Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО), затверджена Резолюцією 36-ої Генеральної конференції країн-членів ЮНЕСКО у 2011р., – частина міжнародної системи економічних і соціальних класифікацій ООН, що слугує організації та упорядкуванню освітніх програм і відповідних кваліфікацій за рівнями та галузями освіти і є результатом погодження та затвердження від імені 195 країн-членів ЮНЕСКО.

Ключові поняття та визначення МСКО розроблені таким чином, щоб бути застосовними та дієвими на міжнародному рівні, а також поширеними на весь спектр освітніх систем, незалежно від їх особливостей. МСКО класифікує освітні програми та відповідні кваліфікації за змістом з використанням двох основних наскрізних класифікаційних змінних – рівні освіти та галузі освіти. Чинна редакція документа представляє оновлений перелік рівнів освіти, а також запроваджує класифікацію рівнів освітніх досягнень із використанням визнаних освітніх кваліфікацій. Оновлені галузі освіти та їх кодифікацію підготовлено для схвалення 37-ою Генеральною конференцією країн-членів ЮНЕСКО у листопаді 2013р. У цілому МСКО ґрунтується на трьох компонентах: (1) погоджених на міжнародному рівні поняттях і визначеннях; (2) системах класифікацій; (3) класифікаціях освітніх програм і відповідних кваліфікацій.

Завдання МСКО “взаємодіяти з країнами-членами в процесі приведення змісту національних систем освіти у відповідність до МСКО 2011”, й “продовжувати періодично аналізувати та переглядати МСКО з метою забезпечити відповідність МСКО новим тенденціям і змінам у політиці та структурі освіти”¹². Класифікація за МСКО виглядає наступним чином:

- Дошкільна освіта (МСКО 0),
- Початкова освіта (МСКО 1),
- Середня освіта (МСКО 2-3),
- Професійна (Післясередня, не вища освіта) (МСКО 4),
- Вища освіта (МСКО 5-8).

Серед “рекордних” показників української освіти називають величезну кількість ЗВО¹³. Українська система вищої освіти, станом на 2018р., має 289 ЗВО III-IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути) та 372 ЗВО I-II рівнів акредитації (технікуми, коледжі). З 1991р. до 2005р. кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації збільшилася більш ніж удвічі, але з 2010р. розпочалося скорочення кількості ЗВО, однією з причин якого є суттєве перевищення на ринку освіти пропозиції над попитом.

Причина різкого збільшення кількості ЗВО полягає в тому, що з 1990-х років відбувалося по суті безконтрольне відкриття нових навчальних закладів та перепрофілювання існуючих без глибокого науково-аналітичного обґрунтування та врахування наукового, педагогічного, фінансового та матеріально-технічного потенціалу, а також без урахування реальних можливостей бюджету.

¹² Національна стандартна класифікація освіти (Концепція). – Національна академія педагогічних наук України, <http://naps.gov.ua/uploads/files/sod/NSKO.pdf>.

¹³ Застереження. У цьому розділі для більшої інформованості використані статистичні дані з різних джерел, у т.ч. зарубіжних. Оскільки методології обчислення у всіх організацій свої, то відповідно різняться й дані.

В освіту в Україні було відкрито доступ приватному капіталу та з'явилися приватні ЗВО. Серед вищих навчальних закладів частка державних закладів на початок 2015/16 н.р. складала 79,7%, приватних – 20,3%.

У розрахунку на чисельність населення Україна має в середньому 6,35 університетів на 1 млн. осіб, що є занадто високим показником, порівняно з країнами ЄС. Наприклад, у Великій Британії нараховується всього 280 університетів, 42 з яких належать до світових рейтингів *TOP-500* (сім – до *TOP-100*)¹⁴. У співвідношенні до чисельності населення у Великій Британії 2,2 університету на 1 млн. осіб. Швеція і Німеччина мають відповідно, 4,95 і 5,28 університетів на 1 млн. осіб.

Якість освіти. Якщо оцінювати лише кількісні показники української освіти (охоплення освітою першого рівня, середню тривалість навчання, чисельність дорослого населення із середньою та вищою освітою, відсоток бюджетних витрат на освіту), то Україну можна називати країною з потужним людським капіталом.

Але якщо оцінити **якісні критерії**, то висновки будуть невтішними. В реальності ситуація з якістю знань і вмінь випускників є критичною, а теза про високоосвічену робочу силу вже не відповідає дійсності. Сучасні реформи освіти таять низку небезпек для майбутнього країни.

Гострою проблемою українських шкіл останніми роками став рівень викладання фізико-математичних та природничих дисциплін, слабка підготовка школярів до вступу до ЗВО. Ще у 2016р. ці питання були в центрі уваги Комітету Верховної Ради з питань науки і освіти. Так, у рішенні Комітету “Про стан викладання фізико-математичних дисциплін у навчальних закладах України”¹⁵ констатується, що загалом, оцінюючи сучасний стан викладання фізико-математичних дисциплін за останні роки, рівень викладання освітніх галузей “Математика”, “Фізика”, “Хімія”, “Біологія” знизився.

Катастрофічне зниження якості української освіти знайшло відображення у результатах зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) 2018р. Так, результати останньої вступної кампанії показали, що найбільше проблем у учнів саме із математикою. Так, із завданням тесту основної сесії з математики не впоралися майже половина (48%) тих, хто складав цей тест¹⁶. Тут слід звернути увагу на те, що тестування з математики обрали певним чином мотивовані учні. Максимальний бал (200) з математики на всю країну отримали 98 учнів, з хімії – 72, фізики – 15. Загалом результати ЗНО 2018р. українські СМІ стали називати “катастрофою освіти” в Україні¹⁷.

¹⁴ Countries arranged by Number of Universities in Top Ranks. – Ranking Web of Universities, June 2018, <http://www.webometrics.info/en/node/54>.

¹⁵ Рішення Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти “Про стан викладання фізико-математичних дисциплін у навчальних закладах України” від 18 травня 2016р. – <http://ldf-kr.at.ua/doc/risn.pdf>.

¹⁶ Підсумки ЗНО-2018. – Український центр оцінювання якості освіти, <http://testportal.gov.ua/2018/08/16/pidsumky-zno-2018>.

¹⁷ Докази катастрофи в українській освіті на прикладах ЗНО. – Українська правда, 22 серпня 2018р., <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/08/22/232829>.

Суттєві нарікання викликає також якість професійної підготовки випускників ЗВО. Огляди міжнародних освітянських проектів у галузі післяшкільної освіти, спрямовані на оцінку компетенції, тобто здатності застосовувати знання і навички у нестандартних ситуаціях або нових ситуаціях професійного та повсякденного характеру, також дозволяють зробити висновок про необхідність суттєвого перегляду якості підготовки фахівців в Україні.

Найбільш потужними організаціями, які здійснювали дослідження в галузі оцінки освіти, є Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародна асоціація з оцінки учбових досягнень (ІЕА) та Світовий банк.

Так, згідно з міжнародним дослідженням “Навички з зайнятості та продуктивності праці” (*The Skills towards Employment and Productivity STEP*)¹⁸, здійсненим Світовим банком, понад 60% роботодавців незадоволені рівнем професійної підготовки кадрів, з них майже 70% незадоволені саме практичними навичками співробітників. Фактично система вищої освіти існує сама по собі, отримуючи гроші від держави, зберігаючи величезну кількість спеціальностей та готуючи тисячі фахівців із дипломом, але без належного рівня компетенції.

У 2018р. Україна вперше братиме участь у міжнародному дослідженні, яке проводиться під егідою ОЕСР кожні три роки. Метою дослідження є оцінювання освітніх систем країн світу шляхом тестування вмінь, навичок і знань 15-річних учнів/студентів. Україна приєднується до більш ніж 80 країн, які братимуть участь у Програмі міжнародного оцінювання учнів (*Programme for International Student Assessment/PISA*) у 2018р. Міністерство освіти і науки України разом з ОЕСР працюють над можливістю максимального використання програми *PISA* для моніторингу просування країни в напрямі встановлених на національному рівні цілей реформування освіти, аналізу чинників, що визначають результати навчання учнів, посилення спроможності освітніх закладів слідувати міжнародним освітнім цілям у межах порядку денного “Програми сталого розвитку” під егідою ООН.

Цей план охоплює чотирирічний цикл *PISA-2018* (2016-2019рр.) і включає калькуляцію вартості навчальної діяльності, пов’язаної з реалізацією плану проведення тестування в Україні. *PISA* є технічно складним і статистично забезпеченим процесом з великою кількістю операційних вимог. План посилення спроможності зосереджений на компонентах, які дозволять Україні отримати максимальну користь від міжнародного порівняльного аналізу.¹⁹

Українські ЗВО традиційно не увійшли до списку найкращих 400 ВНЗ від британського видання *Times Higher Education*. З 289 університетів за результатами 2018-2019рр. до 1 000 провідних університетів світу у глобальному

¹⁸ PISA-2018. Capacity needs analysis: Ukraine. – OECD, <https://www.oecd.org/pisa/aboutpisa/Ukraine-PISA-capacity-needs-analysis.pdf>; STEP Skills measurement. – World Bank, [http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Feature%20Story/Education/STEP%20Snapshot%202014_Revised_June%2020%202014%20\(final\).pdf](http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Feature%20Story/Education/STEP%20Snapshot%202014_Revised_June%2020%202014%20(final).pdf).

¹⁹ PISA-2018. Capacity needs analysis: Ukraine. – OECD, <https://www.oecd.org/pisa/aboutpisa/Ukraine-PISA-capacity-needs-analysis.pdf>.

рейтингу учбових закладів *QS World University Rankings*²⁰ потрапило лише шість (!) вищих навчальних закладів України, причому жоден не піднявся вище 450-ої позиції:

481 місце – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (491-500 місце у 2016р.; 382 місце – 2017р.; 401-410 – місце 2018р.);

531-540 місце – Київський національний університет імені Тараса Шевченка (425-430 місце у 2016р.; 431-430 – 2017р.; 411-420 – 2018р.);

601-650 місце – Національний технічний університет “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”;

701-750 місце – Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”;

751-800 – Львівський політехнічний національний університет імені Івана Франка та Сумський державний університет.

Жоден український вищий навчальний заклад не потрапив за рейтингом 2018р. до кращих за категоріями.

Критерії відбору *QS World University Rankings*

Експерти *Times Higher Education* складають рейтинг на основі 13 показників навчальних закладів. Найбільшу вагу мають академічна та наукова репутації університетів, які формуються через опитування представників академічної спільноти.

Інший важливий критерій – цитованість наукових публікацій. Для аналізу цього критерію автори рейтингу моніторять 12 тис. наукових журналів за п’ятирічний період.

Також впливають обсяг державного та приватного фінансування дослідницької діяльності університету, співвідношення числа іноземних викладачів і студентів та числа місцевих, внесок в інновації, кількість захищених дисертацій та ін.

Після аналізу всіх цих даних експерти оцінюють ВНЗ за 100-бальною шкалою.

Рейтинг найкращих університетів від *Times Higher Education* – одне з кількох глобальних оцінювань освітніх закладів. Його критикують за надмірну увагу до цитованості представників ВНЗ, аналіз якого не завжди враховує цитати в неангломовних виданнях.

Структура ЗВО. Значно змінилася структура ЗВО за рівнем акредитації. В середньому, починаючи з 1995р. наполовину зменшилася чисельність учнів професійнотехнічних закладів та студентів, які отримують базову вищу освіту у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації. Від початку незалежності кількість ЗВО I-II рівнів акредитації майже у 5 разів перевищувала чисельність ЗВО III-IV рівнів акредитації (742 проти 149 у 1990/91 н.р.), тобто в освіті акцент було зроблено саме на професійно-технічну підготовку завдяки розвинутій промисловості з часів Радянського Союзу. Поступово кількість ЗВО I-II

²⁰ TopUniversities, <https://www.topuniversities.com/university-rankings>.

та III-IV рівнів акредитації майже зрівнялась (372 проти 289 у 2017/18 н.р.) Паралельно спостерігається стрімке, майже вдвічі, зростання чисельності студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Якщо у 1990р. частка ЗВО I-II рівнів у загальній кількості ЗВО складала 83,3%, то у 2017р. – 56,3%, а частка ЗВО III-IV рівнів акредитації – 16,7% та 43,7%, відповідно.

Статистика свідчить, що чисельність студентів у ЗВО I-II рівнів акредитації на кожні 10 тис. населення складає майже 80 осіб, у ВНЗ III-IV рівнів акредитації – 400 осіб, тобто чисельність студентів у ЗВО III-IV рівнів акредитації майже у 6,5 разів перевищує чисельність учнів ЗВО I-II рівнів акредитації. Отже, ми маємо радикальне скорочення професійно-технічної освіти. До того ж у контексті бюджетних новацій, розпочатих з 2016р., цей процес набирає нового прискорення. Передача на рівень місцевих бюджетів відповідальності за фінансування професійно-технічних училищ і коледжів практично означатиме їх зникнення в умовах катастрофічної дефіцитності цих бюджетів.

Фактично можна констатувати, що ми є свідками поступового згорання системи професійної освіти, а **вища освіта стає самоціллю**. Само по собі бажання молоді здобувати саме вищу освіту не є проблемою. Більш актуальним є питання щодо того, на які спеціальності йде молодь: важливим завданням залишається збалансування обсягів підготовки, зайнятості та їх попиту, адже випуск фахівців за професіями, в яких економіка України не відчуває потреби, дезорієнтує молодь і має негативні соціальні та економічні наслідки.

Не можна оминати увагою і таке важливе питання, як **структура вітчизняної освіти загалом і професійної** – зокрема. На жаль, її тенденції теж мають не просто негативний, а вкрай загрозливий характер. Так, процеси радикального скорочення професійно-технічної освіти підсилюються бюджетними новаціями, які передбачають передачу на рівень місцевих бюджетів відповідальності за фінансування професійно-технічних училищ і коледжів.

Непрофільна освіта. Специфічним соціокультурним феноменом стало поширення непрофільної освіти. За великої кількості ЗВО III-IV рівнів акредитації посилюється конкуренція між закладами освіти за споживача та знижуються вимоги до абітурієнтів. На ринку освітніх послуг конкуренція (яка в ринкових умовах має стати двигуном прогресу) перетворилася на джерело профанації. Вже багато років йдеться про перенасичення ринку фахівцями гуманітарних спеціальностей – юристів, економістів, менеджерів, психологів, дизайнерів, модельєрів та ін. Проте ЗВО продовжують запроваджувати нові спеціальності не дивлячись на те, що багато закладів не мають для цього наукового, кадрового та матеріально-технічного потенціалу. Наприклад, майже третина ВНЗ України є юридичними чи мають відповідні навчальні підрозділи²¹.

²¹ Судакова Н., Мегеденюк М. Чому диплом не допомагає знайти роботу? – *STUDWAY*, 20 травня 2016р., <http://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie>.

Заклади вищої освіти та чисельність студентів²²,
(на початок навчального року)

	ЗВО, одиниць		Чисельність студентів у ЗВО, тис. осіб	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III- IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1991/92	754	156	739,2	876,2
1992/93	753	158	718,8	855,9
1993/94	754	159	680,7	829,2
1994/95	778	232	645,0	888,5
1995/96	782	255	617,7	922,8
1996/97	790	274	595,0	976,9
1997/98	660	280	526,4	1110,0
1998/99	653	298	503,7	1 210,3
1999/00	658	313	503,7	1 285,4
2000/01	664	315	528,0	1 402,9
2001/02	665	318	561,3	1 548,0
2002/03	667	330	582,9	1 686,9
2003/04	670	339	592,9	1 843,8
2004/05	619	347	548,5	2 026,7
2005/06	606	345	505,3	2 203,8
2006/07	570	350	468,0	2 318,6
2007/08	553	351	441,3	2 372,5
2008/09	528	353	399,3	2 364,5
2009/10	511	350	354,2	2 245,2
2010/11	505	349	361,5	2 129,8
2011/12	501	345	356,8	1 954,8
2012/13	489	334	345,2	1 824,9
2013/14	478	325	329,0	1 723,7
2014/15	387	277	251,3	1 438,0
2015/16	371	288	230,1	1 375,2
2016/17	370	287	217,3	1 369,4
2017/18	372	289	208,6	1 330,0

²² Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html.

**Чисельність студентів, аспірантів і докторантів у ЗВО,
(на початок навчального року)**

	Прийнято до ЗВО, тис. осіб		Випущено фахівців з ЗВО, тис. осіб		Число аспірантів, осіб	Число докторантів, осіб
	I-II рівнів акредитації	III- IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III- IV рівнів акредитації		
1990	241,0	174,5	228,7	136,9	13 374	...
1991	237,5	173,7	223,0	137,0	13 596	503
1992	212,6	170,4	199,8	144,1	13 992	592
1993	198,9	170,0	198,0	153,5	14 816	765
1994	194,0	198,0	204,3	149,0	15 643	927
1995	188,8	206,8	191,2	147,9	17 464	1 105
1996	183,4	221,5	185,8	155,7	19 227	1 197
1997	166,2	264,7	162,2	186,7	20 645	1 233
1998	164,9	290,1	156,9	214,3	21 766	1 247
1999	170,1	300,4	156,0	240,3	22 300	1 187
2000	190,1	346,4	148,6	273,6	23 295	1 131
2001	201,2	387,1	147,5	312,8	24 256	1 106
2002	203,7	408,6	155,5	356,7	25 288	1 166
2003	202,5	432,5	162,8	416,6	27 106	1 220
2004	182,2	475,2	148,2	316,2	28 412	1 271
2005	169,2	503,0	142,7	372,4	29 866	1 315
2006	151,2	507,7	137,9	413,6	31 293	1 373
2007	142,5	491,2	134,3	468,4	32 497	1 418
2008	114,4	425,2	118,1	505,2	33 344	1 476
2009	93,4	370,5	114,8	527,3	34 115	1 463
2010	129,1	392,0	111,0	543,7	34 653	1 561
2011	105,1	314,5	96,7	529,8	34 192	1 631
2012	99,8	341,3	92,2	520,7	33 640	1 814
2013	93,9	348,0	91,2	485,1	31 482	1 831
2014	69,5	291,6	79,1	405,4	27 622	1 759
2015	63,2	259,9	73,4	374	28 487	1 821
2016	60,6	253,2	68,0	318,7	25 963	1 792
2017	59,1	264,4	61,2	359,9	24 786	1 646

Зрозуміло, що структура випуску фахівців вищої школи переважно відображає картину попиту на ринку праці, що стала характерною для періоду переходу України до ринкової системи (початок 1990-х років). Тоді на зміну технічним спеціальностям, що були популярними за радянських часів завдяки розвинутій промисловості, на перший план висувалися спеціальності економічного та гуманітарного циклу, що було пов'язано зі зростанням попиту на таких фахівців унаслідок кардинальної трансформації економічних процесів. Як наслідок, за період з початку 1990-х років до сьогодення структура випуску фахівців вищими навчальними закладами змінилася кардинально – наразі частка випускників гуманітарно-соціального та економічного циклу перевищує частку фахівців технічного профілю більш ніж у 3 рази.

За даними представника Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, навчальні програми з освіти, гуманітарних і соціальних наук, бізнесу та права, мистецтва, сфери послуг опановують 58,9% студентів, проте в галузях природничих наук, інженерії, промисловості та будівництва навчається у 2 рази менше – 27,5% студентів²³. За даними дослідження “Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження” за 2017р., набір студентів на перший курс університетів України зменшено у сфері інженерії – на 30%, математики на – 20%, фізики – майже на 50%, порівняно з 2014р.

Розподіл студентів українських ЗВО за галузями освіти на початок 2013/14 н.р.²⁴, %

²³ Олександр Співаковський, народний депутат України, перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань науки та освіти. Як Україні в результаті освітньої реформи не втратити людський капітал? – Хвиля, 23 березня 2016р., <http://hvyly.net/analytics/society/yak-ukrayini-v-rezultati-osvitnoyi-reformi-ne-vtratiti-lyudskiy-kapital.html>.

²⁴ Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження. Аналітичний звіт. – Міжнародний благодійний Фонд “Міжнародний Фонд досліджень освітньої політики”, 2014р., с.14-15, http://www.edupolicy.org.ua/_dx/assets/images/Analit2ua_web.pdf.

Гуманітарно-соціальні та економічні спеціальності створено практично в усіх вищих технічних закладах, більша частина з яких має статус технічного університету. В середньому на кожен технічний ЗВО припадає 4-6 непрофільних спеціальностей. Так, практично в кожному технічному ЗВО створено економічні, юридичні та інші факультети гуманітарного профілю. Наприклад, один з найстаріших та відоміших ЗВО Національний технічний університет “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського” крім профільних технічних факультетів має факультет лінгвістики; менеджменту та маркетингу; соціології та права²⁵. Національний аерокосмічний університет ім. М.Є.Жуковського “Харківський авіаційний інститут” також має гуманітарний факультет за спеціальностями філологія; прикладна лінгвістика; психологія; інформаційна, бібліотечна та архівна справа²⁶.

Отже, непрофільна освіта стала невід’ємною частиною сучасної вищої школи та набула сталого характеру, зокрема гуманітарний профіль користується попитом.

Головні фактори, що зумовили поширення непрофільної освіти:

- економічні (загальний спад української економіки; зниження державного фінансування ЗВО; криза практично в усіх галузях промисловості – найпотужнішому сегменті, де були задіяні більшість підготовлених на той момент фахівців; перехід до ринкових механізмів в економічних взаємовідносинах);
- соціокультурні (зміни ціннісних орієнтацій, в т.ч. в галузі освіти). З одного боку, трансформація вищої школи з курсом на ринкові реформи, а з іншого – загальна логіка розвитку соціального інституту освіти передбачала гуманізацію та університизацію освіти, що й зумовило розвиток непрофільних спеціальностей у технічних ЗВО.

З 1990-х років непрофільна освіта зробила суттєвий внесок у збільшення у структурі випуску частки фахівців-гуманітаріїв. На жаль, на урядовому рівні цьому питанню увага не надавалася.

Розглядаючи подальшу перспективу сегменту непрофільної освіти, слід окреслити певні специфічні особливості, які мають непрофільні спеціальності:

- більша доступність отримання освіти, порівняно з профільними соціо-гуманітарними та економічними ЗВО, внаслідок меншого конкурсу, а також більш низької вартості отримання освіти на комерційній основі;
- менший попит фахівців-непрофільників на ринку праці (внаслідок уявлень роботодавців про більш низьку якість даної непрофільної освіти, порівняно з профільною).

Під час вступної кампанії 2017р. найбільш популярними серед вступників на бакалаврат були спеціальності “Філологія”, “Право” та “Менеджмент”.

²⁵ Сайт НТУУ “КПІ ім.І.Сікорського”, http://kpi.ua/kpi_faculty.

²⁶ Сайт ХАІ, <https://www.education.ua/ua/universities/341>.

На них було подано відповідно 85,526 тис., 74,055 тис. та 59,393 тис. заяв²⁷. Також серед лідерів “Медицина”, “Комп’ютерні науки”, “Туризм”, “Середня освіта”, “Психологія” і “Економіка” (від 46 тис. до 40 тис. заяв). Замикає TOP-10 “Інженерія програмного забезпечення” – 33 тис. заяв.

Вступна кампанія 2018р. продовжила усталену тенденцію, за якою вже традиційно такі спеціальності як “Право”, “Менеджмент”, “Туризм” та “Економіка” залишаються найбільш популярними серед абітурієнтів, навіть при тому, що вони не затребувані на ринку праці. Високі позиції в рейтингу знов посіли такі спеціальності як “Комп’ютерні науки” та “Інженерія програмного забезпечення”²⁸. Найменш затребуваними у 2018р. виявилися “Богослов’я” (185 заяв без урахування духовних ВНЗ) та “Гідроенергетика” (193). На жаль, серед найменш популярних спеціальностей залишаються ті, що зараз потрібні на ринку праці, наприклад, спеціальність “Атомна енергетика”, “Будівництво”, “Прикладна математика”, “Галузеве машинобудування”, авіаційна та ракетно-космічна галузь, а також фізика та астрономія.

Якщо порівнювати кількість поданих заяв, то філологія і право у 49 разів популярніші за математику і у 77 – за фізику. У НЗО, за даними МОН, у 2018р. понад 130 тис. випускників обрали другим предметом – історію, 74 тис. – математику²⁹.

Рейтинг популярності спеціальностей для абітурієнтів³⁰

²⁷ ТОП-10 найбільш та найменш популярних спеціальностей у 2017 році. – МОН, 14 вересня 2017р., <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-09-14-top-10-najbilsh-ta-najmensch-populyarnix-speczialnostej-u-2017-roczii>.

²⁸ У МОН назвали популярні в абітурієнтів спеціальності. – Освіта.ua, 19 липня 2018р., <https://osvita.ua/vnz/consultations/61432>.

²⁹ О.Співаковський: про сумну статистику вступної кампанії. – Освіта.ua, 24 липня 2018р., <https://osvita.ua/blogs/61456>.

³⁰ Джерело: МОН, <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-09-14-top-10-najbilsh-ta-najmensch-populyarnix-speczialnostej-u-2017-roczii>.

Рейтинг популярності спеціальностей для абітурієнтів

(продовження)

Загалом сучасна політика в галузі реформування системи освіти не спрямована на скорочення непрофільних освітніх послуг, хоча у світі спостерігається вже зворотна тенденція, з підвищенням престижності саме технічної освіти.

Портал *University World News*³¹ оприлюднив інформацію про те, що Китай повідомив про перепрофілізацію майже половини вищих навчальних закладів у політехнічні.

Зменшенням значної чисельності випускників ВНЗ з ідентичними академічними ступенями, які конкурують за одну й ту ж саму роботу, уряд Китаю бере курс на розвиток прикладної технічної освіти.

На засіданні керівників коледжів та університетів Китаю заступник міністра освіти повідомив про рішення перетворити 600 університетів країни на політехнічні. Нові прикладні учбові заклади будуть готувати інженерів, старших техніків та інших висококваліфікованих працівників, які будуть відповідати потребам виробництва, на противагу отриманню студентами теоретичних, академічних знань, які відірвані від практики.

Хоча перелік університетів, які будуть змінювати профіль ще не оприлюднений, найбільш імовірними кандидатами є університети, створені у 1990-х роках.

Пілотні програми перепрофілізації мають бути запроваджені у 2018р. на базі 150 університетів.

³¹ Major reform as 600 universities become polytechnics. – University world news, 12 June 2014, <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20140612080509913>.

Україна також, хоча і з запізненням, прагне врегулювати питання підготовки фахівців відповідно до потреб ринку праці. У 2017р. внаслідок перенасичення ринку праці фахівцями із вищою освітою та скорочення прийому до професійно-технічних навчальних закладів, відповідно до Наказу МОН³², було скорочено державне замовлення і виділено 212 388 бюджетних місць, що на 20,7% менше, ніж у 2016р.

Для закладів, які знаходяться у сфері управління МОН, було збільшено **державне замовлення** для підготовки вчителів – з 17% у держзамовленні 2017р. до 17,6% у 2018р., за галуззю знань “Аграрні науки та продовольство” – з 6,7% у 2017р. до 6,9% у 2018р., “Інформаційні технології” – з 12,0% до 12,1%. В абсолютних величинах відбулося збільшення замовлення для природничих наук – на 2,4%, порівняно з 2017р., математики та статистики – на 4,4%, удвічі збільшено обсяг держзамовлення на спеціальність “Матеріалознавство”³³.

Водночас, за зростання замовлення на необхідних державі фахівців, зменшується замовлення на т.зв. кон’юнктурні спеціальності, популярні серед вступників, але які не мають гострої потреби на ринку праці. Враховуючи ситуацію та потреби ринку праці, приблизно на 5% в абсолютних величинах було зменшено замовлення за спеціальністю “Право” на денній формі навчання, та скасовано держзамовлення на підготовку юристів на заочній формі навчання³⁴. У 2016р. Урядом було скорочено державне замовлення у ЗВО до 256,3 тис., у 2017р. – до 213 тис., а у 2018р. – до 191,1 тис. місць. Держава зовсім не виділятиме коштів для підготовки юристів на заочній формі навчання. Також зменшено держзамовлення за галузями знань “Управління та адміністрування” – приблизно на 5,7% в абсолютних величинах, “Соціальні та поведінкові науки” – приблизно на 13,4% в абсолютних величинах, спеціальності “Готельно-ресторанна справа” – приблизно на 9% в абсолютних величинах. Скорочення державного замовлення зумовлено труднощами фінансування освіти в умовах величезної кількості ЗВО та стагнації економіки, масового закриття підприємств, ліквідації цілих галузей економіки та бюджетоутворюючих підприємств, коли бюджет підтримується “на плаву” винятково “ін’єкціями” МВФ.

Водночас представники МОН скорочення бюджетних місць пояснюють скороченням чисельності випускників загальноосвітніх шкіл. Проте чисельність випускників шкіл у 2017р. і 2018р. скорочувалась щорічно на 4%, тоді як держзамовлення було скорочено відповідно на 17% (2017р.) і на 10% (2018р.).

³² Наказ МОН “Про затвердження змін до розподілу обсягу державного замовлення на прийом та випуск фахівців з вищою освітою для вищих навчальних закладів та робітничих кадрів для професійно-технічних навчальних закладів у 2017р., що знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України” №1380 від 13 жовтня 2017р., <https://mon.gov.ua/storage/app/media/npa/5a1fe9c890d15.pdf>.

³³ Лілія Гриневич: Цьогоріч збільшено держзамовлення на вчителів, фахівців з ІТ та аграрних наук, але взагалі не буде замовлення на “право” для заочної форми. – МОН, 11 липня 2018р., <https://mon.gov.ua/ua/news/liliya-grinevich-cogorich-zbilsheno-derzhzamovlennya-na-vchiteliv-fahivciv-z-it-ta-agrarnih-nauk-ale-vzagalne-bude-zamovlennya-na-pravo-dlya-zaочноy-formi>.

³⁴ Там само.

3.2. Освіта та ринок праці

Українська вища освіта не відповідає реаліям сьогодення, потребам ринку праці та економіці в цілому, а також інтересам самих студентів. Характерною особливістю української освіти та її головною проблемою є те, що система вищої і професійної освіти у своїй діяльності орієнтується не на ринок праці, а на ринок освітніх послуг у його примітивному розумінні: масштаби та профіль підготовки кадрів відповідають запиту населення щодо освітніх послуг без урахування вимог ринку праці. **Немає зв'язку між ринком освітніх послуг і ринком праці**³⁵.

Незважаючи на гучні декларації, фактично освітня система України, продовжує орієнтуватися на самовідтворення, а не на забезпечення потреб економіки. Роботу за спеціальністю не можуть знайти навіть ті, хто навчався в державних ЗВО за бюджетні кошти (держзамовлення).

1 січня 2017р. набув чинності Закон “Про внесення змін до закону України “Про вищу освіту” щодо працевлаштування випускників”, відповідно до якого скасовується обов’язкове відпрацювання випускниками вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням. Передбачається, що випускники вузів вільні у виборі місця роботи (за винятком військових), а ЗВО не зобов’язані здійснювати їх працевлаштування. Тобто держава фактично усунулася від працевлаштування випускників. Таким чином, платники податків оплатили підготовку фахівців, яких держава й суспільство не потребували. Тут йдеться не лише про нецільове витрачання бюджетних коштів, але й непродуктивне використання людського капіталу.

Отриманий у ЗВО набір професійних навичок, знань і вмінь зазвичай застосовується студентами на практиці через 1-6 років після початку навчання, тобто має відкладений характер. Для того щоб відповідати перспективному розвитку ринку праці освітні програми мають орієнтуватися на перспективні потреби в кадрах, які на ринку праці лише формуються. Це є свідченням того, що напрями розвитку системи освіти не можуть визначатися всередині самої освітньої системи. Проте заклади освіти не зважають на інформацію про зміну вимог роботодавця до робочої сили, необхідний рівень кваліфікації, знань, умінь, навичок фахівця з точки зору роботодавця.

Якщо розглядати підготовку фахівців відповідно до структури економіки, в якій більша частка зайнятого населення зосереджена в сільському господарстві, то тут виникає дві великі проблеми. *По-перше*, в агропромисловому комплексі, який формує більше половини експортної виручки, зайнято лише 18,7% (2,8 млн. осіб), і більше цей сектор не потребує. *По-друге*, сільське господарство належить до галузі з невисокою доданою вартістю.

³⁵ Урядом такий стан справ усвідомлюється. Так, за словами радника Міністра освіти І.Коберник, 76% випускників у 2018р. подали заявки до ЗВО, хоча потреби ринку праці зворотні. Сучасний український ринок праці потребує 40% фахівців з вищою освітою і 60% фахівців, які мають професійне або професійно-технічну освіту. Див.: Ринок праці потребує лише 40% випускників з вищою освітою, – Міносвіти. – Еспресо, 29 липня 2018р., https://espreso.tv/news/2018/07/29/rynok_praci_potrebuye_lyshe_40_vypusknykiv_z_vyschoyu_ovitoyu_minosvity.

**Зайняте населення за видами економічної діяльності,
(КВЕД-2010)³⁶, тис. осіб**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Усього зайнято*	19 261,4	19 314,2	18 073,3	16 443,2	16 276,9	16 156,4
Сільське, лісове та рибне господарство	3 308,5	3 389,0	3 091,4	2 870,6	2 866,5	2 860,7
Промисловість	3 236,7	3 170,0	2 898,2	2 573,9	2 494,8	2 440,6
Будівництво	836,4	841,1	746,4	642,1	644,5	644,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	4 160,2	4 269,5	3 965,7	3 510,7	3 516,2	3 525,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1 150,9	1 163,6	1 113,4	998,0	997,2	991,6
Тимчасове розміщування й організація харчування	326,7	328,9	309,1	277,3	276,7	276,3
Інформація та телекомунікації	297,9	299,9	284,8	272,9	275,2	274,1
Фінансова та страхова діяльність	315,8	306,2	286,8	243,6	225,6	215,9
Операції з нерухомим майном	322,2	314,3	286,1	268,3	255,5	252,3
Професійна, наукова та технічна діяльність	504,1	493,6	456,0	422,9	428,1	415,8
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	343,9	343,3	334,3	298,6	304,3	297,9
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1 003,6**	962,3	959,5**	974,5**	973,1	979,7
Освіта	1 633,2	1 611,2	1 587,7	1 496,5	1 441,4	1 423,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1 181,4	1 171,8	1 150,5	1 040,7	1 030,4	1 013,6
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	225,6	226,5	221,2	207,9	201,6	199,8
Інші види економічної діяльності	414,3	423,0	382,2	344,7	345,8	344,6

* Розподіл загальної чисельності зайнятого населення за видами економічної діяльності здійснено на основі комплексної оцінки шляхом інтеграції даних вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, державних статистичних спостережень підприємств і адміністративної звітності. Дані за 2012-2017рр. наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м.Севастополя, з 2015р. – також без частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

** Ураховано число тимчасових працівників, залучених до підготовки та проведення виборів: у 2012р. – до Верховної Ради України; у 2014р. – Президента України та до Верховної Ради України; у 2015р. – депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів.

³⁶ Джерело: Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm.

Своєю чергою, роботодавці також не дають адекватного запиту щодо потрібних працівників; ухиляються від надання відповідної інформації, оскільки вона пов'язана з виконанням соціальних зобов'язань (зокрема щодо працевлаштування категорій, що потребують додаткових гарантій на ринку праці). Вони вимагають кваліфікованих працівників, звинувачуючи ЗВО у низькій якості підготовки фахівців, але, водночас, не встановлюють жодних індикаторів якості, не беруть участь у підготовці спеціалістів та не створюють систему підготовки кадрів на виробництві.

Роботодавці зазначають, що на сучасному ринку праці існує перевернута піраміда: фахівців, на яких є запит у бізнесу, заклади освіти не вчать, а професіонали з державними дипломами, яких готують з профіцитом, – не потрібні.

Наразі шанс на відродження галузей економіки, здатних створювати продукцію з високою доданою вартістю, скорочується. У випадку, якщо в Україні не буде відновлено систему підготовки науково-технічних кадрів, то потенціал для відродження буде втрачено.

Іншою проблемою вищої освіти в Україні є те, що майже у 90% випадків вона не гарантує випускнику ВНЗ відповідної роботи за фахом.

Про неефективне використання людського капіталу, а фактично його деградацію, свідчить статистично підтверджений факт того, що майже кожен другий громадянин України, який отримав освіту, **не працює за спеціальністю**. Згідно з дослідженням Інституту персоналу та розвитку (*Chartered Institute of Personnel and Development, CIPD*)³⁷, Україна знаходиться на п'ятій позиції серед країн Європи, де випускники з освітою працюють не за спеціальністю (фахом) (перші позиції в дослідженні посідали Естонія та Греція, Велика Британія та Польща, в яких не за спеціальністю працюють близько 60% фахівців).

За даними порталу *Studway*³⁸, майже половина жителів України не знайшли місця у професії, яку опанували в університеті. Так, 65% українців, які працюють за спеціальністю, мають бажання змінити професію. При цьому 32% українців узагалі не працювали за спеціальністю, а 15% – мали такий досвід, однак змінили роботу. 36% українців після закінчення навчання вирішили заробляти в інших галузях, а 11% – попрацювали деякий час за фахом та все ж змінили професію. Серед причин зміни фаху українці найчастіше називають неможливість гідно заробляти. Також близько третини опитаних не люблять свою професію і більше чверті – просто не можуть знайти роботу за фахом. Крім того, українці часто скаржаться на дискомфорт на робочому місці, а кожен п'ятий – на рутину.

³⁷ Over-qualification in the graduate labour market. – CIPD, 18 Aug 2015, <https://www.cipd.co.uk/knowledge/work/skills/graduate-labour-market-report>, https://www.cipd.co.uk/Images/over-qualification-and-skills-mismatch-graduate-labour-market_tcm18-10231.pdf.

³⁸ Судакова Н., Мегедюк М. Чому диплом не допомагає знайти роботу? – Studway, 20 травня 2016р., <http://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie>.

Більшість кваліфікованих фахівців вимушені працювати у сфері послуг – кафе, барах, колл-центрах, не отримавши гідну заробітну плату за фахом.

Професійно-технічна освіта. При тому, що українські абітурієнти не бажають отримувати інженерний фах та займатися фундаментальною наукою, держава має спрямовувати зусилля на розвиток системи професійно-технічної освіти. Збільшення частки технологій підвищує вимоги до якості трудового потенціалу та навичок працівників, вимагає інвестицій у підвищення кваліфікації і перекваліфікацію робітників, у модернізацію системи професійної підготовки, в розвиток системи навчання протягом життя (*life-long learning*).

На сьогодні на виробництві, де застосовується близько 8 000 професій, проходять професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації понад 500 тис. працівників. Підготовка кадрів у професійно-технічних навчальних закладах здійснюється за 400 робітничими професіями³⁹.

Підготовка кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах					
	2010	2014	2015	2016	2017
Кількість закладів на кінець року, од.	940	814	798	787	756
у т.ч. підпорядкованих					
Міністерству освіти і науки	935	809	794	783	752
іншим міністерствам (відомствам)	5	5	4	4	4
Чисельність учнів, слухачів на кінець року, осіб	416 469	315 591	304 113	285 820	269 359
у т.ч. підпорядкованих					
Міністерству освіти і науки	414 406	313 966	303 115	284 788	268 298
іншим міністерствам (відомствам)	2 063	1 625	998	1 032	1 061
Прийнято за рік, осіб	271 259	178 012	176 595	157 936	146 883
у т.ч. підпорядкованих					
Міністерству освіти і науки	270 129	177 262	176 169	157 492	146 461
іншим міністерствам (відомствам)	1 130	750	426	444	422
Випущено за рік, осіб	237 003	182 012	164 953	152 780	141 294
у т.ч. підпорядкованих					
Міністерству освіти і науки	236 115	181 267	164 526	152 443	140 948
іншим міністерствам (відомствам)	888	745	427	337	346
Чисельність учнів, слухачів у розрахунку на 10 тис. населення	96	73	71	67	64

³⁹ Постанова ВРУ “Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Професійна освіта як складова забезпечення кваліфікованого кадрового потенціалу України: проблеми та шляхи вирішення”” №1493 від 7 вересня 2016р.

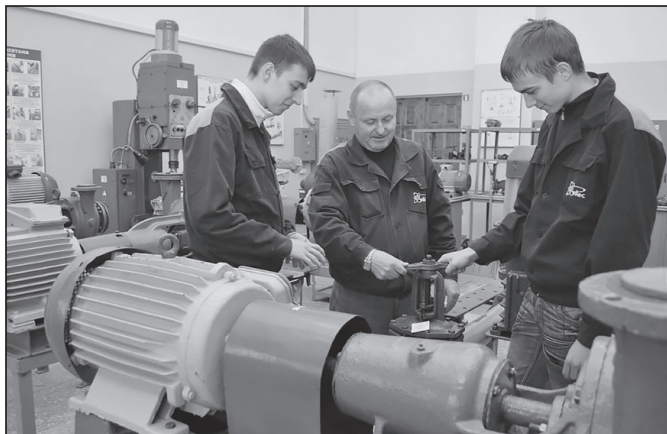
Підготовка кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах <i>(продовження)</i>						
	Усього		Первинна професійна підготовка випускників шкіл		Професійне навчання	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Випущено у 2016/17 н.р.	140 690	100,0	111 647	100,0	29 043	100,0
з них:						
працевлаштовано за професією	114 916	81,7	86 272	77,3	28 644	98,6
продовжують навчання у ВНЗ та інших навчальних закладах	10 218	7,3	10 123	9,1	95	0,3
призвані на військову службу	990	0,7	990	0,9	-	-
не працевлаштовані	14 566	10,3	14 262	12,7	304	1,1
Із загального числа працевлаштованих отримали роботу в галузях						
промисловість	34 632	30,1	24 215	28,1	10 417	36,4
сільське господарство	12 419	10,8	8 454	9,8	3 965	13,8
транспорт	18 731	16,3	11 665	13,5	7 066	24,7
зв'язок	498	0,4	421	0,5	77	0,3
будівництво	13 712	12,0	11 184	12,9	2 528	8,8
торгівля і громадське харчування	23 457	20,4	21 056	24,4	2 401	8,4
житлово-комунальне господарство і невиробничі види побутового обслуговування населення	11 467	10,0	9 277	10,8	2 190	7,6

Однією з умов економічного зростання країни є підготовка виробничого персоналу з високим рівнем професійної компетентності. Сучасна система професійно-технічної освіти потребує випереджувального підходу, постійного оновлення змісту освіти відповідно до соціально-економічних умов розвитку виробництва. Ефективність цих змін залежить від своєчасного вивчення попиту на нові компетентності кваліфікованих працівників на ринку праці, інноваційного організаційно-методичного забезпечення професійної підготовки кваліфікованих робітників, ефективної взаємодії виробництва та навчальних закладів.

В Україні склалася парадоксальна ситуація: більшість випускників професійно-технічних закладів не можуть знайти роботу, тоді як на ринку праці відчувається величезний дефіцит працівників робочих спеціальностей. Як уже зазначалося, проблема криється у невідповідності обсягів і напрямів професійного навчання

потребам економіки та ринку праці. Роботодавці нарікають на недостатній рівень якості професійної підготовки. Стан ринку праці красномовно свідчить про необхідність змін.

Головна місія закладів професійно-технічної освіти – забезпечити ринок праці необхідними кадрами, а це можливо лише, якщо сама мережа закладів ПТО й перелік її професій будуть приведені у відповідність до потреб сучасної економіки. Якщо профтехучилища не виконують свою місію, систему потрібно оптимізувати. Досить високий рівень непрацевлаштованості випускників освітніх закладів I-II рівня акредитації більшості областей України свідчить про незатребуваність новоявлених робітників на регіональних ринках праці та про невідповідність якості професійної освіти сучасним виробничим потребам, враховуючи застарілу матеріальну базу навчальних закладів. Загалом в економіці України склалася ситуація, коли попит на робітничі спеціальності залишається незадоволеним уже протягом тривалого періоду, проте рівень безробіття серед дипломованих працівників – найвищий серед інших професійних сфер. Отже, українські заклади професійної освіти не спроможні надавати учням професійні навички, затребувані на ринку праці.

Статистика Державної служби зайнятості (ДСЗ) не повною мірою відбиває реальну ситуацію на ринку праці в цілому, оскільки оперує переважно низькооплачуваними вакансіями або такими, що потребують невисокої кваліфікації. У структурі вакантних робочих місць превалюють вакансії, пов'язані, передусім, із задоволенням поточних потреб регіональних ринків праці (ситуативний попит), тоді як вакансії, які не користуються значним попитом, але які потрібні задля переходу від індустріальної до постіндустріальної та інноваційної моделі розвитку, залишаються поза сферою інтересів роботодавців (відтермінований попит).

Так, за даними ДСЗ, протягом січня-червня 2018р. роботодавці проінформували центри зайнятості про наявність 615,8 тис. вакансій, що на 8% більше, ніж у січні-червні 2017р.

За видами економічної діяльності: кожна п'ята вакансія пропонується у сільському господарстві або на підприємствах та установах переробної промисловості, 16% – в оптовій та роздрібній торгівлі, по 7% – на транспорті, 6% – у державному управлінні та обороні⁴⁰.

⁴⁰ Аналітична та статистична інформація. – Державна служба зайнятості, <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>.

Структура вакансій за січень-червень 2018р., %

за видами економічної діяльності

за професійними групами

За професійними групами найбільший попит спостерігається на робітників з обслуговування, експлуатації устаткування, на представників найпростіших професій, кваліфікованих робітників з інструментом та працівників сфери торгівлі та послуг.

На 1 липня 2018р., кількість вакансій, заявлених роботодавцями до ДСЗ, порівняно з відповідною датою 2017р., зросла на 24% та становила 82,4 тис. одиниць. Крім того, в базі даних служби зайнятості містилась інформація про 45,8 тис. пропозицій роботи, отриманих з інших джерел.

Станом на 1 липня 2018р., число зареєстрованих безробітних становило 303,9 тис. осіб, що на 8% менше, ніж на відповідну дату 2017р. Всього протягом січня-червня 2018р. послугами державної служби зайнятості скористалися 691,7 тис. безробітних громадян.

Дані ДСЗ з пропозиції дещо викривлює ситуацію із зареєстрованими безробітними, які в дійсності зацікавлені не у працевлаштуванні, а в отриманні соціальних виплат. Тим не менш, ця статистика дозволяє виокремити в сегменті низькооплачуваної роботи найбільш затребувані спеціальності, для яких характерна відносно невисока пропозиція, і попит на які підтверджується спеціалістами у сфері працевлаштування.

Реформування професійно-технічної освіти. Доцільність переформатування технічної освіти є очевидною не тільки з огляду на ринок праці, який уже протягом довгого часу відчуває значну нестачу спеціалістів робочих спеціальностей, але ще й з огляду на контингент учнів ПТУ, які переважно походять із найуразливіших верств населення. Випускати дипломованих спеціалістів без перспективи працевлаштування – означає створити прошарок декласованого агресивного населення, що може призвести до найгірших наслідків як з економічної, так і з соціальної точки зору.

У 2017р. Урядом анонсовано реформу професійно-технічної освіти⁴¹. Кабінет Міністрів у рамках продовження реформи системи освіти в Україні змінює підходи до управління системою професійно-технічної освіти, переглядає принципи її фінансування і запроваджує поняття регіонального замовлення, яке дозволить максимально наблизити вимоги роботодавців та освітні можливості.

Урядом наголошено, що стратегічною метою урядових програм розвитку є серед іншого створення робочих місць в Україні, забезпечення достойних заробітних плат, аби українці не шукали кращої долі десь по світу, а залишалися у своїх містах. Головними складовими реформи професійної освіти є запровадження регіонального замовлення; переорієнтація освіти на професії, що їх

⁴¹ “Капітальний ремонт країни” – Прем’єр-міністр представив звіт про роботу Уряду за I півріччя. – Урядовий портал, 19 липня 2017р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250149188>.

потребує ринок праці; зміни матеріальної та методологічної бази для отримання якісної освіти. За словами Прем'єра, у 2016-2017рр. було створено 50 сучасних навчально-практичних центрів. На 2018р. заплановано ще 50⁴².

Проте ситуація свідчить, що насправді Уряд не має якоїсь комплексної реформи щодо професійно-технічної освіти. Анонсоване регіональне замовлення по факту діє

вже дуже багато років, і насправді це лише остаточне вирішення питання переведення фінансування професійно-технічної освіти на місцеві бюджети.

Сьогодні сфера української професійної освіти перебуває на перехідному етапі, метою якого є децентралізація ПТО. Враховуючи неготовність місцевої влади самостійно фінансувати ПТО, цей етап супроводжується вкрай несприятливими наслідками, зокрема – закриттям деяких профтехучилищ у містах, де ресурсів не вистачає.

З точки зору розвитку людського капіталу найбільшою загрозою є те, що система професійної освіти практично втратила свою правонаступність. Так, світова практика дозволяє випускникам коледжів, які отримали первинну професійну освіту, вступати до вищих навчальних закладів на скорочений термін навчання. Таким чином забезпечується наступність ланок професійної освіти. Чинний Закон про вищу освіту таку можливість скасовує, випускники коледжів мають вступати до ВНЗ і навчатися на загальних підставах. Такі новації негативно впливають на ланку первинної професійної освіти.

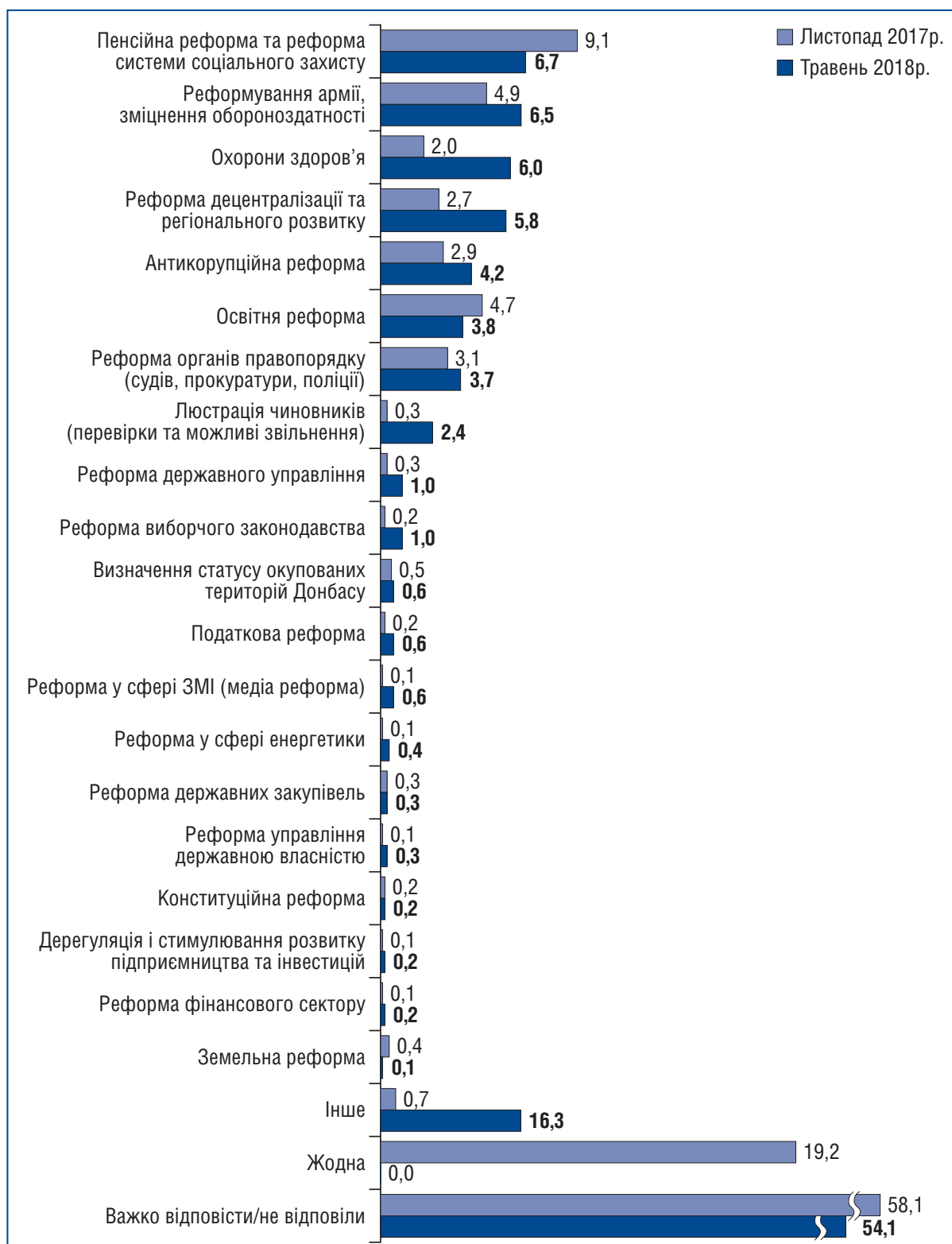
Реформа освіти викликає у громадян суттєві нарікання. За даними соціологічного дослідження⁴³, лише 3,8% опитаних вважають, що освітня реформа здійснюється успішно. Причому чисельність оптимістів, порівняно з 2017р., знижується, тоді реформу освіти успішною вважали 4,7% респондентів. Повністю підтримують освітню реформу лише 8,2%, а не підтримують зовсім – 26,5%.

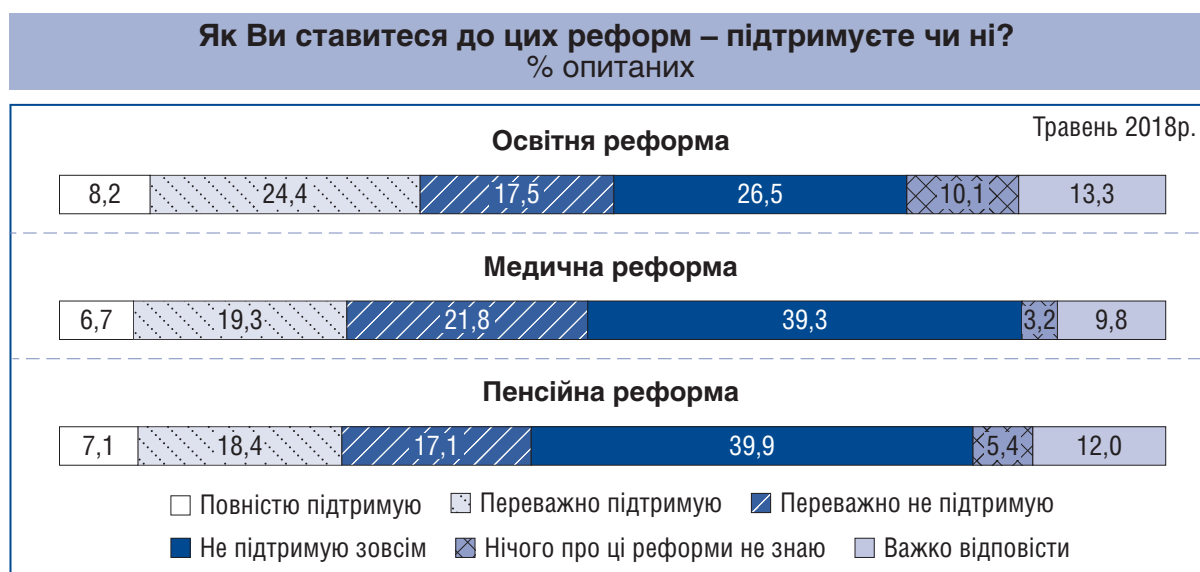
⁴² Уряд змінює підходи до управління профтехосвітою і вводить поняття регіонального замовлення, – Володимир Гройсман. – Урядовий портал, 11 квітня 2018р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/uryad-zminuyue-pidhodi-do-upravlinnya-proftehosvitoyu-i-vvodit-ponyattya-regionalnogo-zamovlennya-volodimir-grojsman>.

⁴³ Дослідження провели Фонд “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно з Соціологічною службою Центру Разумкова 19-25 травня 2018р. в усіх регіонах України за винятком тимчасово окупованих територій АР Крим, а також Донецької та Луганської областей. Загалом було опитано 2 019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Які з цих реформ здійснюються успішно?

% опитаних

3.3. Видатки на освіту

Державні видатки. Видатки на науку, освіту, охорону здоров'я, культуру належать до поточних видатків бюджету. Зазначені галузі практично не мають доходів і свою діяльність здійснюють на основі видатків відповідних бюджетів. Видатки на освіту та науку в Україні є надважливою складовою потенціалу економічного зростання та розвитку людського капіталу. Фінансування освіти за рахунок надходжень до державного бюджету є ефективним за умов, коли кошти, призначені державою на фінансування освіти, виділялися в достатніх обсягах і на стабільній, об'єктивній основі. Проте експертні оцінки свідчать⁴⁴ про те, що бюджетні кошти витрачаються вкрай неефективно, особливо це небезпечно в умовах обмеженості бюджетного ресурсу.

Проблема бюджетного фінансування освіти в Україні є комплексною і потребує відповідей на головні питання: наскільки ефективно використовуються бюджетні кошти та як найбільш ефективно розподілити виділені обсяги бюджетних ресурсів. Сучасна економічна ситуація як ніколи загострила проблему вдосконалення механізму фінансування системи освіти.

Одним із пріоритетних напрямів сьогодишнього Уряду є реформування економічних засад системи освіти⁴⁵. Воно має бути спрямовано на створення

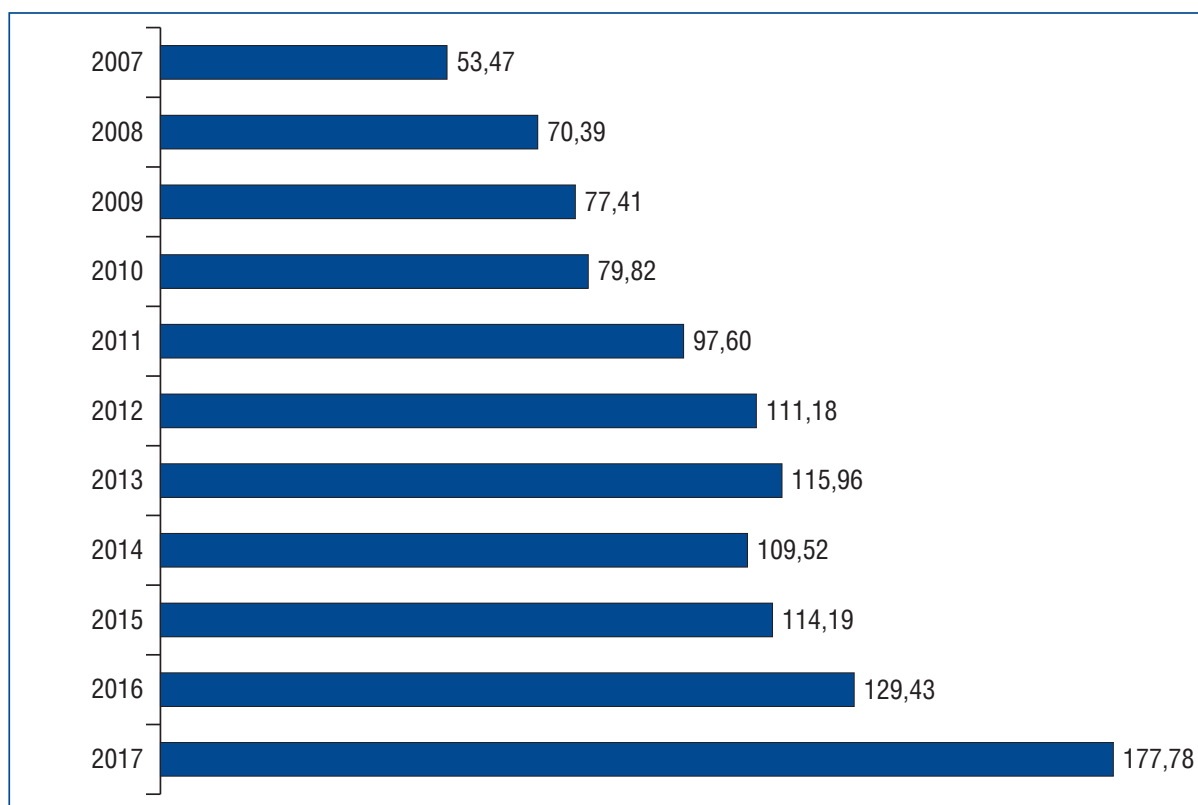
⁴⁴ Див.: Аналіз планування бюджетних видатків на прикладі бюджетного запиту Міністерства освіти і науки України. – Центр економічної стратегії, 20 грудня 2016р., <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analiz-byudzhethoho-zapytu-MON.pdf>.

⁴⁵ Загалом слід зауважити, що державна політика у сфері вищої освіти України не має єдиного підходу до визначення пріоритетів і трактується у різних документах по-різному. У Законі України “Про вищу освіту” структура вищої освіти адаптована до Європейського простору вищої освіти, що закладає умови для полегшення визнання дипломів, академічної та професійної мобільності, реалізації можливості освіти впродовж життя. Проте у Національній стратегії розвитку освіти на 2012-2021рр., більшість пріоритетних напрямів окреслено без прив'язки до інших важливих для розвитку вітчизняної освіти документів. А саме, стратегічними напрямами Болонського процесу є: запровадження трициклової системи ступенів вищої освіти; забезпечення високої якості вищої освіти; визнання ступенів і періодів навчання; максимальне сприяння мобільності студентів і викладачів тощо.

прозорих фінансово-економічних механізмів цільового накопичення та адресного використання коштів, необхідних для реалізації в повному обсязі конституційних прав громадян на освіту. Необхідність вжиття низки заходів щодо реформування економічних засад системи освіти, зокрема її фінансування, визначено *Національною доктриною розвитку освіти*⁴⁶, яка передбачає необхідність збереження контролю держави за механізмами забезпечення обсягів фінансування освіти, які поступово збільшуватимуться за рахунок бюджетного фінансування та залучення додаткових джерел фінансування з метою доведення їх до середніх показників європейських держав. При цьому джерелами фінансування освіти мають бути кошти державного та місцевих бюджетів; кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у т.ч. благодійні внески та пожертвування; кошти від надання навчальними закладами додаткових освітніх та інших послуг; гранти; кредити на розвиток навчальних закладів усіх рівнів та здобуття освіти; кошти від здійснення навчальними закладами економічної діяльності, регламентованої державою.

Обсяги фінансування вітчизняної системи освіти зростали в абсолютних показниках до 2013р. включно, що однак не перекривало інфляцію і знецінення національної валюти.

Фінансування системи освіти України⁴⁷,
загальні видатки зведеного бюджету, млрд. грн.

⁴⁶ Указ Президента України "Про Національну доктрину розвитку освіти" №347 від 17 квітня 2002р.

⁴⁷ При цьому річний бюджет багатьох американських університетів перевищує цю величину.

Згідно з повідомленням Міністерства освіти, зростання фінансування освіти почалося в рамках реформи у 2017р.⁴⁸ Збільшення видатків значною мірою продиктовано потребами реформ, основою для яких є новий Закон “Про освіту”. На сферу освіти Державним бюджетом України у 2017р. було спрямовано 177,7 млрд. грн. (6% ВВП), що не відповідає обсягам асигнування на освіту, визначеним ст.78 Закону “Про освіту”, не менше ніж 7% ВВП (*Держава забезпечує асигнування на освіту в розмірі не менше ніж 7 відсотків валового внутрішнього продукту за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством*)⁴⁹. Законом також визначено додаткові джерела фінансування освіти: кошти, одержані за навчання, підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів відповідно до укладених договорів; плата за надання додаткових освітніх послуг; кошти, одержані за науково-дослідні роботи (послуги) та інші роботи, виконані навчальним закладом на замовлення підприємств, установ, організацій та громадян; доходи від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень, підприємств, цехів і господарств, від надання в оренду приміщень, споруд, обладнання; дотації з місцевих бюджетів; дивіденди від цінних паперів.

Держава продовжує розглядати витрати на освіту як елемент соціальної політики, а не інвестиції в людський капітал, що загрожує розвитку країни в майбутньому.

Порівнюючи з показниками національної економіки у 2007р. та 2008р., в Україні **загальні видатки складали** (державні та приватні витрати разом з урахуванням офіційних і неофіційних прямих платежів населення): 7,4% ВВП на освіту, у 2009р. – 8,48%, у 2010р. – 8,13%, у 2011р. – 7,2%, у 2012-2013рр. – по 7,6%. З 2014р. частка витрат почала знижуватися – 6,9%, у 2015р. – 6,4%, у 2016р. цей показник становив 5,6%.

З 2014р. відносний обсяг бюджетних видатків на систему вищої освіти зменшився (у 2017р. на вищу освіту було виділено 1,6% проти 2,1% ВВП у 2013р.). Проте навіть через зменшення кількості ЗВО обсяг надходження грошей на “мікрорівні” зменшується критично. Як наслідок, ЗВО не мають нормального бюджетного фінансування. ЗВО прагнуть скоротити витрати, і в першу чергу – на науку, закупівлю підручників, оновлення лабораторної бази. Чимало з них не мають і належного кадрового потенціалу.

Видатки на професійно-технічну освіту в загальному обсязі видатків на освітню галузь у 2010-2015рр. скоротилися з 6,2% до 5,4%, що негативно позначилося на кількості та якості підготовки робітничих кадрів. За цей період чисельність прийнятих до закладів професійно-технічної освіти зменшилася майже у 2,4 разу – з 270 129 учнів у 2010р. до 113 000 учнів у 2016р.

⁴⁸ Фінансування освіти у 2017 році зросло, – Гриневич. – 112.ua, 17 березня 2017р., <https://ua.112.ua/ekonomika/finansuvannia-osvity-u-2017-rotsi-zroslo-hrynevych-378370.html>.

⁴⁹ Протягом усього періоду незалежності України визначені Законом показники фінансування освіти жодного разу не були виконані. Ст.61 Закону про освіту 1991р. передбачала, що “державна забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність”. Закон втратив чинність у 2017р. через прийняття нового Закону “Про освіту”.

Видатки зведеного бюджету на освіту 2000-2017рр.⁵⁰

	Загальні видатки зведеного бюджету, млн. грн.	Видатки, %		Видатки на окремі підгалузі, % видатків на галузь	Загальні видатки зведеного бюджету, млн. грн.	Видатки, %		Видатки на окремі підгалузі, % до видатків на галузь
		загальних видатків	ВВП			загальних видатків	ВВП	
	2000р.				2015р.			
Всього	48 148,6	100,0	100,0	X	679 871,4	100,0	100,0	X
з них на освіту - всього	7 085,5	14,7	4,2	100,0	114 193,5	16,8	5,7	100,0
у т.ч.								
дошкільну	789,0	1,6	0,5	11,1	18 142,2	2,7	0,9	15,9
загальну середню	2 564,6	5,3	1,5	36,2	49 668,3	7,3	2,5	43,5
професійно- технічну	429,1	0,9	0,3	6,1	6 171,2	0,9	0,3	5,4
вищу	2 285,5	4,7	1,3	32,3	30 981,8	4,6	1,6	27,1
	2005р.				2016р.			
Всього	141 989,5	100,0	100,0	X	835 832,1	100,0	100,0	X
з них на освіту - всього	26 801,8	18,1	6,1	100,0	129 437,7	15,5	5,4	100,0
у т.ч.								
дошкільну	2 940,7	2,0	0,7	11,0	20 115,5	2,4	0,8	15,5
загальну середню	11 158,8	7,4	2,5	41,6	56 532,0	6,8	2,4	43,7
професійно- технічну	1 749,9	1,1	0,4	6,5	6 182,3	0,7	0,3	4,8
вищу	7 934,1	5,7	1,8	29,6	35 233,6	4,2	1,5	27,2
	2010р.				2017р.			
Всього	377 842,8	100,0	100,0	X	1 056 759,9	100,0	100	X
з них на освіту - всього	79 826,0	21,1	7,4	100,0	177 755,7	16,8	6,0	100,0
у т.ч.								
дошкільну	10 238,3	2,7	0,9	12,8	28 207,2	2,7	0,9	15,9
загальну середню	32 852,4	8,7	3,0	41,2	84 346,3	8,0	2,8	47,5
професійно- технічну	5 106,2	1,4	0,5	6,4	8 278,9	0,8	0,3	4,7
вищу	24 998,4	6,6	2,3	31,3	38 681,1	3,7	1,3	21,8

⁵⁰ Вища освіта в Україні. Статистичний збірник, 2017.

Аналіз структури касових видатків⁵¹ показав, що головним напрямом витрат є заробітна плата з нарахуваннями (68,1% у 2014р. і 62,3% у 2015р., 60% державних видатків у 2017р.); видатки на оплату комунальних послуг та енергоносіїв становлять від 4,4% до 8,0%, на відрядження – від 5,2% до 2,5%, видатки за напрямом “дослідження і розробки, окремі заходи розвитку з реалізації державних (регіональних) програм” – від 4,9% до 11,4%, 32% державних видатків йде на фінансування стипендій⁵².

Навчальні заклади, що надавали освіту за рівнями, які відповідають Міжнародній стандартній класифікації (МСКО), дошкільна освіта (МСКО 0-1) та вища освіта (МСКО 5-7) є найбільшими споживачами фінансових ресурсів: 32,6% та 35,8% загальних витрат на освіту, відповідно. Відповідно, за освітніми рівнями ці витрати у 2017р. становили 0,9% ВВП – для МСКО 0 (дошкільну); 0,9% – МСКО 1 (початкову освіту); 3,1% – МСКО 2-4 (загальну середню та професійну); 1,3% – МСКО 5-8 (вищу). Частка витрат державного бюджету на освіту становила 5% ВВП, що відповідає рівню країн ЄС (таблиця “Допоміжні рахунки освіти України за 2007-2016рр.”, с.135).

За світовими стандартами, такий показник є відносно високим, проте статистика свідчить, що такі видатки зумовлюють лише більший, ніж в інших країнах, відсоток людей з вищою освітою, не впливаючи на фактор якості.

Розподіл витрат на освіту свідчить, що в Україні, порівняно з розвинутими європейськими країнами, досить **низький рівень витрат у розрахунку на одного учня/студента** (20% середніх витрат на учня/студента у країнах ЄС). З 2013р. витрати в розрахунку на одного студента почали різко знижуватися, якщо у 2013р. вони склали \$1 791 на студента, то середні витрати на навчання одного студента у 2016р. склали у 2,5 рази менше – \$782,5 (19 994 грн.) (з них 17 070 грн. (85%) – кошти державного бюджету, 2 924 грн. (15%) – кошти недержавного сектору).

Разом з тим, наявні статистичні дані свідчать, що **собівартість навчання для різних спеціальностей в межах одного закладу та для різних закладів у межах однієї спеціальності може різнитися в 1,5-2 рази, а іноді й більше**. Для багатьох університетів вартість навчання за кошти фізичних і юридичних осіб суттєво менша за обсяг бюджетного фінансування студентів, які навчаються за кошти державного замовлення. Якщо середній обсяг бюджетного фінансування у розрахунку на студента, за даними порталу Освітня політика (Портал громадських експертів), перебуває в межах 25-30 тис. грн. на рік, то вартість навчання контрактників переважно коливається в межах 10-15 тис. грн.⁵³ Тому є підстави говорити не тільки про брак бюджетних коштів, але й про необґрунтоване встановлення вартості навчання.

⁵¹ Національні рахунки освіти України у 2016р. – Держстат України, 2018р., <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁵² У бюджеті на 2017р. розмір стипендій було підвищено, загалом на них закладено 5 млрд. грн., що на 1,5 млрд. грн. більше, ніж у 2015р. 4 млрд. грн. виділяються МОН на академічні стипендії, а 1 млрд. грн. – на соціальні стипендії, які знаходяться у віданні Міністерства соціальної політики.

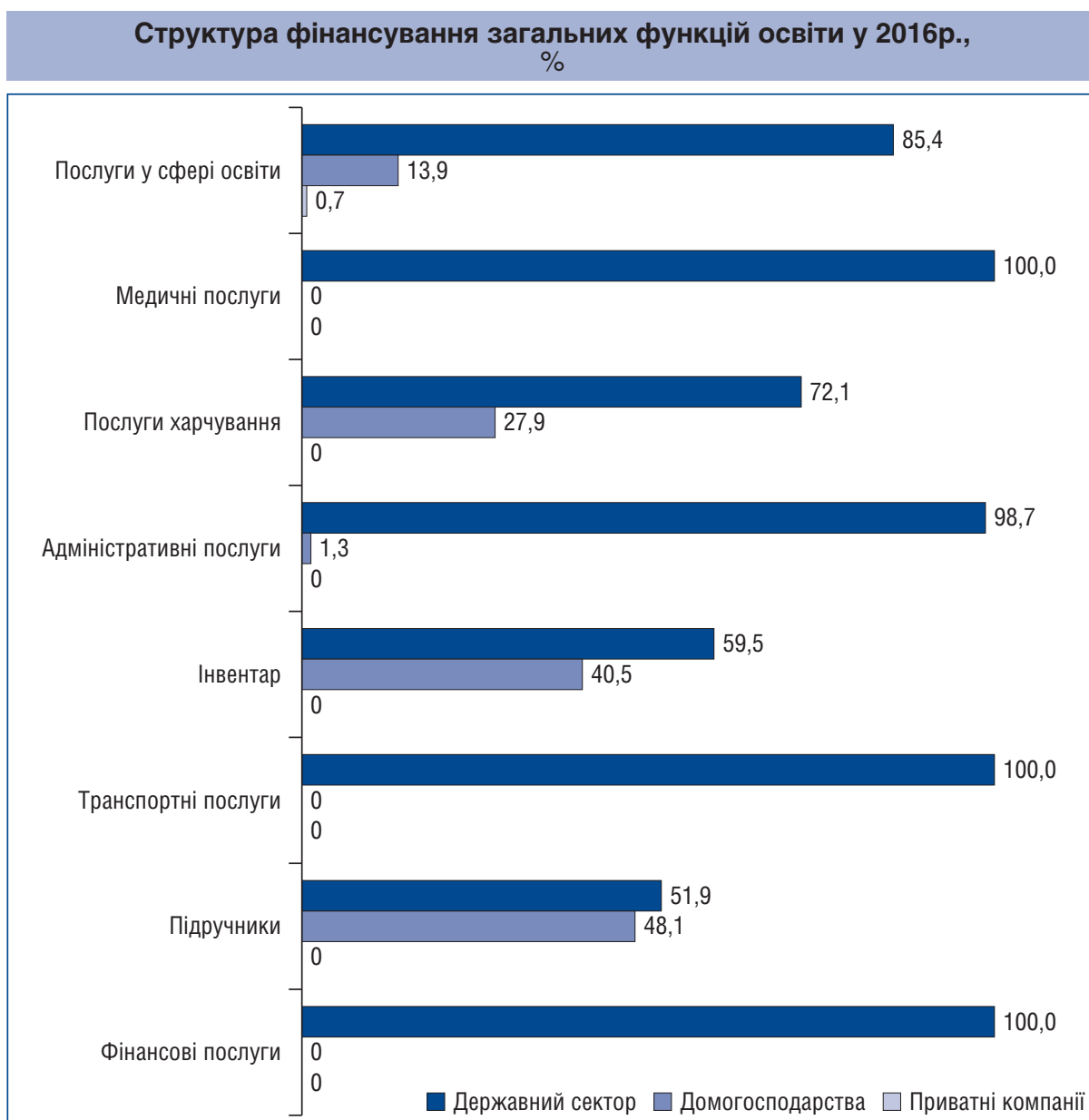
⁵³ Бахрушин В. Як фінансувати вищу освіту, якщо грошей немає. – Освітня політика. Портал громадських експертів, 8 січня 2018р., <http://education-ua.org/ua/articles/1110-yak-finansuvati-vishchu-osvitu-yakshcho-groshej-nemae>.

Допоміжні рахунки освіти України за 2007-2016рр.⁵⁴

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Загальна чисельність населення, млн. осіб	46,4	46,1	46,0	45,8	45,6	45,6	45,4	42,9	42,8	42,6
Обмінний курс \$1 = грн.	5,05	5,27	7,79	7,94	7,97	7,99	7,99	11,89	21,84	25,55
ВВП, млн. грн. (\$ млн.)	720 731 (142 719,0)	948 056 (179 992,4)	913 345 (117 227,8)	1 120 585 (141 131,6)	1 349 178 (169 282,1)	1 459 096 (182 615,3)	1 522 657 (190 570,3)	1 586 915 (133 466,4)	1 988 544 (91 050,5)	2 383 182 (93 270,5)
Загальні витрати на освіту, млн. грн. (\$ млн.)	53 470,4 (10 588,2)	70 386,1 (13 356,0)	77 412,0 (9 937,4)	91 070,8 (11 469,9)	97 596,4 (12 245,5)	111 180,2 (13 914,9)	115 962,9 (14 513,5)	109 520,9 (9 211,2)	127 120,9 (5 820,6)	139 970,5 (5 478,3)
Середні витрати на одного учня/студента, грн. (\$)	5 793,6 (1 147,2)	7 833,6 (1 486,5)	8 893,1 (1 141,6)	10 758,6 (1 355,0)	11 705,4 (1 468,7)	13 512,8 (1 691,2)	14 310,0 (1 791,0)	15 547,6 (1 307,6)	18 238,8 (835,1)	19 993,8 (782,5)
Загальні витрати на освіту як % ВВП	7,42	7,42	8,48	8,13	7,23	7,62	7,62	6,90	6,39	5,87
Державні витрати на освіту як % ВВП	5,59	5,89	6,78	6,63	5,94	6,44	6,42	5,87	5,34	5,01
Загальні витрати за фінансуючими організаціями, %:										
державні	75,4	79,3	80,0	81,5	82,1	84,6	84,3	85,1	83,5	85,4
приватні компанії	1,1	1,0	1,0	1,0	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7	0,7
домогосподарства	23,5	19,7	19,0	17,5	17,1	14,7	14,9	14,1	15,8	13,9
донори та інше	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Загальні витрати за класифікацією освіти, %:										
дошкільна освіта (МСКО 0)	10,3	10,7	11,2	11,7	12,6	13,6	14,0	14,4	14,9	15,0
початкова освіта (МСКО 1)	12,6	12,7	13,0	13,6	13,8	15,1	15,6	16,2	16,8	17,6
перший етап середньої освіти (МСКО 2)	18,9	18,5	19,2	18,3	17,3	17,8	17,7	18,1	18,0	18,7
другий етап середньої освіти (МСКО 3)	9,1	8,8	7,1	7,2	7,9	8,0	7,5	6,9	6,5	6,3
післясередня, не вища освіта (МСКО 4)	5,8	6,1	6,0	6,2	6,1	6,0	6,3	6,0	5,5	5,0
вища освіта (короткий цикл, бакалаврат або його еквівалент, магістратура або її еквівалент) (МСКО 5-7)	41,6	41,5	42,0	41,4	40,7	38,0	37,2	36,8	36,8	35,8
докторантура або її еквівалент (МСКО 8)	1,7	1,7	1,5	1,6	1,6	1,5	1,7	1,6	1,5	1,6
Загальні витрати за функціями освіти, %:	72,1	74,8	77,5	77,2	78,0	78,9	80,1	80,4	78,0	74,9
послуги у сфері освіти	19,5	17,7	16,3	16,3	16,0	15,6	15,0	14,7	16,8	18,5
другорядна діяльність у межах закладів освіти	8,4	7,5	6,2	6,5	6,0	5,5	4,9	4,9	5,2	6,6
другорядна діяльність, пов'язана з навчанням										

54 Відповідно до Міжнародної стандартної класифікації освіти перегляду 2011р. (МСКО 2011).

Допоміжні рахунки освіти показують, що більшість функцій у структурі витрат **фінансуються державним сектором**. Так, за рахунок **державного сектору фінансуються** медичні і транспортні послуги, а також фінансові послуги у вигляді трансфертів населенню⁵⁵. Домогосподарства здійснюють основні витрати на харчування (27,9%); придбання інвентаря та обмундирування (40,5%), підручників і канцелярських товарів (48,1%) (другорядна діяльність, пов'язана з навчанням). Приватні фірми та корпорації здійснюють фінансування тільки основних послуг у сфері освіти⁵⁶ (діаграма “Структура фінансування загальних функцій освіти у 2016р.”).

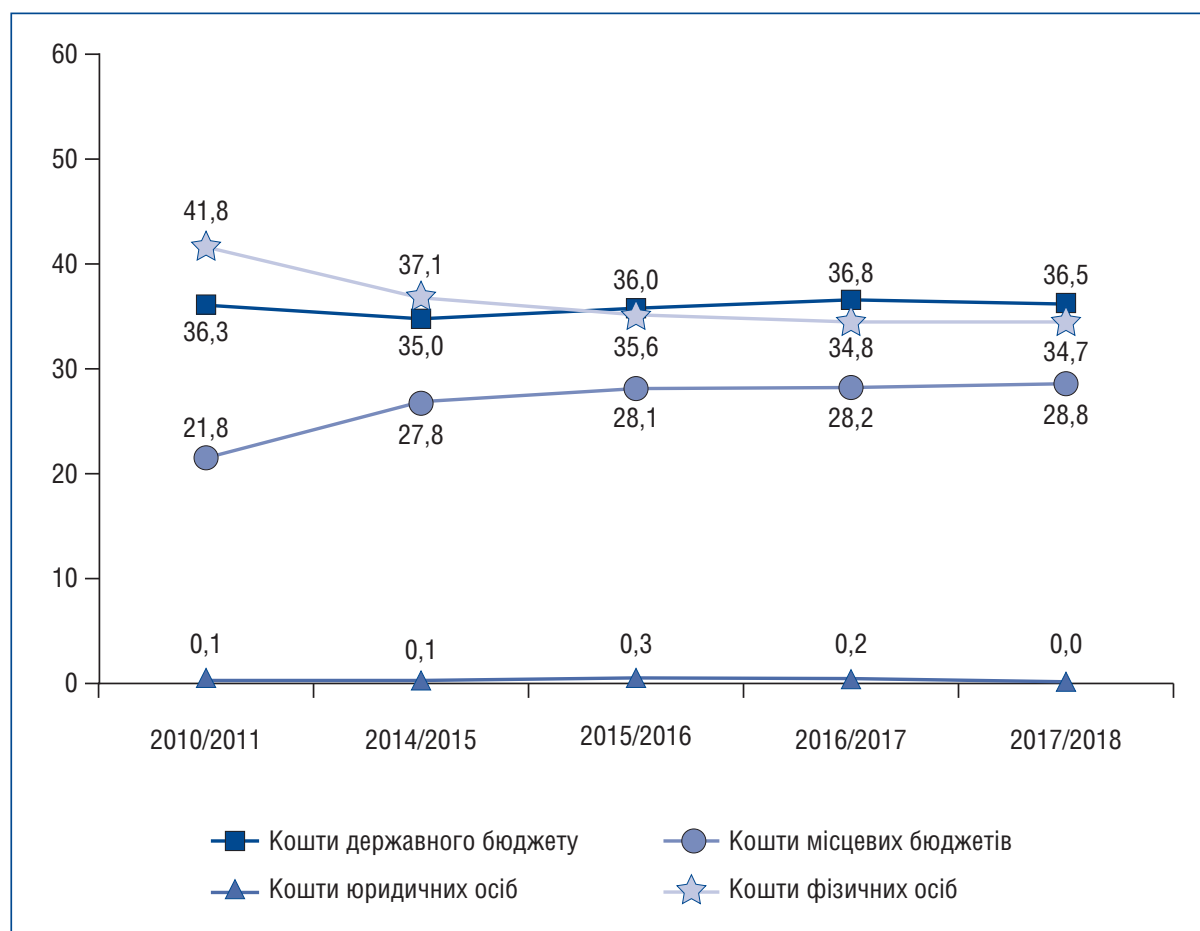
⁵⁵ Медичні та транспортні послуги переважно фінансуються на регіональному рівні (92,6% та 83,3% загальних державних витрат, відповідно).

⁵⁶ Національні рахунки освіти України у 2016р.

Приватні інвестиції в освіту. Хоча в Україні домінує державне фінансування освіти, можна побачити, що в системі доступу громадян для здобуття вищої освіти дедалі відчутніше впливають ринкові відносини. За приблизними оцінками, рівень приватного фінансування складає приблизно 0,7% ВВП⁵⁷. За рахунок домогосподарств фінансується 14% послуг у сфері освіти, 48% підручників, 40,5% інвентарю та 27,9% послуг на харчування.

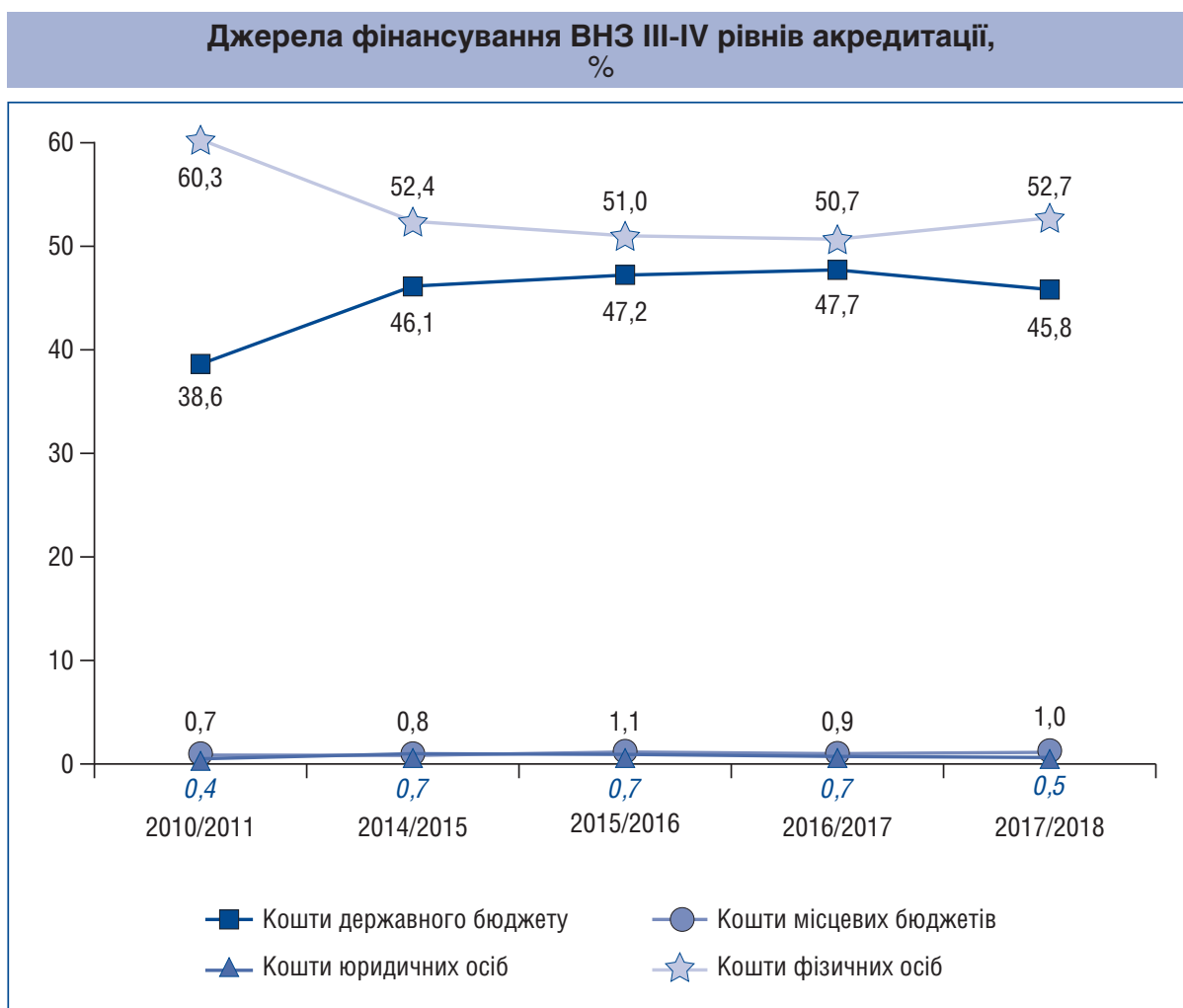
Хоча студенти також здобувають вищу освіту за кошти бюджету або фізичних та юридичних осіб, проте одночасно скористатись обома джерелами фінансування неможливо. В Україні немає практики державного стимулювання участі корпоративного сектору у фінансуванні вищої освіти. Досі не створено реальних програм заохочення бізнесу до цього: немає податкових пільг, практики співфінансування, відсутні державні гарантії інвестицій в освіту, не запроваджено гарантування банківських кредитів на здобуття освіти. Фінансування вищої освіти з місцевих бюджетів залишається незначним.

Джерела фінансування ВНЗ I-II рівнів акредитації⁵⁸,
%

⁵⁷ Див.: Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження. Аналітичний звіт.

⁵⁸ Вища освіта в Україні у 2017р. – Статистичний збірник, 2018р.

Студенти, які навчаються за державні кошти (навчальні заклади отримують бюджетне фінансування через механізм державного замовлення), мають право на соціальну, академічну, іменні стипендії, можуть брати участь у субсидованих державою програмах закордонного стажування тощо. Студенти, які навчаються за кошти фізичних або юридичних осіб, сплачують за навчання в повному обсязі і не можуть розраховувати на державні стипендії. Це не відповідає європейському принципу рівності умов та недискримінаційності в освіті, причому інструменти диференціації студентів не завжди досконалі, а перейти на державне фінансування з контрактної форми (за рахунок фізичних або юридичних осіб) навчання вкрай важко⁵⁹.

⁵⁹ Загальні засади переведення з однієї форми навчання на іншу окреслені в Законі “Про вищу освіту” та положенні МОН “Про порядок переведення, відрахування та поновлення студентів вищих закладів освіти” №245 від 15 липня 1996р. Докладний опис процедур визначено у внутрішніх документах ЗВО. Загалом, переведення студентів на навчання на вакантні місця державного замовлення здійснюється на конкурсній основі за рейтингом успішності студентів, із урахуванням їх соціального статусу. За інших однакових умов до уваги береться участь студента в науковій роботі, у громадському житті ЗВО, притому на першочергове переведення на навчання за кошти державного бюджету претендують студенти, право яких на навчання за державним замовленням визначено відповідними Законами України, Указами Президента України та урядовими рішеннями.

За оцінками аналітиків, система взаємовідносин держави, корпоративного сектору та громадян в економіці вищої освіти не є справедливою. Суспільство не має вирішального впливу на забезпечення соціальної збалансованості моделі фінансової підтримки вищої школи. Як зазначалося, держава не спромоглася визначити пріоритети розвитку освіти та надати їм реальну підтримку, що обумовило фінансування за затратним принципом без урахування ефективності. Приватний сектор не перебрав на себе зобов'язань та відповідальності, скориставшись складною ситуацією на ринку праці. Домогосподарства несуть витрати з утримання вищої освіти в обсязі, який не є виправданим з огляду на їх реальні доходи.

Дані допоміжних рахунків також підтверджують **незбалансованість між масштабами діяльності та обсягами фінансування освіти всіх рівнів**. Наприклад, фінансування закладів дошкільної освіти здійснюється коштом державного та місцевих бюджетів, коштами підприємств та внесками батьків. Плата батьків у 2017р. складала 4,4% загальної вартості дошкільної освіти⁶⁰. Фінансування **середньої освіти** здійснюється, переважно, за рахунок коштів місцевих бюджетів (95% загальних витрат на відповідний рівень освіти), які виділяються із державного бюджету відповідно до нормативів на одного учня. Кошти, які вносять батьки у формі оплати спеціальних занять, підручників, харчування та інших матеріалів, не можуть вирішити проблему дефіцитних бюджетів шкіл. Діяльність закладів професійно-технічної освіти переважно фінансується з державного бюджету⁶¹ – 88% загальних витрат. Причому, комунальні платежі складають 13% поточних витрат державного сектору на професійно-технічну освіту, а заробітна плата 57%. Грошей хронічно не вистачає, і ефективність такої освіти весь час знижується. Це підтверджує і той факт, що чисельність учнів і слухачів професійно-технічних навчальних закладів на 10 тис. населення зменшилася протягом 2000-2016рр. на 37,4% (зі 107 до 67).

У вищій школі також наочною є незбалансованість між масштабами діяльності та обсягами фінансування. Значні обсяги залучаються вищою освітою з позабюджетних коштів, перш за все, за рахунок часткової плати за навчання⁶².

Загальний висновок є невтішним, оскільки дефіцитні бюджети на освіту, нерегулярне надходження бюджетних коштів і непрозорість їх розподілу на обласному та місцевому рівнях зумовлюють зниження якості та ефективності освітніх послуг. Перекладання значної частини витрат на домогосподарства є порушенням, оскільки вони вже сплатили податки.

Бюджетні програми. Упродовж останніх десятиріч загальною тенденцією розвитку бюджетної системи для більшості країн світу є переміщення уваги з

⁶⁰ Станкус Т. Нарахування батьківської плати у ДНЗ. – Бюджетна бухгалтерія, лютий 2017р., №5, <https://i.factor.ua/ukr/journals/bb/2017/february/issue-5/article-24988.html>.

⁶¹ Ст.79 Закону “Про освіту”: “Фінансування професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої освіти здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, в тому числі шляхом надання відповідних освітніх субвенцій, місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством. Витрати, що покриваються за рахунок відповідних освітніх субвенцій, визначаються спеціальним законом”.

⁶² Національні рахунки освіти України у 2016р.

процесів управління, процедур надання державних послуг на питання формування цілей, завдань, заходів та бюджетних показників, зорієнтованих на кінцевий результат⁶³. Переваги чіткого формування цілей і результатів діяльності суб'єктів сектору державного управління є безсумнівними за умови здійснення планування діяльності суб'єктів сектору державного управління та їх бюджетних показників на довгострокову та середньострокову перспективу й узгодження короткострокових цілей та параметрів з перспективними⁶⁴.

Загальні проблеми бюджетного фінансування і розвитку вітчизняної науки та освіти полягають у тому, що **бюджетні програми не мають чітких сформульованих цілей, пов'язаних зі станом розвитку людського капіталу, а також моніторингу показників їх досягнення**. Показники виконання не містять суспільно важливого результату, а лише чисельний показник опрацьованих листів, постанов, проведених колегій тощо. Немає можливості отримати уявлення про ефективність тієї чи іншої державної програми, а відтак – невідомо, на яку програму насамперед потрібно спрямувати кошти, неможливо оцінити якість витрачання державних коштів. Це пов'язано з тим, що сучасний **бюджет України працює не для досягнення суспільно важливих результатів, а на фінансування процесів**. Так, згідно з останнім звітом Рахункової палати⁶⁵, майже 90% коштів загального фонду бюджетної програми спрямовується на забезпечення видатків із заробітної плати з нарахуваннями, а оновлення наукової бази за рахунок коштів загального фонду не відбувається. Такою ж є ситуація і з видатками за спеціальним фондом. За умови затвердження капітальних видатків, їх частка у планових видатках становить менше 1%, що свідчить про те, що за рахунок коштів спеціального фонду зміцнення матеріально-технічної бази ЗВО та наукових установ також не здійснюється.

Сьогодні через відсутність сучасної наукової бази не проводяться наукові дослідження, результати яких відповідали б світовому рівню.

Аналізуючи процеси планування бюджетних видатків МОН, експерти Центру економічної стратегії⁶⁶ дійшли висновку, що показники державних програм у галузі освіти мають наступні вади:

- у сформульованій меті державних програм наголошується лише на забезпеченні безперервності процесу;

⁶³ Книшенко І. Програмно-цільовий метод бюджетування як інструмент соціально-економічного розвитку країни. – Наукові праці НДФІ, вип.2, 2006р., с.63-68.

⁶⁴ У сучасній практиці методом планування, що передбачає взаємоузгодженість цілей, задач і ресурсів із очікуваними результатами, є програмно-цільовий метод, суттю якого в бюджетному процесі є структурування ресурсів навколо бюджетних програм з визначеними стратегічними завданнями та цілями, які мають бути досягнуті у визначені терміни за бюджетні кошти.

⁶⁵ Рішення Рахункової палати “Звіт про результати аудиту ефективності управління майном професійно-технічних навчальних закладів державної форми власності” №18-7 від 13 вересня 2017р., http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16753558/Zvit_18-7_2017.pdf?subportal=main.

⁶⁶ Докладно див.: Аналіз планування бюджетних видатків на прикладі бюджетного запиту Міністерства освіти і науки України. – Центр економічної стратегії, 20 грудня 2016р., <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analiz-byudzhetnoho-zapytu-MON.pdf>.

- показники виконання програм не орієнтовані на досягнення суспільно корисного результату і не містять оцінки суспільно-важливого результату;
- показники державної програми унеможливають оцінку її успішності та ефективності;
- цільовий розмір показника встановлено на такому рівні, що унеможливає його і створює стимули до викривлень в освіті заради досягнення результату.

Наприклад, паспорт бюджетної програми⁶⁷ КПКВК 2201040 “Дослідження, наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами та державним замовленням; підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка преси, розвитку інфраструктури, наукових об’єктів, що становлять національне надбання, забезпечення діяльності Державного фонду фундаментальних досліджень”, з обсягом бюджетних асигнувань 670 328,1 тис. грн. містить зокрема наступні показники⁶⁸:

Показники затрат (загалом 21 показник)

- Кількість установ, що пройшли конкурсний відбір на виконання фундаментальних досліджень, прикладних досліджень і розробок
- Штатна чисельність працівників (дослідники, техніки, спеціалісти, робітники)
- Середньорічна чисельність аспіратів (з відриву, без відриву)
- Середня чисельність докторантів
- Вартість одного гранту Президента України для підтримки наукових досліджень молодих вчених: кандидати наук до 30 років
- Вартість одного гранту Президента України для підтримки наукових досліджень молодих вчених: докторанти до 33 років
- Кількість фундаментальних досліджень
- Кількість проведених аналітичних досліджень
- Кількість наукових семінарів, конференцій

Показники якості (загалом 7 показників)

- Частка впроваджених результатів фундаментальних досліджень і подальших прикладних досліджень і розробок у навчальний процес від загальної чисельності завершених (100%)
- Частка впроваджених результатів прикладних досліджень і розробок у навчальний процес від загальної чисельності завершених (100%)

⁶⁷ Паспорт бюджетної програми – документ, який містить повну інформацію про бюджетну програму (мету, завдання, напрями використання бюджетних коштів, відповідальних виконавців, результативні показники та інші характеристики) відповідно до бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України на відповідний рік (рішенням про місцевий бюджет), на основі яких здійснюється контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів і аналіз виконання бюджетної програми.

⁶⁸ Див.: Наказ МОН і Мінфіна “Про затвердження паспорта бюджетної програми на 2016р.” №229/315 від 4 березня 2016р., <https://osvita.ua/doc/files/news/506/50642/nmon-229.pdf>.

- Рівень погашення кредиторської заборгованості
- Частка якісної продукції від загальної кількості проведених лабораторних досліджень
- Частка бюджетних коштів в собівартості одного примірника газети “Світ”.

Виходячи з кількісних показників, неможливо оцінити суспільну значимість реалізації згаданої програми та ефективність витрачених коштів. Згідно з паспортами відповідних бюджетних програм⁶⁹, метою їх виконання є підготовка висококваліфікованих фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями та підвищення їх кваліфікації⁷⁰, тобто виконання ЗВО своїх функціональних повноважень, а не визначення потреби галузей у кадрах відповідного рівня й кваліфікації та ступінь її задоволення внаслідок здійсненої підготовки. Отже, *мета не передбачає такого кінцевого результату, за яким можна проаналізувати ефективність закладів освіти щодо кадрового забезпечення галузей*. Порушено безпосередній зв'язок між виділенням бюджетних коштів та результатами їх використання⁷¹, а надмірна заорганізованість і централізація ринку освітніх послуг створює значні перешкоди для зближення інтересів ЗВО та роботодавців.

Експертна думка доходить висновку, що цільове бюджетування, яке покликане докорінно змінити якість державного управління, наражається на опір та має проблеми з імплементацією переважно через інертний спосіб мислення чиновників. Так, дослідження показали, що з терміном “головні показники діяльності” (*key performance indicators*) знайомі далеко не всі⁷².

Таким чином ми наражаємося на загрози обмеження розвитку країни через орієнтування держави на незмінні поточні процеси та відсутність бажання думати про цілі витрачання коштів та ефективні шляхи досягнення цілей. Держава попадатиме в залежність від ресурсів та цілеполягання приватного сектору. Такий стан речей передбачає необхідність зміни стилю мислення урядовців.

Загалом слід сказати, що за роки незалежності не відбулося масштабного перегляду функцій держави та державних видатків, хоча чітко визначення пріоритетних напрямів державних видатків та підвищення їх ефективності посилює економічне зростання, підвищує якість державних послуг та стійкість державних фінансів.

⁶⁹ Наказом Мініфіна “Про паспорти бюджетних програм” №1098 від 29 грудня 2002р. визначено порядок складання звітності про виконання ПБП та його особливості. У документі вказуються мета, завдання, напрями використання бюджетних коштів, відповідальні виконавці, результативні показники та інші характеристики бюджетної програми відповідно до бюджетного призначення, встановленого законом про Державний бюджет України.

⁷⁰ КПКВК 6121020 (Нацагентство з питань дерслужби), КПКВК 22010040 (МОН), КПКВК 3601090 (Мінюст), КПКВК 2301070 (МОЗ), КПКВК МБ 1011100 (КМДА), КПКВК МБ 1011120 (КМДА), КПКВК 2301080 (МОЗ).

⁷¹ Це не відповідає вимогам Концепції застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі та Правилам складання паспортів бюджетних програм, звіту про їх виконання, а також здійснення оцінки ефективності бюджетних програм. Концепція затверджена Розпорядженням КМУ №538 від 14 вересня 2002р.

⁷² Див.: Аналіз планування бюджетних видатків на прикладі бюджетного запиту Міністерства освіти і науки України. – Центр економічної стратегії, 20 грудня 2016р., с.3, <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analiz-byudzhethoho-zapytu-MON.pdf>.

3.4. Реформа фінансування освіти

З 2013р. Закон про Державний бюджет визначав, що чимало норм освітнього законодавства мають фінансуватись тільки в тому обсязі, в якому на це є кошти. У 2018р. жодна норма освітнього та наукового законодавства не підпадає під таке обмеження.

У бюджеті на 2018р.⁷³ заплановано збільшувати інвестиції в освіту, зокрема, частка ВВП на освіту збільшилася до 6,7%. Зведений бюджет освіти зріс на 53,3 млрд. грн. Бюджетом 2018р. також передбачено суттєве збільшення видатків на середню освіту. Освітня субвенція зросте на 16% (з 52 до 61 млрд. грн.), але це зростання відбувається без рівного та справедливого підходу до її розподілу⁷⁴.

Субвенція передбачає виділення коштів на фінансування заробітної плати педагогічним працівникам у школах⁷⁵. Уряд планує збільшити зарплати вчителів у середньому на 25%⁷⁶. Таке підвищення складається із зростання зарплати для всіх бюджетників на 10,1%, додаткового збільшення посадового окладу вчителів на 10%⁷⁷ та підвищення мінімального порогу надбавки за престижність до 5%, а максимального – до 30%⁷⁸.

З 2017р. відбулася зміна механізму розподілу шкільної освітньої субвенції. Другий етап децентралізації передбачає передачу відповідних повноважень щодо фінансування громадам, місцевим бюджетам. Отже **з державного бюджету забезпечуватиметься тільки заробітна плата педагогам**⁷⁹ (у 2017р. було передбачено 53 млрд. грн.).

⁷³ Закон “Про Державний бюджет України на 2018р.”.

⁷⁴ У розрахунок включені лише обласні бюджети з подальшим перерозподілом коштів обласними державними адміністраціями. Це порушує децентралізаційні принципи, адже громади саме для того об’єднувалися, щоб мати прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом, і закладає корупційні ризики, оскільки ОДА визначатимуть розподіл коштів самостійно. Це ставить органи місцевого самоврядування базового рівня – об’єднані територіальні громади та міста обласного значення – в значну залежність від обласної влади.

⁷⁵ Утримання технічних працівників, плата за комунальні послуги та інші видатки на утримання шкіл, мають фінансуватись із місцевих бюджетів.

⁷⁶ Див.: У Середньому зарплата вчителя зросте на 25% – Оприлюднено всі постанови. – МОН, 26 січня 2018р., <https://mon.gov.ua/ua/news/u-serednomu-zarplata-vchitelya-zroste-na-25-oprilyudeno-vsi-postanovi>.

⁷⁷ Постанова КМУ “Про підвищення оплати праці педагогічних працівників” №22 від 11 січня 2018р.

⁷⁸ У бюджеті 2018р. закладено більше 1 млрд. грн. на продовження урядових програм з підтримки освітньої інфраструктури – на автобуси, природничі кабінети та інклюзивну освіту. – МОН, 3 січня 2018р., <https://mon.gov.ua/ua/news/u-byudzheti-2018-roku-zakladeno-bilshe-1mlrd-grn-na-prodovzhennya-uryadovih-program-z-pidtrimki-osvitnoyi-infrastrukturi-na-avtobusi-prirodnichi-kabineti-ta-inklyuzivnu-osvitu>.

⁷⁹ Можливо, в майбутньому до цього додасться закупівля лабораторного обладнання.

ФОРМУЛА
розподілу освітньої субвенції між місцевими бюджетами⁸⁰:

$$У \times 1 / \text{РНК} \times \text{НП} \times 1/18 \times \text{ЗП}$$

- У** — число учнів
РНК — розрахункова наповнюваність класів (тобто скільки учнів* у середньому вчиться у класах закладів певної адміністративно-територіальної одиниці)
НП — навчальний план (тобто кількість годин на тиждень)
18 — кількість годин на тиждень на одну ставку
ЗП — заробітна плата (на одну ставку вчителя на рік з нарахуваннями)

Ця формула має застосовуватися до визначених Переліком №10 (Перелік закладів освіти, які передаються на фінансове забезпечення з місцевих бюджетів) державних закладів вищої освіти, якщо йдеться про навчання учнів, студентів групи VI⁸¹.

* учні, студенти групи VI – учні, які здобувають повну загальну середню освіту у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, та студенти, які навчаються за державним та регіональним замовленням і здобувають повну загальну середню освіту у державних закладах вищої освіти (перелік яких визначений у додатку №10 до Закону України “Про Державний бюджет України на 2018 рік” та фінансове забезпечення яких з 1 січня 2018р. здійснюватиметься з місцевих бюджетів) та комунальних закладах вищої освіти⁸².

Обсяг освітньої субвенції становить 61,2 млрд. грн. (зростання 16,5%), при цьому Уряд заклав збільшення заробітних плат педагогічних працівників на 25%⁸³. Отже, недофінансування освітньої субвенції може досягати 4,5 млрд. грн. У зв'язку з підвищенням заробітної плати органи місцевого самоврядування витрачають значні кошти на галузі освіти (й охорони здоров'я) за рахунок власних джерел доходів, відволікаючи фінансовий ресурс, який міг би бути спрямований на розвиток власної інфраструктури. Все це може призвести до значного зростання видатків місцевих бюджетів, особливо в містах-обласних центрах у 2018р.

При цьому, очікується значне зростання цін на енергоносії (згідно з очікуваннями Мінекономрозвитку, на 20%), що стане додатковим навантаженням на місцеві бюджети. Фактично матиме місце вимивання власних коштів місцевих бюджетів. Найбільше занепокоєння викликає знищення мотиваційного

⁸⁰ Затверджено Постановою КМУ “Про затвердження формули розподілу освітньої субвенції між місцевими бюджетами” №1088 від 27 грудня 2017р.

⁸¹ Семенко А. Фінансування ВНЗ у 2018р. – Uteka.ua, 15 лютого 2018р., <https://uteka.ua/ua/publication/finansirovanie-vuzov-v-2018-godu>.

⁸² Постанова КМУ “Про затвердження формули розподілу освітньої субвенції між місцевими бюджетами” №1088 від 27 грудня 2017р.

⁸³ У Середньому зарплата вчителя зростає на 25% – Оприлюднено всі постанови. – МОН, 26 січня 2018р.

механізму нарощувати власні доходи місцевих бюджетів, оскільки тепер фактично не 50%, а всі 80% суми перевищення доходів вилучатимуться до державного бюджету⁸⁴.

Реверсна дотація

Бюджетом 2018р. передбачена зміна формули реверсної дотації, яка стимулює механізми горизонтального вирівнювання, з 50/50 на 80/20⁸⁵, тобто пропонується змінити існуючий мотиваційний механізм горизонтального вирівнювання шляхом збільшення з 50% до 80% обсягу вилучення коштів з місцевих бюджетів до державного бюджету.

Це призведе до необґрунтованого зменшення фінансового ресурсу місцевих бюджетів, які мають рівень надходжень податку на доходи фізичних осіб на одного жителя вище 1,1.

Саме в цій пропозиції закладено найбільший ризик для подальшого просування децентралізаційної реформи. Наведені новації, крім останньої, пояснюються міністерствами як необхідність закріпити солідарну відповідальність місцевого самоврядування в умовах браку ресурсів у центральній владі. В умовах зростання видатків, громади також повинні мати додаткові джерела фінансування та накопичування фінансового ресурсу.

Унаслідок обмеження бюджетних коштів набуло актуальності питання **створення нової моделі фінансування вищої освіти**, яка б дозволила найбільш ефективно використовувати бюджетні кошти.

Зміни до Бюджетного кодексу 2018р. закріплюють принципи розподілу державного фінансування між ЗВО III-IV рівнів акредитації, подібні до принципів розподілу освітньої субвенції. Фінансування тепер має розподілятися також за формулою, що враховує чисельність студентів, співвідношення вартості освітніх послуг на різних спеціальностях і ступенях, бали ЗНО вступників, а також показники якості освітньої та наукової діяльності ЗВО. Конкретну формулу має розробити МОН, а затвердити Уряд.

Запровадження формульного підходу до розподілу бюджетних коштів на вищу освіту передбачено п.46 прикінцевих та перехідних положень Бюджетного кодексу (БКУ).

⁸⁴ У цьому зв'язку Асоціація міст України звернулася до МОН та Мінфіна з проханням розглянути варіанти внесення змін до розрахунку обсягу субвенції, запропонованою формулою для міст-обласних центрів, зокрема в частині застосування коефіцієнта приведення розрахункової наповнюваності класу учнями групи I не менше, ніж 1,17 (замість 1,0), а також можливість скорегувати показники формули з метою доведення раціональних обсягів освітньої субвенції містам-обласним центрам. Див.: АМУ звернулась до МОН та Мінфіну щодо розрахунку обсягів освітньої субвенції для міст-обласних центрів. – АМУ, 17 жовтня 2017р., <https://www.auc.org.ua/novyna/amu-zvernulas-do-mon-ta-minfinu-shchodo-rozrahunku-obsyagiv-osvitnoyi-subvenciyi-dlya-mist>.

⁸⁵ Перерозподіл 50/50 дозволив з 2014р. знизити відсоток дотаційних бюджетів на 72%, до цього 96% місцевих бюджетів були дотаційними.

“46. Установити, що обсяг видатків державного бюджету на вищу освіту розподіляється між вищими навчальними закладами на основі формули, яка розробляється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти, та затверджується Кабінетом Міністрів України і має враховувати, зокрема, такі параметри:

- кількість здобувачів вищої освіти за освітньо-кваліфікаційними рівнями та спеціальностями і співвідношення вартості освітніх послуг;
- рівень результатів зовнішнього незалежного оцінювання вступників;
- показники якості освітньої і наукової діяльності вищого навчального закладу”.

Оскільки нова редакція БКУ набула чинності наприкінці грудня 2017р., розподіл бюджетних призначень на 2018р. здійснено за старою моделлю.

Завдання полягає в підготовці формули на 2019р.

Однак у п.7 ч.1 ст.87 Бюджетного кодексу зберігається норма про те, що до видатків, які здійснюються з Державного бюджету, належать видатки на “вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах державного замовлення у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації (університетах, академіях, інститутах) державної власності)”.

Норми про державне замовлення також містить Закон “Про вищу освіту” (ст. 13, 14, 71-73 та ін.).

Крім того існує окремий Закон “Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів”⁸⁶.

Експерти звертають увагу на те, що робоча група при МОН офіційно не оприлюднювала свої напрацювання. Це пояснюють тим, що для подальшого вдосконалення формули в Україні бракує показників, адже системи моніторингу якості вищої освіти по суті немає, а деякі дані, звичні для країн ЄС, просто не збираються. Варіанти формули розподілу бюджетних коштів на вищу освіту на 2019р. містяться у “Доповідній записці “Про реформування фінансування та економічних відносин у сфері вищої освіти”⁸⁷ Колегії МОН⁸⁸.

⁸⁶ Є всі підстави вважати, що на практиці ключовою буде нова норма Бюджетного кодексу, який має вищу юридичну силу і є профільним з питань використання бюджетних коштів. Відповідно до ст.95 Конституції “...виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків”.

⁸⁷ У Доповідній записці пропонується формульний підхід до розподілу бюджетних коштів на вищу освіту між ВНЗ України відповідно до т.зв. “приведеного контингенту” та запроваджуються індекси рівня вищої освіти, спеціальності та форми навчання.

⁸⁸ Доповідна записка Про реформування фінансування та економічних відносин у сфері вищої освіти. – Колегія МОН, http://eenu.edu.ua/sites/default/files/Files/dopovidna_kovtuncya.pdf.

Називаючи вади запропонованої формули, експерти⁸⁹ наголошують, що:

- основною величиною однієї з представлених формул є показник “мінімально допустимої вартості навчання студента впродовж року”, що обумовлює ставки викладачів, відповідно до кількості годин, що вони мають відчитати в навчальному закладі⁹⁰, однак критерії якості того, що викладається не визначені;
- матеріально-технічна база для проведення досліджень у більшості закладів є фізично та морально застарілою; а там, де вдається модернізувати навчальну базу через міжнародних донорів або співпрацю із бізнесом, вона використовується вкрай неефективно;
- які заклади матимуть право на бюджетне фінансування? Якщо всі ЗВО, які мають державне замовлення на підготовку студентів, то в цьому випадку ЗВО отримають вкрай незначну суму. Тобто варто запроваджувати додаткові критерії, такі як участь ЗВО у наукових проектах (підтверджені реферованими публікаціями), залученість студентів до досліджень, рівень працевлаштування студентів тощо;
- формула фінансування має полегшити залучення позабюджетних коштів та розпорядження ними.

Недоліком інших запропонованих формул є те, що, наприклад, модель фінансування за результатами не передбачає оцінювання за якимось єдиним показником (до того ж є проблеми надійності використовуваних первинних даних); модель фінансування, що розраховується за даними системи “Конкурс”, стимулюватимуть ЗВО відмовлятися від прийому на інженерні, природничі, педагогічні та деякі інші “непопулярні” спеціальності, де традиційно бали зарахованих абітурієнтів є значно меншими за середній рівень.

Головною ж вадою, на думку експертів, є те, що питання “де брати гроші?” є вторинними стосовно питання “для чого це нам потрібно?”. Експерти наголошують на тому, що на сьогодні немає узгодженості між ключовими зацікавленими сторонами в оцінці набору показників, а головною проблемою є відсутність спільного розуміння цілей. Тому дискусії щодо механізмів фінансування триватимуть.

Закон “Про Державний бюджет на 2018р.” зобов’язує місцеву владу забезпечити **пріоритетне фінансування коледжів**. Ст.24 зазначає: “забезпечити передачу у встановленому порядку державних вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, визначених у додатку 10 на фінансове забезпечення з місцевих

⁸⁹ Фінансування вищої освіти: формула стагнації. Український інститут майбутнього. – Український інститут майбутнього, 3 жовтня 2017р., <https://www.uifuture.org/post/finansuvanna-visoi-osviti-formula-stagnacii>.

⁹⁰ Відповідно до Методичних рекомендацій щодо запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах, річний обсяг часу студента становить 1 800 годин. Див.: Методичні рекомендації щодо запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах. – НТУУ “КПІ імені Ігоря Сікорського”, <http://kpi.ua/metod>.

бюджетів і забезпечити передачу з державної у комунальну власність відповідних вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації”. Проте цих коштів не вистачить на всі заклади⁹¹. Згідно з Бюджетом 2018р., їх фінансування мають взяти на себе або університети (в межах своїх кошторисів), або ж обласні бюджети (також це можуть бути міста обласного значення). Немає гарантії, що університети зможуть самостійно покривати потреби коледжів і технікумів, які є зараз чи з’являться до 1 червня у їх складі. Видатки загального фонду на підготовку студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації збільшили тільки на 778 млн. грн.

Процес передачі місцевій владі майна ПТНЗ поки що затягується, оскільки подані Урядом документи, необхідні для зміни власника, не відповідають визначеним вимогам. Зокрема, вони не гарантують, що майно навчальних закладів не буде передане у приватні руки.

Відсутність стратегічного бачення та економія на державному фінансуванні коледжів, технікумів та ПТУ призведе до негативних соціальних наслідків, у т.ч. мільйонних втрат наступними роками.

Ризики для розвитку людського капіталу:

- передача фінансування професійно-технічних училищ на місця призвела до суттєвого зменшення кількості ПТУ, їх перепрофілювання та втрату бази навчання молоді робітничим професіям;
- скорочення закладів професійно-технічної освіти призводить до деградації внутрішнього ринку праці. Вітчизняне виробництво вкрай потребує кваліфікованих робітників. Відсутність вітчизняних висококваліфікованих спеціалістів зумовлює до запрошення в Україну на роботу іноземців;
- триватиме відтік з України не лише “мізків” і робочої сили, але й генофонду нації. Сьогоднішня молодь шукає можливість отримати професійну освіту за кордоном;
- такі наміри Уряду порушують Конституцію в частині доступності освіти. Оскільки через брак коштів у бюджетах, місцева влада може просто закрити технікуми та коледжі. Проблема полягає в тому, що українські міста мають різний рівень доходності бюджетів.

Сама по собі зміна джерела фінансування не вирішує і не наближає до відповіді на головне питання: якою є роль коледжів і технікумів у системі освіти, а також яких саме фахівців вони повинні навчати? У новому Законі про освіту для цих закладів прописано власний рівень – т.зв. фахова передвища освіта. Втім, рамковий Закон не деталізує ані призначення цього рівня, ані джерела його фінансування.

⁹¹ Уряд пропонував передати понад 400 ВНЗ I-II рівнів акредитації в комунальну власність та фінансувати їх з місцевих бюджетів. Це було передбачено ще змінами до Бюджетного кодексу, прийнятими в кінці 2014р.

Висновки

Освіта є одним з ключових елементів людського капіталу. Без освіти, без формування конкурентного людського капіталу неможлива реалізація завдань економічного зростання. Освіті належить особлива роль унаслідок того, що вона має значний позитивний зовнішній ефект, і тому інвестиції в освіту слід оцінювати як з позицій доходів працівника, так і суспільства в цілому.

Крім можливості набуття професії, освіта виконує також і статусну функцію, пов'язану з ринком праці. У цьому аспекті освіти в Україні ставлення населення до отримання освіти є позитивним, що має прояв у сталому попиті на освітні послуги різного рівня.

Разом з тим, унаслідок перетворень останнім часом у свідомості багатьох людей освіта перестає бути пов'язаною з будь-якими професійними компетенціями. Диплом стає скоріше показником загальної культури та здатності працювати в колективі, а знання, отримані у ЗВО, сприймаються як необхідна умова для подальшого “виробничого” навчання.

Отже, зміни в освіті мають відповісти на три ключових виклики:

- підвищити якість людського капіталу в умовах технологічних і демографічних викликів;
- створити основу для технологічної модернізації, цифрової трансформації, підвищення продуктивності праці і зростання якісних робочих місць;
- зробити освіту інструментом збереження соціальної сталості в умовах високої невизначеності майбутнього і прискорених змін в економіці та житті суспільства.

Інвестування в людський капітал з кожним роком стає дедалі більш значущим як для людини, так і для всього суспільства. У кінцевому підсумку і людина, і суспільство зацікавлені у високому рівні освіти – тільки за цієї умови можна сподіватися на збільшення економічного зростання країни та перетворення освіти на сферу вигідних інвестицій. Держава повинна створити для цього сприятливі умови. З цією метою необхідно, щоб формування навчальних програм і зміст навчального процесу співвідносилися з довгостроковими планами з економічного розвитку держави. При цьому важливо враховувати ситуацію на ринку праці і можливі перспективи його розвитку з метою ефективного використання людського капіталу як найважливішого чинника розвитку економіки України.

У період глобального розвитку інформаційних технологій, комунікацій, модернізації техніки зростає необхідність у підготовлених фахівцях і можливості оперативного отримання нових знань. Освіта в сучасному світі часто є запорукою успіху не лише людини, але й всієї країни і, як наслідок, сприяє її економічному зростанню і збільшенню науково-технічного потенціалу. Насправді освічені люди є запорукою економічного, політичного і духовного розвитку держави.

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМИ ОСВІТИ ОЧИМА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ¹

Якість освіти в Україні. Соціологічний аналіз потреби в якісній освіті є актуальним у зв'язку з переходом на нові стандарти освіти, що передбачають збільшення об'ємів самостійної роботи і як наслідок підвищення ступеня відповідальності учнів за результати свого навчання. Результати опитування показали, що майже половина респондентів (45%) оцінюють якість освіти в Україні як середню. Четверта частина оцінює якість освіти як низьку, і 18% – погодилась з тим, що якість освіти в Україні є високою.

Проблему якості освіти, як першочергову проблему для країни, бачать 28,9% респондентів, майже половина (48,2%) вважають проблему якості освіти в Україні другорядною, оскільки в країні, з точки зору громадян, є більш нагальні та невідкладні проблеми, і лише 13,7% оцінюють проблему якості освіти як мало важливу.

Забезпечення рівного доступу до якісної освіти як державної гарантії виступає однією з найактуальніших проблем державного управління освітою. Проте має місце невідповідність діючого механізму державного управління освітою цілям і завданням державної освітньої політики України щодо забезпечення рівного доступу всіх громадян до якісної освіти. Так, більше 70% учасників дослідження погоджуються з існуванням певних обмежень в доступності вищої освіти в Україні. 52,8% громадян пов'язують існуючі обмеження доступності вищої освіти з високою вартістю навчання, і 20,2% пов'язують обмеженість доступності освіти із скороченням державного замовлення. Скорочення академічних стипендій також впливає на можливості отримання вищої освіти громадянами України. З тезою про те, що в країні існує повна доступність на всі спеціальності погодилися 21,7% опитаних респондентів.

Позитивним фактом є те, що учасники дослідження розглядають освіту як найцінніший ресурс. Так, відповідаючи на питання “*Навіщо людина отримує освіту?*”, 55,5% опитаних респондентів оцінили освіту з точки зору інвестування у своє майбутнє. 51,6% розглядають освіту як можливість отримати високооплачувану роботу, прискорити кар'єрне зростання. Також 40% респондентів погодилися з тезою про те, що освіта допомагає знайти цікаву роботу.

¹ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 10 жовтня 2018р. Опитування проводилося в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Як Ви загалом оцінюєте якість освіти в Україні?

% опитаних

Як Ви загалом оцінюєте доступність вищої освіти в Україні?*

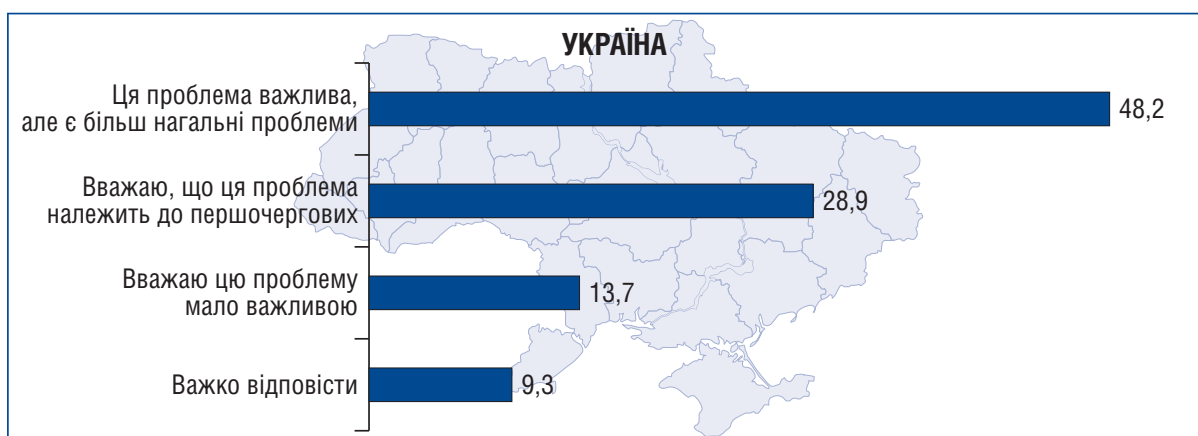
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Як Ви вважаєте, наскільки важливою є проблема підвищення якості освіти в Україні?

% опитаних

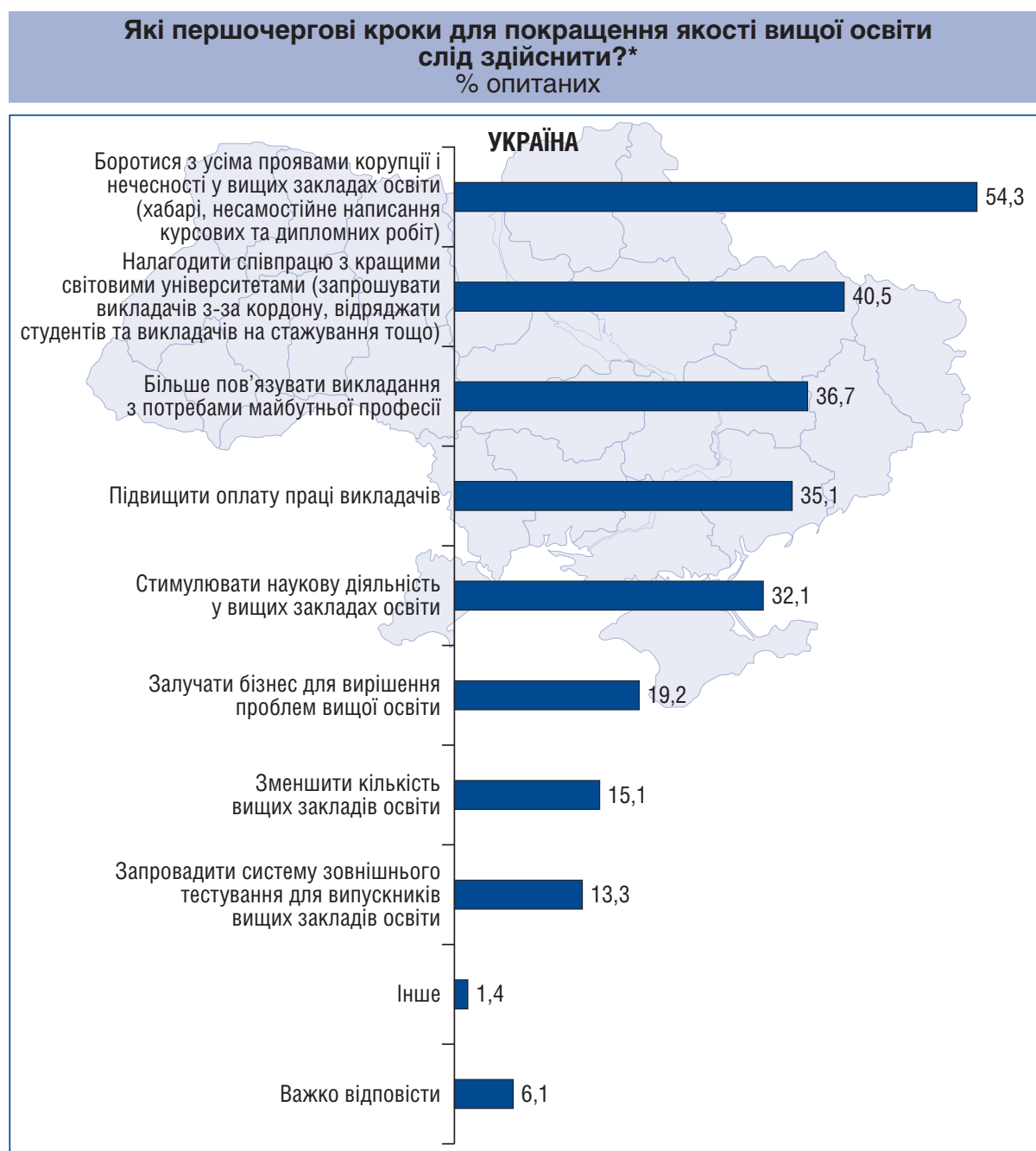

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Підвищення якості освіти – один з основних пріоритетів сучасного реформування освітянської сфери. Отримані варіанти відповідей на питання “Які першочергові кроки для покращення якості вищої освіти слід здійснити?” показали, що переважна більшість респондентів (54,3%) в якості першочергових кроків, які необхідно зробити для підвищення якості вищої освіти, бачать боротьбу з усіма проявами корупції і нечесності у вищих закладах освіти (хабарі, несамотійне написання курсових та дипломних робіт). Співпраця з кращими світовими університетами, стажування за кордоном також розглядаються як дієвий шлях покращення якості освіти, з цим погоджуються

40,5% опитаних. Також до шляхів підвищення якості освіти опитані громадяни віднесли посилення зв'язку викладання з потребами майбутньої професії (36,7%), підвищення оплати праці викладачів (35,1%), розвиток та стимулювання наукової діяльності в закладах вищої освіти (32,1%).

Система зовнішнього тестування для випускників вищих закладів освіти, кількість учбових закладів в країні та залучення бізнесу для вирішення проблем вищої освіти, з точки зору опитаних респондентів, впливають на якість освіти в значно меншій мірі. Тільки 15,1% опитаних вважають, що зменшення кількості ЗВО в Україні може призвести до підвищення її якості.

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Необхідна кількість учбових закладів. Оскільки серед “рекордних” показників української освіти називають величезну кількість вищих навчальних закладів, ми запитували учасників дослідження, якою має бути оптимальна кількість закладів вищої освіти в Україні. Відповіді респондентів на це питання розподілені майже пропорційно: 34,2% опитаних респондентів вважають, що наразі в країні ЗВО стільки, скільки потрібно, і 32,4% погодилися з тезою про те, що ЗВО в Україні зараз надто багато. Четверта частина опитаних не мають власної чіткої позиції з цього питання. І лише 8,1% опитаних респондентів вважають, що кількості вищих навчальних закладів в країні замало.

Майже половина (48,8%) опитаних громадян цілком слушно вважають, що кількість вищих навчальних закладів в Україні повинна визначатися потребами ринку праці. 30,2% вважають, що кількість ЗВО має визначатися кількістю ЗВО, які можуть давати справді якісну освіту. При цьому лише 24% погодилися з тим, що навчання за бюджетні кошти повинне обмежуватися потребами ринку праці, а платне не обмежуватися зовсім. 18,9% респондентів відповіли, що кількість вищів має регулюватися кількістю бажаючих отримати вищу освіту, і 13% – кількістю тих, хто спроможний платити за навчання.

Яка Ваша думка щодо оптимальної кількості вищих закладів освіти в Україні? % опитаних

Чим повинна визначатися кількість вищих закладів освіти в країні?*

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Головною проблемою вищої освіти, яку наразі необхідно вирішити в першу чергу у найближчі роки, респонденти назвали корумпованість викладацького складу (50%), із значним відривом другу позицію посіли проблеми слабкої матеріально-технічної бази вищої освіти і невідповідність викладання вимогам ринку праці (35,8%). Низький рівень якості української освіти, порівняно зі світовим рівнем, проблемою вважають лише 27,3% опитаних. Значно меншою проблемою респонденти вважають невизнання дипломів більшості вітчизняних вищих закладів освіти у світі (22,7%); невідповідність структури освіти потребам ринку праці – 18,5%; кон'юнктурні або застарілі підручники – 14,1%; а низький професійний рівень викладачів розглядають в якості проблеми на шляху до якісної освіти лише 12,7%. Цікавим також є факт того, що мова викладання турбує лише 1,6% (!) громадян, які брали участь у дослідженні (діаграма “Які сьогоднішні проблеми освіти в Україні Вам здаються найбільш серйозними...?”, с.156).

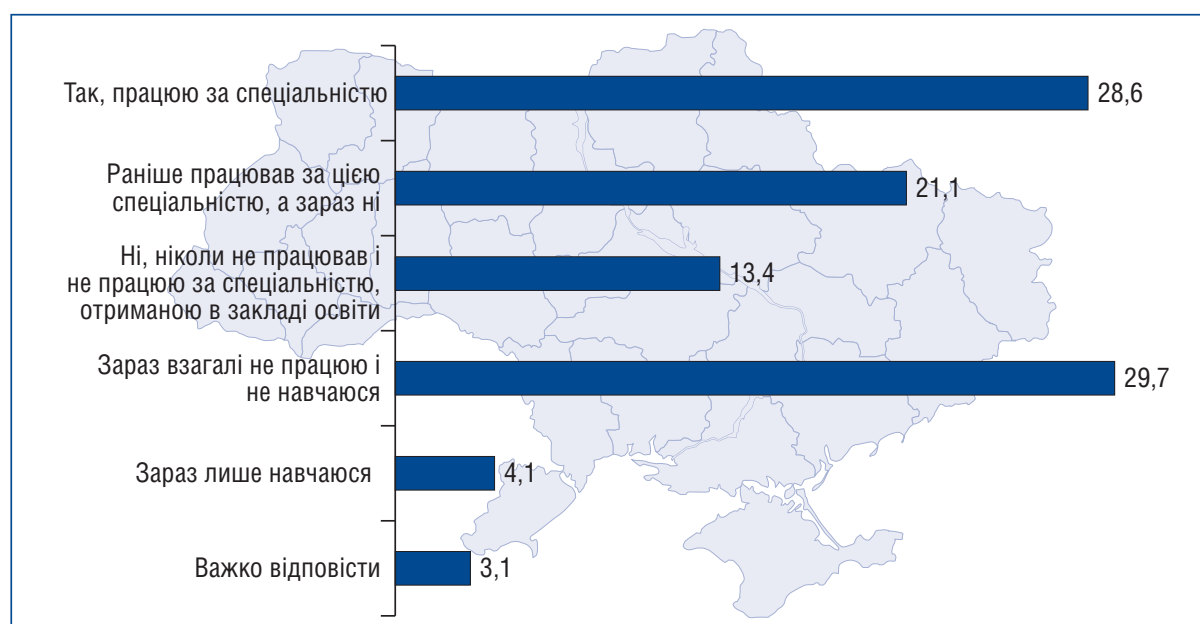
Наміри працювати за спеціальністю. Згідно з результатами опитування, лише 28,6% учасників опитування працюють за спеціальністю, яку отримали у навчальному закладі. 34,5% української молоді наразі за фахом не працює.

Серед причин роботи не за отриманою спеціальністю 36,8% вказали на неможливість знайти відповідну роботу за спеціальністю, 32,6% – на неможливість достатньо заробляти, працюючи за отриманим фахом. Для 5,6% опитаних робота за фахом не стала успішним стартом для початку кар'єри, 6,8% відповіли, що не люблять свою спеціальність.

Серед тих, хто зараз тільки навчається, четверта частина мають наміри працювати за отриманою спеціальністю, 40% – планують працювати за фахом тільки лише у випадку гідної оплати, 11,6% молоді вже на етапі навчання не планують працювати за обраною спеціальністю.

Чи працюєте Ви за спеціальністю, яку отримали у вищому чи середньому закладі освіти?

% опитаних

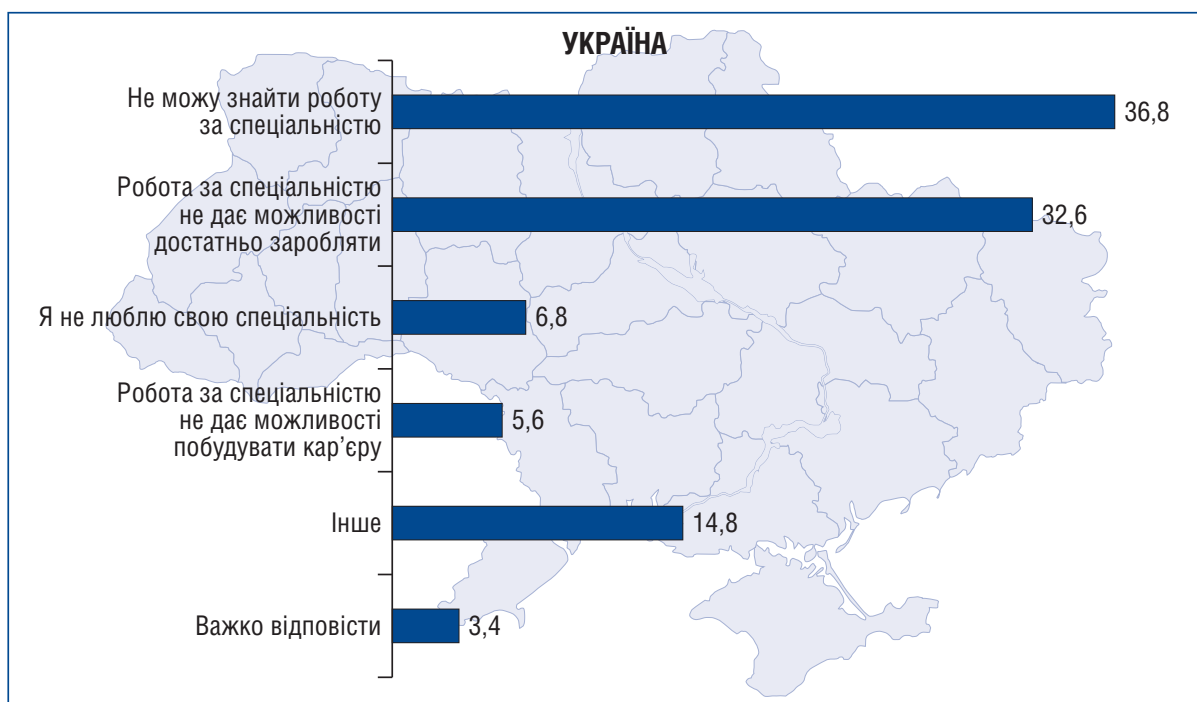

Які сьогоднішні проблеми освіти в Україні Вам здаються найбільш серйозними та такими, що потребують вирішення у найближчі 5-10 років?*
% опитаних

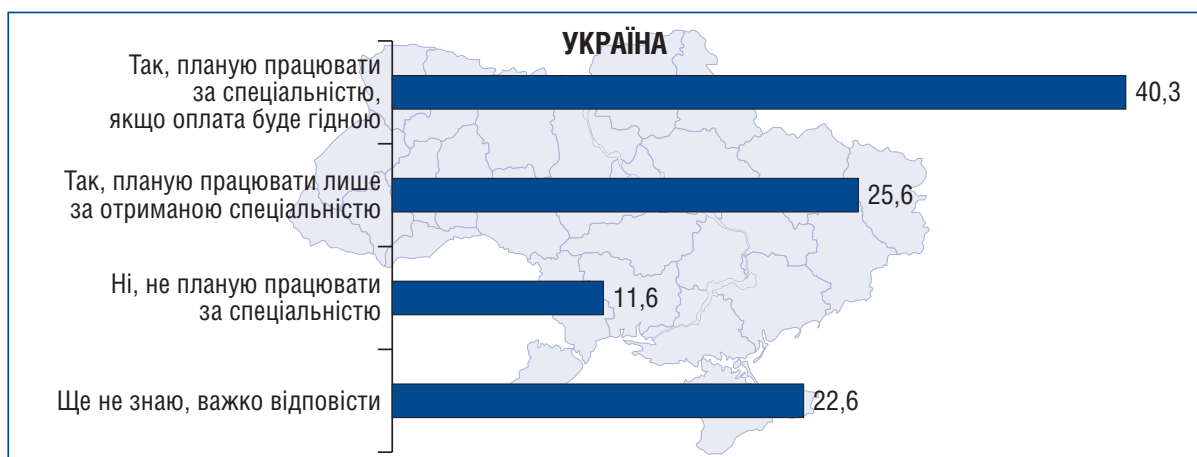

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чому Ви працюєте не за спеціальністю? % тих, хто не працює за спеціальністю

Чи плануєте Ви працювати за спеціальністю, якій зараз навчаєтеся у вищому чи середньому закладі освіти? % тих, хто зараз навчається

Дані дослідження підтверджують думку про існування на ринку праці України сталої тенденції перенасичення ринку праці фахівцями гуманітарного профілю. На питання “Фахівцям з якою освітою легше знайти гарну роботу на ринку праці України?” переважна більшість учасників дослідження (60,7%) відповіли, що кращі позиції на сучасном ринку праці мають фахівці з комп’ютерних технологій та інформатики, також більше шансів для працевлаштування мають

фахівці технічних дисциплін (35,1%), фінансово-економічний фах втрачає свої позиції – третина опитаних респондентів вважає його конкурентоспроможним на ринку праці України. Лише чверть респондентів погодилися з тим, що фахівці юридичного профілю зможуть легко знайти гарну роботу. Найменш перспективними, з точки зору учасників дослідження, є фахівці військового профілю – 17,6%; суспільно-гуманітарного – 7,4%; і тільки 2,4% (!) фахівців природничого профілю, з точки зору опитаних громадян, зможуть знайти гарну роботу в Україні.

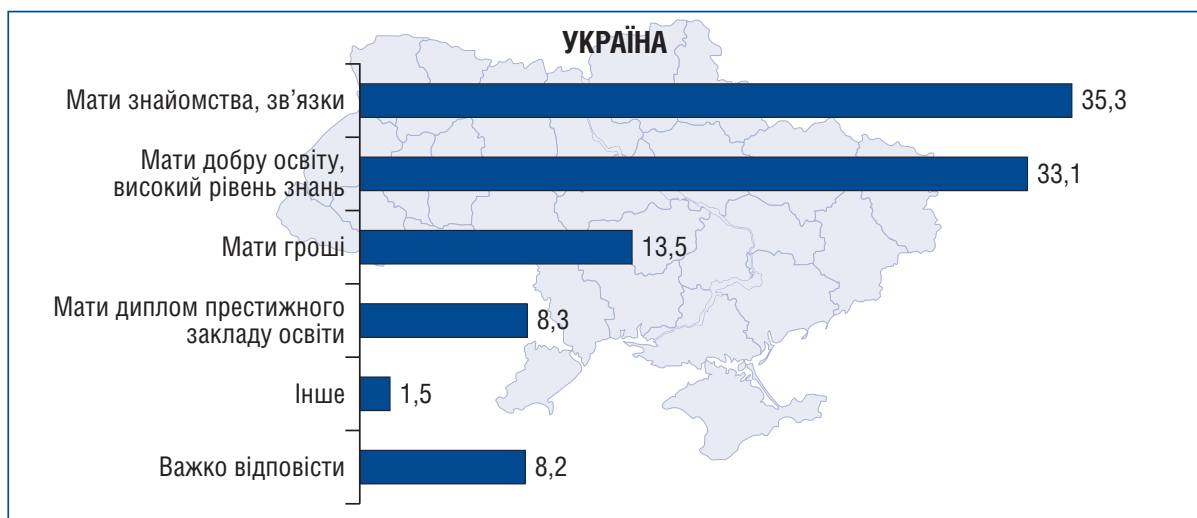
Фахівцям з якою освітою легше знайти гарну роботу на ринку праці України?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

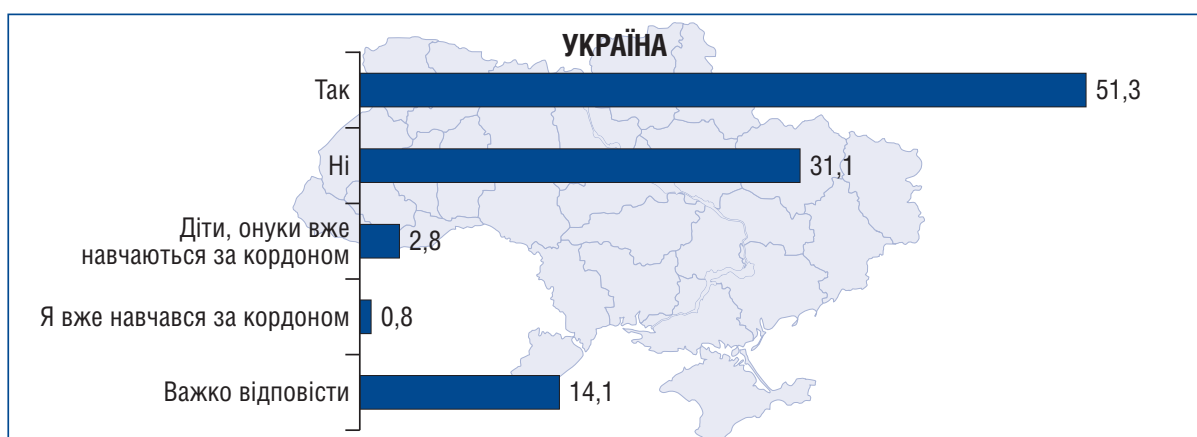
Дослідження показало, що у суспільній свідомості переважає думка про те, що для того, щоб знайти хорошу роботу після закінчення ЗВО, не важливо мати диплом престижного закладу освіти або мати гроші, які допоможуть працевлаштуватися, проте третина респондентів вважають, що на можливість подальшого вдалого працевлаштування впливає перш за все знайомство та зв'язки. Третина респондентів погоджуються, що добра освіта та високий рівень знання також є гарантією успішного працевлаштування.

**Що в першу чергу потрібно,
щоб після закінчення закладу освіти знайти хорошу роботу?**
% опитаних

Про існування певних проблем із працевлаштуванням та якістю освіти в Україні свідчать відповіді на питання про бажання навчатися за кордоном. Так, половина респондентів, які брали участь у дослідженні, відповіли, що хотіли б навчатися за кордоном, або щоб їх діти або онуки навчалися за кордоном. Навчання за кордоном приваблює громадян України перш за все можливістю отримання роботи за кордоном (51%). Також навчання за кордоном приваблює наших співвітчизників можливістю залишитися за кордоном назавжди (34,6%), високою якістю освіти (35%) та визнанням диплому у світі (36,3%). Серед причин, які спонукають громадян України шукати роботу за кордоном, респонденти назвали низькі зарплати в Україні (59,1%), відсутність майбутнього в Україні для

**Чи хотіли б Ви навчатися за кордоном, або щоб Ваші діти,
онуки навчалися за кордоном?**
% опитаних

Чим привабливе навчання за кордоном?*

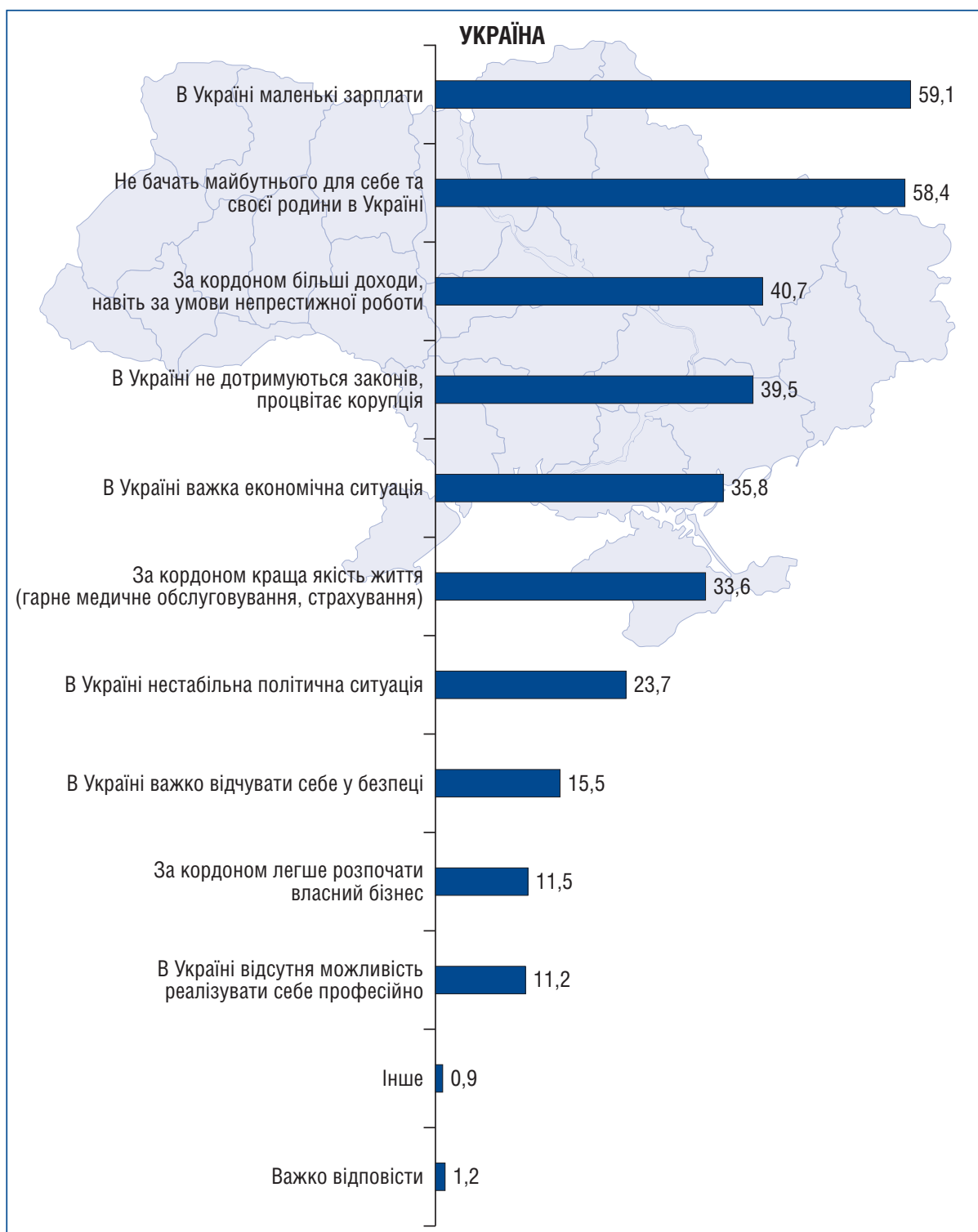
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чому українці їдуть працювати за кордон?*

% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

4. СТАГНАЦІЯ НАУКИ ЯК НЕГАТИВНИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

У сучасному світі запорукою побудови конкурентоспроможної та зростаючої економіки є розвиток науки та інновацій, які вважаються стратегічним ресурсом держави. Орієнтація на традиційні трудові місткі індустріальні галузі, характерна для України, стоїть на заваді розвитку людського капіталу та забезпечення стабільного зростання економіки. Суттєве відставання наукової та освітньої бази країни від науки й освіти країн, що знаходяться на етапі п'ятого або навіть шостого технологічних укладів¹, унеможливорює швидке просування у виробництві технологій та інновацій, спроможних конкурувати на світовому ринку й призвести до швидкої зміни укладу економіки. Водночас, підвищення рівня знань та формування робочої сили, яка адаптивно реагує на виклики високотехнологічної економіки, є головною запорукою продуктивності праці та зростання рівня зайнятості.

Для урядів багатьох країн розвиток економіки, що базується на знаннях, та стимулювання інноваційної діяльності є незаперечним пріоритетом економічної політики. Тим часом в Україні впродовж періоду незалежності у сфері науково-технічної діяльності накопичувалися гострі проблеми, невирішення яких призвело до занепаду національної інноваційної системи, втрати країною важливих наукових шкіл, деградації матеріально-технічної бази наукових установ, міграції наукових кадрів. Від такого світового високотехнологічного лідера як Китай, Україна у 2015р. за питомою вагою експорту високотехнологічної продукції (*High-technology exports - Country Ranking*)² у відповідному світовому показнику відставала у 358(!) разів (у 136 разів від Німеччини), а за нинішньої інвестиційно-інноваційної політики держави Україна й надалі залишиться глибокою периферією світового та європейського цивілізаційного простору³.

¹ У розвинених країнах панує 5-й уклад і поступово 6-й, а в українській промисловості в 95% домінують застарілі 3-й і 4-й уклади (технології 5-го укладу застосовуються на рівні 4,2%, технологій 6-го немає).

² High-technology exports (current US\$) - Country Ranking. – IndexMundi, <https://www.indexmundi.com/facts/indicators/TX.VAL.TECH.CD/rankings>.

³ Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в європейський науково-інноваційний простір. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 11-13 вересня 2017р., <https://stepscenter.org.ua/archives/odessa-2017.pdf>.

У підготовленій НАН України Національній доповіді “Інноваційна Україна 2020”, зокрема, констатується: *“відсутність в Україні зацікавленості в інноваційному розвитку на політичному рівні, гальмування підтримки інноваційної діяльності, а то і пряма протидія її основних міністерств в умовах, коли оточення України інтенсивно розвиває науково-технічну сферу 7 (насамперед держави-члени ЄС), вимагає аналізу соціальних та економічних причин такого становища. Основна причина невиконання законодавства у сфері науки та інновацій в Україні, складнощі його розроблення та ухвалення пов’язані з тим, що нормативно-правові акти ухвалюються за відсутності інноваційної спрямованої економічної стратегії України”*⁴.

Про критичний стан української науки йшлося на першому засіданні Національної ради України з питань розвитку науки і технологій на чолі з Прем’єр-міністром України В.Гройсманом, яке відбулося 16 січня 2018р. Було зазначено, що руйнування сфери науки, зокрема скорочення її потенціалу мало не у 5 разів, яке розпочалося з 1990-х років, у першу чергу торкнулося галузевої науки. Сьогодні можна говорити вже навіть про те, що реально перервано шлях від наукових результатів до їх впровадження у виробництво. Це було спричинено різними чинниками об’єктивного та суб’єктивного характеру. Серед них – катастрофічне скорочення видатків на науку, фізичне та моральне зношення науково-технічної бази, падіння престижності науки в соціумі, зокрема серед молоді, масовий відтік висококваліфікованих наукових кадрів за кордон, у цілому – режим несприяння розвитку наукових досліджень з боку уряду та необґрунтоване очікування швидких і прямих результатів від науки⁵.

Уряд декларує наміри щодо розвитку науки та створення умови для наукової еліти працювати у власній країні. Так, у 2015р. було прийнято нову редакцію Закону “**Про наукову і науково-технічну діяльність**”, який розроблений для врегулювання низки проблемних питань у науковій сфері, вдосконалення (модернізації) її законодавчого забезпечення та сприяння відродженню наукового потенціалу країни. Як зазначено в урядовому прес-релізі⁶, результатом стало *“нове законодавство, засноване на європейських стандартах”*. Закон передбачає залучення спеціалістів у процеси ухвалення рішень у галузі освіти і науки.

У українського уряду вперше з’являться наукові консультанти в нещодавно створеній Національній раді з питань розвитку науки і технологій, яка

⁴ Інноваційна Україна 2020. Національна доповідь (заг. ред. В.Гейця та ін.). – НАН України, 2015р., 336 с., <http://ief.org.ua/wp-content/uploads.pdf>.

⁵ Прес-реліз Наукового комітету Національної ради України з питань розвитку науки і технологій про перше засідання Національної ради України з питань розвитку науки і технологій, 16 січня 2018р., <https://www.facebook.com/uasciencecops/posts>.

⁶ Сергій Квіт: Мета законопроекту “Про наукову і науково-технічну діяльність” – інтеграція науки та освіти. – Урядовий портал, 22 травня 2015р., http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=248180741&cat_id=248817973.

включатиме Наукову раду. До її складу увійдуть 24 українських дослідники, обрані незалежним комітетом. Також Законом передбачено обмежений термін перебування директорів на посаді, а саме максимальний термін перебування на посаді директора науково-дослідної установи – два терміни, кожен тривалістю п'ять років. У рамках ініціативи ЄС із наукових досліджень та інновацій “Горизонт 2020”⁷ була створена комісія, одним із завдань якої є розроблення рекомендацій щодо поліпшення наукової діяльності.

Законом “Про наукову і науково-технічну діяльність” передбачено створення:

- Національного фонду досліджень України (НФДУ)⁸, основним завданням якого має стати грантова підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, а також науково-технічних (експериментальних) розробок шляхом надання індивідуальних, колективних та інституційних грантів, та
- Національної ради України з розвитку науки і технологій (НРНТ)⁹, обов'язком якої є подання пропозицій щодо визначення пріоритетів у галузі науки й науково-технічної діяльності, фінансування науки тощо.

Також Законом передбачено фінансово-кредитні та податкові інструменти для створення економічно сприятливих умов для ефективного провадження наукової і науково-технічної діяльності.

Крім того в Україні функціонує Мала академія наук України. Це цілісна, багаторівнева система виявлення та відбору обдарованих дітей, забезпечення духовного, інтелектуального, творчого розвитку молодого покоління, створення умов для соціального та професійного самовизначення особистості, виховання майбутньої творчої та наукової еліти України.

⁷ “Горизонт 2020” – Рамкова програма Європейського Союзу з фінансування науки та інновацій із загальним бюджетом близько €80 млрд., розрахована на 2014-2020рр.

Програма сконцентрована на досягненні трьох головних завдань: зробити Європу привабливим місцем для першокласних науковців; сприяти розвитку інноваційності та конкурентноспроможності європейської промисловості й бізнесу; за допомогою науки вирішувати найбільш гострі питання сучасного європейського суспільства. – <https://mon.gov.ua/ua/tag/gorizont-2020>.

⁸ Уряд створив Національний фонд досліджень, який даватиме гранти на науку з 2019р. – Урядовий портал, 4 липня 2018р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/uryad-stvoriv-nacionalnij-fond-doslidzen-yakij-davati-granti-na-nauku-z-2019-roku>.

⁹ Постійно діючий дорадчо-консультативний орган при КМУ, очолюваний Прем'єр-міністром та покликаний об'єднати представників наукової сфери, органів державної влади й реального сектору економіки – з метою формування і реалізації державної політики в галузі науки та науково-технічної діяльності.

Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність”

Ст. 47. Фінансово-кредитні та податкові інструменти державного регулювання у сфері наукової і науково-технічної діяльності

1. Держава застосовує фінансово-кредитні та податкові інструменти для створення економічно сприятливих умов для ефективного провадження наукової і науково-технічної діяльності відповідно до законодавства України, забезпечення до 2025р. збільшення обсягу фінансування науки за рахунок усіх джерел до 3 відсотків валового внутрішнього продукту – показника, визначеного Лісабонською стратегією Європейського Союзу.

Ст. 48 2. Держава забезпечує бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 відсотка валового внутрішнього продукту України. Частина фінансування, що за рішенням Національної ради України з питань розвитку науки і технологій спрямовується на конкурсне фінансування проектів через Національний фонд досліджень України, щорічно збільшується. Збільшення обсягу грантового фінансування не може відбуватися за рахунок зменшення базового фінансування основної діяльності наукових установ, наукових організацій та наукових досліджень у вищих навчальних закладах, рівень якого враховує щорічний індекс інфляції. Видатки на наукову і науково-технічну діяльність за рахунок державного бюджету є захищеними статтями видатків бюджету.

Кошти державного бюджету виділяються на підтримку основної діяльності державних наукових установ, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, проведення наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок університетів, академій, інститутів, фінансування окремих наукових і науково-технічних програм, проектів та надання грантів.

На жаль, більшість положень цього Закону залишаються лише добрими намірами. Уряд продовжує курс на економію бюджетних коштів, що фактично свідчить про нехтування роллю нових знань та інновацій і небажання до вироблення прогресивної стратегії реформування української науки.

4.1. Кадровий потенціал української науки

Згідно з останньою доповіддю ЮНЕСКО з науки “*На шляху до 2030р.*”¹⁰ (дослідження проводиться один раз на п’ять років), сучасною світовою тенденцією є збільшення чисельності науковців у розвинутих країнах. За п’ять років чисельність наукових працівників у світі збільшилася з 2007р. на 20% і сягнула вже 7,8 млн. осіб.

Одним з найважливіших показників, за допомогою яких фахівці порівнюють можливості різних країн до інноваційного розвитку їх економіки, є число дослідників на 1 млн. населення. Найбільша густина наукових працівників у світі в Ізраїлі (8 337 осіб на 1 млн.). Це більш ніж у 2 рази перевищує показник США (3 984), у Великій Британії (4 108), Південній Кореї (6 533 особи) та Японії (5 195). На велику п’ятірку (Китай, ЄС, Японію, Росію и США) припадає 72% дослідників у всьому світі. На Європу (11,4% населення світу)

¹⁰ UNESCO Science Report: towards 2030. – UNESCO, https://en.unesco.org/unesco_science_report (<http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235406e.pdf>).

припадає 31% наукових працівників світу. При цьому керівництво ЄС, проаналізувавши можливості прискорення інноваційного розвитку, поставило завдання залучити до науки Європи додатково щонайменше 3 млн. дослідників¹¹.

Динаміка кадрового потенціалу української науки протилежна європейській і загальносвітовій тенденції. Число дослідників на 1 млн. населення наразі є в 2,6 рази меншим, ніж у ЄС. Починаючи з 1991р. втрати інтелектуального потенціалу України набули загрозливих масштабів. Число науковців в Україні скоротилося з 313 079 осіб у 1990р. до 63 864 осіб у 2015р. – майже в 5 разів. Таке зменшення відбувалось не лише за рахунок міграції, але й за рахунок перекваліфікації вчених. З 2005р. по 2015р. кількість наукових установ України скоротилася наполовину, наукоємність ВВП – удвічі і це найнижчий показник у Європі¹².

Наукові кадри та кількість організацій¹³

	Кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки*, од.	Число науковців, осіб	Число докторів наук в економіці України, осіб**	Число кандидатів наук в економіці України, осіб
1991	1 344	295 010	8 133	...
1992	1 350	248 455	8 797	...
1993	1 406	222 127	9 224	...
1994	1 463	207 436	9 441	...
1995	1 453	179 799	9 759	57 610
1996	1 435	160 103	9 974	58 132
1997	1 450	142 532	10 322	59 332
1998	1 518	134 413	10 446	59 703
1999	1 506	126 045	10 233	59 547
2000	1 490	120 773	10 339	58 741
2001	1 479	113 341	10 603	60 647
2002	1 477	107 447	11 008	62 673
2003	1 487	104 841	11 259	64 372
2004	1 505	106 603	11 573	65 839
2005	1 510	105 512	12 014	68 291
2006	1 452	100 245	12 488	71 893
2007	1 404	96 820	12 845	74 191
2008	1 378	94 138	13 423	77 763
2009	1 340	92 403	13 866	81 169
2010	1 303	89 564	14 418	84 000
2011	1 255	84 969	14 895	84 979
2012	1 208	82 032	15 592	88 057
2013	1 143	77 853	16 450	90 113
2014***	999	69 404	16 090	86 230
2015***	978	63 864	–	–

* Починаючи з 2006р. не звітують організації, які виконували лише науково-технічні послуги.

** З 1998р. – станом на 1 жовтня, з 2012р. – на 31 грудня; починаючи зі звіту за 2015р. державні статистичні спостереження щодо чисельності докторів і кандидатів наук в економіці України скасовані.

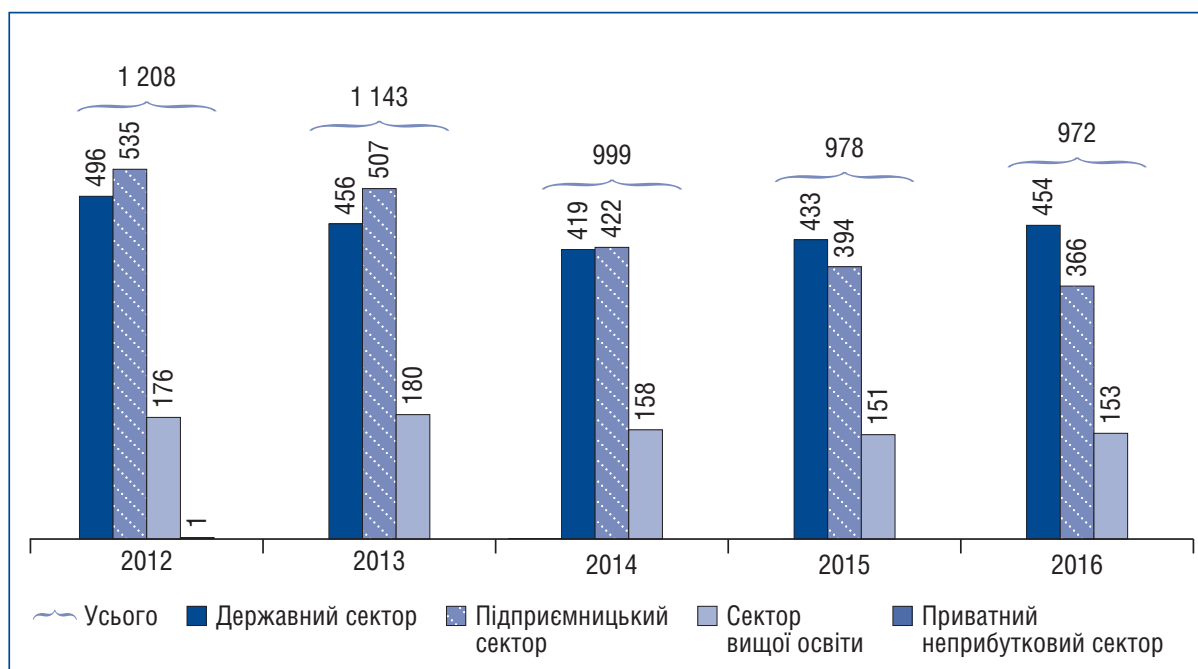
*** Дані наведені без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м.Севастополя та частини зони проведення АТО.

¹¹ Research and innovation. – https://ec.europa.eu/info/departments/research-and-innovation_en.

¹² Лозовий В. Проблема підготовки наукових кадрів для інноваційної сфери в Україні. – НІСД, http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nauka_kadru-e5da6.pdf.

¹³ Джерело: Держстат України, https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html.

Організації, які здійснювали наукові дослідження і науково-технічні (експериментальні) розробки¹⁴, од.

Останніми роками процес скорочення наукових кадрів прискорився. Лише у Києві чисельність науковців, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, зменшилася з 56 800 у 2010р. до 43 734 у 2016р. Зменшується також і чисельність докторів і кандидатів наук, задіяних у виконанні наукових досліджень. Зменшується також кількість наукових організацій, які виконують наукові дослідження й розробки з 1 344 у 1991р. до 978 у 2015р.

Працівники*, задіяні у виконанні наукових досліджень і розробок у м. Київ¹⁵, осіб

	Число працівників, усього	у т.ч.				
		з них мають науковий ступінь		дослідники	техніки	допоміжний персонал
		доктора наук	доктора філософії/ кандидати наук			
2010	56 800	4 366	12 357	40 636	5 569	10 595
2011	54 262	4 315	12 045	38 789	5 115	10 358
2012	52 371	4 259	11 159	37 347	4 781	10 243
2013	50 777	4 189	11 318	36 655	4 428	9 694
2014	48 890	4 093	11 249	35 212	4 476	9 202
2015	45 994	4 104	10 774	33 616	3 839	8 539
2016	43 734	3 721	9 420	28 673	3 467	11 594

* Дані за 2010-2015 роки охоплюють постійних і тимчасових працівників (сумісників та осіб, які працювали за договорами цивільно-правового характеру, а також науково-педагогічних працівників), починаючи з 2016р. дані наведені без урахування науково-педагогічних працівників.

¹⁴ Стан розвитку науки і техніки, результати наукової і науково-технічної діяльності за 2016р. Аналітична довідка. – МОН, Український інститут науково-технічної експертизи та інформації, 2017р., <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/informacijno-analitchni-materiali>.

¹⁵ Джерело: Головне управління статистики у м. Києві, <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=3257&lang=1>.

За даними Держстату, у 2016р. частка виконавців¹⁶ досліджень і розробок (ДіР) в Україні в загальній чисельності зайнятого населення становила 0,6%, у т.ч. дослідників – 0,39%. Тоді як у країнах ЄС чисельність дослідників більша у 2 рази (1,22% ЄС-28, 1,3% країни зони Євро). За даними Євростату, чисельність наукових дослідників з 2006р. зросла майже на третину (32,2%) з 1,42 млн. до 1,88 млн.¹⁷ У 2015р. найвищими ці частки були в Данії (2,05%), Люксембурзі (1,88%), Фінляндії (1,81%).

**Частка виконавців досліджень і розробок в країнах ЄС,
% загальної чисельності робочої сили, зайнятої повний час, 2015р.**

	Бізнес	Сектор державного управління	Сектор вищої освіти	Приватний неприбутковий сектор	Загалом
ЄС-28	0,67	0,15	0,39	0,01	1,22
Країни зони євро (19)	0,74	0,18	0,38	0,00	1,30
Данія	1,27	0,06	0,72	0,01	2,05
Люксембург	1,09	0,41	0,38	0,00	1,88
Фінляндія	1,06	0,15	0,58	0,02	1,81
Швеція	1,26	0,08	0,43	0,00	1,78
Австрія	1,18	0,06	0,41	0,01	1,67
Бельгія	0,92	0,14	0,56	0,01	1,62
Ірландія	0,81	0,04	0,75	0,00	1,60
Німеччина	0,99	0,24	0,34	0,00	1,57
Нідерланди	0,96	0,17	0,39	0,00	1,52
Франція	0,86	0,17	0,41	0,03	1,47
Словенія	0,97	0,25	0,24	0,00	1,46
Велика Британія	0,65	0,04	0,59	0,02	1,31
Чехія	0,71	0,25	0,29	0,00	1,26
Португалія	0,40	0,04	0,58	0,01	1,03
Італія	0,54	0,15	0,31	0,03	1,02
Іспанія	0,40	0,18	0,33	0,00	0,91
Греція	0,19	0,25	0,43	0,01	0,88
Естонія	0,28	0,13	0,45	0,02	0,88
Угорщина	0,46	0,16	0,16	0,00	0,79
Болгарія	0,35	0,25	0,18	0,00	0,78
Литва	0,18	0,17	0,41	0,00	0,76
Мальта	0,47	0,02	0,23	0,00	0,72
Словаччина	0,17	0,16	0,32	0,00	0,65
Польща	0,25	0,13	0,26	0,00	0,64
Хорватія	0,16	0,17	0,30	0,00	0,62
Латвія	0,09	0,11	0,33	0,00	0,53
Румунія	0,12	0,15	0,10	0,00	0,37
Кіпр	0,07	0,06	0,13	0,04	0,31

¹⁶ Дослідники, техніки і допоміжний персонал.

¹⁷ R & D personnel. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/R_%26_D_personnel.

Працівники, задіяні у виконанні наукових досліджень і розробок в Україні¹⁸, осіб

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього	182 484	175 330	164 340	155 386	136 123	122 504	97 912
дослідники	133 744	130 403	122 106	115 806	101 440	90 249	63 694
техніки	20 113	17 260	15 509	14 209	12 299	11 178	10 000
допоміжний персонал	28 627	27 667	26 726	25 371	22 384	21 077	24 218
у т.ч. мають науковий ступінь							
доктора наук	11 974	11 677	11 172	11 115	9 983	9 571	7 091
кандидата наук/ доктора філософії	46 685	46 321	42 050	41 196	37 082	32 849	20 208
за галузями наук							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього	184 484	175 330	164 340	155 386	136 123	122 504	97 912
Природничі	27 410	26 761	25 950	23 782	21 301	20 406	24 777
Технічні	73 083	70 577	66 667	64 279	54 692	50 060	47 816
Медичні	11 283	11 230	10 837	10 171	8 875	8 538	6 410
Сільськогосподарські	14 473	12 845	11 579	11 228	10 038	9 068	7 283
Суспільні	16 102	15 342	14 376	13 219	10 947	9 133	7 731
Гуманітарні	3 491	3 474	3 787	3 190	3 090	2 958	3 895
Багатогалузевий напрямок	36 642	35 101	31 144	29 517	27 180	22 341	...

Виконавці наукових досліджень і розробок за науковими ступенями¹⁹, тис. осіб

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кандидати наук	46,7	46,3	42,1	41,2	37,1	32,8	20,2
Доктори наук	12,0	11,7	11,2	11,2	10,0	9,6	7,1

Однак викликає подив, в умовах занепаду промисловості, зниження конкурентоспроможності економіки та інноваційної активності, суттєве збільшення чисельності докторів і кандидатів наук. Тобто за скорочення загальної чисельності науковців, чисельність кандидатів наук зростає з 57 610 осіб (1995р.)²⁰ до 153 979 осіб (2016р.), докторів наук – із 8 133 (1991р.) до 17 569 (2016р.)²¹.

¹⁸ Статистичний збірник "Україна у цифрах 2016р.". – Держстат України, 2017р., https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm.

¹⁹ Статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність України". – Держстат України, 2017р.

²⁰ Вища атестаційна комісія України розпочала свою роботу з 1 вересня 1992р., рішення про видачу дипломів доктора і кандидата науки приймалися ВАК України, починаючи з січня 1993р. Тут враховано також число кандидатів і докторів наук з 1991р.

²¹ Кількість захищених докторських і кандидатських дисертацій в Україні (1993-2016рр.). – APHD, <http://aphd.ua/kilkist-zakhyshchennykh-doktorskykh-i-kandydatskykh-dysertatsii-v-ukrani-1993-2016>.

Відповідно значно збільшилась і чисельність аспірантів і докторантів. З 1990-1991рр. – на 51,5%, а з 2015-2016рр. – на 28%. Таке збільшення чисельності кандидатів і докторів наук свідчить про девальвацію наукових ступенів, їх майже повне відчуження від реальної дослідницької діяльності.

Про критичний стан української науки свідчить віковий склад науковців. За даними Держстату, у 2017р. серед загального числа дослідників, зайнятих виконанням наукових досліджень і розробок, частка дослідників віком за 50 років становила 45,4% (28,9 тис. осіб), а частка дослідників віком до 35 років – 25,4% (16,2 тис.). Показово, що в наукових установах чисельність працівників-дослідників віком понад 65 років (10,2 тис. осіб) перевищувала чисельність молодих дослідників віком до 30 років (8 300). У системі НАН України середній вік наукових працівників становить 51,4 року, в т.ч.: докторів наук – 64,3 року. Середній вік членів Президії НАН на початку 2018р. становив 77,3 року (!).

Про занепад наукової сфери та падіння престижу наукової праці в Україні свідчать і дані про чисельність виконавців наукових досліджень і розробок у розрахунку на 1 000 осіб зайнятого населення. Так, відбулося зменшення з 9,5 у 2010р. до 6,0 у 2016р., тоді як у країнах ЄС цей показник становив 19,7 особи. У 2017р. чисельність зайнятих виконанням наукових досліджень і розробок зменшилася на 20,1%, порівняно з 2016р., і на 46,4% – порівняно з 2010р.

Головними причинами відпливу з наукових установ найбільш продуктивної і працездатної робочої сили є низький рівень оплати праці, погана робота “соціальних ліфтів” для молодих вчених, а також очікування подальшого занепаду наукової сфери²².

Апелювання до складності економічного стану навряд чи є аргументованими. Так, за даними Інституту історії України, після надзвичайно важкої і в людському, і в економічному плані війни 1941-1945рр., витрати на науку в СРСР було збільшено в 1,2 рази. По закінченні війни – у 1946р. – заробітну плату науковців було збільшено в 5-6 разів²³.

Фахівцями Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки розроблено метод прогнозування²⁴, який дозволив розрахувати подальшу еволюцію кадрового потенціалу вітчизняної науки на наступні десятиліття (діаграма “Еволюція чисельності дослідників в Україні упродовж 2005-2015рр. та прогноз до 2035р. для двох варіантів політики”²⁵).

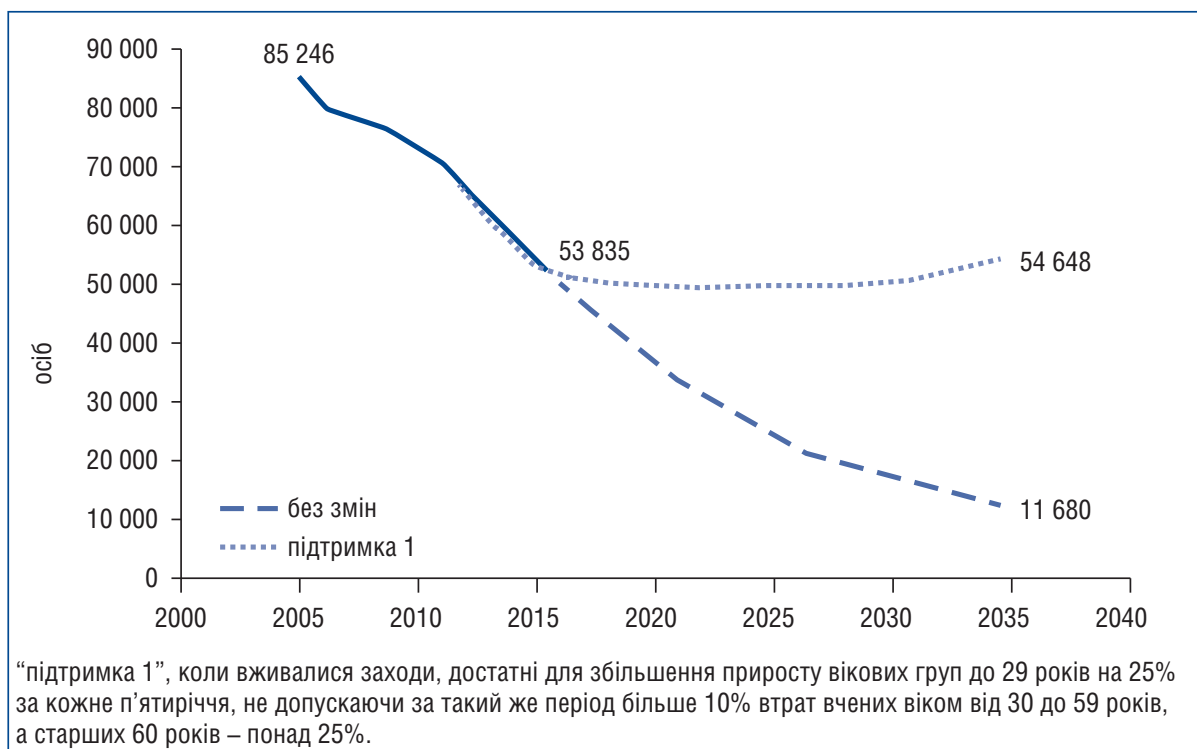
²² Жабін С., Кузьміна О. Молоді науковці: соціальний стан та умови праці в Національній академії наук України. – Commons, 13 жовтня 2017р., <https://commons.com.ua/uk/molodi-naukovci-ukrayini>.

²³ Енциклопедія історії України. – Інститут історії України, http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalna_akademii.

²⁴ Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. – Українська правда, 17 березня 2017р., <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188>.

²⁵ Там само.

Еволюція чисельності дослідників в Україні упродовж 2005-2015рр. та прогноз до 2035р. для двох варіантів політики

Фахівцями прогнозовано, що у випадку, якщо тенденції останніх років буде збережено, то до 2035р. число дослідників в Україні зменшиться ще в 4,6 рази, порівняно з 2015р. (науковців стане у 7,3 рази менше, ніж у 2005р., й щонайменше у 20 разів менше ніж на початку 1990-х). Так само впадуть і показники рівня інноваційних можливостей країни. *“Таке скорочення чисельності науковців фактично можна вважати остаточним завершенням ліквідації української науки і будь-яких сподівань на дійсно інноваційний розвиток нашої економіки в сучасному світі”*²⁶.

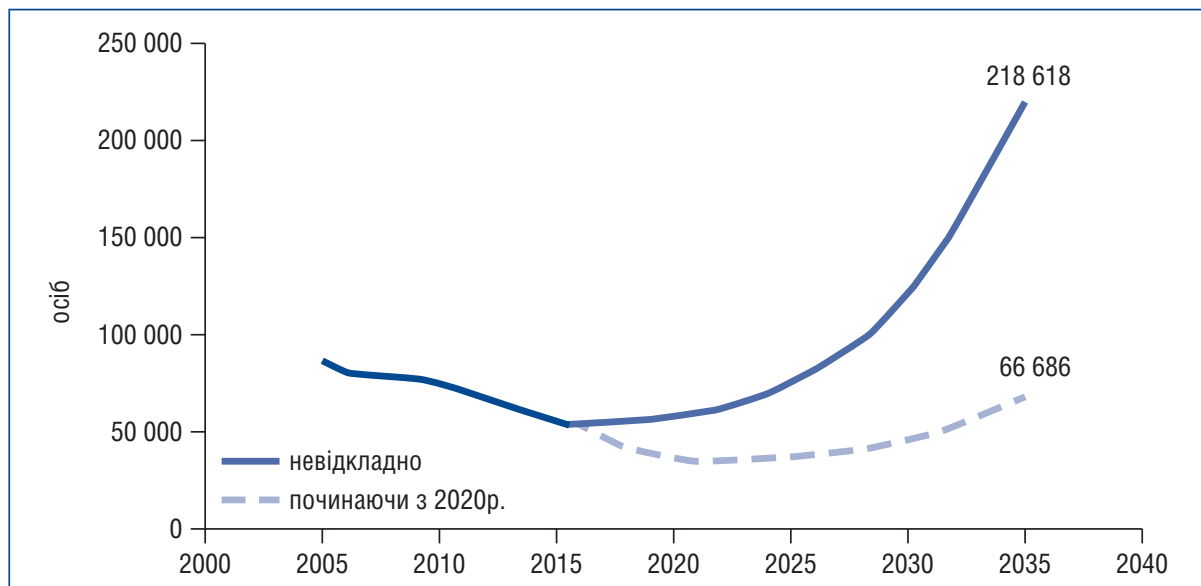
З точки зору науковців Інституту досліджень науково-технічного потенціалу, для того, щоб до 2035р. наблизитись до співмірних з нинішніми європейськими стандартами показників кадрового забезпечення науки, Україні необхідно щонайменше подвоювати кожні 5 років прихід молоді в науку, не допускаючи при цьому щорічних втрат більш 1% вікових груп від 30 до 59 років та близько 5% – понад 60 років (діаграма *“Прогноз еволюції чисельності дослідників в Україні”*, с.172). Так, за умови невідкладних дій Уряду до 2035р. з’явиться можливість збільшити чисельність науковців до 218 тис. У випадку зволікання, тобто починаючи з 2020р. чисельність науковців вдасться підвищити тільки до 66 тис.

На думку науковців, “ситуація у вітчизняній науці доведена вже до такого катастрофічного рівня, її здатність до самовідтворення настільки придушена,

²⁶ Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. – Українська правда, 17 березня 2017р., <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188>.

що зволікання навіть на п'ять років уже не призведе просто до відповідного “зсуву” розрахованої кривої, а зробить досягнення бажаних показників практично неможливим упродовж ще принаймні 10 років (а отже коштуватиме це ще дорожче, і досягти необхідної мети буде ще проблематичніше)”²⁷.

Прогноз еволюції чисельності дослідників в Україні

Особливості науки полягають у тому, щоб створити продуктивно працюючий науковий колектив необхідні десятиліття. Якщо кваліфікованого робітника можна підготувати за 1-2 роки, вчителя чи інженера за 4-5 років, то для формування повноцінного дослідника – значно більше. Таким чином, критично необхідні термінові заходи підтримки наукового потенціалу держави, тобто заходи, спрямовані на *відродження, а не на виживання*.

Проте урядова політика “оптимізації” наукових установ у вигляді недофінансування примушує до скорочення штатів і переходу на неповний робочий тиждень, що врешті-решт змушує дослідників реалізувати себе поза наукою.

4.2. Фундаментальні дослідження

Успіхи прикладної науки значною мірою ґрунтуються на досягненнях науки фундаментальної, у забезпеченні розвитку якої ключову роль відіграє держава. Насамперед йдеться про систему кооперації дослідницьких центрів та підприємницьких структур, які працюють у сфері високих технологій. На відсутність дієвої стратегії розвитку економіки України на базі знань вказує Комітет ВР з питань науки і освіти²⁸. Відсутність державного підходу призводить до поступової втрати сектору наукових досліджень і розробок, можливості оперативно

²⁷ Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. – Українська правда, 17 березня 2017р., <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188>.

²⁸ Інформаційно-аналітичні матеріали до слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти з питання “Законодавче забезпечення розвитку Національної інноваційної системи: стан та шляхи вирішення”.

впроваджувати їх результати в реальний сектор економіки, реагувати на світові науково-технологічні виклики та ефективно використовувати світові розробки в національних інтересах.

Це підтверджується звітами Рахункової палати, зокрема за 2015р.²⁹, в якому звертається увага на те, що більшість створених університетами технологій і розробок не використовуються для вирішення завдань соціально-економічного розвитку держави. На проблеми з впровадженням наукових результатів Рахункова палата наголошувала і в 2009р., однак, як засвідчив аудит, організація наукової діяльності МОН не змінилася.

Фактично, наукова діяльність перетворюється на схоластику, відірвану від практичних запитів сьогодення, тобто її сенс як локомотива розвитку економіки знань та запоруки створення високотехнологічних продуктивних робочих місць втрачено. Більшість розробок впроваджуються у навчальний процес, а не доходять до виробництва, тобто працює, по суті, в освітянському циклі, не виходячи за межі ЗВО.

Головною метою освітньої діяльності у ЗВО зазвичай зазначено “забезпечення умов, необхідних для здобуття особами вищої освіти та проведення наукових досліджень”³⁰, але не запровадження у виробництво. Актуальною є проблема підвищення ефективності фундаментальних досліджень, які є базисом для подальшого розвитку прикладних досліджень в університетах. Впровадження конкурентоспроможних розробок у реальний сектор економіки зумовить створення високопродуктивних робочих місць, які б потребували постійного підживлення науковими розробками та технологіями, а також залучення висококваліфікованих науково-технічних кадрів. Фактично **Україна опинилася на шляху сталої та поступової деградації наукового потенціалу.**

В умовах сьогодення особливо актуальним постає питання перетворення вітчизняного наукового потенціалу на джерело економічного зростання на засадах технологічної модернізації економіки та забезпечення на цій основі сталого розвитку країни. Ключовим моментом у цьому процесі є правильне **визначення пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки**, що може бути забезпечено шляхом проведення відповідних наукових досліджень.

З метою забезпечення дотримання вимог Закону “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” Урядом прийнято Розпорядження “Про затвердження переліку найважливіших науково-технічних (експериментальних) розробок за пріоритетними напрямами розвитку науки і техніки в рамках виконання державного замовлення на найважливіші науково-технічні (експериментальні) розробки та науково-технічну продукцію у 2017-2018рр.”³¹ і внесені зміни до

²⁹ Рішення Рахункової палати “Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на наукову діяльність у сфері освіти” №10 від 1 грудня 2015р., http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16747828/zvit_10-5.pdf?subportal=main.

³⁰ Статут Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського” (нова редакція), http://kpi.ua/statute#_Toc468289885.

³¹ Розпорядження КМУ №669 від 13 вересня 2017р.

Постанови “Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020р.”³², якими конкретизовані пріоритетні напрями розвитку науки і техніки, та доповнено його новими, спрямованими на забезпечення національної безпеки, підвищення обороноздатності держави, захисту цивільного населення, розвитку сфери космічної діяльності, медицини, аграрного сектору, транспорту, а також уточнено редакцію низки пріоритетних тематичних напрямів. Оновлений перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок, що містить 46 напрямів має сприяти концентрації державних фінансових ресурсів та уваги науковців на вирішенні найбільш актуальних наукових, науково-технічних та суспільних завдань, зокрема тих, що виникають в умовах тривалого військового конфлікту.

До пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки віднесено:

- інформаційні та комунікаційні технології;
- енергетика та енергоефективність;
- раціональне природокористування;
- науки про життя, нові технології профілактики та лікування найпоширеніших захворювань;
- нові речовини і матеріали.

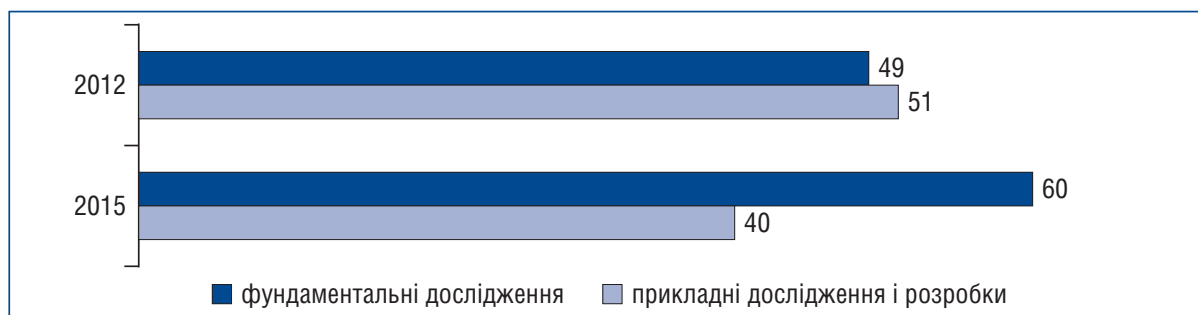
Звертає увагу факт **відсутності** в Розпорядженні 2017р. (щодо пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки) розділу стосовно **розвитку та фінансування фундаментальних наукових досліджень** з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави³³. Хоча до 2015р. питома вага видатків на виконання фундаментальних досліджень збільшувалась, зокрема з 2014р. до 60%, а за прикладними дослідженнями, навпаки, зменшилась до 40%. МОН у 2015р. надало пріоритет саме фундаментальним науковим дослідженням (60%), а не прикладним дослідженням, результати яких можуть бути використані для практичних цілей.

³² Постанова КМУ №942 від 7 вересня 2011р.

³³ Наприклад, Перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020р. (Постанова №942 від 7 вересня 2011р.) містив наступний перелік найважливіших фундаментальних проблем:

- Найважливіші фундаментальні проблеми фізико-математичних і технічних наук;
- Фундаментальні проблеми сучасного матеріалознавства;
- Найважливіші фундаментальні проблеми хімії та розвитку хімічних технологій;
- Фундаментальні проблеми наук про життя та розвиток біотехнологій;
- Фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук;
- Найважливіші фундаментальні проблеми розвитку ракетно-космічних технологій.

Розподіл МОН обсягу видатків загального фонду на фундаментальні та прикладні дослідження (відповідно до затверджених паспортів бюджетної програми), %

Проте урядове Розпорядження 2017р. до переліку найважливіших науково-технічних (експериментальних) розробок за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки відносить такі наукові розробки, як:

- “Розроблення технічних рішень для переведення антрацитових та газомазутних котлів теплоелектроцентралей на спалювання кам’яного вугілля” (900 тис. грн.);
- “Розроблення сканера терагерцового діапазону для використання в системах контролю та безпеки” (1 200 тис. грн.);
- “Розроблення енергоефективної зерносушарки на базі термосифонів” (710 тис. грн.);
- “Розроблення паро-плазмової технології переробки донних мулів станцій аерації” (950 тис. грн.);
- “Розроблення системи дистанційного моніторингу стану посівів для раціонального використання добрив” (871,2 тис. грн.);
- “Розроблення технологічного маршруту супроводу дитини з розладами спектра аутизму” (342,5 тис. грн.)³⁴.

Цілком імовірно, що не вдалось уникнути лобіювання під час формування пріоритетних напрямів, як це було заявлено під час прийняття Закону “Про наукову і науково-технічну діяльність”, та зазначені пріоритетні напрями навряд чи взмозі сформувати ефективний сектор наукових досліджень і науково-технічних розробок для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, сталого розвитку, національної безпеки України та підвищення якості життя населення.

Більшість стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, визначених Законом “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності України”,

³⁴ Розпорядження КМУ №669 від 13 вересня 2017р.

орієнтовані на розвиток 3-4 технологічних укладів, що зумовлює поглиблення диспропорції між розвитком економіки та подальшою її орієнтацією на функціонування в 3-4 технологічних укладах (у структурі економіки України займають близько 95%)³⁵.

Попри прийняття нових нормативних актів, регулюючих науково-технічну діяльність, немає орієнтирів на розвиток фундаментальних наукових досліджень, а також стратегії розвитку економіки України на базі знань, що **приводить до поступової втрати сектору наукових досліджень і розробок** можливості реагувати на світові науково-технологічні виклики та ефективно використовувати світові розробки в національних інтересах.

Сучасні кроки Уряду унеможливають розвиток високотехнологічних галузей. Прикладів тому чимало. Так, наприкінці листопада 2016р. Прем'єр-міністр України під час відвідування підприємства "Антонов" заявив, що Уряд у лютому 2017р. має намір ухвалити програму відродження українського авіабудування на середньострокову перспективу. Проте замість анонсованого проекту програми розвитку українського авіапрому чиновники Мінекономрозвитку лише спрямували на розгляд Уряду проект Стратегії відродження українського авіабудування на період до 2022р. (із семи пунктів³⁶). Хоча наразі є чинною Стратегія розвитку вітчизняної авіаційної промисловості на період до 2020р.³⁷, жодного пункту з якої не профінансовано³⁸.

Разом з авіабудуванням приречене на знищення виробництво радіолокаційного обладнання, засобів зв'язку, навігації, забезпечення безпеки польотів. Фінансування фундаментальних і прикладних досліджень у цій галузі, розробки нових матеріалів і технологій не здійснювалося.

Про фактичну ліквідацію українського авіапрому свідчить і факт реорганізації НТУУ "КПІ імені Ігоря Сікорського" факультету авіаційних і космічних систем,

³⁵ Інформаційно-аналітичні матеріали до слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти з питання "Законодавчого забезпечення розвитку Національної інноваційної системи: стан та шляхи вирішення", http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/16126.2.053.pdf.

³⁶ Лист МЕРТ Профспілки авіабудівників України, <http://www.ukrprofavia.org.ua/docs/17.12.20%20-%203803-04-47590-07%20List%20MERTU.pdf>.

³⁷ Схвалено Розпорядження КМУ №1656 від 27 грудня 2008р.

³⁸ При цьому Уряд робить значно більший внесок у розвиток французького вертольотобудування замість вітчизняного. Так, 23 березня 2018р. відбулося підписання Заяви про наміри щодо розвитку двостороннього співробітництва між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством Європи і закордонних справ Франції, в рамках якої вертолітний парк МВС мають поповнити 55 машин компанії "Airbus Helicopters". 24 із них надійдуть у підрозділи Державної прикордонної служби. – Повідомлення Державної прикордонної служби України, 14 квітня 2018р., <https://dpsu.gov.ua/ua/news/%20VIDEO%20-110-tisyach-km-suhoputnogo-kordonu-obstezhenno-aviaciyu-Derzhprikordonsluzhbi>.

За попередньою оцінкою, тільки вартість закупівлі самих вертольотів, без урахування створення відповідної інфраструктури для їх зберігання, обслуговування та ремонту, а також підготовки пілотів, становитиме від 8 до 9,6 млрд. грн. На підтримку всього вітчизняного авіабудування впродовж п'яти років Урядом передбачено спрямувати з державного бюджету 7,5 млрд. грн.

включивши його до складу механіко-машинобудівного інституту³⁹. Рішення Уряду щодо закриття єдиного в Україні факультету авіаційних і космічних систем пояснюють так: *“нема достатньої кількості бажаних там вчитися і нема державного замовлення. Бо в Україні космічна галузь взагалі не розвивається”*⁴⁰. Це означає, що Україна позбувається єдиного профільного факультету, який здійснював системну підготовку кваліфікованих кадрів для авіаційної та космічної промисловості.

У відповідь на падіння виробництва та зайнятості на авіабудівних підприємствах⁴¹ з метою відновлення стабільного розвитку галузі авіабудування та забезпечення рентабельності високотехнологічного виробництва авіаційної техніки в Україні 10 травня 2018р. Кабінет Міністрів за ініціативи Мінекономрозвитку схвалив Стратегію відродження українського авіабудування на період до 2022р. Серед рішень, які пропонує Стратегія відродження українського авіабудування:

- оптимізація та модернізація виробництва літаків “Ан”;
- модернізація та виробництво вертольотів “Мі”;
- імпортозаміщення комплектуючих з РФ;
- структурне реформування підприємств галузі авіабудування.

Крім того, в результаті реалізації Стратегії очікується:

- розробка нових зразків транспортних літаків, вертольотів, безпілотних літальних апаратів, а також модернізація вже наявних моделей пасажирських і транспортних літаків та вертольотів;
- підвищення якості виробництва авіаційної техніки до рівня кращих світових аналогів, а також впровадження міжнародних систем сертифікації продукції;
- розширення взаємодії між державним та приватним сектором, створення сприятливих умов для залучення інвестицій в авіабудування⁴².

³⁹ Наказ чинний з липня 2018р. На тих студентів, які закінчують факультет цього року, реорганізація не вплине. Решту студентів з 1 вересня переведуть на наступний курс у складі механіко-машинобудівного інституту, але ж за тією спеціальністю, на яку вони вступали.

⁴⁰ КПІ дійсно ліквідує факультет авіаційних і космічних систем. – Український репортер, 17 квітня 2018р., <http://ukrreporter.com.ua/suspilstvo/kpi-dijsno-likvidovuye-fakultet-aviatsijnyh-i-kosmichnyh-system.html>.

⁴¹ Стратегія в т.ч. передбачає зберегти щонайменше 60 тис. робочих місць для фахівців авіабудівної галузі.

⁴² Уряд ухвалив Стратегію відродження українського авіабудування на період до 2022р. – МЕРТ, 10 травня 2018р., <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ef0a3956-4dce-4a93-915d-2f58e6dec0bd&title=UriadUkvalivStrategiiuVidrodzhenniaUkrainskogoAviabuduvanniaNaPeriodDo2022-Roku>.

Якщо узагальнити наведене, то до головних причин руйнації української науки слід віднести наступні процеси:

- недостатнє законодавче забезпечення державної політики розвитку науки та низький рівень виконання вже прийнятих законів. *Так, прийнятий новий Закон “Про наукову і науково-технічну діяльність” досі виконує роль декларації про наміри і не має зобов’язуючого характеру для відповідальних органів;*
- низький попит на наукові дослідження та низька зацікавленість у дослідженнях і розробках з боку органів державної влади та економічних суб’єктів;
- незадовільна пропозиція наукових досліджень та відсутність у виконавців науково-дослідних робіт належних стимулів до продуктивної праці;
- низькі обсяги бюджетного фінансування науково-технічної діяльності конкурсного (грантового) фінансування;
- незадовільний стан дослідницької інфраструктури, що негативно позначається на рівні наукових досліджень і результатах їх впровадження на практиці.

Відсутність фундаментальної науки гальмує розвиток власного високо-технологічного виробництва з високою доданою вартістю, що стоїть на заваді зайнятості висококваліфікованих спеціалістів. Натомість, Україна стрімко деіндустріалізується і, маючи досить високий (поки що) науковий потенціал, експортує кадри, підготовлені за державний кошт, імпортуючи технології.

4.3. Фінансування науки

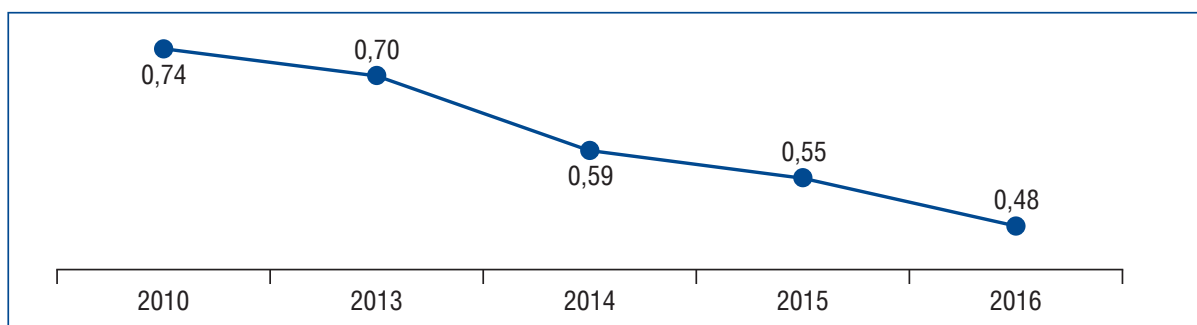
Запорукою успіху є безпосереднє залучення науковців в економічну систему. У цьому контексті важливим є як фінансування досліджень державою чи підприємцями, так і механізми співпраці та трансфери технологій між освітніми та дослідницькими установами й підприємцями. Без цього – науковці та високоосвічені громадяни емігруватимуть до країн, де вони зможуть отримати більшу віддачу від своєї кваліфікації.

У доповіді ЮНЕСКО щодо розвитку світової науки (*UNESCO Science Report: towards 2030*) зазначається, що у світі в 2007-2013рр. обсяг коштів, що виділявся на наукову і науково-технічну діяльність, збільшився на 30,7%, тоді як зростання глобального ВВП становить 20%. За цей час у світі на 21% зросла чисельність дослідників та на 23% – кількість наукових публікацій⁴³.

Вагоме збільшення видатків на науку розвинутими країнами світу забезпечує на 80-90% зростання їх ВВП. Світова тенденція полягає в неухильному зростанні наукоємності ВВП (видатки на науку за всіма джерелами у відсотках ВВП), загальноосвітнє значення цього показника збільшилося з 2,1% у 2000р. до 2,4% у 2014р.

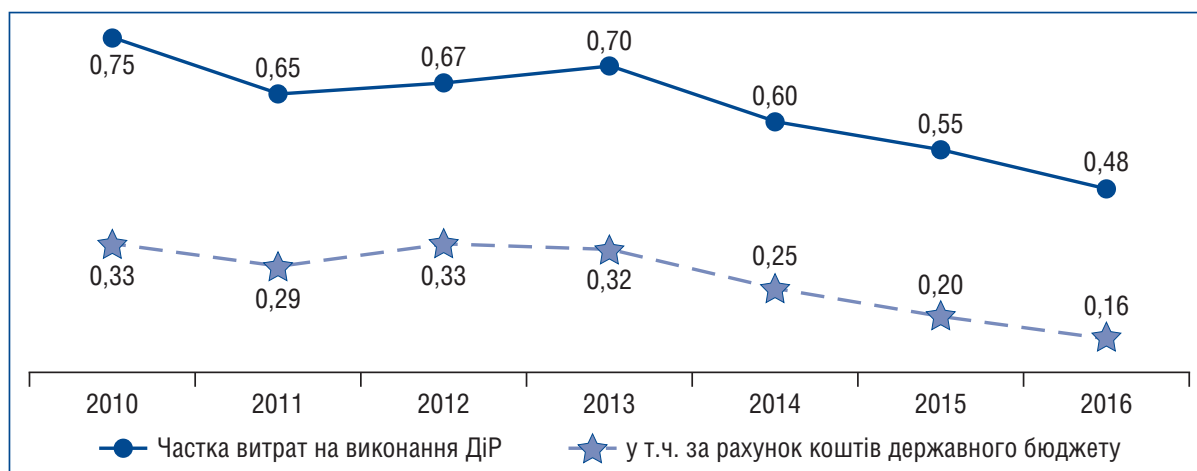
⁴³ UNESCO Science Report: towards 2030. – UNESCO, <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235407e.pdf>.

Витрати на наукові дослідження і розробки в Україні, % ВВП

В Україні за роки незалежності наукоємність ВВП скоротилася у 4 рази, і у 2015р. становила 0,55%, а з урахуванням високого рівня тінізації української економіки реальний показник не перевищує 0,4% ВВП. У 2016р. цей показник був найнижчим та склав 0,48%, у т.ч. за рахунок коштів державного бюджету – 0,16% (2015р. – 0,20%)⁴⁴. Причиною такого становища називають поглиблення стагнації економіки, навіть незважаючи на первинне поліпшення показника упродовж 2012-2013рр.⁴⁵

Наукоємність України, % ВВП

Україна має чи не найнижчі показники витрат на одного науковця не лише серед європейських держав, але й серед африканських, які лише починають науково-технологічний розвиток і ще не накопичили науковий потенціал такого рівня, як в Україні⁴⁶.

⁴⁴ Стан розвитку науки і техніки, результати наукової і науково-технічної діяльності за 2016р. Аналітична довідка. – МОН, 2017р., <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/informacijno-analitichni-materiali>.

⁴⁵ За даними 2015р., наукоємність ВВП країн ЄС-28 у середньому становила 2,03%. Більшою за середню вона була у Швеції – 3,26%, Австрії – 3,07%, Данії – 3,03%, Фінляндії – 2,90%, Німеччині – 2,87%, Бельгії – 2,45%, Франції – 2,23%; меншою – у Кіпрі, Румунії, Латвії та Мальті (від 0,46% до 0,77%).

⁴⁶ UNESCO Science Report: towards 2030.

Українські показники фінансування наукової діяльності відносно ВВП у період до 2014р. відставали від середнього рівня у країнах ЄС майже втричі, а в 2016-2017рр. – вже в 4 рази. Частка державного фінансування науки не перевищувала 0,5% ВВП з 2000р. За останнє десятиліття фінансування науки жодного разу не досягло порогового значення (1,7% ВВП), починаючи з якого можна сподіватися на істотний вплив науки на розвиток економіки⁴⁷. Так, видатки Державного бюджету України на наукові дослідження у 2015р. не перевищували 0,25% ВВП, а у 2016р. скоротилися до рівня нижче 0,2% ВВП. При цьому видатки на наукові дослідження з місцевих бюджетів не здійснюються, а кількість замовлень на наукові розробки від підприємств (спеціальний фонд бюджету) є мізерною. Бюджетні кошти, що спрямовувалися на сферу науки у 2016р., не покривали видатки на заробітну плату та її індексацію, оплату комунальних послуг і спожитих енергоносіїв, утримання та розвиток матеріально-технічної бази навчальних закладів та наукових установ, проведення перспективних наукових досліджень, передусім спрямованих на забезпечення високотехнологічних напрямів, обороноздатності та національної безпеки держави.

Вітчизняними фахівцями з національної безпеки розроблено порогові значення індикатора наукоємності ВВП, які визначають можливості наукової сфери реалізувати свої функції: соціокультурну, пізнавальну, економічну. Якщо частка витрат на науку менша 0,4% ВВП, то наука в країні може виконувати лише соціокультурну функцію. В інтервалі від 0,4% до 0,9% ВВП наука спроможна давати певні наукові результати і здійснювати пізнавальну функцію в суспільстві. І лише за витрат на науку, які перевищують 0,9% ВВП, починає виконуватись її економічна функція⁴⁸.

Законом “Про Державний бюджет України на 2017р.” не було визначено відсоток ВВП, що спрямовується на наукову та науково-технічну діяльність, що не відповідає вимогам ст.48 Закону “Про наукову і науково-технічну діяльність”. Також не передбачалися кошти на підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, що не лише порушує вимоги ст.48 Закону “Про наукову і науково-технічну діяльність”, а й суперечить зобов’язанням, взятим нашою державою під час підписання Угоди про асоціацію (ст.374 та 375)⁴⁹.

За даними Мінфіна, обсяг коштів, що спрямовуються на наукову і науково-технічну діяльність із загального фонду державного бюджету у 2017р., становив 4 816,3 млн. грн., або 0,18% ВВП⁵⁰. У 2018р. планується незначне збільшення обсягів бюджетного фінансування – до 0,25% ВВП. Для порівняння, відповідний

⁴⁷ Згідно зі ст.48 Закону “Про наукову і науково-технічну діяльність” – зобов’язання держави забезпечувати бюджетне фінансування зазначеної сфери в розмірі не менше 1,7% ВВП.

⁴⁸ Качинський А. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень. – НІСД, 2013р., http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kachunckuy_mon-e08dc.pdf.

⁴⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони. Угоду ратифіковано із заявою Законом від 19 вересня 2014р.

⁵⁰ Фінансування науки у центрі уваги профільного комітету Верховної Ради України. Аналітична довідка. – Розширене засідання Комітету ВРУ з питань науки і освіти, 22 лютого 2017р., <http://www.nas.gov.ua/tradeunion/news.pdf>.

середній рівень фінансування сфери ДіР із державного бюджету в країнах ЄС – 2,0% (стратегія “Європа-2020” ЄК поставила завдання довести обсяги фінансування цієї сфери у 2020р. до 3% ВВП⁵¹).

Слід вказати і на вибірковість у фінансуванні головних розпорядників. Так, Національній академії наук України, порівняно з 2016р., збільшено видатки на 30%. Національній академії медичних наук – зменшено на 18%, тоді як Мін’юсту видатки на науку збільшено на 78%, МОН – на 35%, МОЗ – на 43%, Мінагропром – на 41%. При цьому, в абсолютному вимірі Мін’юсту на сферу науки виділено коштів більше, ніж МОЗ, Міненерго, МЕРТ і Мінкультури разом. Таку вибірковість важко пояснити.

25 травня 2017р. на сесії Харківської обласної Ради⁵² було прийнято звернення до Президента, Уряду та Верховної Ради про збільшення витрат на інститути Національної академії медичних наук. У документі зазначається, що у складі НАМН – 36 інститутів фінансуються окремо з державного бюджету. При цьому “Інститути НАМН недоотримали значні кошти на свою діяльність. Додаткова потреба інститутів Академії складає 1600 млн. грн. Фінансування Інституту – 17,7% потреб. Фінансування лікувально-профілактичних потреб установ забезпечено на 30-35%, науки – на рівні 40% потреби. Медики позбавлені надбавок, працюють на 0,75-0,5 ставок”.

Найскладніша ситуація у заробітній платні: наукові співробітники забезпечені на 27%, працівники клініки – на 45%. “Щорічно ми надаємо лікувальну і діагностичну допомогу 50 тис. громадян, понад 5000 пацієнтів отримують стаціонарне лікування. Назріває соціальний конфлікт. І серед пацієнтів, і поміж працівників, яких майже 500 осіб”⁵³.

Як уже згадувалося, це суперечить зобов’язанням України за Угодою про асоціацію, зокрема у ст.374 Угоди проголошено: “Сторони розвивають та посилюють наукове та технологічне співробітництво з метою як наукового розвитку як такого, так і зміцнення свого наукового потенціалу для вирішення національних та глобальних викликів. ...Вреїті-реїт, Сторони розвивають свій науковий потенціал з метою дотримання глобальної відповідальності та зобов’язань у таких сферах, як охорона здоров’я, захист навколишнього середовища, зокрема зміна клімату, та інші глобальні виклики”. У ст.375 цієї Угоди йдеться також про розвиток науково-технологічного потенціалу, залучення України до Європейського дослідницького простору з метою сприяння розвитку конкурентоспроможної економіки та суспільства, яке базується на знаннях.

⁵¹ Europe 2020 strategy. – European Commission, https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework/europe-2020-strategy_en.

⁵² 25 мая состоится пленарное заседание Харьковского областного совета. – Харківська обласна рада, <http://oblrada.kharkov.ua/ru/press-center/news/17249-25-travnnya-vidbudetsya-plenarne-zasidannya-kharkivskoji-oblasnoji-radi>.

⁵³ Дев’ять харківських інститутів Національної академії медичних наук опинилися на межі виживання. – Харківська обласна рада, 15 травня 2017р., <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/press-center/news/17353-dev-yat-kharkivskikh-institutiv-natsionalnoji-akademiji-medichnikh-nauk-na-mezhi-vizhivannya>.

Украї загрозовим є становище вітчизняної академічної науки. Зниження витрат на науку негативно відбивається на показниках інноваційної діяльності в економіці і погіршує її конкурентоспроможність. Експертна спільнота повідомляє, що істотне зниження реального бюджетного фінансування, починаючи з 2014р., вже запустило в дію незворотні процеси, пов'язані з зовнішньою міграцією та працевлаштуванням в інших сферах наукових кадрів, втратою важливих наукових шкіл і напрямів досліджень, погіршенням вікової структури зайнятих у сфері досліджень і розробок⁵⁴.

Наука завжди була виключеною з фактичного переліку пріоритетів держави⁵⁵. З 2003р. спостерігається тенденція до поступового зменшення фінансування науки. Так, якщо у 2003р. цей показник становив 1,35% ВВП, а в 2011р. – 0,79% ВВП і був найнижчим, починаючи з 2000р. Починаючи з 2014р. рівень бюджетної підтримки науки було скорочено в 2,43 рази, та наука поповнила перелік об'єктів бюджетної економії. Обсяги бюджетного фінансування науки 2015-2016рр. характеризуються історичним мінімумом. Хоча у 2017р. частка бюджетних витрат перевищила значення 1998-2003рр., порівняно з 2009р. в абсолютному вимірі фінансування скоротилось на 7,14 млрд. (в 3,27 рази)⁵⁶.

⁵⁴ Богдан Т. Руйнація української науки як наслідок кланово-олігархічного ладу. – ZN.ua, 7 квітня 2018р., https://zn.ua/SCIENCE/razrushenie-ukrainskoj-nauki-kak-sledstvie-klanovo-oligarhicheskogo-stroya-280531_.html.

⁵⁵ Винятком був 2008р., коли було відзначено максимальний обсяг бюджетних асигнувань на науку в сумі 10,29 млрд. грн. (у цінах 2015р.). Воно було збільшено практично в 1,9 разів упродовж 6 років, і це фактично був безпрецедентний обсяг фінансування, та короткий період 2012-2013рр., коли було здійснено спробу відновити докризовий рівень фінансування (на практиці вдалося лише наблизитися до рівня 2009р.).

⁵⁶ Якщо визначати витрати на наукові дослідження в абсолютних показниках, то ситуація для України є гнітючою. Так, Південна Корея спрямує на наукові дослідження близько \$68 млрд., Японія – \$160 млрд., Китай – \$333 млрд., США – \$453 млрд., Україна – \$0,6 млрд. Див.: Расходы на науку по странам. – The World only, <https://theworldonly.org/rashody-na-nauku-po-stranam>.

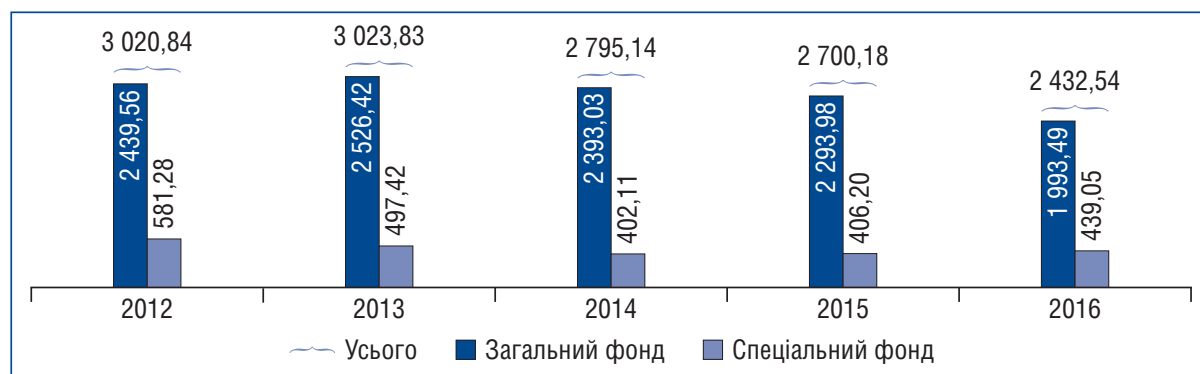
Державний бюджет України є одним з головних джерел фінансового забезпечення науково-технічної діяльності⁵⁷. Проте державне фінансування у науково-дослідницьку діяльність відрізняється від інвестицій комерційними структурами тим, що не передбачає точного часу повернення вкладень. Підприємці не інвестуватимуть у наукові дослідження, які мають тривалий час повернення інвестицій. У цьому полягає важливіша причина, яка обмежує відродження наукового потенціалу країни.

Світова практика свідчить, фінансування фундаментальної науки здійснюється, як правило, за рахунок бюджетних коштів. Так, за даними Національного наукового фонду США та Національного центру статистики науки і техніки США, у 2013р. частка фінансування фундаментальної науки з федерального бюджету США становила 47% (у 2012р. 52,6%), при цьому кошти бізнесу не перевищували 6%⁵⁸.

В Україні питома вага **фундаментальних наукових досліджень** у розподілі за напрямками бюджетного фінансування ДіР упродовж останніх років знижується. Так, у 2013-2015рр. вона складала 57-59%, а у 2016р. – 54,5%⁵⁹.

Показник частки бюджетного фінансування фундаментальних наукових досліджень у відсотках ВВП також має тенденцію до зниження. У 2016р. цей показник становив лише 0,10% (у 2013р. – 0,21%, 2014р. – 0,18%, 2015р. – 0,14%). У 2016р. на фундаментальні наукові дослідження спрямовували кошти 10 головних розпорядників за 11 бюджетними програмами. Обсяг фінансування на вказані цілі склав 2 432,54 млн. грн., що на 10% менше, ніж у 2015р.⁶⁰

Фінансування фундаментальних наукових досліджень в Україні за рахунок загального та спеціального фондів, млн. грн.

⁵⁷ Булкін І. Кризис финансирования научно-технической деятельности в Украине: особенности столичного региона. – Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в європейський науково-інноваційний простір, матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 11-13 вересня 2017р., <https://stepscenter.org.ua/archives/odessa-2017.pdf>.

⁵⁸ Данилишин Б. Українська наука: шанс на відродження. – ZN.ua, 20 травня 2018р., https://zn.ua/SCIENCE/ukrainskaya-nauka-shans-na-vozzrozhdenie-284276_.html.

⁵⁹ Стан розвитку науки і техніки, результати наукової і науково-технічної діяльності за 2016р. Аналітична довідка. – МОН, 2017р., <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nauka/informatsiyno-analitychni/na-sajt-mon-adkmu-11.07.17.pdf>.

⁶⁰ Там само.

**Витрати на фундаментальні наукові дослідження у країнах світу⁶¹,
% ВВП**

Країна	Показник	Країна	Показник
Україна (2016)	0,10	Ізраїль	0,39
Китай	0,10	Сінгапур	0,43
Чілі	0,12	Ісландія	0,43
Мексика	0,15	Японія	0,44
Угорщина	0,22	США	0,48
Польща	0,23	Франція	0,55
Іспанія	0,26	Нідерланди	0,55
Словаччина	0,32	Чехія	0,61
Італія	0,34	Південна Корея	0,73
Естонія	0,37		

Наблизитися до оптимального співвідношення обсягів фінансування основних видів наукової і науково-технічної діяльності за рахунок внутрішнього перерозподілу не вбачається за можливе у зв'язку з вкрай низьким загальним рівнем фінансування наукової сфери в цілому.

Відповідно до бюджету 2018р., на дослідження заплановано майже 8,3 млрд. грн., які будуть розподілені між 28 розпорядниками. Порівняно з 2017р., галузевим академіям, НАН та МОН фінансування буде збільшено. Збільшиться обсяг коштів на дослідження, що проводять ВНЗ (з 621 млн. грн. у 2017р. до 698 млн. грн. у 2018р.), також збільшено внесок за участь у програмі “Горизонт 2020”⁶² (з 208 млн. грн. до 232 млн. грн.). Окремим рядком прописані видатки на дослідження у НТУУ “КПІ” в обсязі 30 млн. грн. Це другий ЗВО, який має окремий рядок на дослідження у Держбюджеті, першим був КНУ ім.Т.Шевченка, якому цього року виділили 108 млн. грн.⁶³ Понад 355 млн. грн. розпорошені між 20 міністерствами та відомствами на оплату прикладних досліджень та наукових експертиз, а також на підготовку аспірантів і докторантів.

На жаль, наразі інструмент державного бюджетування використовується не як спосіб фінансування досягнень суспільного результату, а як сукупність витрат на процеси, які не мають чітко сформульованих цілей, а також не містять механізми моніторингу їх досягнення. І якщо середньостроковий план пріоритетних

⁶¹ *Basic research expenditure as a percentage of GDP.* – OECD, Main Science and Technology Indicators database, February 2017, http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MSTI_PUB.

⁶² У 2015р. Україна стала асоційованим членом Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій “Горизонт 2020”. Це членство надало українським учасникам рівноправний статус з їх європейськими партнерами, а також дало можливість впливу на формування змісту Програми.

“Горизонт 2020” – це найбільша Рамкова програма ЄС з фінансування науки та інновацій із загальним бюджетом близько €80 млрд., розрахована на 2014-2020рр.

⁶³ Бюджет освіти та науки 2018: що прийняв парламент. – <https://cedos.org.ua/uk/articles/biudzheth-osvityta-nauky-2018-shcho-pryiniav-parlament>.

дій Уряду до 2020р. розвиток людського капіталу розглядає в якості головного результату ефективної роботи Уряду, то в бюджетному процесі розвиток людського капіталу пріоритетом не є. Однією із самих помітних змін останніми роками стало зменшення бюджетних витрат на людський капітал та інфраструктуру, що призвело до погіршення якості життя українських громадян.

У деяких країнах інвестування у невиробничу сферу, в т.ч. в освіту та фундаментальну науку, вважають додатковим навантаженням на економіку. І саме тому в більшості країн на цю сферу спрямовують незначну частину ВВП. Проте дослідження економічного розвитку різних країн світу дозволяє дійти висновку, що країни, в яких до сфери освіти і фундаментальної науки спрямовується більше коштів та забезпечується їх ефективне використання, прискорено розвиваються та досягають економічного зростання.

Висновки

Україна катастрофічно втрачає значну частину людського капіталу в науково-технічній сфері. Життєво необхідна наукова реформа так і не була здійснена. І українська наука продовжує “розвиватися” за згубним інерційним сценарієм.

Перешкодою для розвитку людського капіталу в його науково-технічному вимірі є криза науки тривалістю в десятиліття. Суттєве зменшення людських ресурсів, зайнятих у сфері науки, відбулося насамперед серед високопрофесійних, затребуваних і конкурентоспроможних фахівців, які успішно працюють наразі в наукових організаціях інших країн. Також істотного скорочення зазнали фахівці найбільш продуктивних вікових груп. Процес скорочення людських ресурсів у сфері дослідження та розробок не аналізується державою і, відповідно, не вживаються заходи з припинення цього процесу.

Усупереч розхожій думці, криза науки не є простим наслідком її недофінансування. Фінансові аспекти кризи, за всієї їх важливості, є лише елементом системної кризи і самі обумовлені більш глибокими причинами.

Криза науки в Україні є кризою її соціально значущих функцій, інституцій і ціннісних підстав. Українська наука втратила соціально значущі функції у власному суспільстві і, як наслідок, випала із системи обміну діяльністю з іншими сферами життєдіяльності суспільства. Інституції науки виявилися непристосованими до ринкового конкурентного середовища і в цілому не адекватні сучасним реаліям.

У зв'язку з цим постає термінова необхідність формування системи моніторингу кадрових змін у сфері досліджень і розробок, відстежування та контроль балансу скорочення і поповнення людських ресурсів, а також зміни їх структури. Це дозволить не тільки усвідомити, що реально відбувається з людським капіталом у науковій сфері, але й коригувати науково-технічну та інноваційну політику на різних її рівнях і в різних її аспектах. Україна потребує формування нової культурної традиції, в рамках якої людина є безперечною цінністю.

5. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ

Заходи держави, що сприяють формуванню людського капіталу, традиційно розглядають у контексті соціальної політики. Тривала пауза в економічному зростанні¹ вже спровокувала низку суттєвих негативних соціальних наслідків, у т.ч. помітне збільшення частки бідного населення. Кінцева мета реформ – створення конкурентної ринкової економіки та розбудова демократичного суспільства – не досягнута. Можливості зовнішньої допомоги вичерпані практично повністю. Звідси виникає логічне запитання, соціальна політика в умовах рецесії це ефективно використання потенціалу чи повернення до виживання?

В Україні ще з 1990-х років склався досить обмежений погляд на соціальну політику як на систему заходів допомоги вразливим групам населення, хоча з таким розумінням не погодилися дослідники².

Ми підтримуємо більш широкий підхід до розуміння соціальної політики. Так, соціальна політика пов'язана, перш за все, із типом суспільства, його соціокультурною системою і має розглядатись як одна з інтегральних характеристик суспільства, а не лише як комплекс заходів для соціального захисту вразливих категорій населення.

Наразі в Україні відбувається спроба відмови від ідеї “соціальної держави” і перш за все – через обмеженість економічних ресурсів. Маємо визнати, що “соціальною державою” Україну можна було вважати лише формально, оскільки існує ярко виражене протиріччя між цілями, що декларуються, та реальними цілями соціальної політики.

Розглядаючи українську соціальну політику саме з цих позицій, виникає питання: чи існує суспільний запит на реалізацію саме такої моделі розвитку країни?

¹ НБУ погіршив прогноз темпів зростання економіки України на 2019р. з 2,9% до 2,5% через вичерпання ефектів підвищення соціальних стандартів, а також стриманість фіскальної політики, яка зумовлюватиметься необхідністю погашення значних обсягів державного боргу. Основним чинником економічного зростання у середньостроковому періоді НБУ називає приватне споживання, додатковим стимулом для якого є і будуть перекази з-за кордону, що зростають через посилення трудової міграції. Див.: Національний банк погіршив прогноз темпів зростання економіки України на 2019 рік з 2,9% до 2,5%. – Укрінформ, 12 липня 2018р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2497539-nbu-pogirshiv-prognoz-zrostanna-vvp-u-nastupnomu-roci.html>.

² Кочемировська О., Пищуліна О. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні. Аналітична доповідь. – НІСД, 2012р., http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Sots_zahust-c0056.pdf.

Результативна соціальна політика визначає темпи, характер та ефективність економічних процесів, позитивний розвиток політичних відносин та є надійним стабілізатором суспільного розвитку, якого наразі гостро потребує Україна.

Сучасний рівень добробуту українських громадян в умовах глибокого економічного падіння свідчить про те, що на новий етап розвитку Україна виходить з іншим рівнем соціальних інвестицій та з іншим запасом потужності. Шанси переходу до соціальної політики, яка спираючись на якість людського капіталу, стане драйвером соціально-економічного розвитку, знижуються. Проблема полягає в тому, що Україна опинилася в ситуації **економіки виживання**, в яку примусово включено освічених громадян, чий людський та культурний капітал міг би знайти застосування в іншому секторі – **економіці розвитку**. Саме цей сектор визначає майбутнє країни, її просування у напрямі ринкової інформаційної економіки. Проте база для вирішення стратегічного завдання розвитку знаходиться у кризовому стані.

5.1. Видатки соціального спрямування

На межі людського капіталу та розвитку соціальної сфери знаходяться державні видатки соціального спрямування. Джерелом інвестицій на розвиток людського капіталу є родина, роботодавець і держава. Для досягнення економічного зростання та добробуту громадян, а також для цілей формування якісного людського капіталу держава діє через свій основний інструмент – державний бюджет.

Видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення населення посідають значне місце у видатках бюджету, при тому, що не встановлено стабільних структурних економічних пропорцій, і сфера фінансування соціальних видатків є найбільш нерегульованою. При цьому витрати на соціальний захист населення залежать від розвитку економіки. Головна відмінність українських соціальних стандартів від їх європейських аналогів у тому, що в Україні ці величини часто збільшуються, виходячи суто з політичних міркувань, без урахування економічної динаміки та реальних можливостей економіки.

До 2013р. видатки на соціальний захист мали тенденцію до сталого зростання. Урядові рішення 2014р. скоротили видатки на соціальну сферу, зокрема, на підтримку та розвиток об'єктів соціальної, культурної та побутової інфраструктури. Скорочення державних видатків на соціальну сферу було передбачено Меморандумом про економічну і фінансову політику³. Соціальні програми були урізані на 4,6 млрд. грн. (близько \$420 млн.), а витрати на оборону і безпеку збільшено на 8 млрд. грн. (близько \$750 млн.), урізано і фінансування освіти та охорони здоров'я⁴.

³ Сайт Мінфіна, http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=399100&cat_id=54623.

⁴ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 15 липня 2014р. (неофіційний переклад). – Управління Верховного комісара ООН з прав людини, 2014р., http://www.un.org.ua/images/stories/UKR_OHCHR_Report_15_July_FINAL.pdf.

В економічному контексті зменшення державного споживання є помилковим і шкідливим, воно призводить до скорочення внутрішнього попиту, а отже – падіння внутрішнього виробництва та зниження темпів економічного зростання (у найгіршому випадку – до скорочення ВВП). Така політика негативно впливає на життя українців, збільшує нерівність у доступі до освітніх, медичних і соціальних послуг, посилює соціальне відторгнення жителів багатих територій (перш за все, сільських). На це ж звертали увагу й експерти Світового банку, підкреслюючи необхідність збереження соціального спрямування бюджетних витрат⁷. Зневага до соціальної складової розвитку, відсутність відповідних пріоритетів, довільне скорочення видатків на соціальну сферу призводить до стрімкого зниження рівня життя, насамперед, найменш забезпечених категорій українців та може стати підставою соціальних заворушень.

Розпочата тенденція скорочення соціальних видатків продовжувалась і у 2018р. У 2017р. частка видатків соціального спрямування, порівняно з 2016р., зменшувалась у бюджетах усіх рівнів. Відповідно до бюджетної децентралізації у 2017р. сталось уповільнення темпів зростання видатків зведеного та державного бюджетів та зростання видатків місцевих бюджетів на 21,1 відсотковий пункт (в.п.).

⁵ Розрахунки авторів.

⁶ Бюджетний моніторинг. – https://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_iv_2016_monitoring_ukr_0.pdf.

⁷ Сколотяний Ю. Віце-президент Світового банку Лора Так: “Україні не можна знижувати темпів запровадження реформ”. – Дзеркало тижня, 26 вересня 2014р., <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/vice-prezident-svitovogo-banku-lora-tak-ukrayini-ne-mozhna-znizhuvati-tempiv-zaprovdzhennya-reform-.html>.

Так, у 2017р. видатки державного бюджету на соціальний захист і соціальне забезпечення знизилися, порівняно з 2016р., з 32,6% до 25,8%. Таке зниження пояснюється тим, що частину фінансування соціальних функцій органів державної влади було передано на місцевий рівень⁸, на якому було витрачено 73,0 млрд. грн., що майже в 2,5 рази більше, ніж у I півріччі 2014р. Внаслідок бюджетної децентралізації видатки на охорону здоров'я знизилися з 2,7% до 1,8%.

Згідно з дослідженням бюджетного моніторингу⁹, у 2017р. видатки соціального спрямування (охорона здоров'я, освіта, духовний та фізичний розвиток, соціальний захист і соціальне забезпечення) зведеного бюджету було зменшено на 0,9 в.п., порівняно з 2016р. Зменшення частки видатків соціального спрямування пов'язано зі значним скороченням обсягів видатків на соціальний захист пенсіонерів на 14,5% (15,4 млрд. грн.).

Водночас зросли видатки на загальнодержавні функції з 21,7% до 28,2%, що пояснюється збільшенням розмірів мінімальної заробітної плати, окладів державних службовців, мінімального прожиткового мінімуму тощо.

Соціальні видатки державного бюджету в номінальному вигляді зростали з 44,3 млрд. грн. (2014р.) до 61,7 млрд. грн. (2017р.), видатки з місцевих бюджетів – з 28,1 млрд. до 69,1 млрд. грн. Проте головним чинником збільшення соціальних видатків бюджетів усіх рівнів є інфляційний фактор, тобто зростання індексу інфляції. Так, наприклад, найбільший ріст індексу інфляції відбувся у 2015р. (143,3%), порівняно з 2014р. (124,9%) , що і стало однією із причин збільшення темпів зростання видатків з державного бюджету¹⁰.

Видатки соціального спрямування у структурі видатків зведеного, державного та місцевих бюджетів 2012-2017рр., %

Темпи зростання видатків зведеного та державного бюджетів уповільнилися за рахунок зменшення видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення.

⁸ У 2017р. значний вплив на видаткову діяльність органів влади справила запроваджена реформа міжбюджетних відносин, метою якої є збільшення ролі місцевих бюджетів у забезпеченні життєдіяльності населення. Див.: Закон "Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин" від 28 грудня 2014р.

⁹ Бюджетний моніторинг. Аналіз виконання бюджету за січень-вересень 2017р. – Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень, http://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_iii_2017_monitoring_ukr.pdf.

¹⁰ Див.: Сводная таблица индексов потребительских цен за последние годы. – Мінфін, <http://index.minfin.com.ua/index/infl>.

Окремі видатки державного бюджету за функціональною класифікацією ¹¹													
	2015			2016			2017 ¹²				2018 (на 01.08.2018р.)		
	План, млн. грн.	Факт, млн. грн.	%	План, млн. грн.	Факт, млн. грн.	%	План, млн. грн.	Факт, млн. грн.	Темп приросту 2016р., %	%	План, млн. грн.	%	
Оборона	53 255,4	52 005,2	9,1	61 764,8	59 348,9	8,5	76 945,7	74 346,2	125,3	7,9	44 512,6	8,46	
Безпека та судова влада	54 408,8	54 643,4	9,4	65 764,8	71 671,1	9,6	86 795,5	87 845,0	122,6	9,9	57 402,4	10,91	
Охорона навколишнього середовища	4 240,6	4 053,0	0,6	4 172,4	4 771,6	0,5	4 491,0	4 739,9	99,3	0,56	1 798,9	0,34	
ЖКГ	43,0	21,5	0,0	38,7	12,5	0,0	38,8	16,9	135,4	0,0	9,6	0,00	
Охорона здоров'я	12 331,7	11 450,4	1,9	12 525,4	12 456,3	1,2	16 794,9	16 729,1	134,2	1,99	7 135,2	1,36	
Фізичний і духовний розвиток	7 506,4	6 619,2	1,1	4 987,0	4 958,9	0,7	8 217,1	7 898,1	159,3	0,94	4 101,4	0,78	
Освіта	32 255,1	30 185,7	5,2	36 467,9	34 825,4	5,3	43 307,6	41 140,2	118,6	4,9	24 817,9	4,72	
Соціальний захист і соціальне забезпечення	90 948,0	103 700,9	17,9	154 954,0	151 965,5	22,19	152 706,5	144 478,3	95,1	17,2	89 124,6	16,93	
У т.ч. соціальний захист пенсіонерів	80 811,6	94 811,6	16,4	145 404,3	142 586,2	22,82	141 978,9	133 458,6	97,2	15,9	83 411,0	15,85	
Економічна діяльність	43 008,9	37 135,4	6,4	38 072,8	31 412,3	4,6	50 112,6	47 000,1	149,6	5,6	24 637,7	4,46	

¹¹ Див.: Видатки держбюджету України. – Мінфін, <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense>; Звітність про виконання бюджетів. – Держказначейство, <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/index>.

¹² Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2017 рік. – Урядовий кур'єр, 27 лютого 2018р., https://ukrainer.gov.ua/uk/articles/informatsiya-ministerstva-finansiv-ukrayini-27_02.

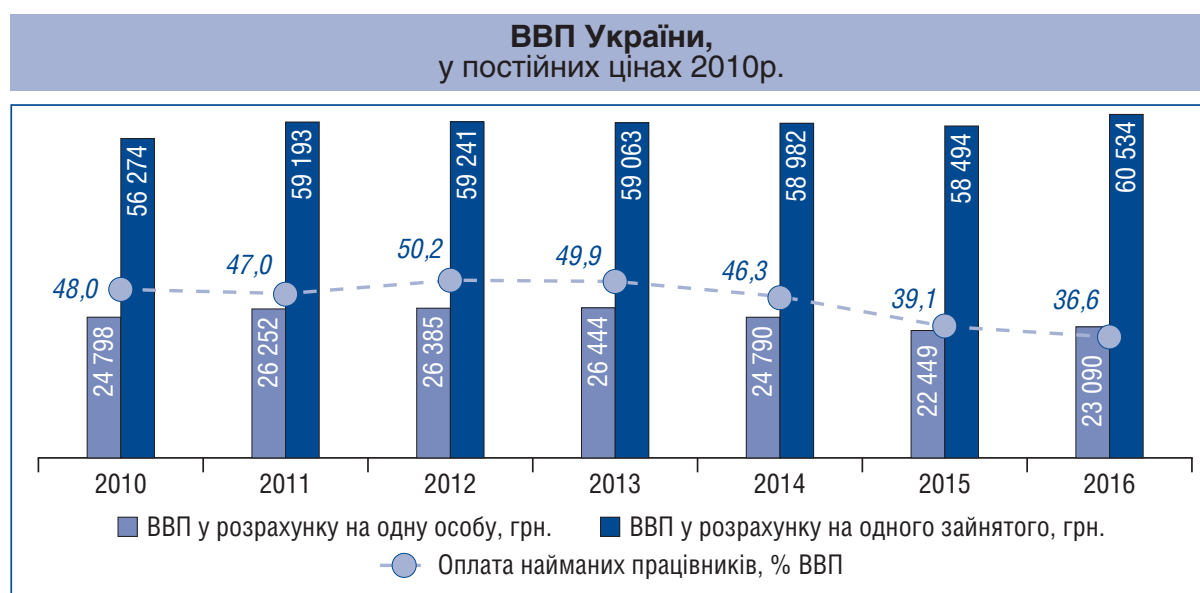
5.2. Доходи та заробітна плата як фактор розвитку людського капіталу

Доходи населення і заробітна плата поряд з характеристиками освіти і стану здоров'я населення визначають тріаду головних індикаторів людського розвитку. Високий статус доходів у загальній системі характеристик людського капіталу визначено тим, що вони є важливішою ціновою мірою якості людського капіталу, визначають споживчий попит і можливості сектору домогосподарств у співфінансуванні соціальних послуг і формуванні інвестиційних ресурсів.

Серед головних соціально-економічних викликів та стримуючих факторів, що постали наразі перед Україною та потребують оперативного вирішення, є низький рівень доходів та низька купівельна спроможність населення.

Частка оплати праці в національному доході. Для підвищення сталості будь-якої країни заробітну плату необхідно розглядати як інвестиції у працівника. Частка оплати праці в національному доході є одним з найважливіших показників добробуту населення, оскільки її розмір свідчить про максимізацію або мінімізацію споживання населення та є критерієм соціального інвестування країни. У макроекономічному розрізі частки заробітної плати в національному доході є показником рентабельності праці в країні.

Про недооцінку найбільшого багатства нації – людського капіталу України свідчить **зменшення частки оплати праці найманих працівників у ВВП**: у 2002р. – 44%; 2005р. – 47,4%; 2010р. – 48%; 2015р. – 39,1%; 2016р. – 36,6%¹³ (діаграма “ВВП України”). У період трансформації економіки зниження частки оплати праці у % ВВП є не випадковим. Так, низька частка оплати праці безпосередньо впливає на продуктивність праці та в цілому на ефективність економіки, а також на споживчий та інвестиційний попит, і може свідчити про неконкурентоспроможність українського людського капіталу (таблиця “Структура ВВП України за кінцевим використанням”, с.192).

¹³ Національні рахунки України за 2016 рік. Статистичний збірник.

Хоча на думку багатьох економістів, більш низька оплата праці найманих працівників у ВВП ще не є цілком негативною тенденцією. Так, факт зниження частки оплати праці пояснюють збільшенням частки, що спрямовується на накопичення. Проте в Україні виникає парадоксальна ситуація, коли наслідком зростання ВВП залишається низький рівень споживання більшості населення, і одночасно має місце низький рівень валового нагромадження¹⁴.

Структура ВВП України за кінцевим використанням

	Номинальний ВВП за рік, млн. грн.	Споживчі витрати, млн. грн.	% ВВП	Валове нагромадження, млн. грн.	% ВВП
2005	441 452	337 879	76,5	99 876	22,6
2006	544 153	424 060	77,9	134 740	24,8
2007	720 731	558 581	77,5	203 318	28,2
2008	948 056	758 902	80,0	264 883	27,9
2009	913 345	772 826	84,6	155 815	17,1
2010	1 082 569	914 230	84,5	199 918	18,5
2011	1 316 600	1 105 201	83,9	282 474	21,5
2012	1 408 889	1 269 601	90,1	257 335	18,3
2013	1 454 931	1 350 220	92,8	228 474	15,7
2014	1 566 728	1 409 772	90,0	220 968	14,1
2015	1 979 458	1 715 636	86,7	303 297	15,3
2016	2 383 182	2 018 854	84,7	512 830	21,5
2017	2 982 920	2 552 525	85,6	618 914	20,7

Зростання валового нагромадження основного капіталу, яке перевищило 20%, стало головним позитивним сюрпризом у 2016р., оскільки воно стосувалося переважно збільшення інвестицій у виробниче обладнання та устаткування, що вказувало на покращення інвестиційних настроїв. Таке поживлення пояснюється кращими, ніж очікувалося, показниками сільського господарства та інвестиційної активності (НБУ зазначає, що у IV кварталі 2016р. рушієм прискорення економічного зростання стало сільське господарство)¹⁵.

Також у 2015-2016рр. Національним банком було підвищено нормативи капіталу для банків і материнських структур, завдяки чому європейські та російські банки спрямували до українських “дочок” додаткові грошові кошти. Загалом в Україну було заведено близько \$3 млрд. Проте можливості зростання показника інвестицій за рахунок надходження обов’язкових коштів у банківській

¹⁴ Валове нагромадження основного капіталу – це приріст нефінансових активів, які протягом тривалого часу використовуються у процесі виробництва. До його складу належить приріст виробленого основного капіталу, поліпшення існуючого основного капіталу і невироблених активів, витрати, пов’язані з передачею прав власності на невироблені активи. Валове нагромадження основного капіталу розраховується в розрізі видів нефінансових активів.

Валове нагромадження – це та величина, яка інвестується в реальний капітал. Тому друга назва валового нагромадження – *капіталоутворюючі інвестиції*.

¹⁵ Інфляційний звіт НБУ, 2017р.

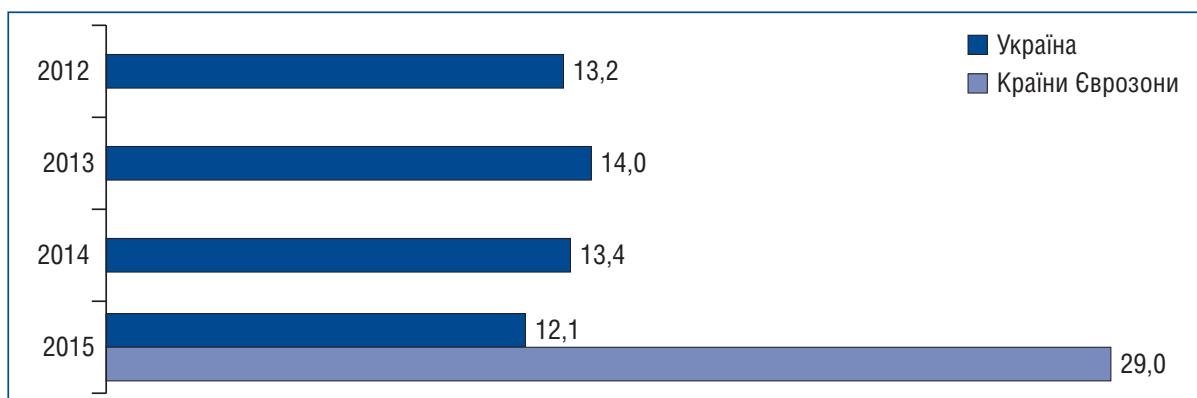
сфері вичерпано. Тому у 2017р. надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україні зафіксовано на самому низькому рівні, починаючи з 2010р. – загалом \$650 млн. інвестицій на рік (не враховуючи інвестицій з Кіпру, з якого у 2017р. зайшло близько 40% інвестицій¹⁶), що позначилося на зниженні відсотка валового нагромадження у ВВП у 2017р.

Частка витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво. За даними Держстату, у 2006-2017рр. доля витрат на оплату праці у структурі операційних витрат з реалізованої продукції складала 4-5%, а у країнах Західної Європи вона сягає 45%. Така низька частка витрат на оплату праці свідчить про можливість значного підвищення зарплати працівникам без суттєвого зростання ціни продукції.

Крім того, в Україні суттєво викривлена структура цін на фактори виробництва. За європейських цін на сировину, енергоносії та засоби виробництва вартість праці (заробітна плата) в Україні суттєво занижена. Це означає фактичне репресування людського капіталу в Україні, яке спричиняє масову еміграцію, системну депопуляцію, деградацію соціального капіталу та, як наслідок, підрив суверенної демократії в Україні.

За даними Держкомстату України, частка витрат на оплату праці у структурі витрат українських підприємств на виробництво продукції скоротилась з 14% у 2013р. до 12,1% у 2015р. (без урахування бюджетних установ і банків). Водночас у промисловості цей показник є ще нижчим – 9,3%, а в сільському господарстві – 7,7%. За оцінками експертів, середній показник частки оплати праці в собівартості продукції в країнах Єврозони становить 29%, а у найрозвинутіших країнах близько 35%¹⁷.

Частка витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво, %

¹⁶ Привабливість офшорів для українських олігархів викликана не лише прагненням економії на оподаткуванні, але й обережністю. Раніше виведений, а потім інвестований під виглядом іноземного капіталу автоматично отримує більш надійний юридичний захист.

¹⁷ Сазонець О. Наукові підходи до виявлення тенденцій оплати праці в Україні і країнах світу. – Актуальні проблеми економіки, №9(159), 2014р.

Слід нагадати, що у 2008р. здійснювалися спроби законодавчого врегулювання мінімального розміру частки витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво. Проте за висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради, частка витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво не є предметом законодавчого регулювання, оскільки фактичні пропорції складаються за підсумками діяльності підприємства відповідно до існуючої структури та вартості основних факторів виробництва: основних фондів, сировини, матеріалів та праці, і є залежними від видів виробництва та існуючих технологій¹⁸. Таким чином, розмір частки витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво буде більшим у тих галузях, де більше ручної праці, а високий розмір цієї частки у ВВП економічно розвинутих країн світу пояснюється, зокрема, значним розвитком сфери послуг, яка має високу долю затрат живої праці.

Розмір частки витрат на оплату праці залежить від видів виробництва та існуючих технологій. Так, наприклад, у структурі операційних витрат з реалізованої продукції витрати на оплату праці становили в добувній промисловості України 21,6%, легкій промисловості – 22,1%, машинобудуванні – 12,4%, а у промисловості з виробництва коксу та продуктів нафтопереробки – лише 2,2%.

Штучне збільшення частки заробітної плати в загальних витратах на виробництво продукції призведе до збільшення загальних витрат і, як наслідок, до збільшення ціни виробництва, що знизить конкурентоспроможність продукції.

Єдиним реальним ринковим економічно обґрунтованим шляхом підвищення розміру заробітної плати має бути збільшення попиту на робочу силу на вітчизняному ринку праці за рахунок розвитку вітчизняного виробництва, що передбачає створення відповідних, зокрема законодавчих умов розвитку підприємницької та інвестиційної діяльності.

Як свідчить зарубіжний досвід, головними чинниками, що впливають як на випуск продукції, так і на рівень оплати праці найманих працівників, є фінансово-економічний стан підприємства, фаза його стратегічного розвитку, рівень конкурентоспроможності продукції.

У контексті розвитку соціальної сфери ключовим для людського капіталу є підвищення заробітної плати, і насамперед – мінімальної. Відповідно до Закону “Про Державний бюджет на 2018р.”, з січня 2018р. мінімальна зарплата (МЗП) становить 3 723 грн. У прикінцевих положеннях Державного бюджету-2018 прописано, що Уряд на основі моніторингу виконання Держбюджету за підсумками I кварталу 2018р. має розглянути питання про можливість підвищення розміру МЗП з визначенням його на рівні 4 200 грн. на місяць з II кварталу 2018р.¹⁹

¹⁸ Висновок на проект Закону України “Про внесення змін до деяких законів України” (щодо встановлення мінімальної частки заробітної плати у структурі собівартості продукції) (реєстр. №3254 від 3 жовтня 2008р.), w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=33504&pf35401.

¹⁹ Йдеться про можливість, а не затверджене рішення. Проте деякі експерти прогнозували у II половині 2018р. (у передвибірчий період) дострокове підвищення МЗП навіть до 5 000 грн., що потягне подальше зростання вартості робочої сили.

Не дивлячись на той факт, що за даними Держстату, чисельність тих, хто отримує зарплату менше мінімальної, знизилася майже у 5 разів (тобто менше 500 тис. осіб). Зростання МЗП незначним чином призводить до збільшення реальних доходів працюючих. Слід констатувати, що, з точки зору впливу на економіку, підвищення МЗП в Україні не має т.зв. “класичних” економічних наслідків (зростання безробіття²⁰, інфляція, дефляція), на що вказує попереднє двократне збільшення МЗП у 2017р. (показник МЗП застосовується скоріше як фактор політичного впливу). Проте негативний вплив²¹ підвищення МЗП на економіку в теперішніх умовах України пов’язаний з тим, що більшу частину підвищеної МЗП забезпечує бізнес. Головні негативні наслідки мають прояв у збільшенні додаткових податкових платежів, що приводить до зменшення обігових коштів.

За даними Держстату, в Україні 47% фонду оплати праці формується в секторі промислового виробництва, 15% – транспорту, 16% – торгівлі, 8% – у сільському господарстві. Таким чином зростання МЗП призводить до скорочення обігових коштів саме в сегменті промисловості, що посилює деіндустріалізацію країни. Збільшення МЗП сприятиме не легалізації бізнесу та зарплат, на що сподівається Уряд, а навпаки, спровокує посилення тінізації. А враховуючи збільшення чисельності анонсованих Урядом перевірок та збільшення штрафів тінізація дедалі посилюватиметься²².

Водночас навіть після двократного підвищення, рівень МЗП українців залишається набагато нижчим не лише за європейські країни, аде й навіть за найближчих країн-сусідів.

Більше того, підвищення мінімальної заробітної плати не потягло за собою підвищення тарифної ставки працівника першого тарифного розряду. Збільшення в заробітній платі здебільшого відчули працівники некваліфікованої праці. Для обрахунку заробітної плати працівників бюджетної сфери використовується тарифна система оплати праці, основою для побудови якої використовується прожитковий мінімум для працездатних осіб на 1 січня календарного року. Нагадаємо, що до кінця 2016р. посадові оклади (тарифні ставки) розраховувалися, виходячи з розміру посадового окладу (тарифної ставки) працівника 1 тарифного розряду єдиної тарифної сітки (ЄТС), встановленого в розмірі мінімальної заробітної плати²³. Проте з 1 січня 2017р. Законом “Про внесення

²⁰ Наприклад, збільшення МЗП на 10% призводить до збільшення безробіття на 1%, а збільшення безробіття – до зниження платоспроможного попиту.

²¹ Хоча для бюджету зростання мінімальної зарплати – це перш за все зростання доходів унаслідок збільшення бази оподаткування. Збільшення обсягів надходжень від єдиного соціального внеску наповнює Пенсійний фонд та інші фонди соцстрахування. Прибутковий податок (ПДФО) – відіграє важливу роль у децентралізаційному факторі, оскільки 60% ПДФО спрямовується до місцевих бюджетів.

²² За підрахунками Мінекономрозвитку, в січні-квітні 2017р. рівень тіньової економіки щодо ВВП склав 37%. Див.: Тенденції тіньової економіки. – МЕРТ, <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.

МВФ оцінює рівень тіньової економіки України в 44,8% ВВП. Див.: Leandro M., Schneider F. *Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?* – International Monetary Fund, Working Paper, No.18, 2017, <http://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583>.

²³ Ст.6 Закону “Про оплату праці”.

змін до деяких законодавчих актів України” (від 6 грудня 2016р.) були внесені зміни до законодавства і основою для побудови тарифної системи оплати праці був встановлений прожитковий мінімум для працездатних осіб. Так, з 1 січня 2017р. розмір посадового окладу працівника 1 тарифного розряду ЄТС дорівнював 1 600 грн., а на кінець року – 1 762 грн., хоча мав би бути 3 200 грн., якби напередодні підвищення мінімальної заробітної плати не була змінена основа розрахунку заробітної плати для працівників, для яких використовується тарифна система оплати праці.

У результаті маємо соціальну загрозу, яка проявляється у зрівнянні оплати праці працівників на підприємствах бюджетної сфери, незалежно від їх кваліфікації та складності самої праці²⁴.

Розміри посадових окладів за тарифними розрядами ЄТС

Розряд	Тарифний коефіцієнт	Посадовий оклад, грн.		
		2018р.	2019р.	2020р.
1	1,00	1 762	1 921	2 073
2	1,09	1 921	2 094	2 260
3	1,18	2 079	2 267	2 446
4	1,27	2 238	2 440	2 633
5	1,36	2 396	2 613	2 819
6	1,45	2 555	2 785	3 006
7	1,54	2 713	2 958	3 192
8	1,64	2 890	3 150	3 400
9	1,73	3 048	3 323	3 686
10	1,82	3 207	3 396	3 773
11	1,97	3 471	3 784	4 084
12	2,12	3 733	4 073	4 395
13	2,27	4 000	4 361	4 706
14	2,42	4 264	4 649	5 017
15	2,58	4 546	4 956	5 348
16	2,79	4 916	5 360	5 784
17	3,00	5 286	5 763	6 219
18	3,31	5 656	6 166	6 654
19	3,42	6 026	6 570	7 090
20	3,64	6 414	6 992	7 546
21	3,85	6 784	7 396	7 981
22	4,06	7 154	7 799	8 416
23	4,27	7 524	8 203	8 852
24	4,36	7 682	8 376	9 038
25	4,51	7 947	8 664	9 349

²⁴ Так, наприклад, у лікарнях праця некваліфікованих працівників (санітари) та лікарів почали оплачуватися практично однаково.

Мінімальна заробітна плата у країнах ЄС²⁵ та США

Станом на 1 липня 2018р., 22 із 28 країн-членів ЄС мають встановлену мінімальну зарплату. Немає фіксованої мінімальної зарплати у Данії, Італії, Кіпрі, Австрії, Фінляндії та Швеції.

Дев'ять держав-членів на сході ЄС, які мають мінімальну зарплату €400-500 на місяць: Литва (€400), Румунія (€408), Латвія (€430), Угорщина (€445), Хорватія (€462), Чехія (€478), Словаччина (€480), Естонія (€500) та Польща (€503).

Серед п'яти країн-членів ЄС на півдні, найбільша мінімальна зарплата в Іспанії – €859. У Португалії – €677, Греції – €684, Мальті – €748, Словенії – €843.

У країнах на заході та півночі ЄС мінімальна зарплата перевищувала €1 400 на місяць: у Великій Британії – €1 401, Німеччині та Франції – €1 498, Бельгії – €1 563, Нідерландах – €1 578, Ірландії – €1 614, Люксембурзі – €1 998.

Мінімальна зарплата в США (станом на 1 січня 2018р.) складала €1 048 на місяць.

5.3. Соціальні стандарти

Прожитковий мінімум. Підвищення соціальних стандартів здійснюються Урядом під гаслами реформування. Проте суть “реформування” зведено до підвищення мінімальної заробітної плати на фоні фактичної заморозки прожиткового мінімуму²⁶ (прожитковий мінімум зростає пропорційно інфляції, але не випереджає її). Наприклад, формування розмірів прожиткового мінімуму на 2017р. відбувалося з урахуванням прогнозного індексу споживчих цін (грудень до грудня попереднього року) на рівні 108,1%. Проте, вже у травні 2017р. Кабінет Міністрів погіршив прогноз інфляції у поточному році до рівня 111,2% (тобто +3,1%)²⁷. За даними Держстату України, станом на 1 жовтня 2017р., ціни на споживчому ринку зросли від початку року вже на 10,2%. Проте відповідного перерахунку прожиткового мінімуму у 2017р. проведено не було і змін до Закону “Про Державний бюджет України на 2017р.” не внесено, що свідчить про використання під час розрахунку прожиткового мінімуму на 2018р. завідомо заниженого показника базового державного соціального стандарту, що не враховує навіть поточний ріст цін на споживчі товари і послуги.

Так, Мінсоцполітики повідомляє²⁸, що **фактичний розмір прожиткового мінімуму в цінах червня 2018р.** у розрахунку на місяць на одну особу становив:

- з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб та військового збору – **3 818 грн.** (без урахування платежів – 3 327 грн.);

²⁵ Minimum wages in the EU Member States ranged from EUR 261 to EUR 1 999 per month in July 2018. – Minimum wage statistics, Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics (<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>).

²⁶ Відповідно до Закону “Про прожитковий мінімум”, під “прожитковим мінімумом” розуміють вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

²⁷ Постанова “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 1 липня 2016р. №399” №385 від 31 травня 2017р.

²⁸ Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за червень 2018р. – Мінсоцполітики, 19 липня 2018р., <https://www.msp.gov.ua/news/15627.html>.

- для дітей віком до 6 років – 3 142 грн.;
- для дітей віком від 6 до 18 років – 3 842 грн.;
- для **працездатних осіб з урахуванням суми обов'язкових платежів відповідно до чинного законодавства – 4 293 грн.** (без урахування платежів – 3 455 грн.);
- для осіб, які втратили працездатність – 2 796 грн.

Таким чином, законодавчо встановлений **на червень 2018р. (1 700 грн.) прожитковий мінімум занижено** у 2,25 рази, порівняно з його фактичним розміром, або на 2 118 грн., а для **працездатної особи (1 762 грн.) – у 2,44 рази, або на 2 531 грн.**

Отже, як неодноразово наголошувалося, поданий Урядом розмір прожиткового мінімуму хоч і підвищується, але є значно нижчим від фактичного прожиткового мінімуму і не відображає реальної вартісної величини споживчого кошику, обрахованої за фактичними споживчими цінами.

Окремо слід наголосити, що незважаючи на ратифікацію у 2015р. Конвенції МОП про основні цілі та норми соціальної політики №117, за якою Україна, встановлюючи прожитковий мінімум, зобов'язана брати до уваги такі потреби населення, як забезпечення житлом, медичним обслуговуванням та освітою. На сьогоднішній день ці витрати у прожитковому мінімумі так і не враховано в повному обсязі (послуг з медичного обслуговування і освіти немає зовсім).

Більшість соціальних стандартів в Україні залежать від величини прожиткового мінімуму. Чинним законодавством передбачено, що розміри мінімальної зарплати та мінімальної пенсії за віком, розміри соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат встановлюються, залежно від величини прожиткового мінімуму. Це впливає із ст.46 Конституції України, яка передбачає, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Проте всупереч Конституції та іншим законам²⁹ для оцінки вартості життя, а також для обчислення розміру деяких видів допомог, крім прожиткового мінімуму, досі використовується такий стандарт, як **гарантований рівень забезпечення прожиткового мінімуму** (запроваджувався як тимчасовий у 2001р.)³⁰, який є набагато меншим за величину прожиткового мінімуму. Він є базою для обчислення допомоги з малозабезпеченості та деяких інших виплат. Необхідно

²⁹ Законам “Про прожитковий мінімум”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, “Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”, “Про Державний бюджет України”.

³⁰ Використання гарантованого мінімуму замість прожиткового мінімуму, первісно визначеного в законі, виправдовується складними фінансовими обставинами в країні. Його розмір щорічно встановлюється Законом про держбюджет, виходячи з реальних можливостей видаткової частини державного бюджету України.

значити, що цей стандарт не передбачений ні Конституцією, ні чинними законами. Як наслідок, тільки інваліди отримують соціальні допомогу у 100% розмірі відповідного прожиткового мінімуму, а, наприклад, малозабезпечені сім'ї не можуть отримати більше 75% рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї.

Щодо застосування прожиткового мінімуму варто відзначити непослідовність використання цього базового соціального стандарту для здійснення соціальних платежів, пенсій та інших соціальних стандартів. Прожитковий мінімум, всупереч Конституції, застосовується тільки для встановлення розміру державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та сім'ям з дітьми, соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Незважаючи на вимогу Конституції, прожитковий мінімум не застосовується до визначення мінімальної зарплати, мінімальної пенсії, пільгових пенсій та допомог. І ця норма Конституції не використовується з самого часу запровадження прожиткового мінімуму (з 2000р.). Діюча система використання в бюджетному законодавстві т.зв. рівня забезпечення прожиткового мінімуму зовсім нівелює значення прожиткового мінімуму як такого.

Можна констатувати, що попри низку законодавчих змін, перегляд і затвердження оновлених наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, а також Методики визначення прожиткового мінімуму, особливих **позитивних зрушень у формуванні розміру прожиткового мінімуму для затвердження у Законі “про Державний бюджет України на 2018р.”** не відбулося, і вкотре його встановлення здійснювалося не відповідно до правової бази регулювання цієї сфери правовідносин, а вже традиційно *“на основі врахування фінансових можливостей бюджетів усіх рівнів, бюджету Пенсійного фонду та інших фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування”*³¹.

Особливої актуальності формування прожиткового мінімуму набуває в умовах впровадження в Україні освітньої та медичної реформ і постійного збільшення вартості послуг у цих сферах. Так, за даними Держстату, лише у вересні 2017р. послуги освіти подорожчали на 12%, зокрема, середньої – на 18,6%, вищої – на 14,3%³².

Отже, прожитковий мінімум не відповідає вимогам сучасної людини та об'єктивно не здатен задовольнити її основні потреби в усіх соціально-демографічних групах на фізіологічному та соціальному рівнях.

³¹ Лист Голови Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення №04-34/13-265258 від 21 листопада 2017р. Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини стосовно питань формування прожиткового мінімуму на 2018р. і кореляцію його розміру з фактичними споживчими цінами.

³² Індекси споживчих цін на товари та послуги у 2017р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/ct/is_c/isc_u/isc2017m_u.html.

У 2018р встановлено такі розміри прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць:

➤ з 1 січня — 1 700 грн., з 1 липня — 1 777 грн., з 1 грудня — 1 853 грн.

Прожитковий мінімум — 2018 для основних соціальних і демографічних груп населення:

1) дітей до 6 років:

- з 1 січня — 1 492 грн.;
- з 1 липня — 1 559 грн.;
- з 1 грудня — 1 626 грн.;

2) дітей, віком від 6 до 18 років:

- з 1 січня — 1 860 грн.;
- з 1 липня — 1 944 грн.;
- з 1 грудня — 2 027 грн.;

3) працездатних осіб:

- з 1 січня — 1 762 грн.;
- з 1 липня — 1 841 грн.;
- з 1 грудня — 1 921 грн.;

4) осіб, які втратили працездатність:

- з 1 січня — 1 373 грн.;
- з 1 липня — 1 435 грн.;
- з 1 грудня — 1 497 грн.

Мінімальна зарплата у 2018р. склала:

- у місячному розмірі — 3 723 грн.;
- у погодинному розмірі — 22,41 грн.

Соціальні виплати сім'ям з дітьми

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами. Жінкам, які не є найманими працівниками чи підприємцями, які сплачують соціальні внески у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами призначається в розмірі 25% прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Термін, за який виплачується допомога, становить:

- 126 календарних днів за нормального перебігу пологів;
- 140 календарних днів — за ускладнених пологів;
- 190 календарних днів — для жінок-чорнобильців.

Отже, розмір допомоги по вагітності та пологах у 2018р.:

- з 1 січня — 1 850 грн. (126 днів); 2 055 грн. (140 днів); 2 789 грн. (190 днів);
- з 1 липня — 1 933 грн. (126 днів); 2 148 грн. (140 днів); 2 915 грн. (190 днів);
- з 1 грудня — 2 017 грн. (126 днів); 2 240 грн. (140 днів); 3 040 грн. (190 днів).

Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування

Розмір такої допомоги дорівнює двом прожитковим мінімумам на дитину відповідного віку:

- з 1 січня — 2 984 грн. (діти до 6 років); 3 720 грн. (діти від 6 до 18 років);
- з 1 липня — 3 118 грн. (діти до 6 років); 3 888 грн. (діти від 6 до 18 років);
- з 1 грудня — 3 252 грн. (діти до 6 років); 4 054 грн. (діти від 6 до 18 років).

Допомога самотнім матерям

Виплачується як різниця між 100% прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одного члена сім'ї.

Максимальний розмір допомоги самотнім матерям у 2018р.:

- з 1 січня — 1 492 грн. (діти до 6 років); 1 860 грн. (діти від 6 до 18 років); 1 762 грн. (діти від 18 до 23 років, які навчаються);
- з 1 липня — 1 559 грн. (діти до 6 років); 1 944 грн. (діти від 6 до 18 років); 1 841 грн. (діти від 18 до 23 років);
- з 1 грудня — 1 626 грн. (діти до 6 років); 2 027 грн. (діти від 6 до 18 років); 1 921 грн. (діти від 18 до 23 років).

Допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів

Виплачується у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним розміром доходу сім'ї у розрахунку на одного її члена.

Максимальний розмір у 2018р.:

- з 1 січня — 746 грн. (діти до 6 років), 930 грн. (діти від 6 до 18 років);
- з 1 липня — 779,5 грн. (діти до 6 років), 972 грн. (діти від 6 до 18 років);
- з 1 грудня — 813 грн. (діти до 6 років), 1 013,5 грн. (діти від 6 до 18 років).

Аналогічним буде і мінімальний розмір аліментів у грошовій сумі, у разі його стягнення з одного з батьків.

Допомога малозабезпеченим сім'ям

Розмір державної соцдопомоги малозабезпеченим сім'ям дорівнює різниці між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму (гарантованим мінімумом) і середньомісячним сукупним доходом сім'ї.

Відповідно до Закону “Про Державний бюджет на 2018р.” формула розрахунку рівня забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення допомоги малозабезпеченим сім'ям залишилася незмінною:

- для працездатних осіб — 21% прожиткового мінімуму;
- для дітей — 85% прожиткового мінімуму;
- для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів — 100% прожиткового мінімуму.

Отже, **гарантований мінімум у 2018р. для розрахунку допомоги малозабезпеченим сім'ям:**

з 1 січня

- для працездатних: 370,02 грн.;
- для дітей до 6 років: 1 268,20 грн.;

- для дітей від 6 до 18 років: 1 581 грн.;
- для осіб, які втратили працездатність: 1 373 грн.

з 1 липня:

- для працездатних: 386,4 грн.;
- для дітей до 6 років: 1 325,15 грн.;
- для дітей від 6 до 18 років: 1 652,4 грн.;
- для непрацездатних: 1 435 грн.

з 1 грудня:

- для працездатних: 403,41 грн.;
- для дітей до 6 років: 1 382,1 грн.;
- для дітей від 6 до 18 років: 1 722,95 грн.;
- для непрацездатних: 1 497 грн.

Розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2018р. не може бути більше 75% рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї.

Мінімальна пенсія

Законом “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” визначено, що мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного Законом. У разі збільшення прожиткового мінімуму збільшується і розмір мінімальної пенсії за віком з дня, з якого збільшився розмір прожиткового мінімуму.

Отже, мінімальна пенсія у 2018р. становитиме:

- з 1 січня — 1 373 грн.;
- з 1 липня — 1 435 грн.;
- з 1 грудня — 1 497 грн.

Розмір соціальної допомоги тим, хто не має права на пенсію внаслідок відсутності необхідного страхового стажу, також залежить від прожиткового мінімуму для непрацездатних. **Він становить:**

- особам з інвалідністю I групи, жінкам, яким присвоєно звання “Мати-героїня”, на одну дитину померлого годувальника — 100%, на двох дітей — 120%, на трьох і більше дітей — 150%;
- особам з інвалідністю II групи — 80%;
- особам з інвалідністю III групи — 60%;
- священнослужителям, церковнослужителям та особам, які не менше 10 років до набуття чинності Законом “Про свободу совісті та релігійні організації” займали виборні або за призначенням посади в релігійних організаціях, офіційно визнаних в Україні та легалізованих відповідно до законодавства України, за наявності архівних документів або свідчень, що підтверджують факт такої роботи — 50%;
- особам, які досягли 65 років — 30%.

З 1 січня розмір допомоги тим, хто не має права на пенсію, але досяг 65 років складе 411,9 грн.; з 1 липня — 430,5 грн.; з 1 грудня — 449,1 грн.

Що ж стосується таких державних соціальних стандартів, як мінімальна пенсія за віком, розмір державних соціальних допомог, то, як видається за логікою Уряду, вони не переглядатимуться у бік підвищення, оскільки не переглядатиметься розмір прожиткового мінімуму. Тоді не виконуватиметься норма ст.48 Конституції “...кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї...”, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Розмір прожиткового мінімуму в такому випадку буде відставати від реального рівня цін, що вже відбувалося у середині 1990-х років. Розміри пенсій і соціальних допомог також відставатимуть від росту цін, що, своєю чергою, призводить до зuboжіння населення.

Дії Уряду з корегування соціальних стандартів наразі оскаржують судовими рішеннями. Так, 7 серпня 2018р. Київський апеляційний адміністративний суд оприлюднив рішення, яким підтверджено незаконність “споживчого кошика” в Україні³³. Суд визнав незаконною і недійсною Постанову КМУ №780³⁴, якою вперше з 2000р. переглянутий “споживчий кошик” для українців, встановивши достатні, на його думку, стандарти людського життя. Фактично новий “споживчий кошик” – це просте дублювання аналога, затвердженого ще у 2000р., а саме рішення приймалося Урядом формально, негласно, і без будь-якого наукового обґрунтування, що є порушенням ст.48 Конституції та Закону “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”.

“Встановлюючи не обґрунтовані та занижені стандарти життя, Уряд та Парламент фактично зняли з себе відповідальність за дотримання конституційного принципу в частині забезпечення права на достатній життєвий рівень людини в Україні. За наслідком затвердження такого вмісту споживчого кошика було встановлено прожитковий мінімум для працездатної людини на рівні 1 544 грн. на 2017р. Іншими словами, Уряд легалізує ілюзію, що саме 1 544 грн. – еквівалент достатнього життєвого рівня в Україні”³⁵.

³³ У 2015р. Кабінет Міністрів **програв дві судові справи** про необхідність перегляду прожиткового мінімуму і змісту “споживчого кошика” за позовом правозахисника С.Батрина. Незважаючи на те, що рішення набуло законної сили та підлягає виконанню, Уряд подав касаційну скаргу до **Вищого адміністративного суду** і просив зупинити перегляд прожиткового мінімуму в Україні. Однак, і суд касаційної інстанції відмовив Кабінету Міністрів в задоволенні такого клопотання. Рішення суду підлягає примусовому виконанню.

У листопаді 2017р. Вищий адміністративний суд України задовольнив касаційну скаргу Уряду на судові рішення, які зобов’язали його переглянути споживчий кошик і прожитковий мінімум в Україні. Таким чином, ВАС скасував рішення всіх судів нижніх інстанцій, які зобов’язали Кабмін переглянути українські соціальні стандарти. При цьому, суд передав справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

³⁴ Постанова Кабінету Міністрів Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення № 780 від 11 жовтня 2016р.

³⁵ Суд відкрив провадження у справі про перегляд вмісту “споживчого кошика” українця. Перше засідання - сьогодні. – Юридичний блог, 24 травня 2017р., <http://open-court.org/news/13562>; <http://open-court.org/upload/medialibrary/380/380d4ae1e907ab9f550c2fa67031312b.png>.

Вказаним рішенням суд апеляційної інстанції відмовив у задоволенні апеляційних скарг Кабміну та МЕРТ на рішення Окружного адміністративного суду м.Києва від 25 квітня 2018р.³⁶

Заробітна плата. Офіційна статистика свідчить про те, що темпи зростання номінальної заробітної плати³⁷ випереджають темпи приросту реальної заробітної плати³⁸. Останніми роками реальна заробітна плата демонструє повільне зростання, проте більш повільне зростання реальної зарплати, порівняно з номінальною, означає зниження її купівельної “цінності”.

Темпи зростання/зниження середньомісячної номінальної та реальної заробітної плати								
	грн.	% до відповідного періоду попереднього року		Індекс споживчих цін (інфляції) ³⁹				
		Номінальна	Реальна	Загальний	Продукти харчування	Одяг	Житло, вода, електроенергія	Транспорт
2010	2 250	117,6	110,2	109,1	110,9	103,9	109,4	109,6
2011	2 648	117,7	108,7	104,6	104,4	101,6	117,1	117,6
2012	3 041	114,8	114,4	99,8	97,9	98,9	102,6	108,2
2013	3 282	107,9	108,2	100,5	97,8	97,0	100,3	102,0
2014	3 480	106,0	93,5	124,9	112,2	102,0	116,2	124,5
2015	4 195	120,5	79,8	143,3	145,9	133,1	215,8	136,8
2016	5 183	123,5	109,0	112,4	109,0	116,1	135,1	106,5
2017	7 104	137,1	119,0	113,7	112,9	102,4	126,7	114,2
2018	8 101	126,4	111,2	113,6	115,4	101,6	107,1	115,0

³⁶ Рішення суду набрало чинності. – Дзеркало тижня, 7 серпня 2018р., https://dt.ua/ECONOMICS/sud-oprilyudniv-rishennya-yakim-viznav-spozivchiy-koshik-nezakonnim-284992_.html; https://dt.ua/ECONOMICS/sud-vidkriv-provazhennya-u-spravi-pro-pereglyad-zmistu-spozivchogo-koshiku-243384_.html; https://dt.ua/ECONOMICS/apelyaciyiy-sud-pidtvdiv-obov-yazok-kabminu-pereglyanuti-prozhitkoviy-minimum-191350_.html.

³⁷ **Номінальна заробітна плата** – це грошова сума, нарахована працівнику за виконану роботу. Вона відображає витрати роботодавця на працю, має значення насамперед для роботодавця та держави, оскільки є безпосереднім об’єктом оподаткування та стягнення внесків до фондів соціального страхування.

³⁸ **Реальна заробітна плата** – це реальна купівельна спроможність грошової суми, отриманої працівником за виконану роботу. Вона визначається як різниця між сумою номінальної заробітної плати і сукупною сумою стягнень (податків, відрахувань до соціальних фондів та ін.), проіндексована відповідно до коефіцієнта інфляції. Реальна заробітна плата відображає сукупність матеріальних, культурних благ, а також послуг, які може придбати працівник на номінальну заробітну плату.

³⁹ Треба пам’ятати, що реальне зростання цін є ще вищим, оскільки залежить від структури споживання кожного окремого домогосподарства, де реальні витрати можуть значно відрізнитися від споживчого набору, за яким розраховується індекс споживчих цін. До того ж тарифи на електроенергію і газ постійно підвищуються. Крім того, підвищення пенсій і соціальних гарантій, за оцінками експертів, призведе до росту інфляція ще на 10-13% на кінець 2018р., що є майже вдвічі вищим за цільовий показник НБУ в 6%±2 в.п. (грудень 2018р. до грудня 2017р.). Докладно див.: Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми. Аналітичні оцінки. – Центр Разумкова, http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Pidsumky_ukr_eng.pdf; Правління Національного банку затвердило і передало на розгляд Раді Національного банку Пропозиції до Основних засад грошово-кредитної політики на 2018р. та середньострокову перспективу. Цей документ передбачає незмінність і послідовність монетарної політики на основі режиму таргетування інфляції у середньостроковій перспективі. – Прес-реліз НБУ, 14 липня 2017р., <https://bank.gov.ua/article/51942251?annId=51942252>.

Розмір реальної зарплати залежить від величини номінальної заробітної плати і рівня цін на предмети споживання і послуги. Якщо приріст номінальної зарплати значно перевищує приріст реальної, це означає, що за формального збільшення заробітної плати її реальна купівельна спроможність змінилася несуттєво. Як правило, така ситуація відбувається в умовах інфляції, щоб компенсувати зростання споживчих цін.

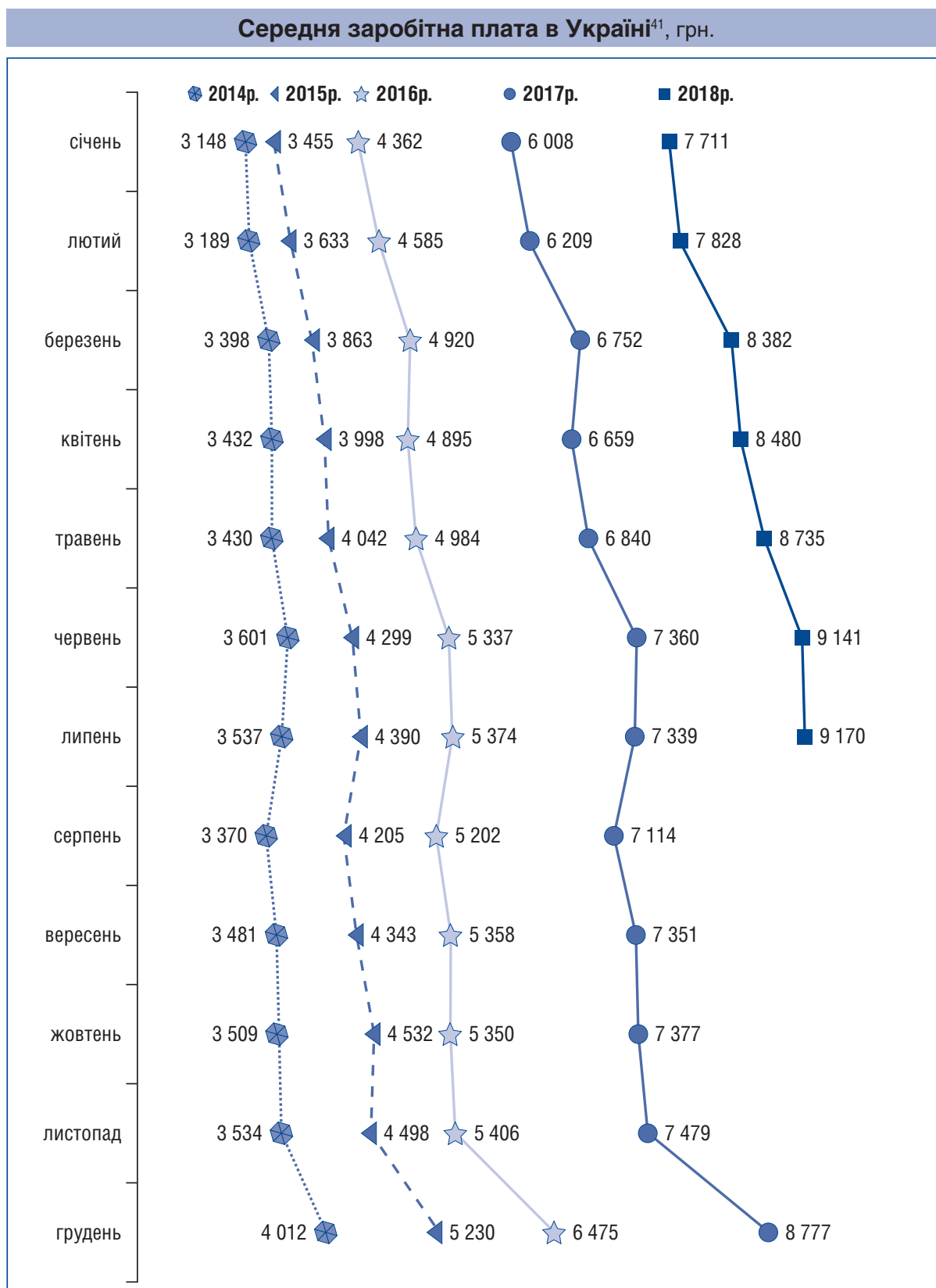
Важливе значення має також збалансована зміна реальної та номінальної заробітної плати. Часто за підвищення номінальної зарплати реальна знижується тоді, коли темпи зростання цін перевищують темпи зростання номінальної зарплати. В Україні деякі категорії споживчих цін зростають швидшими темпами, ніж реальна заробітна плата і за деякими позиціями швидше, ніж номінальна.

Так, інфляція в Україні у 2017р. була найвищою в Європі. Річне зростання споживчих цін в Україні з початку 2017р. досягло найвищого рівня серед країн Європи і СНД – 16,4% (перевищила прогнозний показник НБУ). Найбільше зростання було сформовано в продуктовому кошику – 13,7%. Підвищення витрат на зарплати, енергоресурси та інвестиційні програми збільшило витрати компаній, у результаті чого вони були перенесені на кінцевого споживача.

Хоча реальна зарплата перебуває під впливом таких чинників, як зростання ВВП і інфляція, інші чинники також мають значення. Хоча в Україні темпи зростання зарплати випереджають темпи зростання продуктивності праці та темпи зростання економіки в цілому, однак частка оплати праці у ВВП скорочується. Причиною цього, скоріше за все, є комбінація факторів, зниження вимог до кваліфікації, ослаблення інститутів ринку праці, а також зростаючий тиск з боку фінансових ринків, що змушує розподіляти прибуток від діяльності великих корпорацій на користь інвесторів.

⁴⁰ Продуктивність праці та продуктивність капіталу. – МЕРТ, 2017р., <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=d5f5b5a2-7689-488d-afab-6420bb349679&title=ProduktivnistPratsiTaProduktivnistKapitaluU2015-Rotsi>.

⁴¹ Джерело: Експрес-випуски Держстату, <http://www.ukrstat.gov.ua>; Середня заробітна плата. – Мінфін, <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average>.

5.4. Доходи, витрати та заощадження домогосподарств

Доходи. *Наявний дохід населення* (кошти, що можуть бути використані на придбання товарів і послуг) переважно формуються за рахунок зарплати та соціальної допомоги. Тому рівень цих показників має вирішальний вплив на вартісну оцінку людського капіталу.

За даними НБУ, у I кварталі 2018р. номінальні доходи населення продовжували зростати, хоча й повільно (до 23,6% відповідно до I кварталу 2017р.). Незважаючи на деяке уповільнення темпів зростання заробітної плати у 2018р. (до 26,4% до попереднього року), її внесок у зростання номінальних доходів населення був найбільшим та становив 14 в.п.

Заробітна плата ⁴²				
	2015	2016	2017	2018 (1-4 місяць)
Номінальна середньомісячна на одного працівника, грн.	4 195	5 183	7 104	8 101
%	120,5	123,6	137,1	126,4
Реальна середньомісячна, %	79,8	109,0	119,1	111,1

Наявний дохід ⁴³					
	Наявний дохід		Середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу		Темпи зростання (зниження) реального наявного доходу населення ⁴⁴
	Млрд. грн.	% до попереднього року	Грн.	% до попереднього року	% до попереднього року
2012	1 149,2	114,6	2 100,5	114,9	113,5
2013	1 215,5	105,8	2 226,6	106,0	101,9
2014	1 151,7	99,2	3 231,8	99,6	91,0
2015	1 362,6	118,3	2 650,3	118,8	73,4
2016	1 582,3	116,1	3 090,0	116,6	107,3
2017	1 944,3	122,9	3 632,7	121,4	100,2

⁴² Основні соціально-економічні показники України за січень-квітень 2018р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2018/soes/ukr/osep/osep_04_2018.pdf.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Наявний дохід населення України. Укрстат – http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdn/ndn/ndn_u/ndn0118_u.html.

Доходи населення — це сукупність грошових коштів і натуральних надходжень, спрямованих на підтримку фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини і на задоволення їх потреб. Вони формуються за рахунок оплати, виплати соціальних фондів (регіональних, місцевих, а також фондів споживання підприємств і організацій), підприємницьких доходів, доходів від особистого підсобного господарства та індивідуальної трудової діяльності, доходів від інших джерел.

Наявні доходи населення — частина особистих доходів громадян, що залишається після сплати податків (індивідуального прибуткового і на соціальне страхування), а також сумарні доходи населення, які воно використовує на власний розсуд.

Статистика України визначає **наявний дохід** як максимальний обсяг грошових доходів, які можуть бути використані домогосподарствами на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Він охоплює: оплату праці, прибуток, змішаний дохід, сальдо доходів від власності, соціальну допомогу, інші одержані поточні трансферти, за винятком сплачених, зокрема поточних податків на доходи та майно.

Номінальні доходи — грошові доходи.

Наявні реальні доходи — це номінальні доходи, скориговані на зміни цін на товари і тарифів на послуги. Їх величина залежить від величини номінальних доходів та інфляції. Індекс споживчих цін впливає на купівельну спроможність номінальних доходів.

Після значного підвищення у 2015р., **рівень бідності почав скорочуватись** у 2016р. Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами в місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, має сталу тенденцію до зниження, і у 2017р. досягла найнижчого рівня — 2,4% загальної чисельності населення. Проте чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами в місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, залишається неприпустимо високою. Вона досягла свого максимуму у 2015-2016рр., коли половина (51%) населення мали доходи, нижче фактично встановленого прожиткового мінімуму, і у 2017р. хоча і суттєво знизилася, проте 34,9% (13,5 млн. осіб) мають доходи нижче фактичного прожиткового мінімуму (таблиця “*Диференціація життєвого рівня населення*”).

Доходи населення суттєво скоротилися у 2015р. через глибоку економічну рецесію і високу інфляцію. Помірна бідність (розраховується Світовим банком за національною методологією⁴⁵) зросла з 15% у 2014р. до 22% у 2015р., тоді як рівень бідності, що передбачає витрати менше \$5 на день за паритетом купівельної спроможності 2005р., зріс з 3,3% у 2014р. до 5,8% у 2015р. Реальні доходи почали зростати з 2016р. перш за все за рахунок сповільнення зростання споживчих цін та відновлення економічного зростання (таблиця “*Наявний дохід*”, с.207). Інфляція скоротилась із 43,3% наприкінці 2015р. до 12,4% у 2016р., за рахунок стабілізації ситуації на валютному ринку та поміркованої монетарної політики, тоді як зростання реальної зарплати становило 11,6% у річному співставленні у грудні 2016р.

⁴⁵ Україна, Економічний огляд. — Світовий банк, 4 квітня 2017р., <http://pubdocs.worldbank.org/en/818761491297156049/Ukraine-Economic-Update-April-2017-uk.pdf>.

Диференціація життєвого рівня населення

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:								
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5	0,9
% загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:								
млн. осіб	6,3	20,2	19,8	13,5
% загальної чисельності населення	16,7	51,9	51,1	34,9
середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (в середньому на одну особу в місяць, грн.)	843,2	914,1	1 042,4	1 113,7	1 176,0	1 227,3	1 388,1	1 603,7
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (в середньому на одну особу в місяць, грн.)	1 357,6	2 257,0	2 646,4	2 941,5
Квінтільний коефіцієнт ⁴⁶ диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0	3,3

Середньомісячний наявний дохід в Україні у 2017р. впав до \$143, а частка заощаджень становить лише 3,1%, тоді як у Чехії – 6,6%, у Німеччині – 9,7%, у Швеції – 15,7%. Це знекровлює економіку та дестабілізує соціально-політичну ситуацію в країні.

З точки зору аналітиків НБУ, зростання зарплати підтримувалося не тільки підвищенням мінімальної заробітної плати, а також інтенсивною трудовою міграцією⁴⁷. Останнє зумовлює тиск на заробітні плати в бік підвищення переважно через зменшення пропозиції робочої сили на ринку праці, а також через процеси порівняння зарплат в Україні до зарплат сусідніх країн. Так, НБУ вважає, що співвідношення заробітних плат у Польщі (країни – основного реципієнта українських трудових мігрантів) та в Україні поступово знижувалося до середини 2017р., насамперед через процеси зростання зарплат в Україні⁴⁸.

⁴⁶ Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення – співвідношення мінімального рівня доходів серед найбільш забезпечених 20% населення до максимального рівня доходів серед найменш забезпечених 20% населення, ранжованого за показником середньодушових еквівалентних доходів.

⁴⁷ Інфляційний звіт. – НБУ, липень 2018р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73913117>.

⁴⁸ Там само.

Зростання соціальних допомог (на 35% до попереднього року) зумовлено зокрема осучасненням пенсій 2017р. Зростання доходів населення супроводжувалось уповільненням темпів зростання соціальних трансфертів у натурі. Темпи зростання номінальних доходів із інших джерел залишалися помірними (доходи від ведення бізнесу – прибуток і змішаний дохід зросли на 17,1% до попереднього року), а доходи від власності навіть знизилися – на 6,1% до попереднього року.

Високі темпи зростання номінальних доходів населення на фоні незначного зниження інфляційного тиску сприяли збереженню темпів зростання реальних наявних доходів населення (10% до відповідного періоду попереднього року), що відповідно підтримувало зростання споживчого попиту.

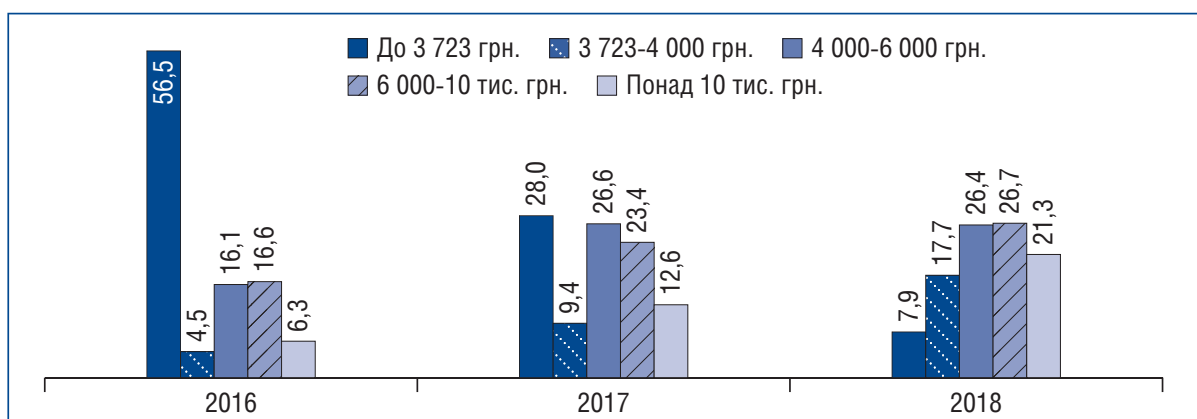
На жаль, вагомою складовою доходів громадян України поступово стає зарплата, отримана за кордоном. Вона не входить у розрахунок ВВП за доходами. У 2017р. на неї припало 20,2% зарплатної частки доходів населення⁵⁰. У 2017р. частка зарплати, в т.ч. отриманої за кордоном, становила 46,5% номінальних доходів населення. Це найвище значення за всю історію спостережень. За прогнозами НБУ, значна зайнятість українців за кордоном збережеться й у 2018-2019рр. Конкуренція за українських працівників у країнах-сусідах також забезпечить певне зростання доходів трудових мігрантів з України та платоспроможності українських домогосподарств. Однак вплив робочої сили створює значні середньо- та довгострокові ризики як для ринку праці, так і для зростання економіки України в цілому.

⁴⁹ Соціально-економічний розвиток України за січень-квітень 2018р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2018/soes/ukr/sed/ser_04_2018.pdf.

⁵⁰ Після запровадження безвізового режиму України з ЄС, Польща та Чехія, що мають значний попит на робочу силу, спростили працевлаштування українців. Відповідно до оновлених даних у структурі номінальних доходів українців частка коштів трудових мігрантів зросла з 6,9% у 2015р. до 9,4% у 2017р. Див.: Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015-2017рр. – НБУ, Департамент статистики та звітності, 2018р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144>.

Подальше підвищення МЗП та продовження міграційних процесів на фоні високого попиту на робочу силу та наявних диспропорцій на ринку праці підтримували темпи зростання заробітних плат. Водночас підвищення пенсій військовим пенсіонерам та перерахунок страхового стажу для тих, хто працює після досягнення пенсійного віку, зберегло високі темпи зростання однієї з найбільших складових доходів населення – соціальних допомог (середня місячна пенсія, станом на 1 липня 2018р., перевищувала відповідний рівень попереднього року на 35,8%).

Частка штатних працівників за рівнем заробітної плати⁵¹, %

Тим не менш підвищення заробітних плат має в Україні достатньо суперечливий характер. Так, зростання середніх показників зарплати відбувається у відриві від “мінімальних соціальних стандартів”. Як уже зазначалося, прожитковий мінімум, мінімальна зарплата, мінімальна пенсія залишилися без змін, а з тим: мінімальна зарплата в середньому зменшилася на 1 в.п. і складає лише 42,7%, а мінімальна пенсія – лише 15,7%.

Зростання середніх зарплат супроводжується зростанням заборгованості з виплат заробітної плати (досягла майже 2,7 млрд. грн.), у т.ч. на економічно активних підприємствах (понад 1,5 млрд. грн.). На 1 серпня 2018р., загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати становила 2 733,6 млн. грн., або 100,4%, порівняно з 1 липня 2018р.

Заборгованість з виплат заробітної плати за типами підприємств⁵²

	Усього	у т.ч:		
		економічно активні	підприємства-банкрути	економічно неактивні
Млн. грн.	2 733,6	1 564,2	754,3	415,4
% до загальної суми	100,0	57,2	28,4	14,4

⁵¹ Основні соціально-економічні показники України за січень-квітень 2018р.

⁵² Заборгованість із виплати заробітної плати на 1 серпня 2018р. – Експрес-випуск Держстату України, <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/08/133.pdf>.

Значними залишаються й інші “розриви”, що може мати негативні соціальні наслідки (оскільки є свідченням утримання низької купівельної спроможності), особливо в регіонах чи галузях, де заробітні плати суттєво поступаються середнім показникам. У цьому контексті “тіньова” діяльність продовжує відігравати роль соціальної підтримки, а тому й сумнівними є тези Уряду про детінізацію економіки, ліквідацію виплат зарплат “у конвертах” тощо⁵³.

Заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності в червні 2018р.⁵⁴

	Нараховано в середньому працівнику				
	грн.	% до			
		травня 2018р.	червня 2017р.	середнього рівня в економіці	мінімальної заробітної плати (3 723 грн.)
Усього	9 141	104,8	124,2	100,0	245,5
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	7 451	96,6	125,2	81,5	200,1
Промисловість	9 552	101,8	125,1	104,5	256,6
Будівництво	7 605	100,9	125,8	83,2	204,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	9 354	103,3	121,7	102,3	251,3
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	9 783	101,8	129,0	107,0	262,8
Тимчасове розміщування й організація харчування	5 772	96,7	114,2	63,1	155,0
Інформація та телекомунікації	14 020	100,6	122,5	153,4	376,6
Фінансова та страхова діяльність	15 648	100,1	126,5	171,2	420,3
Операції з нерухомим майном	7 171	101,3	119,1	78,4	192,6
Професійна, наукова та технічна діяльність	11 686	87,5	117,2	127,8	313,9
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	7 159	101,9	128,2	78,3	192,3
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	13 453	110,8	138,8	147,2	361,3
Освіта	8 553	122,9	119,6	93,6	229,7
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6 194	107,8	116,9	67,8	166,4
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	7 974	89,8	116,6	87,2	214,2
Надання інших видів послуг	7 964	99,8	124,3	87,1	213,9

⁵³ Рівень тіньової економіки в Україні в 2017р. зменшився на 4 в.п. – Мінекономрозвитку. – Урядовий портал, 21 червня 2018р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/riven-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini-v-2017-roci-zmenschivsyana-4-vidsotkovi-punkti-minekonomrozvitku>.

⁵⁴ Заробітна плата в липні 2018р. – Експрес-випуск Держстату України, <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/08/134.pdf>.

Заробітна плата штатних працівників у регіонах у червні 2018р.⁵⁵

	Нараховано в середньому працівнику				
	грн.	% до			
		травня 2018р.	червня 2017р.	середнього рівня в економіці	мінімальної заробітної плати (3 723 грн.)
Україна	9 141	104,8	124,2	100,0	245,5
Вінницька	8 166	108,4	126,9	89,3	219,3
Волинська	7 716	108,0	125,6	84,4	207,3
Дніпропетровська	9 065	103,9	127,0	99,2	243,5
Донецька	9 774	96,1	120,0	106,9	262,5
Житомирська	7 883	107,0	127,4	86,2	211,7
Закарпатська	8 719	109,6	128,2	95,4	234,2
Запорізька	8 923	104,2	126,9	97,6	239,7
Івано-Франківська	8 222	108,7	121,9	89,9	220,8
Київська	9 481	107,9	124,0	103,7	254,7
Кіровоградська	7 471	105,6	125,8	81,7	200,7
Луганська	7 927	108,1	133,4	86,7	212,9
Львівська	8 324	106,6	123,6	91,1	223,6
Миколаївська	8 635	109,1	125,8	94,5	231,9
Одеська	8 556	107,8	122,1	93,6	229,8
Полтавська	8 541	104,7	126,0	93,4	229,4
Рівненська	7 781	109,3	123,1	85,1	209,0
Сумська	7 601	103,9	123,2	83,2	204,2
Тернопільська	7 495	109,1	124,8	82,0	201,3
Харківська	7 789	105,4	120,4	85,2	209,2
Херсонська	7 471	106,4	120,3	81,7	200,7
Хмельницька	7 741	108,7	123,7	84,7	207,9
Черкаська	7 898	106,4	123,5	86,4	212,1
Чернівецька	7 485	110,5	122,2	81,9	201,1
Чернігівська	7 341	104,9	122,2	80,3	197,2
м.Київ	13 553	102,0	122,2	148,3	364,0

⁵⁵ Заробітна плата в липні 2018р. – Експрес-випуск Держстату України, <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/08/134.pdf>.

Витрати та заощадження. Про низький рівень доходів населення свідчить і той факт, що попри зростання номінальних доходів населення у I кварталі 2018р. **обсяги заощаджень населення продовжували знижуватися.** Схильність населення до заощаджень третій квартал поспіль знаходиться на рівні близькому до нуля.

Витрати та заощадження ⁵⁶ , %			
	2016	2017	2018 (I квартал)
Придбання товарів і послуг	89,7	90,6	92,7
Доходи від власності	0,8	0,7	0,8
Поточні податки на доходи, майно	8,9	9,3	9,8
Заощадження	0,6	-0,6	-1,9

Споживчі витрати домогосподарств формують близько 70% ВВП України. Сучасна ситуація загалом вказує на те, що споживчий попит українських домогосподарств перестав підтримувати економічне зростання, населення перейшло на стратегію економії, частка збережень близька до максимальних значень. Відновлення економічного зростання без реального підвищення доходів громадян практично неможливе.

Споживання. Комплексний аналіз змін у середньодушових характеристиках доходів, витрат і споживання населення вказують на суттєві зміни в масових споживчих стандартах українських домогосподарств. Держстат з січня 2017р. почав використовувати нову методологію розрахунку індексу споживчих цін, яка показала структурні зміни у споживчому кошику простого українця. Держстат переглянув склад споживчого кошика, на основі якого розраховується інфляція, скоротивши кількість товарів/послуг з 335 до 328 позицій.

Частки цих товарів/послуг у структурі споживчого кошика тепер розраховані не тільки на підставі опитувань домогосподарств, але й за даними національних рахунків щодо витрат домогосподарств на споживчі товари.

Опитування Держстату⁵⁷ засвідчило зростання доходів, що призвело до поліпшення споживчих настроїв та активізації споживчого попиту. Але, як показує опитування домогосподарств, це збільшення не є рівномірним: чим вище дохід групи, тим швидше він зростає і був нижчим темп приросту її поточних витрат. У переважної більшості груп частка поточних витрат залишається високою та становить понад 80% доходів. Проте кількість груп, у яких не вистачає доходів на споживання, зменшилася з чотирьох у 2015р. до двох у 2017р.

⁵⁶ Джерело: Держстат України, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁵⁷ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018р.) Статистичний збірник. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/06/zb_sdurd2017pdf.pdf.

Більше українці стали витратити на охорону здоров'я (+2,6 в.п.), зокрема, на ліки (+3,3 в.п.). Частка витрат на амбулаторні послуги (-0,1 в.п.) та послуги лікарень (-0,5 в.п.) скоротилася. Відразу на 7 в.п. збільшилася частка витрат на транспорт (до 12,1%): на купівлю транспортних засобів – на 2,9 в.п. (до 3,3%), експлуатацію транспортних засобів – на 3,2 в.п. (до 6%), придбання палива та мастила – на 2,6 в.п. (до 5%). Частка транспортних послуг зросла на 1 в.п. завдяки збільшенню витрат на автодорожній пасажирський транспорт (+0,8 в.п.). Витратити більше українці стали на відпочинок і культуру (частка зросла на 1,2 в.п., до 3,2%), страхування (+0,3 в.п., до 0,3%), фінансові послуги (+0,2 в.п., до 0,2%), ритуальні послуги (+0,3 в.п., до 0,5%)⁵⁸.

Поступове поліпшення фінансового стану населення підтверджують і результати щомісячних опитувань компанії *GfK* Україна⁵⁹, проведених у січні-березні 2018р. За зазначений період частка громадян, які вважали свій дохід низьким, становила 43%. Це значно менше, ніж максимальні 54%, зафіксованій у III кварталі 2015р. Втім, частка осіб, які мають змогу заощаджувати, не обмежуючи споживання, залишається низькою – 17%. Це помітно нижче, ніж у I кварталі 2014р. (27%). Частка респондентів, які мають строкові депозити або планують вкладення, становила лише 4%.

За останні чотири роки також фіксується повільне погіршення середньої структури поточного споживання, що супроводжується зростанням частки витрат на харчування. За дослідженням *GfK* споживчої панелі в Україні, більша частина середньомісячних витрат домогосподарства припадає на продукти харчування, (наприклад, у Польщі ця частка менша понад вдвічі)⁶⁰. Тенденція останніх років до збільшення питомої ваги витрат на харчування свідчить про негативні тенденції для розвитку людського капіталу.

Незважаючи на зменшення частки споживчих продовольчих витрат, їх питома вага у структурі загальних споживчих витрат українців залишається найвищою як серед країн ЄС, так і країн пострадянського простору (таблиця “*Частки витрат на продукти харчування у загальних споживчих витратах домогосподарств окремих країн*”, с.217)⁶¹.

Рівень витрат на продукти харчування відносно інших товарів і послуг у структурі споживчих витрат виступає певним критерієм рівня життя населення – забезпеченості. За показником витрат на харчування можна оцінити рівень забезпеченості населення загалом. Закономірним є те, що чим бідніше населення, тим воно більше витрачає на продукти харчування.

⁵⁸ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018р.) Статистичний збірник. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/06/zb_sdurd2017pdf.pdf.

⁵⁹ Споживчі настрої в Україні, березень 2018. – GfK, 27 квітня 2018р., <https://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/press-release/cci-mar-2018>.

⁶⁰ Споживча панель. – GfK, <https://www.gfk.com/uk-ua/vashi-zavdannja/spozhivcha-panel>.

⁶¹ Як виглядає структура споживчих витрат у домогосподарствах України та окремих країн світу? – Економічний дискусійний клуб, 1 червня 2018р., <http://edclub.com.ua/analytika/yak-vyglyadaye-struktura-spozhyvchyh-vytrat-u-domogospodarstvah-ukrayiny-ta-okremyh-krayin>.

У країнах із високим рівнем життя частка витрат на продукти харчування є низькою. У країнах ЄС на харчування домогосподарства спрямовують 12% загальних споживчих витрат⁶². Решту своїх доходів європейці витрачають на дозвілля, подорожі, комунікації, якісну медицину, освіту, техніку та одяг.

Споживчі витрати домогосподарств у окремих країнах ЄС у 2016р., %

	Продукти харчування та безалкогольні напої	Одяг та взуття	Алкогольні напої, тютюн та наркотики	Житло, вода, електроенергія, газ та паливо	Меблі, побутова техніка та поточне обслуговування побутової техніки	Транспорт	Здоров'я	Зв'язок	Відпочинок та культура	Освіта	Ресторани та готелі	Інші товари та послуги
Бельгія	13,4	4,3	5,2	24,5	6,2	11,0	6,5	2,2	8,4	0,4	6,4	12,6
Болгарія	19,5	3,2	8,4	19,3	5,0	14,0	н.д.	4,8	7,8	1,1	6,6	7,0
Чехія	16,0	3,6	3,5	25,6	5,5	9,8	2,3	2,7	8,7	0,5	8,7	8,0
Данія	11,4	4,2	3,2	29,1	5,0	11,8	2,9	2,2	10,9	0,8	6,3	11,9
Німеччина	10,6	4,5	8,5	23,9	6,8	14,4	5,4	2,9	9,1	0,9	5,4	13,0
Естонія	20,3	6,8	5,6	17,6	4,5	11,3	3,0	2,7	8,2	0,5	8,3	8,1
Ірландія	9,1	3,9	5,0	23,3	4,3	13,5	4,7	2,6	6,5	2,7	15,7	7,8
Греція	17,2	3,8	3,8	20,5	2,8	13,5	4,3	4,4	4,5	2,1	14,3	7,6
Іспанія	12,8	4,4	3,8	22,3	4,2	11,0	4,2	2,6	7,3	1,9	16,3	9,4
Франція	13,4	3,8	н.д.	26,5	4,9	13,2	4,2	2,6	8,0	0,5	7,0	12,1
Італія	14,2	6,2	5,9	23,6	6,2	12,2	3,4	2,3	6,6	1,0	10,2	9,9
Кіпр	14,3	4,9	7,9	15,9	4,3	12,1	5,0	3,1	5,8	2,7	17,2	8,8
Латвія	18,2	5,8	6,4	21,2	4,0	11,7	3,9	2,8	9,4	1,4	7,0	6,0
Литва	22,2	5,9	8,5	15,6	6,5	15,1	5,0	2,7	8,2	0,5	3,4	8,5
Люксембург	9,4	5,6	7,6	24,3	5,7	15,4	2,3	1,6	6,3	0,9	7,5	12,8
Угорщина	17,7	3,6	4,0	19,2	4,4	12,4	4,8	3,8	7,1	1,7	9,3	8,3
Мальта	12,3	4,6	3,2	10,4	7,0	12,0	4,6	3,6	10,1	1,8	19,3	11,1
Нідерланди	11,7	5,1	3,3	23,5	5,4	12,5	3,7	3,2	10,8	0,8	8,2	12,1
Австрія	9,7	6,1	6,1	22,4	6,6	11,9	3,8	1,8	10,1	0,9	13,3	10,1
Польща	17,1	5,2	3,1	21,2	5,3	12,1	5,1	2,4	7,9	1,0	3,2	13,0
Португалія	16,9	6,3	н.д.	18,8	5,1	12,7	4,8	2,4	6,1	1,2	11,8	10,6
Словенія	14,8	5,5	5,1	19,7	5,0	15,9	4,0	3,0	8,5	1,3	7,3	10,0
Словаччина	17,8	4,0	4,4	24,4	6,0	7,5	2,5	3,4	10,2	1,6	6,0	11,3
Фінляндія	12,0	4,3	3,6	28,4	4,9	11,9	4,6	2,3	10,6	0,4	6,4	9,8
Швеція	12,3	4,8	3,6	26,0	5,4	12,7	3,5	3,0	11,0	0,3	6,4	10,9
Велика Британія	8,1	5,5	4,2	27,0	4,8	13,4	2,8	2,0	9,5	1,8	9,5	13,0
ЄС-28	12,2	4,9	5,0	24,5	5,5	12,9	3,9	2,5	8,5	1,2	8,6	11,5

⁶² Як виглядає структура споживчих витрат у домогосподарствах України та окремих країн світу? – Економічний дискусійний клуб, 1 червня 2018р., <http://edclub.com.ua/analytika/yak-vyglydaye-struktura-spozhyvchyh-vytrat-u-domogospodarstvah-ukrayiny-ta-okremykh-krayin>.

Частки витрат на продукти харчування у загальних споживчих витратах домогосподарств окремих країн⁶³, %

	2000	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Україна	68,6	62,1	58,8	57,1	56,7	57,4	56,9	55,2	55,5	56,7	57,2	53,4
Чехія	17,4	14,9	14,5	14,5	14,6	14,1	14,7	15,4	15,7	16,3	16,1	16,0
Польща	22,7	21,0	20,9	19,8	19,4	19,1	18,2	17,9	17,9	17,1	16,9	17,1
Болгарія	28,8	21,2	17,7	20,4	18,8	19,6	19,0	18,4	18,5	19,1	19,4	19,5
Білорусь	58,0	42,4	40,2	39,2	38,9	37,9	36,8	38,9	40,8	37,7	39,2	39,0
Росія	47,6	33,2	31,6	28,4	29,1	30,6	29,6	28,1	27,7	28,5	32,1	32,3

Структура споживчих витрат в окремих пострадянських країнах (Білорусь, Казахстан, Росія) є більш співставною із показниками України.

У всіх державах найвищу питому вагу у споживчих витратах домогосподарств складають витрати на продукти харчування.

Домогосподарства країн пострадянського простору, на відміну від країн ЄС, характеризуються низькою часткою витрат на культуру та відпочинок, ресторани та готелі.

Слід відзначити, що частка витрат на житлово-комунальні послуги та енергоресурси в Україні є найвищою серед пострадянських країн. Найменшу частину споживчих витрат на вказану позицію спрямовують у Білорусі (7,1%), а найвищу – у Казахстані (12,7%).

Звіти Рахункової палати відзначають, що частка витрат на харчування в бюджеті середньостатистичної сім'ї є вкрай чутливим індикатором купівельної спроможності та рівня життя в цілому. Якщо у 2015р. частка витрат середньостатистичного господарства на харчування становила 53,1%, у 2016р. – 49,8%, то у 2017р. знизилася до рівня 47,9%. Частка домогосподарств, які витрачають на харчування більше 60% сукупних витрат, помітно зменшилася – з 43,1% у 2015р. до 31,8% у 2016р. та до 26,1% у 2017р.⁶⁴

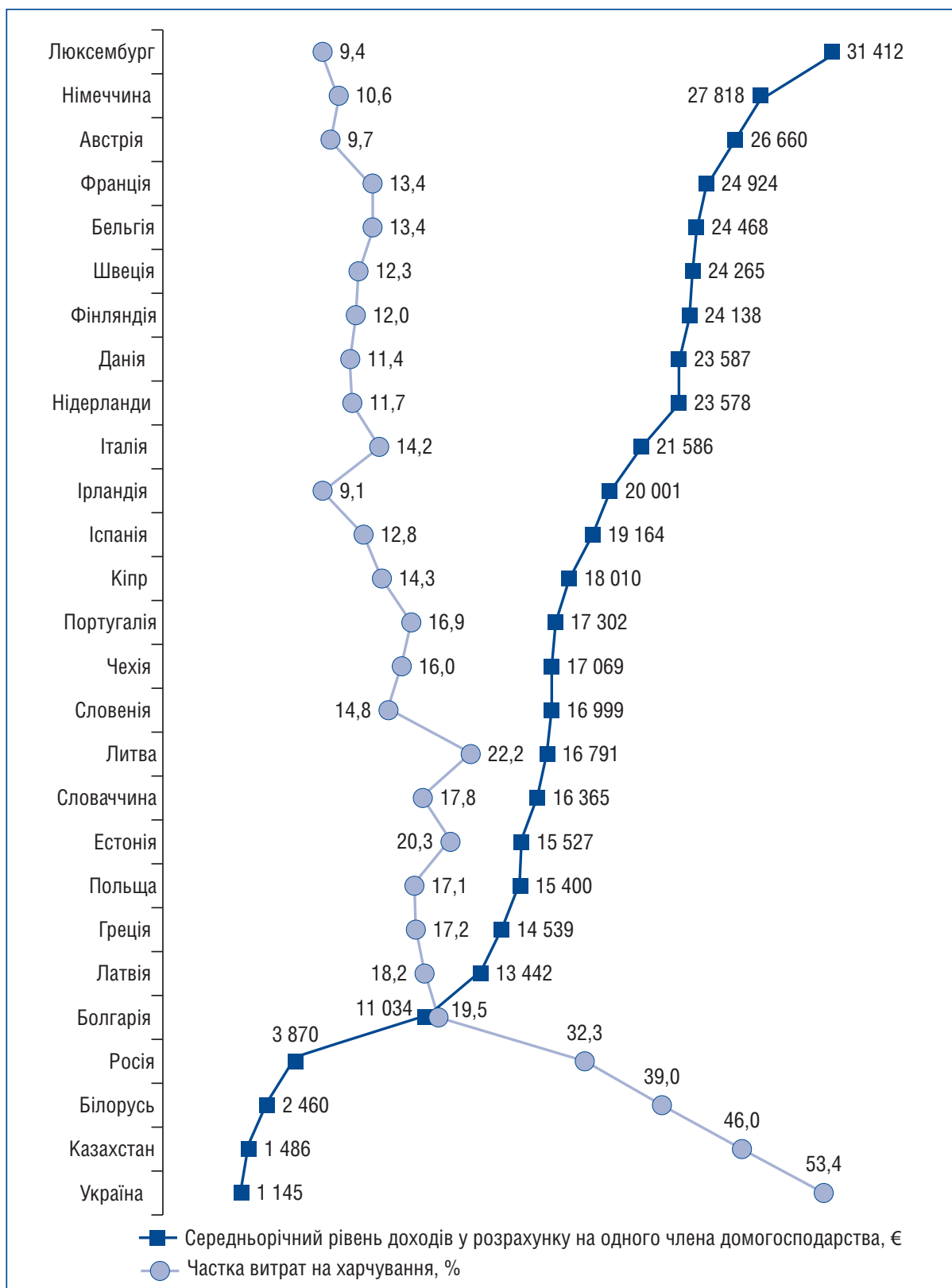
За даними моніторингових спостережень Економічного дискусійного клубу⁶⁵, існує тісний зворотній кореляційний зв'язок між рівнем доходів домогосподарств та часткою їх витрат на продовольство. Тобто чим заможнішими є домогосподарства, тим менше у структурі їх витрат складають витрати на харчування.

⁶³ Як виглядає структура споживчих витрат у домогосподарствах України та окремих країн світу? – Економічний дискусійний клуб, 1 червня 2018р., <http://edclub.com.ua/analitika/yak-vyglyadaye-struktura-spozhyvchyh-vytrat-u-domogospodarstvah-ukrayiny-ta-okremykh-krayin>.

⁶⁴ У ситуації з бідністю в Україні відбулися позитивні зрушення, водночас рівень бідності за немонетарним критерієм у 2017р. збільшився до 27%. – Рахункова палата, 12 вересня 2018р., <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16757361>.

⁶⁵ Як виглядає структура споживчих витрат у домогосподарствах України та окремих країн світу? – Економічний дискусійний клуб, 1 червня 2018р., <http://edclub.com.ua/analitika/yak-vyglyadaye-struktura-spozhyvchyh-vytrat-u-domogospodarstvah-ukrayiny-ta-okremykh-krayin>.

Взаємозв'язок між рівнем доходів домогосподарств та часткою витрат на харчування у окремих країнах світу

Структура споживчих витрат, %

	Україна	ЄС-28	Білорусь	Казахстан	Росія
Споживчі витрати	100	100	100	100	100
у т.ч.:					
Продукти харчування	53,4	12,2	39,0	46,0	32,3
Алкогольні напої	3,1	3,9	3,3	1,9	3,1
Одяг і взуття	6,0	4,9	7,9	11,2	9,2
Житло, вода, електроенергія	17,2	24,5	7,1	12,7	11,3
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка	1,8	5,5	6,0	5,8	5,9
Охорона здоров'я	4,5	3,9	4,6	1,9	3,6
Транспорт	3,9	12,9	14,6	7,9	13,3
Зв'язок	2,5	2,5		3,7	3,3
Відпочинок і культура	1,5	8,5	8,8	1,1	6,7
Освіта	1,1	1,2		2,4	0,8
Ресторани і готелі	2,4	8,6		2,5	3,5
Різні товари і послуги	2,7	11,5	8,7	2,9	7,1

До цього слід додати, що попри високу частку витрат на харчування, низький рівень доходів домогосподарств призводить до того, що якість харчування є незадовільною. За експертними оцінками, раціон населення України є незбалансованим⁶⁶ (таблиця “Споживання продуктів харчування у домогосподарствах”, с.220). Здебільшого це жирowo-вуглеводне харчування: українці споживають багато хліба, картоплі. Але продуктів тваринного походження у раціоні обмаль – м'яса, яєць, печінки, риби. Така ситуація згубно впливає на здоров'я, особливо на дитяче⁶⁷.

Дані Рахункової палати показують, що переважна більшість українців не могли дозволити собі здійснювати непередбачувані витрати, більше половини не мали можливості відпочивати разом з родиною принаймні впродовж одного тижня на рік. Третью за поширеністю (але, можливо, головною за значенням) проблемою населення України, визначає Рахункова палата, є недоступність якісних послуг охорони здоров'я. Так, 31,7% населення не мали коштів для купівлі призначених ліків та медичного приладдя, а 30% – для оплати послуг лікаря та лікування у стаціонарі без проведення хірургічної операції⁶⁸.

⁶⁶ Борщ Я. 80% населення України живе за межею бідності. – ООН. – Радіо Свобода, 16 квітня 2016р., <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26959841.html>.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Держстат України.

**Споживання продуктів харчування у домогосподарствах⁶⁹,
в перерахунку в первинний продукт, у середньому за місяць
у розрахунку на одну особу**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
М'ясо і м'ясопродукти, кг	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6	4,7	4,7
Молоко і молочні продукти, кг	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6	19,3
Яйця, шт.	20	20	20	20	20	19	19	20
Риба і рибопродукти, кг	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2	1,3
Цукор, кг	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8	2,7	2,8
Олія та інші рослинні жири, кг	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5
Картопля, кг	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7	6,4
Овочі та баштанні, кг	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8	9,2	8,5
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3	3,7
Хліб і хлібні продукти, кг	9,3	9,2	9,1	9,0	9,0	8,5	8,3	8,4

Нерівність доходів. Оскільки Україна належить до країн з високим рівнем нерівності в розподілі доходів, характеристик бідності та середнього споживання недостатньо для оцінки шансів людського капіталу виступати чинниками позитивної економічної динаміки. “Різниця між тими, хто отримує мінімальну зарплату, та чиновниками з мільйонними ставками вже турбує навіть Захід”⁷⁰. Водночас, за результатами дослідження “Індексу нерівності” (*Gini index*) Світового банку⁷¹, Україна очолила рейтинг країн, де розрив між багатими і бідними найменший (врізка “Дослідження Індексу нерівності Світового банку”). Тим не менш, за визначенням аналітиків⁷², оцінка нерівності не є однозначною. Якщо не зосереджуватися винятково на фінансовій нерівності, а оцінювати і рівень життя, то результат буде відрізнятися. Так, на фоні мінімальної зарплати у 3 700 грн., яку отримують працівники бюджетної сфери, оклади деяких чиновників просто вражають⁷³.

⁶⁹ У ситуації з бідністю в Україні відбулися позитивні зрушення, водночас рівень бідності за немонетарним критерієм у 2017р. збільшився до 27%.

⁷⁰ 5 лютого 2018р. на неформальній зустрічі “єврооптимістів” – депутатів Ради і різного роду активістів – виступив посол Євросоюзу в Україні Хьюг Мінгареллі. Одна з його тез стосувалася нинішнього неприйняттого рівня соціальної нерівності в Україні. Докладно див.: Середній клас в Україні так і не народився: захід озвучив невтішні цифри. – Znaj.ua, 8 лютого 2018р., <https://znaj.ua/society/serednij-klas-v-ukrayini-tak-i-nenarodyvsya-zahid-ozvuchyv-nevtishni-cyfy>.

⁷¹ Gini index. World Development Indicators. – The World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=SI.POV.GINI&country=>

⁷² Див. Рівень нерівності в Україні просто неприйнятний – голова Представництва ЄС. – УНІАН, 1 березня 2018р., <https://economics.unian.ua/finance/10026065-riven-nerivnosti-v-ukrajini-prosto-nepriynatniy-golova-predstavnictva-yes.html>; Лібанова Е. Україна: глибина нерівності. – Дзеркало тижня, 1 жовтня 2016р., <https://dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html>.

⁷³ Найбільший оклад – у глави НАК “Нафтогаз України” А.Коболева – близько 1,600 млн. грн. Також у TOP-5 розмістилися глави “Укрзалізниці” (461 тис. грн.) та “Укрпошти” (333,44 тис. грн.) і два керівника банків: Ощадбанку (200 тис. грн.) і НБУ (161,646 тис. грн.). Див. зокрема: Зарплата Коболева перевищує 2 мільйона гривень в місяць. – Економічна правда, 27 січня 2017р., <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2017/01/26/618807>; Українські топ-чиновники отримують захмарні зарплати. Опубліковані дані. – Повінь, 21 серпня 2017р., <http://povin.com.ua/32051-21-08.html>.

Дослідження Індексу нерівності Світового банку

Світовий банк досліджував питання фінансової нерівності в 140 країнах світу за двома показниками ступеня розшарування суспільства — Коефіцієнт Джині і Коефіцієнт Пальма.

Коефіцієнт Джині є найбільш відомим і найчастіше використовуваним показником нерівності доходів. Він підсумовує абсолютні відмінності між кожним попарним порівнянням доходів домашніх господарств. Дає статистичний показник нерівності доходів від нуля — абсолютної рівності до одиниці — повної нерівності.

Коефіцієнт Пальма належить до групи показників нерівності доходів і включає співвідношення рівня доходів, які демонструють різні частини розподілу доходів. Коефіцієнт Пальма розраховується як відношення загального доходу, отриманого в домашніх господарствах у верхніх 10% розподілу доходів, до загального доходу, отриманого в домашніх господарствах у нижніх 40% розподілу доходів. Цей коефіцієнт є чутливим лише до змін у верхній і нижній частині розподілу доходів, таким чином, він є змістовною альтернативою коефіцієнту Джині.

Дослідники Світового банку визначили, що Південна Африка, Намібія і Гаїті є серед найбільш нерівних країн з точки зору розподілу доходів. Водночас, Україну, Словенію і Норвегію відносять до найбільш рівноправних націй у світі.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що в Україні зараз існує невідповідність в оцінці нерівності. Так, населення та експерти переконані в тому, що суспільство є дуже розшарованим, а офіційна статистика свідчить про доволі помірний, приблизно відповідний європейським стандартам ступінь нерівності. Це можна пояснити тим, що статистичні показники не містять параметрів рівня життя відносно нечисленних крайніх груп – найбагатших і найбідніших. У разі використання квінтільного (або децильного) коефіцієнта не враховуються доходи 20% (10%) найбідніших і 20% (10%) найбагатших людей. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних людей (родин, домогосподарств) не впливає на загальні статистичні оцінки, хоча реальний рівень нерівності в суспільстві є доволі значним.

Висока нерівність у суспільстві має доведений негативний економічний та соціальний ефект⁷⁴. Так, нерівність за доходами (яка є найбільш помітною) спричиняє нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав у цілому (права на здоров'я, життя, безпеку), до можливості впливати на прийняття рішень (доступ до влади), що в результаті негативно впливає на можливості економічного зростання внаслідок зниження економічної активності певних груп

⁷⁴ Наприклад, надлишкову нерівність розглядають не тільки як загрозу економічному зростанню, але й як загрозу економічній та соціальній безпеці держави. Див. Качинський А. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень. – НІСД, 2013р., 104 с., http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kachunckiy_mon-e08dc.pdf.

населення. Насамперед йдеться про можливості найбільш потужного економічного активу – **середнього класу**. Саме з його поведінкою пов'язують довготривалий позитивний економічний ефект.

Залишаючи за межами цього дослідження дискусію про критерії віднесення до середнього класу⁷⁵, підкреслимо, що тут йдеться про прототип середнього класу з точки зору споживчої поведінки. В Україні наразі сформовано державу з репресивною щодо бізнесу, орієнтованою на монополізацію кланово-корпоративною моделлю економіки, що чинить перепони на шляху формування середнього класу. Головними ознаками репресивно-монополістичного характеру економіки є: непомірні, економічно абсурдні податки, через які вилучається до 90% доходу фізичної чи юридичної особи; надмірна регламентація і масштабний контроль над підприємницькою діяльністю; існування майже в кожній галузі та сфері економіки фінансово-промислових груп, які зрослися з владою, монополюють контроль бізнесу і кошти державних та місцевих бюджетів, перерозподіляють на свою користь власність і фінансові ресурси. Одностайно дослідники погоджуються, що в Україні якщо і зростає ВВП, зарплати і рівень доходів населення, але при цьому зменшується кількість людей, яких можна віднести до середнього класу⁷⁶.

Підтверджує експертну оцінку і **самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів**. Дослідження Держстату⁷⁷ виявило, що в 49,6% домогосподарств грошей було достатньо, але заощаджень не робили, 38,1% постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування. Лише 7,8% мали достатньо грошей і робили заощадження.

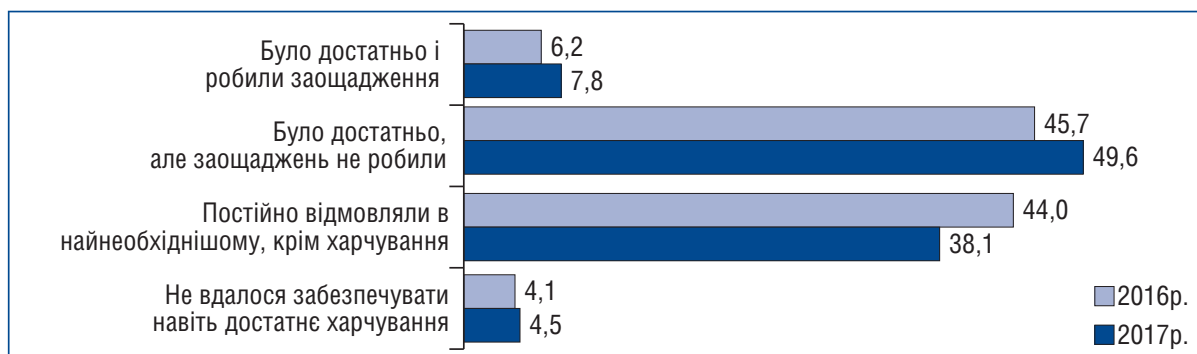
Порівняно з 2016р., дещо зросла частка домогосподарств з дітьми, які через нестачу коштів мали певні проблеми з харчуванням дітей: не могли давати дітям фрукти чи соки – 1,8%, їжу або гроші на харчування в школі – 0,9%, ласощі хоча б раз на тиждень – 0,7%. Серед багатодітних домогосподарств 5% не мали змоги давати дітям фрукти чи соки (у 2016р. – 1,3%), 3% повідомили про неможливість давати дітям ласощі хоча б раз на тиждень (0,2%), 1,9% – їжу або гроші на харчування в школі (0,3%).

За значного збільшення доходів понад половини домогосподарств спрямували б додаткові кошти в першу чергу на відпочинок, половина – на лікування, від 24% до 43% – на поліпшення житлових умов, на придбання одягу й взуття, побутової техніки, на накопичення та покращання харчування. При цьому скоротилися відповідно, на 5 в.п. та 2 в.п., порівняно з 2016р., частки таких домогосподарств, які витратили б додаткові кошти на придбання одягу й взуття та їжі, і зросли частки респондентів, які спрямували б кошти на відпочинок, поліпшення житлових умов, покупку автомобіля, лікування, накопичення та покупку побутової техніки.

⁷⁵ Більш детально див.: Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Дослідження Центру Разумкова. – Центр Разумкова, http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.

⁷⁶ Чорна Н. Середній клас України: відновити втрачене. – Finance.ua, 14 вересня 2017р., <https://news.finance.ua/ua/news/-/410426/serednij-klas-ukrayiny-vidnovyty-vtrachene>.

⁷⁷ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2017р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm.

Розподіл домогосподарств за самооцінкою їх доходів⁷⁸

Із кількості домогосподарств, рівень доходу яких не дозволяв забезпечити навіть достатнє харчування, переважна більшість у всіх групах домогосподарств, незалежно від місця проживання, наявності та чисельності дітей, повідомили, що все ж таки мали можливість харчуватися гарячими стравами щодня.

Для дослідження питань суб'єктивної бідності та соціальної самоідентифікації домогосподарствам в опитуванні Держстату було запропоновано визначити, до якого класу за оцінкою матеріального добробуту вони себе відносять. За результатами опитування, 71% респондентів віднесли себе до бідних (у 2016р. – 74%), 29% – до небідних, але ще не представників середнього класу (26%), лише 0,6% (!) – до представників середнього класу (0,5%), і зовсім незначне число респондентів вважають себе заможними. Така структура відповідей характерна для всіх груп домогосподарств, незалежно від місця проживання, наявності та чисельності дітей.

Не дивлячись на підвищення доходів упродовж останніх двох років, суттєве зниження доходів, яке спостерігалось у 2014-2015рр. означає, що нова економічна реальність формується принципово на іншому рівні доходної забезпеченості домогосподарств. Так, запас потужності сектору домогосподарств практично вичерпано, що посилює загрози подальшому розвитку.

Обмеження з боку макроекономічних умов і попиту на людський капітал

Головна особливість поточної економічної ситуації полягає у тривалому спаді зростання економіки. Головним чинником формування від'ємних темпів зростання ВВП стало скорочення приватного споживання домашніх господарств. За прогнозами НБУ, невисокі темпи економічного зростання можуть зберегтися надовго⁷⁹. Відповідно до попередніх оцінок, у I кварталі 2018р. реальний ВВП виріс на 3,1% до попереднього року. До кінця року очікується прискорення його зростання, зокрема завдяки ефекту бази порівняння: на результатах II-IV кварталів минулого року позначилися наслідки припинення торгівлі з НКТ. Тому НБУ прогнозує, що у 2018р. економіка України зросте на 3,4%⁸⁰.

⁷⁸ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2017р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm.

⁷⁹ Звіт про фінансову стабільність. – НБУ, червень 2018р., https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=32236491.

⁸⁰ Там само.

5.5. Бідність та депривація

У Стратегії подолання бідності⁸¹ метою визначено поетапне зниження в Україні масштабу бідності, соціального відчуження та запровадження нових механізмів її запобігання. Відмінність чинної Стратегії від попередніх програмних документів з цього питання полягає в розширенні розуміння бідності до немонетарних аспектів та соціального відчуження. З 2015р. здійснюється оцінка рівня бідності за немонетарним критерієм за чотирма з дев'яти депривацій згідно з методологією ЄС. Держстатом України⁸², як і раніше, проводиться оцінка за чотирма з 18 депривацій⁸³.

Терміни, що вживаються у Методиці комплексної оцінки бідності⁸⁴

Бідність — неможливість підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період.

Глибина бідності — відхилення величини доходів (витрат) осіб із категорії бідних від визначеної межі бідності. Цей показник визначає, наскільки середні доходи (витрати) бідного населення є нижчими від межі бідності.

Депривація — вимушене позбавлення особи внаслідок нестачі коштів можливості задовольняти свої базові потреби через відсутність доступу до основних матеріальних благ і соціальних ресурсів.

Монетарна бідність — нестача коштів для підтримання способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період.

Межа монетарної бідності — рівень доходу (витрат), нижче якого є неможливим задоволення особою основних потреб. Вартісне значення межі монетарної бідності є основою для віднесення особи до категорії бідних.

Межа немонетарної бідності — наявність у особи певної (немонетарної) ознаки належності до категорії бідних.

Немонетарна бідність — позбавлення або обмеженість доступу до матеріальних благ / послуг для підтримання способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період.

Рівень монетарної бідності — питома вага населення, в якого рівень споживання (доходів, витрат) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності.

Рівень немонетарної бідності — питома вага населення, яке має визначені немонетарні ознаки належності до категорії бідних.

⁸¹ Розпорядження КМУ “Про схвалення Стратегії подолання бідності” №161 від 16 березня 2016р.

⁸² Методика комплексної оцінки бідності затверджена наказом Мінсоцполітики, МЕРТ, Мінфіна, Держстата, НАН України №827/403/507/113/232 від 18 травня 2017р. – Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/menu/menu/_1_doh_uzh.htm.

⁸³ У ситуації з бідністю в Україні відбулися позитивні зрушення, водночас рівень бідності за немонетарним критерієм у 2017р. збільшився до 27%. – Рахункова палата, <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16757361>.

⁸⁴ Методика комплексної оцінки бідності, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-17>.

Середній дефіцит доходу бідного населення — сума коштів, яких у середньому не вистачає одній бідній особі до визначеної межі бідності.

Соціальне відчуження (відповідно до англійського *exclusion*) — суспільне явище або ситуація, в якій громадяни не мають змоги користуватися соціальними правами, гарантованими їм законодавством (права на працю, гідні умови життя, доступ до отримання соціальних послуг, медичної допомоги, освіти, послуг у сфері культури тощо).

Сукупний дефіцит доходу бідного населення — сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності.

Класичний підхід — монетарний, коли межу бідності проводять у грошах. Якщо у людини немає поточних доходів, вона є бідною. Нові підходи, що застосовує ЄС, не монетарні. Усе вимірюється не грошима, а певним набором благ. Країни ЄС визначили дев'ять позицій благ. Якщо немає хоча б трьох — то це люди депривовані, а якщо чотирьох — це крайня депривація. Для порівняння: рівень матеріальної депривації для 28 країн ЄС, за підсумками 2016р., становив 16%, а глибокої матеріальної депривації — 8%. В Україні ці показники у 2017р. становили 42% та 27%, відповідно.

Як у країнах ЄС, так і в Україні, населення найбільше потерпало від неможливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів. Однак значення цього показника в Україні було в 1,6 рази вище (60% проти 36% у країнах ЄС). За іншими ознаками, депривація населення в Україні була в 2-7 разів більша, ніж у країнах ЄС⁸⁵.

Найбільше потерпали від економічної напруженості особи, які належать до складу багатодітних домогосподарств, населення віком 60 років і старше, сільське населення.

“Аналіз Рахункової палати засвідчив, що у 2017р. 9% населення потерпало від усіх трьох форм бідності — за відносним критерієм за витратами, за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму та ознаками депривації”⁸⁶.

Частка депривованих осіб за чотирма з 18 ознак позбавлень у 2017р. була найбільшою за останні 10 років майже в усіх групах домогосподарств.

Отже рівень бідності визначається не тільки грошима, але й створенням належних умов для людей щодо доступності до благ — медицини, освіти, тепла. І держава мала б створити належні умови.

Що стосується аналізу виконання Плану заходів на 2016-2017рр. з реалізації Стратегії подолання бідності⁸⁷ Рахунковою палатою встановлено, що фактично,

⁸⁵ Звіт Рахункової палати за 2017р. — Рахункова палата, 2018р., http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16755497/Zvit_RP_2017.pdf?subportal=main.

⁸⁶ У ситуації з бідністю в Україні відбулися позитивні зрушення, водночас рівень бідності за немонетарним критерієм у 2017р. збільшився до 27%. — Рахункова палата, 12 вересня 2018р., <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16757361>.

⁸⁷ Розпорядження КМУ “Про затвердження Плану заходів на 2016-2017рр. з реалізації Стратегії подолання бідності” №573 від 8 серпня 2016р.

станом на 1 січня 2018р., із 159 заходів в повному обсязі виконано лише 59 (у 2,2 рази менше, ніж зазначено Мінсоцполітики в інформаціях КМУ); 77 заходів виконані частково, не досягнуто індикатора виконання та/або немає повної інформації про виконання заходу, 17 заходів не виконано, стосовно шести заходів інформація співвиконавцями не надана⁸⁸.

Не менш гостро, ніж проблема бідності, для України постає проблема соціального відчуження. Загалом вона проявляється як через обмежений доступ окремих категорій, насамперед соціально вразливих, до

життєво важливих благ і послуг, так і через низький рівень доступності послуг соціальної сфери для широких верств населення.

Якщо чисельність бідних зростає за економічного зростання, це означає, що неправильно працює система розподілу. Тобто вона продовжує дозволити накопичувати добробут на одному полюсі, а інший полюс продовжує бідніти.

Економічне зростання може бути значним, але якщо є викривлення в розподілі його результатів, бідність може продовжувати збільшуватися. Це характерно для країн з найбільш слабо розвинутими інституціями, а також для тоталітарних режимів.

Це серйозний виклик і для країн, і для світової стабільності позначається вже, як мінімум, протягом останнього десятиліття, але особливо точно він артикулювався під час останньої зустрічі Римського клубу в Парижі⁸⁹, де було чітко сформульовано, що сучасні тенденції є далекими від Цілей сталого розвитку. Економіка, яка жорстко керується фінансовою системою з притаманними їй спекулятивними операціями сприяє збільшенню різниці в добробуті та доходах людей. «Глибока соціальна нерівність, руйнація держав, військові та громадянські конфлікти, безробіття та масова міграція прирікає сотні мільйонів людей на життя у відчаю»⁹⁰.

Ця ж сама теза обговорювалась і на останньому економічному форумі в Давосі⁹¹. Жах ситуації в Україні полягає в тому, що в Україні низький рівень економічного зростання поєднується з відсутністю інклюзивності зростання, що в разі збільшує бідність. Такий стан справ загрожує вже не економічними, а соціально-політичними наслідками.

⁸⁸ У ситуації з бідністю в Україні відбулися позитивні зрушення, водночас рівень бідності за немонетарним критерієм у 2017р. збільшився до 27%.

⁸⁹ *A Finer Future. Creating an Economy in Service to Life.* – A Report to the Club of Rome, 12th September 2018, <https://www.clubofrome.org/report/a-finer-future>.

⁹⁰ *Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet* – A Report to the Club of Rome, 2018, https://batrachos.com/sites/default/files/pictures/Books/Weizsacker_Wijkman_2018_Come%20on.pdf.

⁹¹ *The Future of Jobs Report 2018.* – World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018>.

Висновки

Динаміка перетворень української соціальної політики протягом останніх років була досить інтенсивною. Зараз ми маємо справу зовсім з іншою державою, іншою соціальною політикою, іншими інститутами, котрі її забезпечують.

Підсумовуючи розгляд змін добробуту українських родин у короткостроковому періоді, ми бачимо відсутність просування у частині підвищення якості людського капіталу. Глибину сучасної кризи і високу ступінь деструктивності соціальних процесів визначає різке соціально-майнове розшарування суспільства. Існуючі пріоритети витратної частини бюджету не відповідають інтересам розвитку людського капіталу.

Соціальна політика, яка здійснювалась в останні роки в країні, призвела до того, що в числі постраждалих опинилися як соціально слабкі групи, так і сильні, що представляють собою економічну і соціальну опору сучасного суспільства, що визначає потенціал будь-якої продуктивної діяльності в суспільстві. Подальше налаштування на нову реальність зниження рівня і якості життя масових груп населення може заблокувати шанси опори на ресурси і компетенції населення під час реалізації відновлення економічного зростання.

Тому якщо в ході реалізації соціальної політики перейти від завдань простого підтримання соціальної стабільності в суспільстві до завдань збереження і розвитку соціально значимого людського потенціалу, то необхідно досить серйозно відкоригувати концепцію соціального управління, визначити специфіку розробки та активного впровадження соціальних програм розвитку людських ресурсів.

Сьогодні особливо чітко проявляється необхідність посилення соціальної спрямованості політики держави, створення ефективної системи соціального захисту населення від несприятливих впливів поспішних і непередуманих ринкових перетворень. Хоча відзначимо, що за всієї важливості проведеної державою соціальної політики, за своєю природою вона несамотійна і якщо реальна, а не декларативна, то базується на тих ресурсах, які можуть бути виділені для забезпечення її заходів.

Наразі стає загально визнаною необхідність зміни соціально-економічного курсу політики держави з тим, щоб забезпечити стабільність економічного зростання, підвищення життєвого рівня населення, гарантовану захищеність соціально слабких верств населення, особливо не зайнятих у сфері матеріального виробництва.

Головна стратегічна мета соціального розвитку – вихід країни на траєкторію стійкого розвитку зі зростанням рівня та якості життя усіх верств населення країни. У зв'язку з цим соціальна політика повинна бути спрямована на відтворення людського капіталу і узгоджена з економічною політикою.

РОЛЬ ДЕРЖАВИ ОЧИМА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ¹

Якими мають бути головні цілі діяльності українського уряду?^{*}
% опитаних

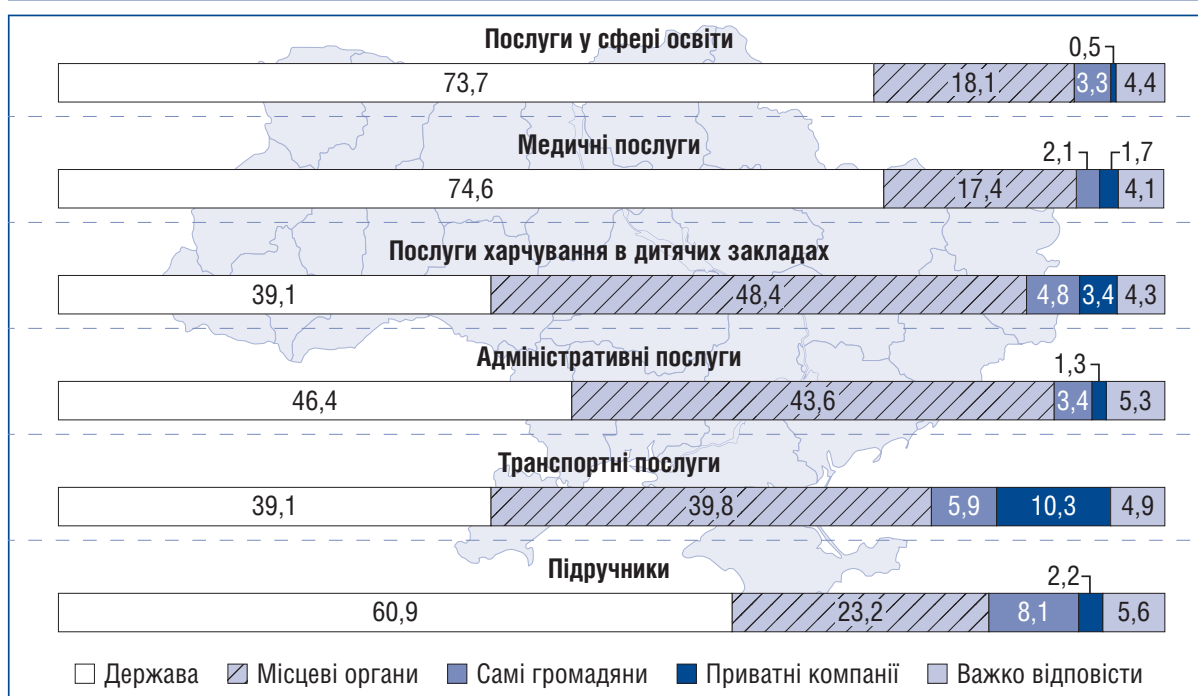
* Респондентам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

¹ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 10 жовтня 2018р. Опитування проводилося в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

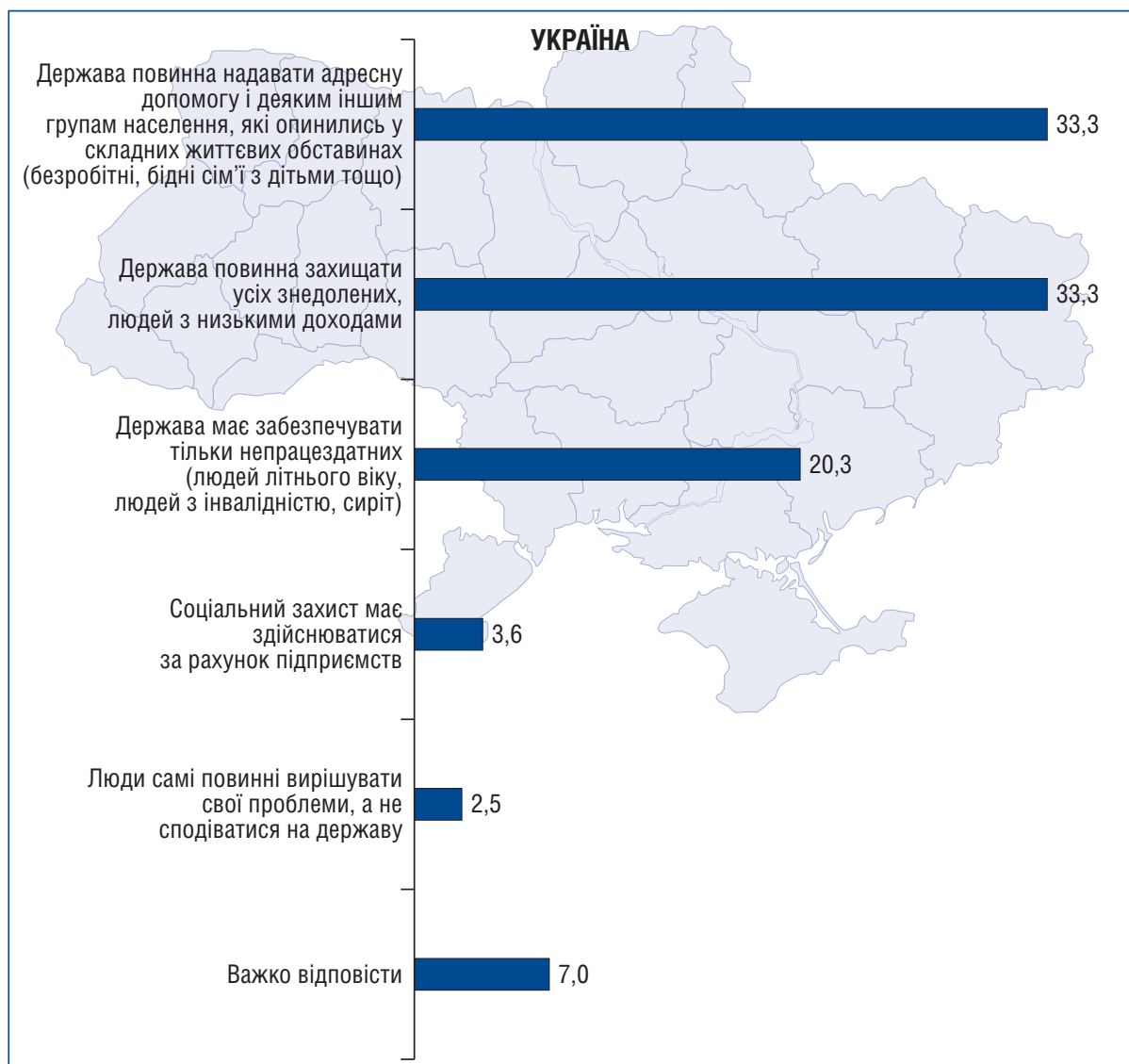
Хто насамперед має нести відповідальність за вирішення кожної з наведених проблем розвитку людини? % опитаних

	Держава	Обласна влада	Місцева влада	Підприємці	Профспілки	Самі громадяни	Важко відповісти
Забезпечення робочих місць	65,1	7,7	12,0	8,7	1,1	1,1	4,3
Справедлива оплата за працю	66,9	6,7	7,0	10,2	3,7	0,7	4,7
Можливість отримати середню освіту	68,7	8,6	9,5	0,7	0,4	8,4	3,6
Можливість отримати вищу освіту	65,0	5,5	4,6	0,9	0,4	18,4	5,1
Особиста безпека	53,0	4,7	13,7	0,7	0,7	21,4	5,8
Медична допомога	74,4	6,4	11,9	0,9	0,4	1,9	4,1
Пенсійне забезпечення	86,0	4,3	3,8	0,7	1,0	1,1	3,1
Сприятливе екологічне середовище	58,6	10,9	17,5	2,9	0,6	3,7	5,8
Забезпечення житлом	48,3	8,9	16,3	1,5	1,6	12,8	10,5
Допомога сім'ї та дітям	60,4	9,3	15,5	1,7	2,1	5,4	5,6
Боротьба з бідністю	75,3	6,6	7,6	2,2	1,2	1,8	5,3
Забезпечення дошкільними закладами	52,5	12,4	28,9	1,4	0,8	0,3	3,8
Справедливий розподіл матеріальних благ	68,8	8,9	9,6	0,4	2,8	1,4	8,2

Хто має насамперед фінансово забезпечувати надання кожної з наведених послуг? % опитаних

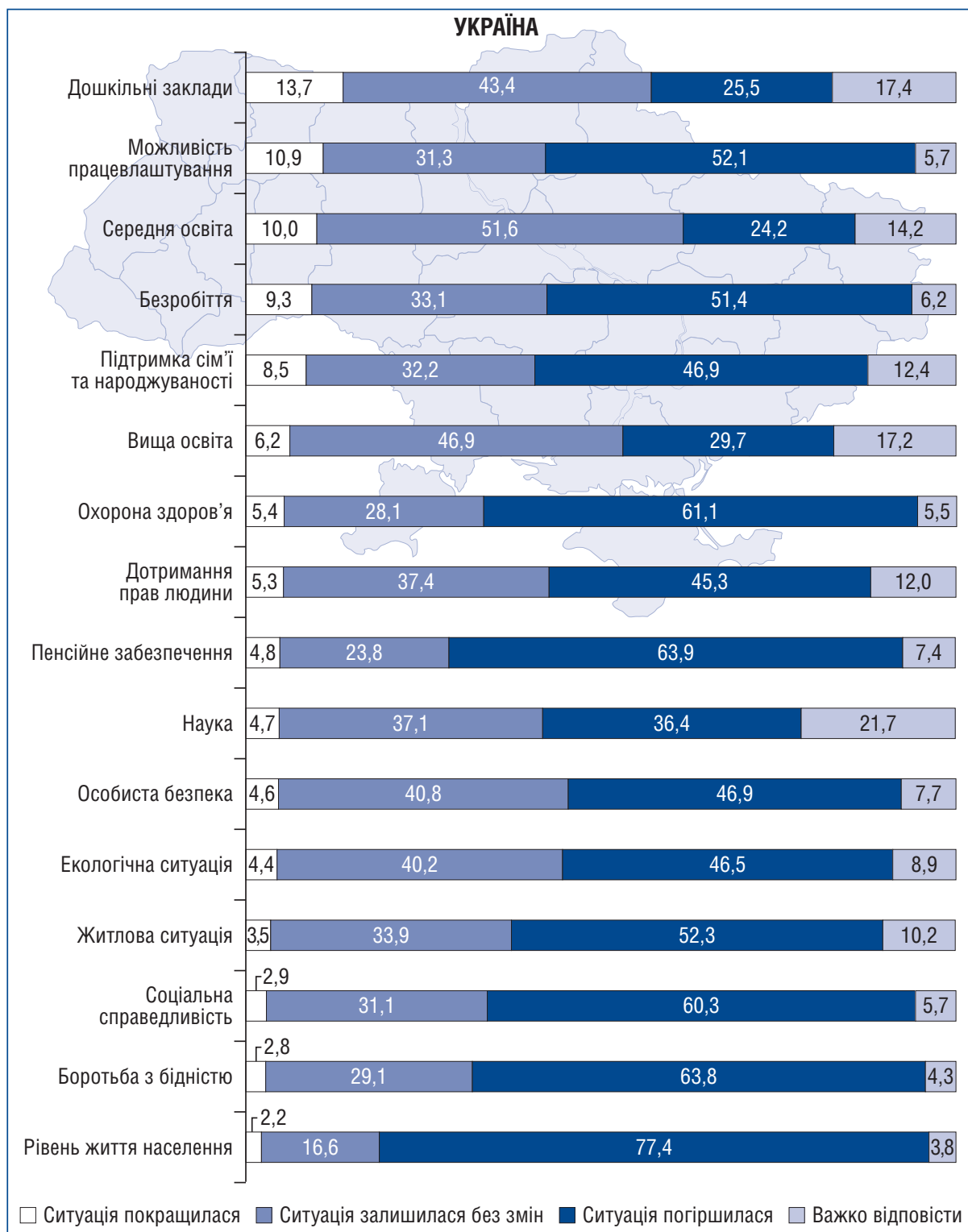
Як повинна будуватися система соціального захисту громадян?
% опитаних

Чи зможуть більшість українців прожити самостійно без постійної опіки та допомоги з боку держави?
% опитаних

**Як змінилася ситуація в країні
за останні три роки в кожній з наведених сфер?**
% опитаних

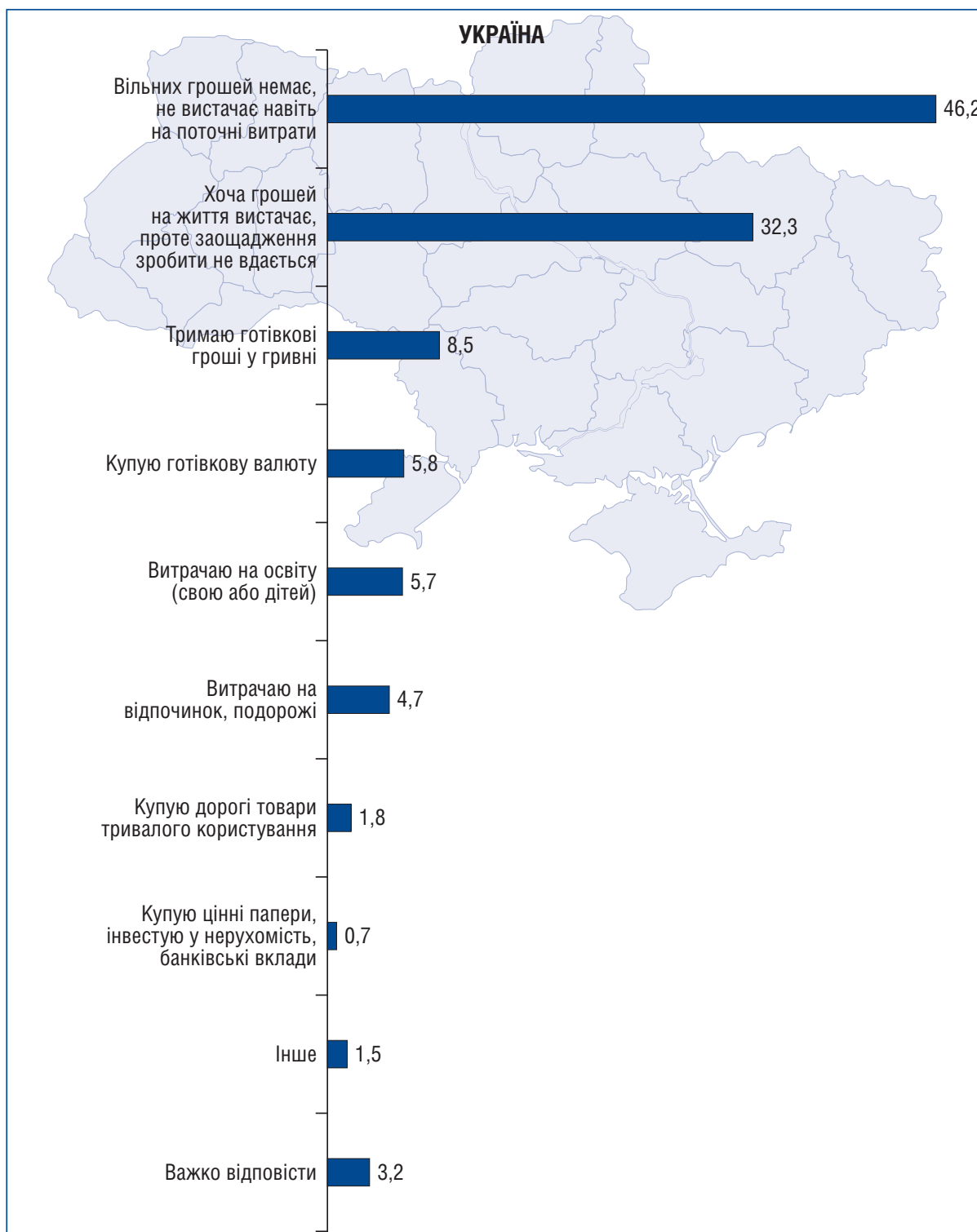

Яким чином Ви прагнете поліпшити свій матеріальний стан?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Яким чином Ви переважно розпоряджуєтесь вільними грошима?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

6. ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Починаючи з 2014р. в Україні швидкими темпами зростає чисельність трудових мігрантів, що свідчить про те, що економіка України тримається на експорті не лише сировини, але й трудових ресурсів. Поряд з металом, рудою, зерном і технічними сільгосппродуктами, важливим експортним товаром стає дешева праця. Масштабна трудова міграція є важливою рисою компрадорського соціально-економічного укладу, зразком якого наразі стає Україна. Дешева праця необхідна для того, щоб забезпечити нормальну рентабельність експорту сировини з низьким рівнем доданої вартості, світові ціни на яке є нестабільними, спекулятивними. Своєю чергою, дешева праця провокує масову трудову міграцію, що призводить до наростаючих демографічних і соціальних проблем, депопуляції і деградації країни. Країна перетворюється на постачальника дешевої робочої сили для некваліфікованої, важкої та неprestижної праці в більш заможних країнах.

6.1. Загальна оцінка обсягу міграції з України

За оцінками міжнародних експертів, депопуляція населення України відбувається рекордними темпами¹. Експерти Департаменту з економічних і соціальних питань ООН² оприлюднили прогноз³ динаміки скорочення населення України⁴. Як очікується, населення України стрімко зменшуватиметься, і до 2050р. чисельність, у кращому випадку, становитиме 36 млн. (це з урахуванням Криму та Донбасу) (оптимістичний сценарій). У гіршому випадку – 31 млн. (песимістичний сценарій)⁵.

¹ Ukraine Headed for Perfect Storm of Demographic Decline. – Atlantic Council, February 7, 2018, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-headed-for-perfect-storm-of-demographic-decline>. Див. також: <https://www.populationpyramid.net/ukraine/2050>.

² Слід враховувати, що ООН у своїх прогнозах враховує також чисельність населення нині окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей.

³ У списку ООН до країн, населення яких стрімко скорочується, віднесені більшість країн колишнього соцтабору: Болгарія, Хорватія, Сербія, Угорщина, Латвія, Литва, Молдова, Румунія та Польща. В ООН прогнозують упродовж найближчих 30 років скорочення населення цих країн на 15%.

⁴ World Population Prospects 2017. – Unit Nations, <https://esa.un.org/unpd/wpp>.

⁵ З урахуванням того, що у останній рік існування СРСР на території колишньої УССР проживало майже 52 млн. жителів, то втрата за півстоліття майже 16 млн. еквівалентна чисельності населення великої європейської країни.

Висновки міжнародних організацій цілком співставні з висновками українських вчених. Зниження чисельності населення України до 36 млн. до 2050р. фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД) ім.М.Птухи НАН України прогнозували ще у 2008р.⁶ (за песимістичним сценарієм). *“За будь-яких умов населення України буде скорочуватися, тому що у нас вичерпано потенціал демографічного зростання, тому що в нас 75-річних жінок у структурі населення більше, ніж 5-річних дівчат. Тому що з 60-х років українська жінка не народжувала стільки, скільки потрібно для простого відтворення поколінь, і відповідно, кожне наступне покоління менше за попереднє”*⁷.

Головною причиною сьогодишнього стрімкого скорочення населення України називають трудову міграцію, яка перетворюється на загрозу не лише розвитку людського капіталу, але й розвитку економіки та національній безпеці⁸. Згідно з даними Департаменту народонаселення ООН (2011р.), за кордоном проживає 6,6 млн. осіб, народжених в Україні (громадян України)⁹.

Про катастрофічний відтік населення заявляють і у МЗС України: *“У нас дійсно катастрофічна ситуація – приблизно мільйон українців виїжджає кожного року. Ми вважаємо, що, на жаль, ця тенденція найближчим часом збережеться”*¹⁰. На спеціально створеному сайті повідомляється, що з України кожен хвилину від’їжджає дві особи. Станом на початок вересня, з моменту запуску сайту (з 20 березня 2018р.) Україну покинуло 484 тис. громадян¹¹.

Усі без винятку дослідники міграційних процесів в Україні погоджуються з тим, що знайти точні дані міграції та відповідно оцінити чисельність українців, які навчаються, працюють за кордоном або залишаються там назавжди, наразі неможливо¹².

Реальні дані з міграції отримати неможливо, насамперед через відсутність реальних даних про чисельність населення України. Так, вперше і востаннє

⁶ Лібанова Е. Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050р. – Світогляд, №3, 2008р., <ftp://ftp.mao.kiev.ua/pub/journals/svitogliad/svit-2008-11-3/svit-2008-11-3-48-libanova.pdf>; див. також: Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України, 2008р., https://www.idss.org.ua/monografii/Book-Naselenie_.pdf.

⁷ На Україну чекає демографічна криза через війну у 2016р. – РБК-Україна, 2 серпня 2016р., <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukrainu-zhdet-demograficheskij-krizis-voyny-1470137658.html>.

⁸ Трудова міграція – одна з найбільших загроз для держави. – Урядовий портал, 23 грудня 2017р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/trudova-migraciya-odna-z-najbilshih-zagroz-dlya-derzhavi-gennadij-zubko>.

⁹ Migration and remittances Factbook 2011. – World Bank, 2010, p.249.

¹⁰ З України щороку виїжджає мільйон громадян. Це справді катастрофічна ситуація, – Клімкін. – Цензор.нет, 4 вересня 2018р., https://ua.censor.net.ua/news/3084351/z_ukrayiny_schoroku_vyijdjaye_milyon_gromadyan_tse_spravdi_katastrofichna_sytuatsiya_klimkin.

¹¹ В поисках лучшей жизни из Украины каждую минуту уезжает два человека, <http://ukrainian-peopleleaks.com>.

¹² Населення України. Трудова еміграція в Україні. – ІДСД ім.М.Птухи, Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ, 2010р., https://www.idss.org.ua/monografii/poznyak_2010.pdf; Міграція в Україні факти і цифри. – Міжнародні організація з міграції (МОМ), 2013р., http://iom.org.ua/sites/default/files/ukr_ff_f.pdf.

Всеукраїнський перепис населення проводився у 2001р.¹³ У 2010р. було проведено пробний перепис¹⁴, з того часу проведення перепису переносилося¹⁵. Хоча Рекомендації ООН радять проводити переписи один раз на 5-10 років¹⁶, проте офіційним мотивом відмови від проведення чергового перепису в Україні, дату якого кілька разів відсували, називають нестачу коштів¹⁷. Наразі Уряд запланував Всеукраїнський перепис населення на 2020р.¹⁸ Він розпочнеться

пробним переписом 2019р. в Оболонському районі Києва та Бородянському районі Київської області. Пробний перепис відбувається для відпрацювання технології проведення загальнонаціонального перепису.

Другим фактором, що ускладнює оцінку чисельності українських громадян, які працюють за кордоном, є те, що *більшість з них працює за кордоном нелегально*. Згідно з дослідженням *GfK Ukraine*, що здійснювалися за замовленням Українського представництва Міжнародної організації з міграції, у 2015р. 41% трудових мігрантів з України працювали нелегально¹⁹, а це 281 тис. осіб (у 2011р. нелегально працювали 28% мігрантів – 140 тис. осіб). Дослідження 2017р. показало, що 17% українських громадян готові працювати без офіційного працевлаштування, 6% – у замкнених приміщеннях (без змоги вільно залишити місце роботи), 3% – працювати на нелегальному виробництві, 2% – нелегально перетнути кордон²⁰.

¹³ Закон “Про Всеукраїнський перепис населення” від 19 жовтня 2000р.

¹⁴ Накази Держстату України “Про підготовку та проведення пробного перепису населення” №330 від 16 серпня 2010р.; “Про затвердження Основних методологічних та організаційних положень пробного перепису населення 2010р.” №345 від 20 серпня 2010р.; “Про затвердження Програми пробного перепису населення 2010р. та бланків переписної документації” №347 від 20 серпня 2010р.

¹⁵ Розпорядження КМУ “Про проведення у 2016р. Всеукраїнського перепису населення” №581 від 9 квітня 2008р.; “Про внесення зміни до Розпорядження КМУ від 9 квітня 2008р. №581” №699 від 4 вересня 2013р.; “Про внесення зміни до Розпорядження КМУ від 9 квітня 2008р. №581” №1323 від 16 грудня 2015р.; “Про проведення у 2020р. Всеукраїнського перепису населення” зміни до Розпорядження КМУ від 9 квітня 2008р. №581”; “Про проведення у 2020р. Всеукраїнського перепису населення” (зі змінами та доповненнями) №581 від 9 квітня 2008р.

¹⁶ Принципы и рекомендации в отношении переписей населения и жилого фонда. Второе пересмотренное издание. – Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН, https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesM/Seriesm_67rev2r.pdf.

¹⁷ На перепис населення України знадобиться близько 1 млрд. грн., - Розенко. – Цензор.нет, 25 квітня 2017р., https://ua.censor.net.ua/news/437666/na_perepys_naselennya_ukrayiny_znadobytsya_blyzko_1_mlrld_grn_rozenko.

¹⁸ Розпорядження КМУ “Про проведення пробного перепису населення” №504 від 18 липня 2018р.; Постанова КМУ “Про утворення Міжвідомчої комісії з питань сприяння проведенню Всеукраїнського перепису населення” №424 від 18 квітня 2018р.

¹⁹ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015р. – Підготовлено *GfK Ukraine* для МОМ, http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf.

²⁰ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017р., http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf.

Розрахункове число людей, працюючих за кордоном неофіційно²¹

	2006	2008	2011	2015
Частка сімей, у яких хтось з членів працює за кордоном неофіційно, %	30,1	20,6	27,6	40,5
Число людей, працюючих за кордоном неофіційно, тис. осіб	328 200	154 000	139 500	208 739

Слід наголосити, що за роки незалежності фундаментальних національних досліджень з питань міграції не здійснювалося. Фактично за 27 років було проведено лише два глибинних дослідження з міграції Держстатом спільно з ІДСД ім.М.Птухи: у 2008р.²² та у квітні-червні 2012р. загальнонаціональне обстеження з питань трудової міграції, на замовлення МОП²³. Про подальший перебіг процесу трудової міграції можна судити лише з даних соціологічних опитувань різних установ та експертних оцінок.

Так, деякі експерти оцінюють трудову міграцію з України у 5-7% працездатного населення. Діапазон чисельності коливається від 3-4 млн. (за інформацією Мінсоцполітики²⁴) до 9 млн. за неофіційними даними²⁵.

За інформацією Українського МЗС, станом на червень 2016р., до 5 млн. українців перебувають на легальних умовах за кордоном, і ця тенденція зростає²⁶. За оцінками інших вітчизняних урядовців, *“офіційні цифри щодо працюючих українців за кордоном ми орієнтовно можемо помножити на п'ять, тільки в Польщі працює понад мільйон”*²⁷.

Доступні дані офіційної статистики дозволяють у загальних рисах оцінити обсяг міграції українських громадян.

Національна статистика України за період 1991-2012рр. зафіксувала 2,7 млн. осіб, які виїхали з країни. З них 2 млн. декларували виїзд до країн СНД, 700 тис. – до інших країн світу.

²¹ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015р. – Підготовлено *GfK Ukraine* для МОМ, http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf.

²² Населення України. Трудова еміграція в Україні. – ІДСД ім.М.Птухи, Держстат України, Український центр соціальних реформ.

²³ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. – Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи, Будапешт, 2013р., 96 с., http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244746.pdf.

²⁴ Найближчими роками міграція з України лише зростатиме – Мінсоцполітики. – УНІАН, 5 квітня 2018р., <https://economics.unian.ua/other/10070030-nayblizhchimi-rokami-migraciya-z-ukrajini-lishe-zrostatime-minsocpolitiki.html>.

²⁵ Рева порахував кількість сезонних українських мігрантів. – Обозреватель, 3 липня 2018р., <https://www.obozrevatel.com/ukr/economics/reva-porahuvav-kilkist-sezonnih-ukrainskih-migrantiv.htm>.

²⁶ У МЗС сказали, скільки українців перебуває за кордоном. – Укрінформ, 8 червня 2016р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2030784-u-mzs-skazali-skilki-ukrainciv-perebuvaе-za-kordonom.html>.

²⁷ Трудова міграція – одна з найбільших загроз для держави. – Урядовий портал, 23 грудня 2017р., <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/trudova-migraciya-odna-z-najbilshih-zagroz-dlya-derzhavi-gennadij-zubko>.

Прикордонна служба України (ДПСУ) фіксує стійку тенденцію до збільшення числа українців, які перетинають державний кордон. За даними ДПСУ, у 2015р. за кордон виїжджало понад 23 млн. громадян України, у 2016р. – понад 25 млн., а у 2017р. – понад 27 млн. українців. Проте прикордонники фіксують лише факт перетину кордону, а не мету поїздки.

Великі розбіжності в даних можна пояснити тим, що точних засобів ведення статистики української міграції немає, внаслідок того, що під час виїзду з країни громадяни України не повідомляють мету виїзду, а під час в'їзду до іншої країни часто реєструються як туристи (особливо у випадку, коли мета – нелегальна робота). Також, працюючи нелегально, людина не потрапляє до офіційних статистичних звітностей зі сплати податків, страхових внесків тощо.

Виїзд громадян України за кордон за країнами, до яких вони виїжджали у 2017р.²⁸, осіб
(за даними Адміністрації ДПСУ)

	Число громадян України, які виїжджали за кордон, усього*	Із них – за метою поїздки		
		службове відрядження	організований туризм	приватна поїздка
Усього	26 437 413	97 271	120 887	26 219 255
у т.ч до:				
Австрії	115 406	217	5 174	110 015
Азербайджану	27 386	89	–	27 297
Албанії	5 405	–	–	5 405
Алжиру	19	–	–	19
Ангільї	19	–	–	19
Афганістану	18	–	–	18
Бельгії	20 891	–	–	20 891
Білорусі	1 186 466	42 868	12 656	1 130 942
Болгарії	58 597	7 925	12 255	38 417
Великої Британії	63 920	107	2	63 811
Вірменії	15 432	28	442	14 962
Греції	104 774	585	5 210	98 979
Грузії	111 981	1 573	1 707	108 701
Данії	6 351	–	–	6 351
Естонії	14 542	24	761	13 757
Єгипту	733 597	375	14 810	718 412

* Без обслуговуючого персоналу транспортних засобів та військовослужбовців.

²⁸ Джерело: Держстат України, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/tyr/tyr_u/vigw2017_u.htm.

**Виїзд громадян України за кордон за країнами,
до яких вони виїжджали у 2017р., осіб**
(за даними Адміністрації ДПСУ) *(продовження)*

	Число громадян України, які виїжджали за кордон, усього*	Із них – за метою поїздки		
		службове відрядження	організований туризм	приватна поїздка
Йорданії	8 495	–	–	8 495
Ізраїлю	155 074	254	5 710	149 110
Індії	208	–	–	208
Іраку	1	–	–	1
Ірану	6 316	–	–	6 316
Ірландії	11	–	–	11
Ісландії	350	–	–	350
Іспанії	112 982	–	–	112 982
Італії	173 573	6	–	173 567
Казахстану	39 147	–	–	39 147
Канади	1	–	–	1
Катару	14 263	–	–	14 263
Кенії	55	–	–	55
Киргизстану	7	–	–	7
Китаю	23 107	76	–	23 031
Кіпру	58 326	–	–	58 326
Південної Кореї	1	–	–	1
Латвії	54 831	82	1 622	53 127
Литви	54 867	31	675	54 161
Лівану	5 775	–	–	5 775
Люксембургу	28	–	–	28
Малі	7	–	–	7
Мальти	736	–	–	736
Марокко	117	–	–	117
Молдови	1 680 353	1 554	138	1 678 661
Нідерландів	114 374	–	–	114 374
Німеччини	344 150	195	4 827	339 128
Норвегії	7	–	–	7
ОАЕ	166 586	214	8 135	158 237

* Без обслуговуючого персоналу транспортних засобів та військовослужбовців.

**Виїзд громадян України за кордон за країнами,
до яких вони виїжджали у 2017р., осіб**
(за даними Адміністрації ДПСУ) *(продовження)*

	Число громадян України, які виїжджали за кордон, усього*	Із них – за метою поїздки		
		службове відрядження	організований туризм	приватна поїздка
Піткерна	7	–	–	7
Польщі	9 990 978	1 789	5 059	9 984 130
Португалії	821	–	–	821
Македонії	29	–	–	29
Російської Федерації	4 376 423	28 177	1 257	4 346 989
Румунії	1 045 424	3 475	5 439	1 036 510
Сербії	319	48	36	235
Словаччини	854 657	–	–	854 657
Словенії	4 887	–	–	4 887
США	32 660	–	–	32 660
Таджикистану	10	–	–	10
Таїланду	17 777	–	–	17 777
Танзанії	406	–	–	406
Тунісу	19 793	–	752	19 041
Туреччини	1 185 051	7 459	29 495	1 148 097
Туркменістану	89	10	–	79
Угорщини	3 118 758	–	–	3 118 758
Узбекистану	61	–	–	61
Фінляндії	14 146	–	–	14 146
Франції	106 697	–	–	106 697
Хорватії	5 505	–	–	5 505
Чехії	73 536	110	3 990	69 436
Чорногорії	40 317	–	735	39 582
Швейцарії	36 589	–	–	36 589
Швеції	24 215	–	–	24 215
Шрі-Ланки	9 706	–	–	9 706

* Без обслуговуючого персоналу транспортних засобів та військовослужбовців.

Число українців, які виїжджали за кордон, млн. осіб

	2010	2014	2015	2017
Польща	3,99	7,66	9,52	9,99
Росія	5,23	4,67	4,16	4,37
Угорщина	1,78	2,15	2,44	3,12
Молдова	1,88	2,42	1,73	1,68
Білорусь	1,13	1,54	1,39	1,18
Туреччина	0,45	0,45	0,54	1,18
Румунія	0,50	0,52	0,69	1,04
Словаччина	0,38	0,66	0,76	0,85
Німеччина	0,38	0,31	0,30	0,34
Італія	0,12	0,17	0,12	0,17
ОАЕ	0,07	0,16	0,14	0,16
Ізраїль	0,07	0,12	0,13	0,15
Австрія	0,07	0,10	0,11	0,11
Греція	0,06	0,15	0,10	0,10
Єгипет	0,32	0,40	0,35	0,01

Дані, оприлюднені МЕРТ з посиланням на ДПСУ, показують збільшення числа громадян, які виїжджають з України. Так, якщо кількість відряджень у 2017р., порівняно з 2016р., скоротилося на 38% (з 63 тис. осіб у 2016р. до 39 тис. у 2017р.), то на 6,6% зросла кількість приватних поїздок²⁹.

Мотивація виїзного потоку по світу за I півріччя 2016-2017рр.³⁰

Мета	I півріччя 2016р.		I півріччя 2017р.		Приріст 6-2017/6-2016
	Осіб	%	Осіб	%	
Службова	63 029	0,5	39 100	0,3	↓ 38,0%
Туризм	97 563	0,8	99 973	0,8	↑ 2,5%
Приватна	11 607 705	98,6	12 348 222	98,9	↑ 6,4%
Всього	11 768 297	100,0	12 487 295	100,0	↑ 6,1%

Найбільше число громадян України виїхало до Польщі, Росії, Угорщини, Молдови, Білорусії, Туреччини, Румунії, Словаччини, Єгипту, Німеччини. У I півріччі 2017р. зростання числа українських виїзних туристів спостерігається до Росії – на 961,3 тис. осіб, Єгипту – на 182,1 тис. осіб, Туреччини – на 160,9 тис. осіб, Угорщини – на 91 тис. осіб, Румунії – на 47,6 тис. осіб, Білорусі – на 31,6 тис. осіб, Німеччини – на 8,4 тис. осіб; зменшення до Польщі – на 787,6 тис. осіб, Словаччини – на 49,3 тис. осіб, Молдови – на 15,7 тис. осіб.

²⁹ Інформація щодо відвідування України іноземними туристами та виїзду громадян України за кордон за I півріччя 2016-2017рр. – МЕРТ, <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3ba262e6-1603-4090-b741-e3c47a7f6d71&title=InformatsiaSchodoVidviduvanniaUkrainilnozemnimiTuristamiTaViizduGromadianUkrainiZaKordonZalPivrichchia2016-2017-Rokiv>.

³⁰ Там само.

TOP-10 країн, до яких виїжджали громадяни України у I півріччі 2017р.³¹

	I півріччя 2016р.		I півріччя 2017р.		Приріст 6-2017/ 6-2016
	Осіб	%	Осіб	%	
Польща	5 129 355	43,6	4 341 786	34,8	↓ 45,4 %
Росія	1 712 249	14,5	2 673 601	21,4	↑ 56,1 %
Угорщина	1 356 166	11,5	1 447 143	11,6	↑ 6,7 %
Молдова	769 647	6,5	753 942	6,0	↓ 2,0 %
Білорусь	539 061	4,6	570 715	4,6	↑ 5,9 %
Туреччина	349 403	3,0	510 294	4,1	↑ 46,0 %
Румунія	412 826	3,5	460 463	3,7	↑ 11,5 %
Словаччина	434 301	3,7	384 986	3,1	↓ 11,4 %
Єгипет	167 986	1,4	350 067	2,8	↑ 2,1 рази
Німеччина	143 331	1,2	151 733	1,2	↑ 5,9 %

Водночас, з метою “туризм” найбільша кількість українських туристів виїхали до Туреччини (↓ 14,2 тис. осіб), Єгипту (↓ 0,5 тис. осіб), Білорусі (↑ 5,5 тис. осіб), ОАЕ (↑ 1,8 тис. осіб), Ізраїлю (↑ 2 тис. осіб), Греції (↓ 0,4 тис. осіб), Польщі (↑ 0,7 тис. осіб), Болгарії (↑ 2,1 тис. осіб), Німеччини (↑ 1,1 тис. осіб), Австрії (↓ 0,5 тис. осіб).

Один із засобів частково відновити дані про чисельність мігрантів – результати опитувань і досліджень, як національних, так і міжнародних.

За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), загальне число українських трудових мігрантів становить 688 тис. осіб, у т.ч. близько 424 тис. довгострокових та 264 тис. короткострокових трудових мігрантів³². Згідно з дослідженнями МОМ, за числом трудових мігрантів Західний регіон суттєво випереджає решту регіонів України (60% загального числа трудових мігрантів).

За даними американського центру глобальних досліджень *Pew Global*³³, станом на 2017р., 5,94 млн. українців мешкають в інших країнах. Проте викликає здивування той факт, що в дослідженнях *Pew Global* показник міграції майже не змінився з 2010р. (5,46 млн. осіб), тобто за сім років число мігрантів зросло лише на 480 тис.

За даними *Pew Global*, на початок 2018р. в Росії нараховується 3,27 млн. українців, в США – 380 тис., Казахстані – 350 тис., Німеччині – 260 тис., Італії – 240 тис., Білорусі – 220 тис., Польщі – 210 тис., Чехії – 140 тис.,

³¹ Інформація щодо відвідування України іноземними туристами та виїзду громадян України за кордон за I півріччя 2016-2017рр. – МЕРТ, <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3ba262e6-1603-4090-b741-e3c47a7f6d71&title=InformatsiiaSchodoVidviduvanniaUkrainilnozemmimiTuristamiTaViizduGromadianUkrainiZaKordonZaIPIvirichchia2016-2017-Rokiv>.

³² Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – МОМ, 2016р., http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf.

³³ Origins and Destinations of the World's Migrants, 1990-2017. – Pew Research Center, 28 Feb 2018, <http://www.pewglobal.org/2018/02/28/global-migrant-stocks/?country=US&date=2017>.

Ізраїлі – 130 тис., Узбекистані – 120 тис., Іспанії – 80 тис., Канаді – 80 тис., Молдові – 60 тис., Угорщині – 50 тис., Португалії – 50 тис., Латвії – 30 тис., Киргизії – 30 тис.³⁴

Відповідно до досліджень *Expat Insider*, чисельність українських мігрантів за кордоном сягає 8 млн.³⁵ Згідно з їх даними, більшість українських мігрантів прямує до Росії – 4,4 млн. осіб. У Польщі і Канаді – 1,2 млн. У США перебувають 940 тис., Бразилії – 500 тис., Німеччині – 230 тис.

У квітні 2018р. Центр економічної стратегії оприлюднив результати дослідження “Скільки українців поїхало за кордон і що з цим робити державі”³⁶. За їх висновками, наразі Україна входить до першої десятки країн-донорів міжнародних мігрантів у світі. Автори дослідження оцінюють число українських трудових мігрантів у 4 млн. осіб. За їх оцінками, 16% працездатного населення України мають наміри працювати за кордоном. У дослідженні також наведені дані (отримані від Прикордонної служби України) сукупного чистого виїзду українців за межі країни за 2012-2017рр. – 6,3 млн. осіб.

Обсяги зовнішньої трудової міграції з України³⁷, тис. осіб

Категорія мігрантів	Держстат України, 2012	Держстат України, 2017	МОМ, 2015	Інститут демографії ³⁸	Євростат, 2016	Інтегральна оцінка, 2017
Всього мігрантів,	1 182	1 303	688	2 250	962	4 132
з них довгострокові	167	108	424	900	448	850
короткострокові	573	632	264	100	484	819
мігранти, які повернулися	442	563	114			563
“маятникові” мігранти				1 250		1400
Додатково: Потенційні мігранти			310			
Мігранти, які виїхали всією сім'єю			94			
Нелегальні мігранти	354				30	400

³⁴ Розрахунки *Pew Global* ґрунтуються на оцінках МОМ. В якості мігранта оцінюють людей, які знаходяться в іншій країні рік або більше. Отже, до статистики потрапляють також студенти та працівники, які працюють за довгостроковими контрактами. Також *Pew Global* оцінює загальне число мігрантів у країні.

³⁵ *Expat Insider 2017/ The world through Expat eyes.* – *Expat Insider*, https://cms-internationalsgmbh.netdna-ssl.com/cdn/file/2018-03/Expat_Insider_2017_The_InterNations_Survey.pdf.

³⁶ Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити. – Центр економічної стратегії, 11 квітня 2018р., <https://ces.org.ua/skilky-ukraintsiv-poikhalo-za-kordon-i-shcho-z-tsym-robyty-derzhavi>.

³⁷ Там само.

³⁸ Подоляк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. – Демографія та соціальна економіка, 2016р., №2 (27), с.169-182.

Настрої населення, які також фіксуються за допомогою соціологічних досліджень, свідчать про те, що в найближчому майбутньому потік мігрантів з України лише зростатиме. Так, за даними ZN.ua (який оприлюднив результати соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології на замовлення “Дзеркало тижня. Україна”³⁹), тенденція “*виїхати, заробити й повернутися*” переростає у “*виїхати, влаштуватися й залишитися*”. Так, майже 30% мають наміри виїхати з країни. З тих, хто має намір покинути Україну, 55% – молодь, віком 18-29 років; 44% – 30-39 років; 33% – 40-50-річні. З тих, хто готовий виїхати: 40% – люди з вищою освітою; 27,6% – із середньою спеціальною; 23,2% – із середньою і 17,8% – з неповною середньою освітою. Кожен четвертий з опитаних має намір покинути країну, поки ситуація не нормалізується, адже 26% планують перечекати за кордоном лихоліття, поки в Україні все врегулюється.

6.2. Основні напрямки міграції громадян України

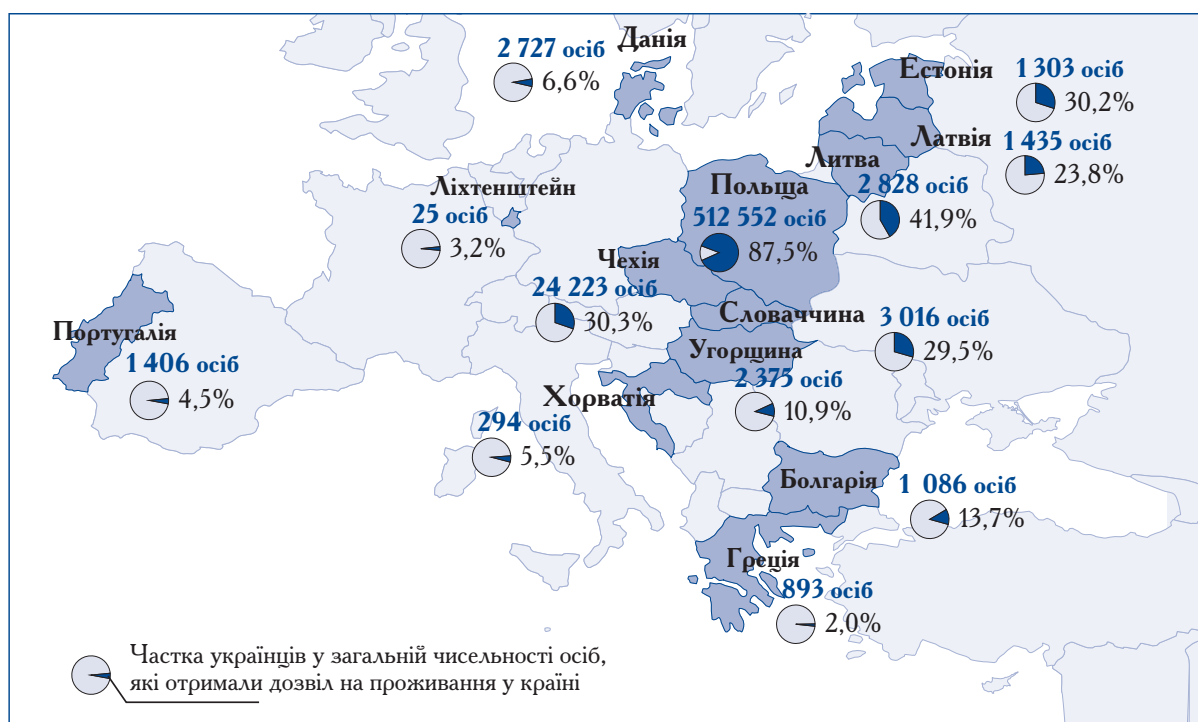
Міграція до країн ЄС. Активно виїжджати до ЄС українські громадяни почали у 2016р. Згідно з даними Євростату, громадяни України отримали більшість дозволів на проживання у країнах-членах ЄС у 2016р. – майже 589 тис. дозволів з 3,4 млн. загальної чисельності. Більшу частину видів на проживання надала Польща – 87% (512,5 тис.). Друга за чисельністю прийнятих українських мігрантів країна – Чехія, прийняла лише 24 тис. (4,1%)⁴¹ (діаграма “*Чисельність громадян України, які отримали дозвіл на проживання у деяких країнах ЄС*”).

³⁹ Мостова Ю., Рахманін С. Кровотеча. – ZN.ua, 27 січня 2018р., https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Residence permits statistics. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Residence_permits_statistics.

Чисельність громадян України, які отримали дозвіл на проживання у деяких країнах ЄС у 2016р.⁴²

Євростат повідомляє, що серед тих, хто отримав дозвіл на проживання у Польщі, Україна є абсолютним рекордсменом. 82,7% (487 тис.) серед тих, хто отримав дозвіл на перебування в Польщі, отримали дозвіл на працевлаштування.

Чисельність громадян, які отримали перші дозволи на проживання в ЄС-28 залежно від мети в'їзду у 2016р.⁴³, %

	Возз'єднання сімей	Освіта	Працевлаштування	Інше
Україна	5,5	4,4	82,7	7,4
Сирія	13,7	0,7	85,3	0,3
США	8,3	46,5	16,5	28,6
Індія	26,8	16,2	28,7	26,8
Китай	16,4	66,9	10,0	6,7
Марокко	69,8	11,8	10,3	8,2
Філіппіни	11,9	1,5	13,7	72,9
Росія	32,6	27,0	17,8	22,6
Туреччина	41,2	32,3	9,0	17,5
Бразилія	31,1	41,6	13,8	13,6

⁴² Джерело: Residence permits statistics. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Residence_permits_statistics.

⁴³ Там само.

ПОЛЬЩА

Попит на українських заробітчан найбільше зростає в Польщі. На словами Надзвичайного та Повноважного Посла України в Польщі А.Дециці, на сьогоднішній день у Польщі живуть і працюють понад 1 млн. українців⁴⁴. Польща відчуває дефіцит працівників на фоні успішного економічного розвитку та рекордно низького безробіття. Попит на додаткову робочу силу посилюється внаслідок масового виїзду поляків (1,5-2 млн.) до інших країн ЄС з вищими, ніж у

Польщі, заробітками. За оцінками Асоціації польських підприємців та працевлаштованих, щоб не втратити темпи економічного зростання, в найближчі 20 років країна потребуватиме додатково 5 млн. працівників⁴⁵. Як свідчать результати дослідження компанії з працевлаштування та консультування *Work Service*, третина польських фірм стикаються з проблемами добору персоналу, насамперед на робочі професії. 39% фірм планують наймати українців⁴⁶.

За підрахунками Союзу підприємців і роботодавців Польщі, для підтримки зростання економіки цієї країни необхідно залучити 5 млн. емігрантів, а загальна кількість виданих запрошень на роботу в 2018р. для українців складе 3 млн.⁴⁷

Політика польського уряду та зацікавленість бізнесу обумовлює постійне розширення законних можливостей працевлаштування українців у Польщі. Дані Міністерства внутрішніх справ Польщі за 2013-2015рр. показують, що динаміка наданих віз та дозволів на працевлаштування щорічно зростає. У 2015р. чисельність дозволів, наданих громадянам України з метою працевлаштування, зростала майже в 3 рази, порівняно з 2014р., до 23 925⁴⁸. Тільки за I квартал 2016р. було надано більше 11 тис. дозволів на працевлаштування.

У 2016р. Польща надала близько 1,3 млн. віз для громадян України, майже половина з яких були з дозволом на працевлаштування, у 2017р. кількість дозволів на працевлаштування зросла до 900 тис.⁴⁹ Наразі більше 300 тис. українців сплачують у Польщі страхові внески⁵⁰. (діаграма “Зареєстровані заяви працевлаштованих іноземців”, с.249).

⁴⁴ У Польщі живе і працює більше мільйона українців – посол. – ZN.ua, 27 серпня 2018р., https://dt.ua/UKRAINE/u-polschi-zhiv-i-pracyuye-bilshe-milyona-ukrayinciv-posol-286685_.html.

⁴⁵ Puto K. Second-hand Europe: Ukrainian Immigrants in Poland. – Political Critique, July 4, 2017, <http://politicalcritique.org/cee/poland/2017/ukrainian-immigrants-in-poland>.

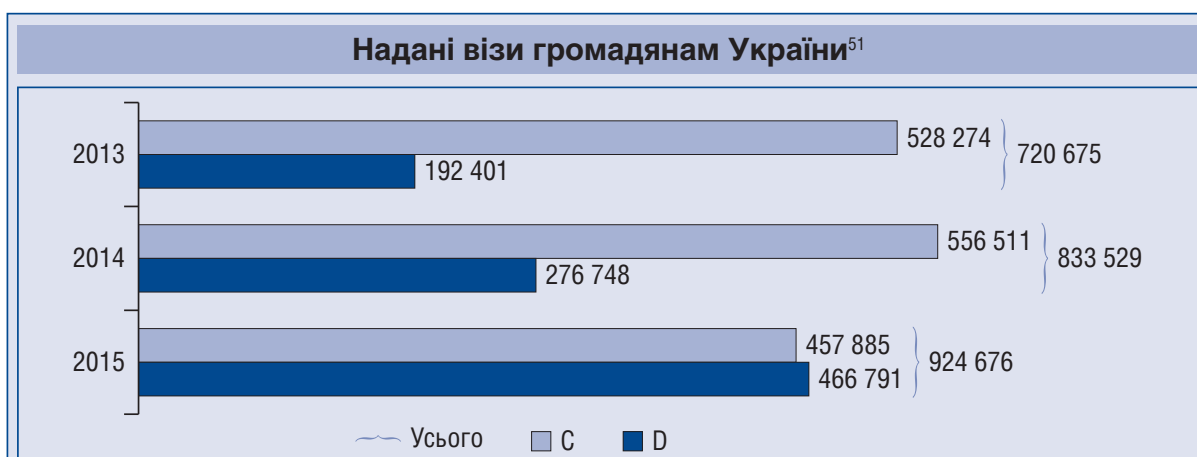
⁴⁶ Тотальна криза робочих рук: польський ринок праці потребує українців. – Світ.ua, 22 лютого 2017р., <http://svitua.com.ua/news/201702/2506-totalna-kryza-robochyh-ruk-polsky-rynok-praci-potrebuje>.

⁴⁷ Шлях на Захід: чому українських працівників бояться та чекають у Польщі. – Європейська правда, 12 березня 2018р., <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/03/12/7078510>.

⁴⁸ Fomina J. Economic Migration of Ukrainians to the EU: A View from Poland. – E-International Relations, Apr 25 2017, <https://www.e-ir.info/2017/04/25/economic-migration-of-ukrainians-to-the-eu-a-view-from-poland>.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

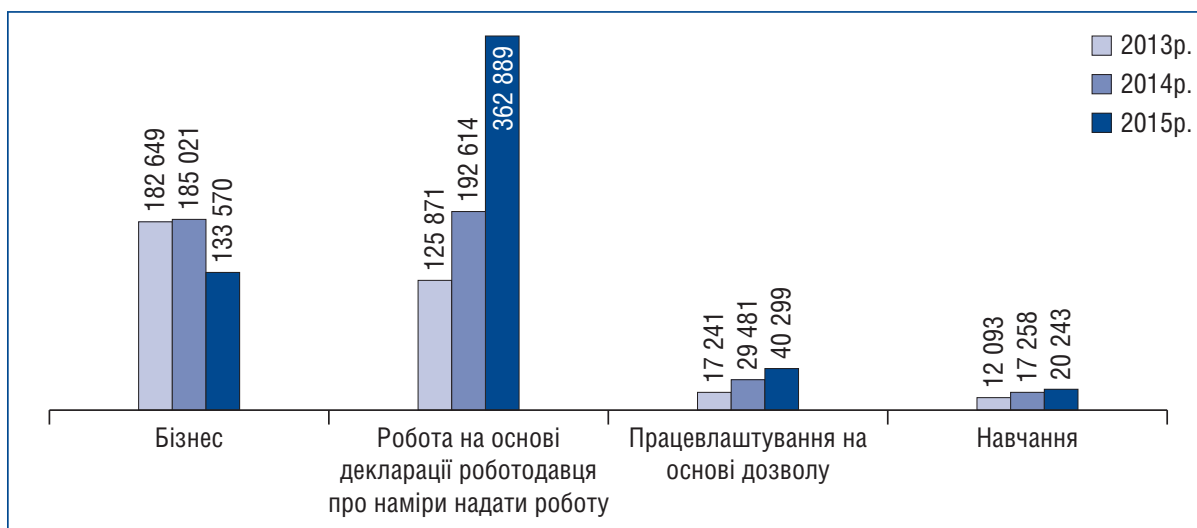
Робоча віза C05 (шенген) — надає право легально працювати в Польщі три місяці впродовж півроку.

Робоча віза D05 (польська національна) — надає право легально працювати в Польщі шість місяців упродовж року на всіх видах робіт, окрім сезонних.

Робоча віза D05a (польська національна) — надає право легально працювати в Польщі дев'ять місяців упродовж року, але лише на роботах, що визнані польським законодавством як сезонні.

Робоча віза D06 (польська національна) — надає право легально працювати в Польщі більше шести місяців упродовж року, на всіх роботах, окрім сезонних.

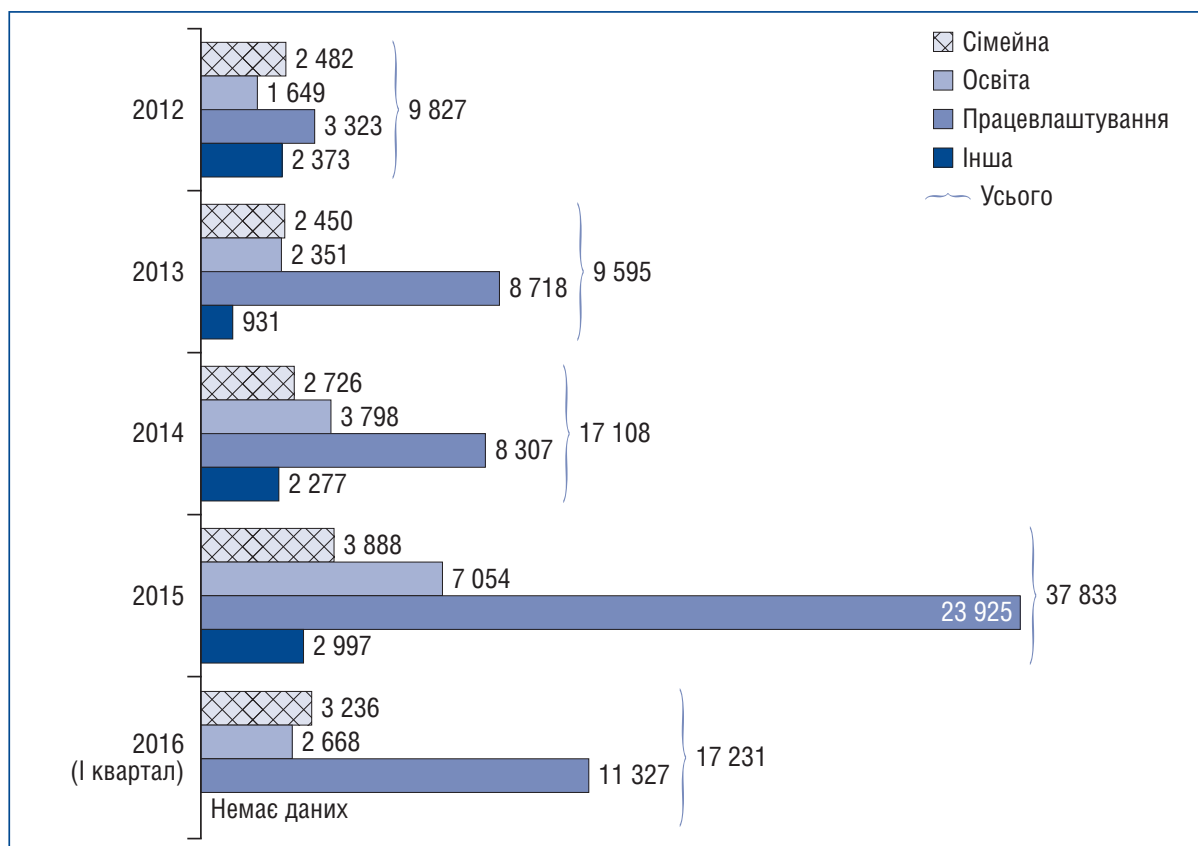
Надані візи громадянам України в консульських відділах Польщі, за метою⁵²

⁵¹ Джерело: Fomina J. Economic Migration of Ukrainians to the EU: A View from Poland. – E-International Relations, April 25, 2017, <https://www.e-ir.info/2017/04/25/economic-migration-of-ukrainians-to-the-eu-a-view-from-poland>.

⁵² Джерело: Там само.

Надані візи громадянам України за метою перебування⁵³

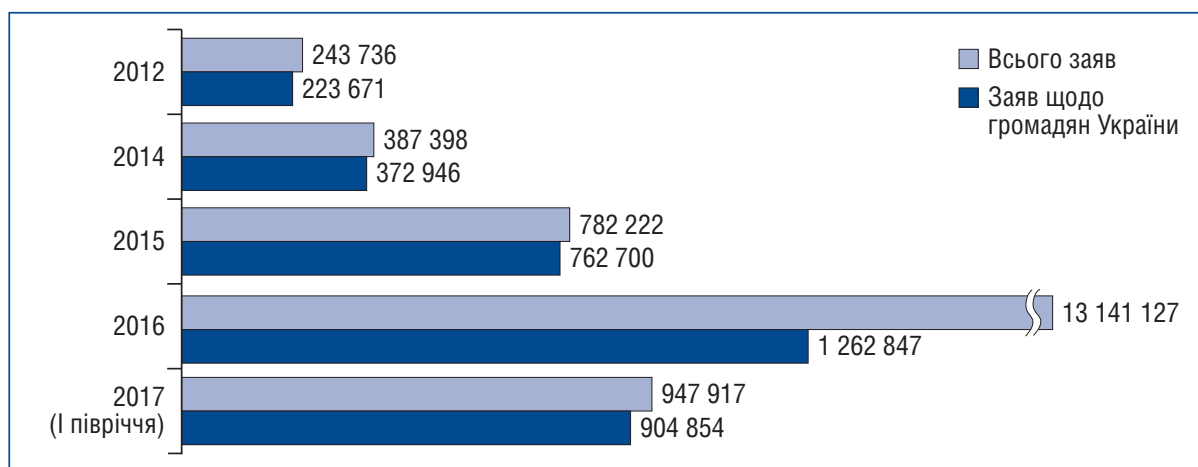

Політика уряду Польщі щодо трудових мігрантів з України

На власників біометричних паспортів, які в'їхали в режимі "безвізу", було поширено право тимчасово працювати без оформлення дозволу на працевлаштування, а лише згідно з заявою працедавця, зареєстрованою місцевою владою. Наразі громадяни України, оминаючи візові процедури, без посередників можуть шукати роботу в Польщі. Якщо вони планують виконувати її довше, ніж дозволені при безвізовому в'їзді 90 днів, потрібно звернутися до відділу у справах іноземців за продовженням строку перебування.

З січня 2018р. набули чинності зміни до польського закону про працевлаштування, згідно з якими запроваджується дозвіл на працевлаштування з метою виконання сезонних робіт тривалістю дев'ять місяців. Оформити його буде простіше, ніж звичайний, переваги надаються громадянам шести країн Східного партнерства: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. Працедавець зможе працевлаштувати мігранта вже після подачі необхідних для оформлення дозволу документів, не очікуючи рішення відповідного державного органу.

⁵³ Джерело: Fomina J. Economic Migration of Ukrainians to the EU: A View from Poland. – E-International Relations, Apr 25 2017, <https://www.e-ir.info/2017/04/25/economic-migration-of-ukrainians-to-the-eu-a-view-from-poland>.

Зареєстровані заяви працедавців Польщі про наміри працевлаштування іноземців⁵⁴

Відповідно до оцінок Центрального банку Польщі (NBP), у найближчі роки чисельність мігрантів з України до Польщі становитиме близько 200-300 тис. осіб на рік⁵⁵.

За даними дослідження *International Investment*⁵⁶ “Проблематика української міграції”, у Польщі упродовж останніх чотирьох років значно змінилася структура зайнятості українських заробітчан. Так, з 2014р. суттєво скоротилася чисельність осіб, зайнятих у секторі домашнього господарства – з 51,3% до 18,3% (!). Проте підвищилася вагомість інших секторів, особливо сектору послуг з реконструкції та будівництва – з 15,3% до 35,3%.

Такі зміни, перш за все, пов’язують зі змінами статевої структури міграції та збільшенням числа чоловіків у групі нових мігрантів, які і знаходять собі роботу в зазначеному секторі.

Збільшення чисельності чоловіків серед загальної чисельності працюючих підтверджують і дані Державної служби зайнятості України, яка прозвітувала, що за кордоном 91% склали чоловіки⁵⁷. Більше двох третин трудових мігрантів були віком понад 30 років.

⁵⁴ Джерело: Rynek pracy. – Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.mpips.gov.pl/praca>.

⁵⁵ Очікується, що трудова міграція з України у середньостроковій перспективі буде знижуватися – Сергій Ніколайчук, НБУ (інтерв’ю). – Polska Agencja Prasowa Biznes, 22 лютого 2018р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=65006045>.

⁵⁶ Edited Collection – Migration and the Ukraine Crisis. – E-International Relations, Apr 4 2017, <https://www.e-ir.info/2017/04/04/edited-collection-migration-and-the-ukraine-crisis>.

Дослідження проведено у травні 2017р. фахівцями з України, Польщі, Чехії та Словаччини. Див.: Сколькo миллионoв человек эмигрировало из Украины в Россию и ЕС? И сколько еще уедет? – Международные инвестиции, 22 марта 2018г., <http://internationalinvestment.biz/business/331-emigraciya-ukraincev-skolkograzhdan-ukrainy-uehalo-za-rubezh-i-v-kakie-strany.html>.

⁵⁷ Зовнішня трудова міграція. – Державна служба зайнятості, <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>.

Середній дохід мігрантів є наближеним до медіанного доходу в економіці Польщі, який за даними Центрального статистичного управління Польщі, склав у 2014р. 3 292 злотих (близько 2 300 злотих після сплати податків)⁵⁸.

Згідно з останніми даними соціологічного дослідження, проведеного в Польщі, серед українських трудових мігрантів влітку 2018р. на замовлення польського агентства працевлаштування іноземців *EWL SA “Українці на польському ринку праці: досвід, проблеми та перспективи”*⁵⁹, понад 22% українських трудових мігрантів у Польщі хотіли б переїхати до цієї країни на постійне проживання, 26,3% – готові залишитися в Польщі на кілька років, 13,7% не хотіли б постійно жити в цій країні, а 37,9% не змогли відповісти. І лише 13% не хотіли б назавжди залишатися в Польщі.

Водночас кожен другий респондент планує працювати в Польщі від 3 до 6 місяців, третина українців мають намір працювати до 3 місяців, 11,7% – від півроку до року, і лише 5,4% планують працювати в Польщі понад рік.

64% опитаних заявили, що працюють у Польщі за робочою візою, 26,8% – за біометричним паспортом, 4,6% – мають посвідку на проживання.

Щорічно близько 8,5-10 тис. українців ставали володарями “карти поляка”⁶⁰. У 2016р. і 2017р. було видано понад 13 тис. карток. За 10 років (2008-2017рр.) відмови отримали 1 248 громадян України. Протягом I півріччя 2018р. зареєстровано понад 7 200 заяв від українських громадян на отримання карти поляка, що майже на 1 000 більше, ніж за аналогічний період 2017р.⁶¹

До речі, трудові мігранти з України по-різному сприймаються польським суспільством: від “Польща вкрай потребує українських мігрантів!”⁶² до абсолютно протилежних – “У Польщі є багато ворогів і українці – одні з них”, зокрема міністр внутрішніх справ Польщі Маріуш Блащак виступив з вимогою запровадити з 2018р. обмеження на кількість українських мігрантів⁶³.

⁵⁸ Держстат Польщі. – Statistics Poland, <https://stat.gov.pl/en/topics/population/international-migration>.

⁵⁹ Badanie socjologiczne doświadczenia, wyzwania i perspektywy raport EWL S.A. Українці на польському ринку праці – doświadczenia, wyzwania i perspektywy 2018 EWL S.A. Wszystkie prawa zastrzeżone. Cytowanie danych za: „Українці на польському ринку праці – doświadczenia, wyzwania i perspektywy. Raport EWL S.A.” Redakcja: Anatolij Zymnin, Vladyslav Kulikov, Yuriy Taran. – http://prostir.pl/wp-content/uploads/2018/08/BADANIE-_EWL_RAPORT.pdf.

⁶⁰ С 2008 года более 100 тыс. украинцев получили карту поляка. – ZN.ua, 16 сентября 2018г., https://zn.ua/ECONOMICS/s-2008-goda-bolee-100-tysyach-ukraincev-poluchili-kartu-polyaku-294724_.html.

⁶¹ Там само. Найбільше за цей період карт поляка отримали громадяни Білорусі (майже 120 тис.). Крім того, понад 6 000 “карт поляка” видано громадянам Росії, понад 3 000 – Казахстану, більше 1 700 – Молдови.

⁶² Poland Can't Get Enough of Ukrainian Migrants. – Bloomberg, March 7 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-06/million-migrants-fleeing-putin-score-a-policy-jackpot-for-poland>.

⁶³ Błaszczak wprowadzi limit imigrantów. To uderzy w Ukraińców pracujących w Polsce. – Gazeta Wyborcza, 2 września 2017, <http://wyborcza.pl/7,75398,22313043,blaszczak-wprowadzi-limit-imigrantow-to-uderzy-w-ukraincow.html?disableRedirects=true>.

За результатами опитування інституту *CBOS*⁶⁴, у 2016р. 63% поляків вважали, що українці є корисними для польської економіки, але стільки ж з них висловлювалися за те, щоб суттєво обмежити чисельність українських мігрантів у країні – аби їх не стало в Польщі надто багато.

ЧЕХІЯ

Чехія є другою країною, куди найчастіше скеровують свої погляди громадяни України в пошуках заробітку. Йдеться не про короткострокові, сезонні поїздки, а перебування у півроку або рік. Так, за повідомленням Генерального консульства Чеської Республіки у Львові, “Чеська Республіка тривалий час спостерігає велику зацікавленість чеських підприємців у працівниках з України, а також значний попит українських громадян на роботу в ЧР”⁶⁵.

Рівень безробіття в Чехії – один з найнижчих у ЄС, державну допомогу через втрату роботи отримують 360 тис. людей. Попри це, в країні 132 тис. вакансій, головним чином у сфері ІТ, будівництва, промисловості, електроніки, авто- та машинобудування⁶⁶. Щоб вирішити цю проблему, восени 2015р., Чехія ухвалила закон, який передбачає суттєве спрощення та пришвидшення видачі віз українським громадянам з технічною освітою – інженерам, технічним спеціалістам та фахівцям зі сфери ІТ. Найголовніша зміна – запровадження картки, яка містить як дозвіл на отримання роботи, так і дозвіл на тривале перебування⁶⁷.

Згідно з розробленим урядом механізмом, працедавець повинен знайти потрібного йому фахівця, укласти угоду та подати документи в консульську установу, де з потенційним працівником проведуть коротку співбесіду. Якщо вона пройде успішно і сумнівів у кваліфікації працівника не виникне, йому нададуть спеціальну картку про дозвіл на отримання роботи й тривале перебування в Чехії. За ним майже 3 800 українців щороку можуть отримувати чеську робочу візу. На той час уряд Чехія мав наміри щодо працевлаштування 5 000 українців. Проте чеські працедавці заявляли, що їм потрібно вдвічі більше фахівців технічних спеціальностей з України, проте чинного закону недостатньо, а спрощена процедура видачі віз потребує кардинального удосконалення. За повідомленням *DW*⁶⁸, у 2016р. у Чехії працедавці закликали уряд спростити процедуру найму кваліфікованої іноземної робочої сили з України.

⁶⁴ Centrum Badania Opinii Społecznej. (Public Opinion Research center) – <https://www.cbos.pl/PL/home/home.php>.

⁶⁵ Урядова програма “Режим Україна”. – Генеральне консульство Чеської Республіки у Львові, https://www.mzv.cz/lvov/uk/x2004_02_03/x2016_05_18/x2016_08_03.html.

⁶⁶ Czech Republic Unemployment Rate 1990-2018. – Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/czech-republic/unemployment-rate>.

⁶⁷ Картки видаватимуться в закордонних представництвах Чехії за умови, якщо прохач доведе свою професійну кваліфікацію. Далі іноземець, який бажає працевлаштуватися у країні, має звернутися до міністерства внутрішніх справ Чехії, яке збереже на картці його біометричні дані та підтвердить її чинність.

⁶⁸ Чехія потребує більше працівників з України. – *DW*, 7 лютого 2017р., <https://www.dw.com>.

За даними Міністерства внутрішніх справ Чехії, на 31 травня 2018р. в країні легально проживали 542,7 тис. іноземців, серед них українців – 122 тис., тобто 22,5% загальної чисельності⁶⁹.

З усіх іноземців, які проживали в країні, 256 тис. мали право на тимчасове перебування в країні, а 286,7 тис. – на постійне проживання. Скільки українців в кожній з цих груп, не повідомляється.

У січні 2018р. уряд Чехії повідомив про наміри подвоїти щорічну квоту для українських працівників-мігрантів з 9 600 до 19 600 осіб⁷⁰. За повідомленням *Atlantic Council*, три роки тому квота для українських мігрантів до Чехії складала всього 3 800⁷¹.

Країни ЄС вже почали конкурувати між собою за залучення працівників. У Мінсоцполітики України надійшов запит Міністерства праці, соціальних справ та сім'ї Словаччини. Вони повідомили, що у зв'язку з розширенням виробництва існуючих підприємств у країні та будівництва нових заводів у найближчі 3-6 місяців у Словаччині прогнозується значний дефіцит робочої сили на рівні 70-100 тис. осіб⁷².

Також уперше за 10 років у 2016р. суттєво зросли показники міграції євреїв та етнічних німців з України до Німеччини⁷³.

РОСІЯ

В Україні значна частина населення орієнтовані на Росію. Так, станом на березень 2016р., за оцінками МЗС України, на території РФ перебували до 4 млн. громадян України⁷⁴.

Згідно з всеросійським переписом населення 2010р., на території РФ проживало майже 3 млн. вихідців з України⁷⁵. До подій 2014р. на території

Росії постійно перебували близько 1,6 млн. українських громадян⁷⁶, потім чисельність українців на території РФ зросла до 2,1 млн., а у 2016р. досягла 2,3 млн. осіб.

⁶⁹ Чи дійсно в Чехії багато українських біженців та мігрантів? – BBC News Україна, 29 серпня 2018р., <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45346887>.

⁷⁰ МЗС Чехії оголосило про значне збільшення квоти для українських робітників. – Новое время, 31 січня 2018р., <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mzs-chehiji-oholosilo-pro-znachne-zbilshennja-kvoti-dlja-ukrajinskikh-robotnikiv-2449087.html>.

⁷¹ Ukraine Headed for Perfect Storm of Demographic Decline. – Atlantic Council, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-headed-for-perfect-storm-of-demographic-decline>.

⁷² Міграція з України зростає і наближається до критичної. – Новое время, 7 квітня 2018р., <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mihratsija-z-ukrajini-zrostaє-i-nablizhajetsja-do-kritichnoji-2462687.html>.

⁷³ Джерело: Сайт Федерального відомства з питань міграції та біженців (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge), <http://www.bamf.de/DE/Startseite/startseite-node.html>.

⁷⁴ Див: В России живут и работают миллионы украинцев. – Корреспондент.net, 18 марта 2016г., <http://korrespondent.net/ukraine/3649630-v-rossyy-zhyvut-y-rabotajut-myllyony-ukrayntsev>.

⁷⁵ Всероссийская перепись населения 2010, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm.

⁷⁶ Статистические сведения по миграционной ситуации. – Министерство внутренних дел Российской Федерации, <https://xn--b1aew.xn--p1ai/Deljatelnost/statistics/migracionnaya/2>.

За даними Федеральної міграційної служби РФ, загальна чисельність громадян України, які знаходяться на території РФ, станом на березень 2017р., складала 2 300 320 осіб⁷⁷.

За даними МВД, за 2017р. до Росії в'їхало 503,3 тис. громадян України, з них 485,1 тис. у приватних справах; 42,9 тис. – з метою туризму; 28,1 тис. – студенти⁷⁸. На облік було поставлено 1 792 247 українців, з них 503 287 осіб мали на меті працевлаштування, 485 051 – приватний візит, 42 881 – туризм, і 28 083 – навчання.

У сукупності, станом на 2017р., отримали російське громадянство 350 438 громадян України. У 2015р. 67 400 українців отримали громадянство РФ; у 2016р. – 100 696 (на 49% більше); у 2017р. – 85 119 українців⁷⁹.

Показники міграції з України до Росії, січень-грудень 2017р.⁸⁰

Міграційний облік									Дозвіл на тимчасове проживання	Види на проживання		Набуття громадянства РФ (прийнято, відновлено, визнано)		
Поставлено на міграційний облік	зарєєстровано за місцем проживання	поставлено на облік за місцем перебування	первічно	у т.ч.:					Знято з міграційного обліку	Прийняте рішення про надання ДТП	Мешкає за ДТП		Прийняте рішення про надання ВнП	Мешкає за ВнП
				у т.ч.:										
				мета виїзду:										
туризм	навчання	робота	приватна	інше										
1 792 247	188 369	1 603 878	1 117 430	42 881	28 083	503 287	485 051	58 128	1 075 853	96 612	201 631	67 022	144 530	85 119

ДТП – Дозвіл на тимчасове перебування
ВнП – Вид на проживання

Зростання чисельності громадян СНД⁸¹, які отримують громадянство РФ, головним чином пояснюють розширенням Державної програми сприяння добровільного переселення до Російської Федерації співвітчизників, які проживають за кордоном⁸². Кратне збільшення чисельності громадян України, які в'їжджали до РФ, почалося з 2015р., протягом якого в'їхало 146 тис. громадян України, проти 21 тис. у 2010р. (даних за 2011-2013рр. немає).

⁷⁷ В России посчитали, сколько украинцев находится на их территории. – Мигрант.ру, 20 апреля 2017г., <http://migrant.ru/v-rossii-poschitali-skolko-ukraincev-naxoditsya-na-ix-territorii>.

⁷⁸ Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь 2017г. с распределением по странам и регионам. – МВД РФ, <https://xn--b1aew.xn--p1ai/Deljatelnost/statistics/migracionnaya/item/12162171>.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Джерело: Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь-декабрь 2017 года с распределением по странам и регионам. МВД РФ.

⁸¹ Другу позицію після України посідає Казахстан – 37 837 жителів якого отримали громадянство РФ у 2016р. (у 2015р. – 32 070). Також у 2016р. громадянство РФ отримали 23 216 громадян Узбекистану (у 2015р. – 22 557); 22 264 громадян Вірменії (у 2015р. – 18 653 громадян).

⁸² Государственная программа по содействию добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников. – МВД РФ, https://xn--b1aew.xn--p1ai/mvd/structure1/Glavnie_upravljenija/guvvm/compatriots.

Міжнародна міграція до Російської Федерації у 2017р.⁸³

	Міська та сільська місцевість			Міська місцевість			Сільська місцевість		
	Число прибулих	Число тих, хто вийшов	Міграційний приріст	Число прибулих	Число тих, хто вийшов	Міграційний приріст	Число прибулих	Число тих, хто вийшов	Міграційний приріст
Всього за країнами	589 033	377 155	211 878	467 597	306 309	161 288	121 436	70 846	50 590
у т.ч. країни СНД									
Країни СНД	524 452	321 018	203 434	410 525	254 715	155 810	113 927	66 303	47 624
Азербайджан	25 602	17 003	8 599	21 670	14 307	7 363	3 932	2 696	1 236
Вірменія	46 898	32 899	13 999	35 272	24 800	10 472	11 626	8 099	3 527
Білорусь	21 282	9 512	11 770	14 601	7 696	6 905	6 681	1 816	4 865
Казахстан	71 680	38 944	32 736	58 384	31 241	27 143	13 296	7 703	5 593
Киргизія	41 165	21 810	19 355	35 259	18 589	16 670	5 906	3 221	2 685
Молдова	31 369	21 764	9 605	23 900	16 960	6 940	7 469	4 804	2 665
Таджикистан	63 467	28 828	34 639	51 134	23 421	27 713	12 333	5 407	6 926
Туркменістан	8 734	5 861	2 873	8 105	5 521	2 584	629	340	289
Узбекистан	64 073	41 906	22 167	50 353	33 438	16 915	13 720	8 468	5 252
Україна	150 182	102 491	47 691	111 847	78 742	33 105	38 335	23 749	14 586

У 2014-2015рр. громадянам України було надано певні преференції на тимчасове проживання. Громадянством Росії зацікавлені, перш за все, жителі Південно-східних регіонів України. Проте, висловлюються припущення, що у випадку стабілізації ситуації на Донбасі, чисельність бажаючих отримати громадянство Росії зменшиться⁸⁴.

Також Головне управління з питань міграції РФ повідомляє, що у 2016р. в Росії працювало до 200 тис. громадян України, які мали офіційний дозвіл на працевлаштування. Серед 1 млн. патентів, виданих на роботу у 2016р., 7% були надані громадянам України. Таким чином, приблизно чверть мільйона українців мають дозвіл на роботу та патенти на роботу у приватних осіб.

Офісна статистика не надає даних про спеціалізацію та сфери роботи таких зайнятих, проте можна припустити, якщо йдеться про патенти на роботу у приватних осіб, що в даному випадку мається на увазі праця в якості персоналу обслуговування (няні, шофери, садівники, прибиральники тощо). У випадку, якщо йдеться про дозволи на працевлаштування, то, виходячи з даних попередніх періодів, громадяни України працюють у промисловості робітниками або влаштовуються у сфері транспорту.

⁸³ Численность и миграция населения Российской Федерации в 2017г. – Федеральная служба государственной статистики, http://www.gks.ru/bgd/regl/b18_107/Main.htm.

⁸⁴ Поток мигрантов уменьшается, но по-прежнему перекрывает естественную убыль населения. – Российская газета, 21 ноября 2017г., <https://rg.ru/2017/11/21/eksperty-potok-migrantov-v-rossiiu-umenshiisia-na-37-tysiach-chelovek.html>.

Головне управління з питань міграції РФ повідомляє, що в січні 2017р. більш ніж 670 тис. громадян України отримали патенти на роботу, 177 тис. – дозволи на роботу⁸⁵. Більш ніж 230 тис. громадян України подали заяви на участь у програмі з добровільного переселення співвітчизників до Росії, і 175 тис. висловили бажання отримати громадянство РФ.

За підрахунками російських експертів, на території РФ проживає до 5 млн. громадян України, при цьому 1,5-2,5 млн. – не потрапляють до офіційної статистики внаслідок перебування за “вахтовим” методом на території РФ.

Працевлаштування за кордоном за допомогою посередництва. Дані з працевлаштування українських громадян за кордоном, згідно з даними Державної служби зайнятості України (ДСЗУ), показують, що всього у 2017р. за кордоном працевлаштовано 83,8 тис. осіб⁸⁶. Переважна більшість (74%, або 61,9 тис.) громадян були працевлаштовані посередниками, які здійснювали діяльність в Одеській області⁸⁷.

Послуги з посередництва у працевлаштуванні за кордоном надавали 427 суб’єктів господарювання⁸⁸. Переважна більшість таких суб’єктів здійснювали діяльність в Одеській (40%), Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Херсонській областях та м.Київ – від 5% до 10%.

За даними ДСЗУ, найбільшими потоки трудових міграцій були на Кіпр (17,8 тис. осіб), в Польщу (12,4 тис. осіб), Німеччину (9 200 осіб), Нідерланди (2 600 осіб), Велику Британію (8 100), Грецію (6 300 осіб)⁸⁹.

Половина трудових мігрантів мали повну вищу освіту, третина – професійно-технічну освіту.

Чисельність працевлаштованих громадян України за кордоном суб’єктами господарювання, що мають ліцензії з посередництва у працевлаштуванні за кордоном, у 2017р.⁹⁰

	Число осіб	%
Кіпр	17 779	21
Польща	12 390	15
Німеччина	9 228	11
Велика Британія	8 050	10
Греція	6 325	8
Панама	2 817	3
США	2 586	3
Нідерланди	2 550	3
Ліберія	2 419	3
Маршалові острови	2 311	3
Литва	2 124	2
Інші	15 200	18

⁸⁵ МВД подсчитало количество украинцев в России. – Полит.ру, 4 января 2017г., <http://polit.ru/news/2017/01/04/migrants>.

⁸⁶ Аналітична та статистична інформація. Зареєстрована трудова міграція. – ДСЗУ, <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Джерело: Аналітична та статистична інформація. Зареєстрована трудова міграція.

Чисельність працевлаштованих громадян України за кордоном суб'єктами господарювання, що мають ліцензії з посередництва у працевлаштуванні за кордоном, у 2017р.⁹¹

(за віком)		
	Число осіб (тис.)	%
18-24 років	12,3	15
25-29 років	14,2	17
30-35 років	17,4	21
36-45 років	19,0	22
Старше 45 років	20,9	25
(за освітою)		
Початкова загальна та базова середня освіта	2,0	3
Повна загальна освіта	10,0	12
Професійно-технічна освіта	31,3	37
Повна вища освіта	40,5	48
(за видами економічної діяльності)		
Транспорт, складське господарство, поштова діяльність		37,2
Надання інших видів послуг		12,6
Переробна промисловість		10,4
Будівництво		10,2
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів		6,4
Сільське, лісове та рибне господарство		5,2
Тимчасове розміщення та організація харчування		4,5
(за професійними групами)		
Найпростіші професії		35,6
Фахівці		14,9
Професіонали		11,8
Робітники з обслуговування, експлуатації устаткування та машин		11,6
Кваліфіковані робітники з інструментом, Працівники сфери торгівлі та послуг		9,4
Технічні службовці		8,3
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери		3,5
Кваліфіковані робітники сільського, лісового господарства, риборозведення та рибальства		2,5

Понад 70% трудових мігрантів укладали контракти на термін до шести місяців, чверть – 6-12 місяців та 1% – понад один рік⁹².

⁹¹ Джерело: Аналітична та статистична інформація. Зареєстрована трудова міграція.

⁹² Там само.

За видами економічної діяльності до виїзду за кордон понад третини трудових мігрантів з України працювали у сфері транспорту, складському господарстві, поштової та кур'єрській діяльності, а також у переробній промисловості (10%) та на будівництві (10%).

Третина трудових мігрантів працювали на низькокваліфікованих роботах; 15% – займали посади фахівців; 12% – професіоналів, 12% – робітників з обслуговування, експлуатації та складання устаткування та машин⁹³.

Слід визнати, що донедавна український Уряд цілком позитивно оцінював стрімке зростання обсягів трудової міграції українських громадян⁹⁴. Так, позитивно сприймалось зростання валютних переказів із-за кордону і вважалося, що відтік безробітної молоді допоможе знизити соціальну напруженість усередині країни⁹⁵. Фактично держава виступала промоутером міграційних процесів, називаючи їх одним з головних досягнень безвізового режиму.

“Тенденція на ринку така, що у зв'язку з початком безвізового режиму, можливостями для працевлаштування у сусідніх країнах, зменшилось навантаження на одне робоче місце для людей, які мають намір працювати в Україні”⁹⁶.

Міністр соціальної політики України А.Рева

28 грудня 2017р.

І лише останнім часом урядовці почали бити на сполох з приводу катастрофічного зростання втрат працездатного населення⁹⁷.

Грошові перекази мігрантів. Опосередковано дані стосовно міграції можна отримати за обсягами грошових переказів із-за кордону. В Україні частка грошових переказів трудових мігрантів у ВВП збільшувалась з кожним роком. Така ситуація задовольняє владу, оскільки вкладання в економіку країни у вигляді грошових переказів значно перевищує як зовнішні кредити, так і інвестиції.

Приватні грошові трансферти українських трудових мігрантів в Україну складають більший відсоток ВВП, порівняно з прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) та Офіційно отриманою іноземною допомогою для цілей розвитку разом⁹⁸ (ОДЦР) (діаграма “Співвідношення грошових переказів та ПІІ в Україні”, с.258).

⁹³ Джерело: Аналітична та статистична інформація. Зареєстрована трудова міграція.

⁹⁴ Безвіз сприяє трудовій міграції та зростанню платні – Уряд. – BBC NEWS Україна, 27 грудня 2017р., <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42500873>.

Клімкін відповів Моравецькому: Українські заробітчани рятують економіку Польщі. – <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2361307-klimkin-vidpoviv-moraveckomu-ukrainski-zarobitcani-ratuut-ekonomiku-polsi.html>.

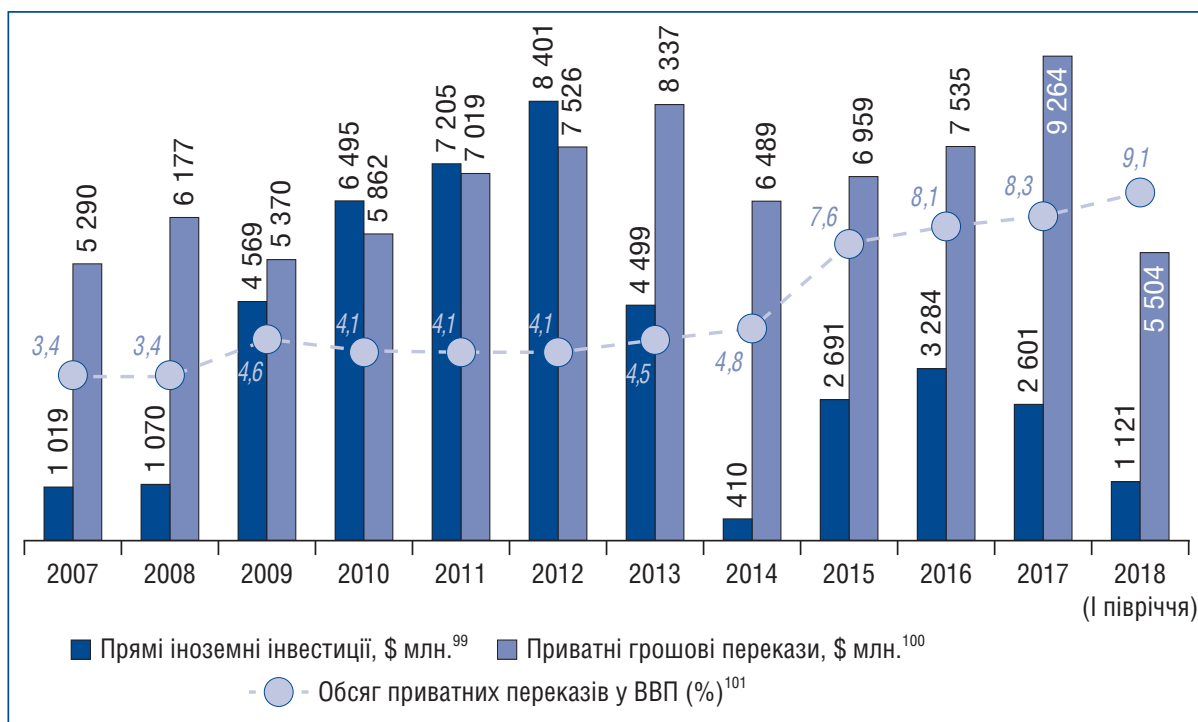
⁹⁵ Безвіз сприяє трудовій міграції та зростанню платні – Уряд. – BBC NEWS Україна, 27 грудня 2017р., <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42500873>.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Клімкін заявив, що із України кожного року їде мільйон громадян. – Гордон, 4 вересня 2018г., <https://gordonua.com/news/politics/klimkin-zayavil-hto-iz-ukrainy-ezhegodno-uezhaet-million-grazhdan-334205.html>.

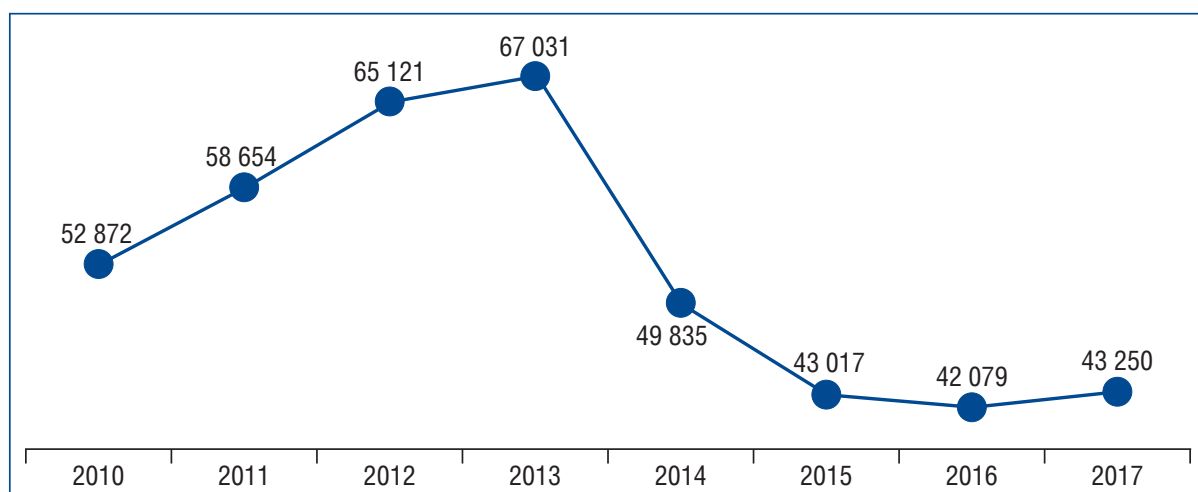
⁹⁸ Статистика зовнішнього сектору. – НБУ, https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65613.

Співвідношення грошових переказів та ПІІ в Україні

Залучення ПІІ для України наразі є проблемою. Від моменту здобуття незалежності України, станом на кінець 2017р., обсяг ПІІ склав \$43 259 млн., порівняно з 2013р., загальний обсяг ПІІ скоротився на \$17 781 млн. (з \$67 031 млн.).

Прямі інвестиції (запаси)¹⁰², US \$ млн.

⁹⁹ Статистика зовнішнього сектору. – НБУ, https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65613.

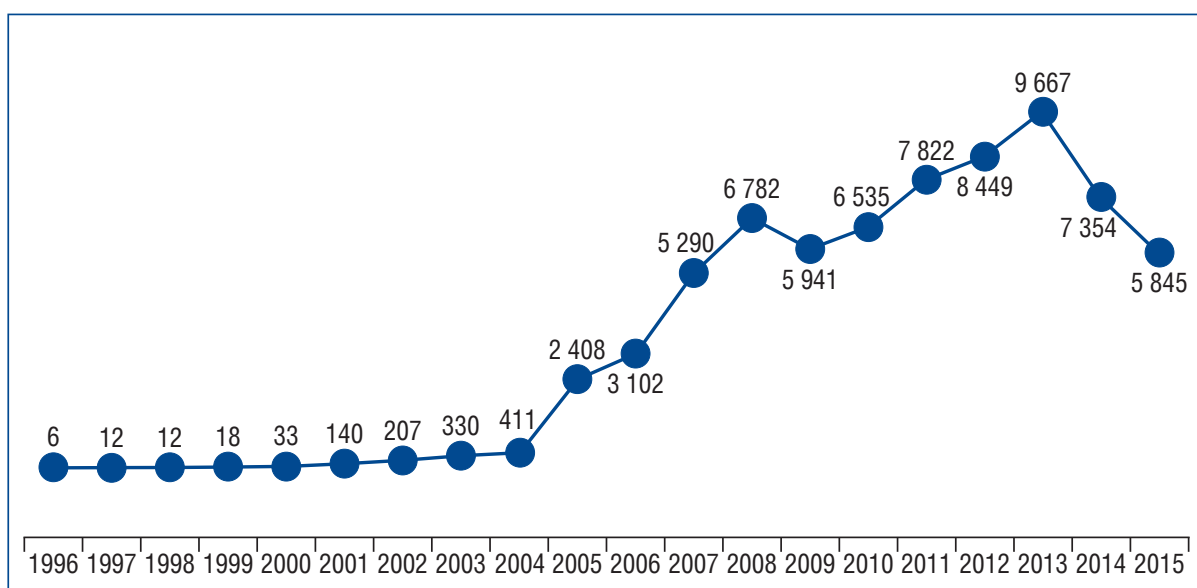
¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Річна динаміка обсягів прямих інвестицій. – НБУ, <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=29318281>.

За даними Світового банку роль грошових переказів в економіці України постійно зростала останніми роками. Зростаючу роль грошових переказів можна пояснити як скороченням ВВП України, так і зростанням грошових переказів у національній валюті через значну девальвацію гривні стосовно долара США. Стрімкоподібне зростання грошових переказів відбулося з 2005р., порівняно з попереднім 2004р., обсяги грошових переказів зросли майже в 6 разів (з 411 млн. у 2004р.). Далі з 2005р. до 2015р. їх номінальний обсяг зріс у 2,1 разу – з \$2,4 млрд. до \$5,8 млрд. (або з 2,8% до 5,8% ВВП у 2016р.¹⁰³). Максимальний обсяг переказів (\$9,6 млрд.) було зафіксовано в 2013р.¹⁰⁴

Грошові перекази в Україну від трудових мігрантів,
\$ млн. (за даними Світового банку)
*Personal remittances, received (current US\$)*¹⁰⁵

Головні причини стрімкого збільшення обсягів переказів:

1. збільшення числа працюючих на законних умовах тимчасових мігрантів¹⁰⁶;
2. зростання заробітків мігрантів поряд із зростанням середньої заробітної плати в приймаючих країнах;

¹⁰³ *Personal remittances, received (current US\$)*. – The World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT>.

¹⁰⁴ Зростання переказів в Україну протягом 2011-2013рр. дещо стримало розширення дефіциту поточного рахунку та було одним з чинників зростання приватного споживання.

¹⁰⁵ *Personal remittances, received (current US\$)*. – The World Bank.

¹⁰⁶ Наприклад, за даними Федеральної служби статистики РФ, якщо у 2000р. офіційно було враховано дещо більше 200 тис. трудових мігрантів з України, то у 2014р. було надано 3,7 млн. дозвільних документів на роботу. Див.: Численность и миграция населения Российской Федерации в 2014г. – Федеральная служба государственной статистики, http://www.gks.ru/bgd/regl/b15_107/Main.htm.

■ РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: НА ШЛЯХУ ДО ЯКІСНИХ РЕФОРМ

За I квартал 2018р. обсяг приватних грошових переказів оцінено у 10,2% ВВП¹⁰⁷. Лідером рейтингу “офіційності” виявилися США – \$192 млн., переказані звітди в Україну, опинилися у нас офіційно. А ось з \$300 млн. приватних переказів з Росії тільки \$90 млн. пройшли банківські установи та системи переказів¹⁰⁸.

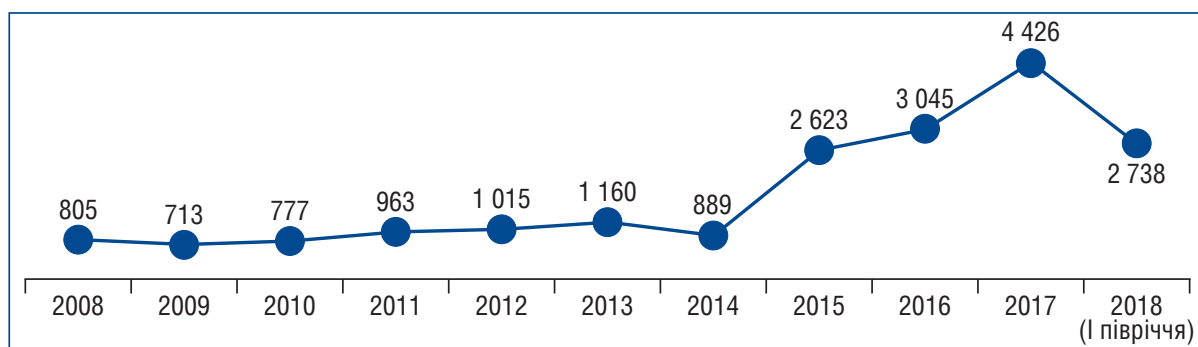
Сумарно в Україну приватні особи у 2017р. відправили \$2,6 млрд. Офіційними каналами при цьому пройшли менше ніж половина переказаних коштів – \$1,16 млрд. За перше півріччя 2018р. – \$1,12 млрд.

Найбільше валюти українці переказують з Польщі, Росії, США, Чехії та Італії. З цих п’яти держав в першому кварталі в нашу країну зайшли \$1,65 млрд.

Обсяги грошових переказів коливаються щороку. Максимум грошових переказів спостерігається у 2017р. (\$9,2 млрд.). Їх зростання відновилось у 2016р. після значного падіння на \$1,8 млрд. у 2014р., порівняно з 2013р. Зниження обсягів грошових переказів у 2014-2015рр. пояснюється перш за все запровадженням низки обмежувальних заходів валютної політики всередині країни, внаслідок чого громадяни почали активно використовувати нелегальні шляхи грошових переказів¹⁰⁹ (діаграма “Обсяги грошових переказів через неформальні канали”). Частково скорочення переказів трудових мігрантів зумовлене змінами в методології, оскільки, починаючи з 2014р., НБУ оприлюднює обсяги грошових переказів без врахування тимчасово окупованої території АР Крим і Севастополя.

Також скорочення обсягів грошових переказів зумовлюється тим, що значна частина українських трудових мігрантів залишається в країнах працевлаштування. Унаслідок недовіри до українських фінансових інститутів та української влади як гаранта власності громадян, частина мігрантів робить заощадження, купує нерухомість, започатковує бізнес не на батьківщині, а в країнах перебування. Не дивно, що із продовженням строків перебування мігрантів за кордоном, возз’єднанням із членами сімей виявлятиметься тенденція до скорочення обсягів переказів.

Обсяги грошових переказів в Україну через неформальні канали¹¹⁰, \$ млн.

¹⁰⁷ Грошові перекази. – НБУ, <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208355>.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Імовірно, обсяги нелегальних переказів збільшуватимуться у зв’язку з останнім повідомленням Мінсоцполітики про те, що переказ з-за кордону, який перевищує 50 тис. грн., трактуватиметься органами соціального захисту населення як дохід і братиметься до уваги під час розрахунку розміру субсидії. Див.: Чи впливає кешбек від банку і депозит на отримання субсидії? – Мінсоцполітики, 3 жовтня 2018р., <https://www.msp.gov.ua/news/16004.html>.

¹¹⁰ Національний банк. Статистика зовнішнього сектору. https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65613.

**Скорочення обсягів грошових переказів в Україну у 2015р.
за основними країнами надходження¹¹¹, %**

Росія	Італія	Греція	Німеччина	Кіпр	Велика Британія	США	ЄС
-42,5	-29,6	-28,5	-17,8	-7,4	-6,4	-4,2	-16,3

НБУ було здійснено перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну в 2015-2017рр.¹¹² Основним чинником, що зумовив необхідність перегляду даних щодо приватних грошових переказів у 2015-2017рр., є недооцінка обсягів цих переказів через суттєві зміни головних напрямів та появи нових статистичних даних про міграційні потоки українських працівників за останні три роки¹¹³, зокрема:

- переорієнтація короткострокових мігрантів з Росії до Польщі та різке зростання чисельності українців, які працюють у Польщі¹¹⁴, а також недооцінка переказів через надзвичайно низьку частку офіційних переказів із Польщі¹¹⁵;
- адміністративні обмеження на використання міжнародних платіжних систем з боку України та Росії зумовили скорочення офіційних переказів з Росії і як наслідок, недооцінку обсягів неформальних переказів.

Згідно з новою методикою НБУ було перераховано квартальні та річні обсяги приватних переказів за останні три роки. Їх оцінки було збільшено:

- у 2015р. – на \$1,8 млрд. до \$7 млрд.;
- у 2016р. – на \$2,1 млрд. до \$7,5 млрд.;
- у 2017р. – на \$2 млрд. до \$9,3 млрд.

¹¹¹ Огляд приватних грошових переказів в Україну. – НБУ, 2015р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208358>.

¹¹² Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015-2017рр. – НБУ, Департамент статистики та звітності, 2018р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144>.

¹¹³ Для перегляду обсягів приватних переказів НБУ були використані результати модульного опитування трудової міграції, проведеного Держстатом України; оцінка Національного банку Польщі щодо приватних грошових переказів в Україну з використанням результатів опитування; оцінка Центрального банку Росії щодо приватних грошових переказів за окремими країнами СНД.

¹¹⁴ Якщо згідно з попередніми оцінками НБУ в 2017р. обсяг переказів з Польщі до України неофіційними та офіційними каналами складав \$1,35 млрд., то за останніми оцінками НБУ на основі даних НБП, ця сума склала \$3,123 млрд.

¹¹⁵ За результатами перерахунку суттєво збільшився обсяг коштів, що надходять в Україну неформальними каналами. Наразі НБУ для Польщі та Росії (де переважно працюють українці) буде враховувати т.зв. “дзеркальну статистику”, тобто дані платіжних балансів цих країн. А для 18 країн, з якими Україна має найбільші потоки приватних грошових переказів, будуть розраховуватися індивідуальні коефіцієнти на основі відповідних досліджень.

Перерахунки вплинули на платіжний баланс, що позначилося на покращенні сальдо поточного рахунку з одночасним дзеркальним коригуванням фінансового рахунку, при цьому сальдо зведеного балансу залишилося незмінним:

- у 2015р. – з дефіциту в розмірі 0,2% ВВП до профіцита в розмірі 1,8% ВВП;
- у 2016р. – розмір дефіциту з 3,7% ВВП до 1,4% ВВП;
- у 2017р. – розмір дефіциту з 3,5% ВВП до 1,6% ВВП.

Обсяги переказів в Україну за країнами, \$ млрд.					
	Росія	Польща	Країни ЄС, крім Польщі	США, Канада	Інші країни
2015	1,8	1,3	2,1	0,6	1,1
2016	1,4	2,0	2,3	0,6	1,2
2017	1,3	3,1	2,6	0,8	1,5
Зміна обсягів переказів у 2017р., порівняно з 2016р.					
Частка у 2017р. до загального обсягу, %	14,1	33,6	27,8	8,1	16,3
Зміна у % до 2016р.	-6,0	57,0	14,0	17,0	23,0

Грошові перекази відіграють значну роль у житті громадян України, зокрема впливають на зниження рівня бідності, підвищення добробуту населення країни походження мігрантів, сприяють накопиченню людського капіталу завдяки використанню значної частки переказів на освіту та охорону здоров'я¹¹⁶. Як свідчить світовий досвід, для використання потенціалу переказів актуальним для України є створення сприятливих умов для розвитку бізнесу, забезпечення спрямування переказів мігрантів офіційними каналами. Така актуальність обумовлена тим, що значне число громадян виїжджають на роботу за кордон, забезпечуючи зростання обсягів приватних валютних трансфертів на батьківщину. Незважаючи на це, чіткої політики щодо переказів поки ще не вироблено і, на жаль, останнім часом значна їх частина залишається в країнах працевлаштування.

6.3. Головні категорії українських мігрантів

Однією з характерних сучасних тенденцій міждержавної міграції **висококваліфікованих кадрів** є значне та постійне збільшення її масштабів та залучення у світовий міграційний обіг фахівців з широкого кола країн. Крім того останніми роками різко збільшився потік студентів та аспірантів, які навчаються у вищих учбових закладах за кордоном, що також слід розглядати в якості одного з контингентів міграції висококваліфікованих кадрів.

¹¹⁶ З цього питання див.: Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – Результати дослідження МОМ "Міграція як чинник розвитку в Україні. Міжнародна організація з міграції. "Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні", 2016р., http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf.

Україна на міжнародному ринку праці представлена як постачальник висококваліфікованих кадрів для багатьох країн світу. Згідно з визначенням фахівців з НІСД, “відплив інтелекту” з України є найбільшим у світі: “проголошена Україною інтеграція зі спільним науково-освітнім простором ЄС, додала додаткового імпульсу “відтоку мізків”¹¹⁷.

“Втеча мізків”¹¹⁸ – міграція висококваліфікованої робочої сили (або інтелектуальна міграція) – односторонній процес міграції науково-технічних кадрів у межах світового господарства переважно до промислово розвинутих країн (реципієнти), що призводить до втрати кваліфікованих фахівців у країнах-постачальниках (донорах)¹¹⁹. Згідно з базовим визначенням, міжнародним мігрантом вважається будь-яка особа, яка змінює країну свого звичайного проживання¹²⁰. Чіткого та уніфікованого критерія для фахівців, яких статистика відносить до кваліфікованих кадрів або працівників розумової праці, немає, тому точна кількісна оцінка їх ускладнена. За класифікацією ООН¹²¹, до категорії висококваліфікованих мігрантів відносять: наукових працівників, інженерів, лікарів, тобто працівників, які реально або потенційно зайняті науковими дослідженнями та розробками.

Дослідники міграційних процесів виокремлюють три головні підходи до визначення категорії “міжнародна інтелектуальна міграція”¹²²:

- обмін знаннями та досвідом (*brain exchange*), що охоплює “приплив мізків” (*brain gain*) і “витік мізків” (*brain drain*). У цьому випадку інтелектуальна міграція розглядається як рух інтелектуального капіталу на міжнародному ринку праці та фактор глобального соціально-економічного розвитку;

¹¹⁷ Лозовий В. Проблема підготовки наукових кадрів для інноваційної сфери в Україні. – НІСД, Відділ гуманітарної безпеки, http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nauka_kadru-e5da6.pdf.

¹¹⁸ Термін “втеча мізків” вперше було використано в доповіді Британського королівського товариства в 1962р. у зв’язку з еміграцією англійських науковців і інженерно-технічних працівників до США. Пізніше цей термін широко застосовувався під час вивчення соціальних і психологічних причин еміграції висококваліфікованих фахівців з країн, що розвиваються, і пострадянських країн до розвинутих держав світу.

¹¹⁹ До останнього часу країною, яка в першу чергу залучала висококваліфікованих фахівців зі всього світу, були США. Фундаментальною основою ефективності американської економіки є її інноваційний потенціал і політика із залучення фахівців. В США сформована розвинута багаторівнева національна інноваційна система, на якій переважно базуються світові стандарти. Стратегія США спрямована на науково-технічне лідерство і США підтримують його за рахунок ресурсного забезпечення, високого рівня матеріально-технічного обладнання досліджень, державних інструментів стимулювання науки і освіти. Це робить можливим залучення найбільш компетентних фахівців зі всього світу.

¹²⁰ §32, UN Recommendations on Statistics of International Migration (Rev. 1), 1998. Цитується за: Статистика международной миграции. Практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной. – Европейская Экономическая Комиссия ООН, Фонд ООН в области народонаселения Азии. ООН, 2011, https://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/stats/publications/RUS_International_Migration_Statistics_Practical_Guide.pdf.

¹²¹ Нью-Йоркская декларация о беженцах и мигрантах, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 19 сентября 2016г. – ООН, https://www.iom.int/sites/default/files/our_work/ODG/GCM/NY_Declaration_RUS.pdf.

¹²² Смалійчук А. Інтелектуальна міграція в контексті трансформації ринку праці України: підходи до регулювання. – Соціально-трудові відносини: теорія та практика, 2015р., №1, с.259-265.

- “розтрата мізків” (*brain waste*) – за якою міграція представлена як втрати сукупної висококваліфікованої робочої сили для країни-донора, в результаті чого в країні знижуються рівень життя і можливості саморозвитку, послаблюються конкурентні позиції і погіршуються можливості соціально-економічного прогресу;
- “циркуляція мізків” (*brain circulation*) охоплює міграційний обіг “рух за кордон на навчання – отримання професії – повернення додому”.

Світовий досвід показує, що міграція **висококваліфікованих фахівців** має вибірковий характер, і попит на такі кадри за країнами та регіонами є обмеженим. Варто зазначити, що розглядаючи проблему міграції представників інтелектуальної та творчої праці, важко повною мірою надати об’єктивну оцінку реальному стану справ, використовуючи лише кількісні показники міграції.

Унаслідок того, що емігрують переважно науково-технічні кадри, яким належить найбільший внесок у забезпеченні інноваційного розвитку, такий відтік призводить до невідтворюваних втрат, зокрема через незворотні втрати інвестицій, вкладених в інтелектуальний капітал, і доходів, які працівник міг би принести¹²³. За деякими оцінками, втрати країн-експортерів робочої сили на сьогодні оцінюються на рівні 10% національного доходу¹²⁴.

Науковці. Характерною рисою сучасної економіки, заснованої на високій мобільності людей, капіталу, товарів і послуг, є процес перетоку людського капіталу, що здійснюється у формі міграції людських ресурсів з високим рівнем освітянського потенціалу.

Національне наукове середовище як сфера прикладення праці не надає змоги для повної самореалізації вчених (перш за все, природничих, фізичних і математичних спеціальностей), які залишають вітчизняну науку (або заради інших сфер економіки, або на користь еміграції).

Величезне число людей у світі займаються науковою та творчою діяльністю, проте лише деякі стають фахівцями високого рівня. Між тим на світовому ринку кваліфікованої праці є попит насамперед на саме таких фахівців, які вже мають значні результати, а також перспективну молодь – як майбутню еліту, інтелектуальний резерв для подальших досягнень.

¹²³ У цьому випадку слід додати, що т.зв. “відтік мізків” не завжди носить негативний відтінок, який асоціюється із втратою ресурсу, зокрема людського капіталу. Існує й інший т.зв. “інтернаціональний” підхід (оптимістичний напрям досліджень), який критикує ідеологію “національної науки”. З точки зору представників цього напрямку, відтворення нових знань є корисним не лише для країни-реципієнта, але й підкреслюється загальносвітове значення розвитку науки. За такої точки зору, країни-донори, хоча й опосередковано, проте все одно отримують користь від більш раціонального використання інтелектуального ресурсу вчених, які виїхали за кордон. Хоча інститут захисту інтелектуальної власності призводить до того, що така вигода розподіляється нерівномірно: лівову частку отримує країна-реципієнт. Слід додати, що прихильників “інтернаціонального” підходу більше серед тих, хто проживає у країнах-реципієнтах.

¹²⁴ Давидюк Л. До питання про трудовресурсну складову інноваційного розвитку. – Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки в контексті інтеграції України в європейський науково-інноваційний простір. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 11-13 вересня 2017р., <https://stepscenter.org.ua/archives/odessa-2017.pdf>.

Системно підрахунки українських вчених, від'їжджаючих за кордон, не ведуться. Докладні статистичні дані або дослідження саме з проблеми еміграції українських вчених знайти не вдалося. Інформація, надана Держстатом, не може вважатися повною, оскільки вона, як мінімум, не охоплює тих науковців, що емігрують самостійно. За даними аналітичного центру CEDOS, найбільш активно відтік кандидатів та докторів наук відбувався з 1991 по 2004рр і поступово починає падати після 2004р.¹²⁵ Згідно з дослідженням “Академічна міграція”, найбільш інтенсивно виїжджали представники фізико-математичних, технічних, біологічних та медичних наук¹²⁶.

З 1996р. по 2011р. з України на постійне місце проживання за кордон виїхало 1,622 тис. науковців, серед яких 1,290 тис. – кандидатів наук і 332 доктори наук¹²⁷.

Найбільше науковців виїхало за кордон у 1996р. – 267. Також багато покинуло Україну у 1997р. – 180, 2000р. – 151, 2001р. – 162, 2002р. – 155. З 2003р. чисельність вчених-емігрантів значно скоротилася. Найменше українських вчених виїхало за кордон у 2008р. – 30 і 2009р. – 31¹²⁸.

Найчастіше українські вчені за цей час виїжджали до США – 420 осіб, серед яких 343 – кандидатів наук і 77 – докторів наук. На другому місці – Росія, куди за цей час виїхало 388 осіб, серед яких 292 – кандидатів наук і 96 – докторів наук. До Німеччини виїхало загалом 251 особа: з них 208 – кандидатів наук і 43 – докторів наук¹²⁹.

Також багато українських науковців емігрували до Ізраїлю (117), Канади (109) та Польщі (52). До інших країн переїхало загалом 311 вчених¹³⁰.

За деякими даними, в Німеччині наразі навчаються та працюють 25 тис. вчених з України, які отримали грантову підтримку від держави¹³¹.

За даними Центру міграційної політики Європейського університетського Інституту у Флоренції, упродовж 1998-2012рр. з України виїхали понад 1 000 аспірантів і 200 кандидатів наук¹³². Вік більшості українців, які виїжджають на тимчасове чи постійне місце проживання за кордон, від 18 до 49 років.

¹²⁵ Святошук І., Стадний Є. Академічна міграція. – CEDOS, https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Див.: Хмельовська О. Найбільше українських вчених виїхало до США, Росії і Німеччини. – Тиждень.ua, 29 квітня 2013р., <http://tyzhden.ua/News/78551>.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Из Украины в Германию уехали 25 тысяч ученых. – Страна.ua, 23 мая 2016г., <https://strana.ua/news/14409-iz-ukrainy-v-germaniyu-uehali-25-tysyach-uchenyh.html>.

¹³² Див.: Ониськів В. Інтелектуальна міграція або проблема відтоку “мізків” з України. – 20 хвилин, 27 лютого 2016р., <https://te.20minut.ua/Groshi/intelektualna-migratsiya-abo-problema-vidtoku-mizkiv-z-ukrayini-10484449.html>.

На протипагу світовим тенденціям залучення та мотивації молодих науковців, Україна втрачає найбільш талановитих учених, а проблема якісної підготовки фахівців набуває дедалі більшої гостроти¹³³. Темпи вимивання кадрів вищої кваліфікації з науково-технічної сфери створюють підґрунтя для значного технологічного відставання, що викликатиме загрози національній безпеці країни.

Країна перетворюється на країну, що імпортує технології і втрачає позиції у тих галузях, які мали конкурентні переваги. Крім негативного ефекту на довгострокове економічне зростання, академічна міграція має згубний вплив на фіскальну систему країни, оскільки освіта складає чималу частину бюджетних витрат з розрахунком на майбутнє відшкодування цих витрат громадянином, який буде працювати на благо економіки країни. Тому міграція високоосвічених осіб несе прямі збитки для бюджету країни – фактично, уряд країни за свої кошти готує високоосвічених працівників для іншої країни. Отже, людський капітал, сформований в умовах нашої країни за рахунок державного бюджету, працює на посилення економічного потенціалу інших країн. Усі ці проблеми потребують вирішення з боку держави.

Дж.Джозеф та К.Уодон¹³⁴ пропонують просту модель для розрахунку потенційних втрат (що стосуються державних інвестицій в освіту населення) країни, з якої емігрують. Інвестиції у навчання одного громадянина визначаються, виходячи з кількості років навчання. Відповідно, інвестиційні втрати розраховуються як частка інвестицій в навчання громадян-мігрантів до загальної суми інвестицій для усього населення. Проте важливо зазначити, що цей метод не оцінює чистих втрат, оскільки не дозволяє розрахувати освітній рівень осіб, які приїжджають у досліджувану країну. Цією поправкою можна знехтувати для ряду країн третього світу, проте у випадку України ця поправка може бути значимою.

Студентська міграція. Під час розрахунків чисельності дослідників, які виїхали, зазвичай не беруть до уваги студентську міграцію. У статистиці наукової міграції не враховуються студенти, оскільки вони ще не є вченими. Проте такий потенціал також не варто недооцінювати. Багато студентів розглядають освіту за кордоном не лише як можливість поповнення професійного багажу, але й як спосіб подальшого працевлаштування.

Згідно з даними аналітичного центру *CEDOS*, який щорічно оприлюднює дані про число українських громадян, які навчаються у закордонних університетах, станом на 2015-2016 навчальний рік, число українців в іноземних університетах становило 66 668 осіб¹³⁵. Серед пріоритетних для навчання країн для українських громадян є Польща, Росія, Німеччина, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина.

¹³³ Жабін С., Казьміна О., Васілюк О. Міграційні наміри молодих учених НАН України: за даними соціологічного опитування 2017р. – Commons, 24 січня 2018р., <https://commons.com.ua/uk/migracijni-namiri-molodih-uchenih>.

¹³⁴ Joseph G., Wodon Q. *International migration and potential losses in A country's education investment*. – Migration Policy Practice, Vol.3, No.5, October-November 2013, p.19-20.

¹³⁵ Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи. – CEDOS, 19 грудня 2017р., <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

Якщо динаміка зростання числа українських студентів, які здобули освіту в іноземних вузах, з 2009р. до 2014р. складала майже 80%, то з 2009р. по 2016р. – 176%. Найбільш стрімке збільшення, як в абсолютному, так і у відносному показниках – з 22 833 до 30 041 особи (майже 32%) (фактично 2/3 цього приросту) – склали громадяни України, які навчаються в університетах Польщі. Також значний відносний та абсолютний приріст українських громадян спостерігався в університетах Канади, Словаччини та Італії. На 2016-2017рр. в університетах Польщі навчалось уже 33 370 українських громадян. За попередніми підрахунками, у 2016/2017н.р. за кордоном навчалось щонайменше 72 тис. українських громадян.

Українські студенти, які навчалися за кордоном¹³⁶, осіб

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015-2016
Польща	2 831	3 499	4 879	6 321	9 620	14 951	22 833	30 041
Росія	4 236	4 055	4 919	4 644	4 737	6 029	9 365	9 936
Німеччина	8 557	8 818	8 833	8 292	9 044	9 212	9 379	9 088
Канада	715	916	1 053	1 203	1 611	2 053	2 536	2 790
Чехія	913	1 249	1 336	1 477	1 584	1 772	2 015	2 395
Італія	800	1 043	1 314	1 556	1 727	1 894	2 200	2 348
США	1 775	1 727	1 583	1 535	1 490	1 464	1 551	1 680
Іспанія	558	641	840	1 114	1 323	1 418	1 545	1 612
Австрія	727	905	990	1 142	1 265	1 279	1 460	1 607
Франція	1 349	1 388	1 447	1 482	1 282	1 330	1 331	1 348
Угорщина	829	896	862	763	803	807	1 003	1 026
Велика Британія	385	450	505	615	710	835	835	820
Словаччина	71	84	98	109	128	176	389	638
Болгарія	275	276	333	367	411	463	519	561
Туреччина	209	198	208	232	282	360	429	464
Литва	97	108	111	126	232	170	236	361
Швейцарія	293	318	336	358	371	397	423	332
Білорусь	186	182	196	181	169	167	220	290
Латвія	61	259	214	183	188	233	196	233
Естонія	121	127	119	118	106	117	157	230
Бельгія	109	114	156	161	194	206	159	194
Фінляндія	114	123	145	180	178	125	166	184
Австралія	48	61	62	69	68	113	144	164
Нідерланди	87	79	96	97	103	111	130	156
Швеція	259	253	429	422	295	139	129	145
Молдова	271	135	202	157	165	164	160	139

¹³⁶ Стадний Є., Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? – CEDOS, 13 грудня 2016р., <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-silky-ta-chomu>.

Найбільша чисельність студентів з України навчаються у Польщі. Згідно з даними Центрального статистичного офісу Польщі, у 2016/2017н.р. їх нараховувалося 35,6 тис., або у понад 18 разів більше, ніж у 2005/2006н.р.

Чисельність іноземних студентів, які навчалися в Польщі¹³⁷, осіб

Навчальний рік	Іноземні студенти загалом	Громадяни України			
		чоловіки	жінки	студенти першого року навчання	випускники
2005/2006	10 092	1 989	1 305	461	345
2010/2011	21 474	4 879	3 030	1 264	628
2011/2012	24 253	6 321	3 822	2 031	815
2012/2013	29 172	9 747	5 861	4 067	1 210
2013/2014	35 983	15 123	9 120	6 495	1 641
2014/2015	46 101	23 392	13 639	9 364	2 163
2015/2016	53 119	30 589	16 938	10 905	3 380
2016/2017	65 793	35 584	19 461	11 108	4 526

Також збільшується чисельність українських громадян, які навчаються за кордоном, на *PhD*-програмах. Станом на 2015/2016н.р., на *PhD*-програмах навчалося понад 1 600 українців у 14 країнах. Аналітичний центр *CEDOS* повідомляє, що чисельність українських *PhD*-студентів також має тенденцію до збільшення¹³⁸. Так, у Швейцарії та Чехії число українських *PhD*-студентів збільшилося удвічі за останні вісім років. Німеччина збільшила їх чисельність на 20%. У Польщі зростання протягом 2013-2016рр. склало 40% (діаграма “Чисельність українських громадян, які навчалися за кордоном на *PhD*-програмах...”).

Варто зазначити, що Україна не належить до країн, які ведуть облік студентів, які повертаються після навчання за кордоном. Можна припустити, що державу така інформація не цікавить. При тому що чимало обставин не сприяють благополучній реалізації молодих фахівців в Україні¹³⁹. Це посилює загальне переконання, що ті, хто вже виїхав на навчання за кордон, навряд чи прагнуть повернутися до України. Так, портал “Польке радіо” повідомляє, що за даними дослідження Інституту суспільних відносин (*ISP*), проведеного серед українських студентів у Польщі, понад 30% опитаних після закінчення студій планують їхати далі до західних країн ЄС¹⁴⁰. Повернення в Україну обмірковують лише 7% респондентів. З дослідження випливає, що українці вибирають навчання у Польщі у зв’язку із незадовільними умовами життя в Україні та бажанням

¹³⁷ Główny Urząd Statystyczny, <http://stat.gov.pl/banki-i-bazy-danych>.

¹³⁸ Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи. – *CEDOS*, <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

¹³⁹ Жабін С., Казьміна О., Васілюк О. Міграційні наміри молодих учених НАН України: за даними соціологічного опитування 2017р. – Commons, 24 січня 2018р., <https://commons.com.ua/uk/migracijni-namiri-molodih-uchenih>.

¹⁴⁰ Дослідження: 7% українських студентів у Польщі планує повернення в Україну. – Польське радіо, 19 червня 2018р., <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/369033>.

Чисельність українських громадян, які навчалися за кордоном на PhD-програмах у 2015/2016н.р.¹⁴¹

отримати диплом в одній з країн ЄС¹⁴². Опитані також визнали, що на їх рішення впливає не якість навчання, а менші витрати на життя, а також добра пропозиція стипендій та можливість безкоштовного здобуття вищої освіти. За повідомленням Надзвичайного і Повноважного Посла України в Польщі, наразі не менше 40 тис. українських студентів навчаються у Польщі, і лише 5-10% з них хочуть повертатися в Україну. Решта збираються продовжити навчання чи проживання у Польщі¹⁴³.

Серед загальних причин, стимулюючих бажання науковців до виїзду, називають¹⁴⁴:

- відсутність умов для здійснення досліджень: сучасних лабораторій, наукової апаратури, інформаційного забезпечення тощо;

¹⁴¹ Через платний доступ до даних, в таблиці не наведені дані стосовно США, Канади та Великої Британії, в яких також навчаються українські науковці, чисельністю імовірно, не менше ніж у Франції або Німеччині.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Посол: Лише 5-10% українських студентів у Польщі хочуть повернутися на Батьківщину. – Главком, 9 вересня 2018р., <https://glavcom.ua/country/society/posol-lishe-5-10-ukrajinskih-studentiv-u-polshchi-hochut-povernutisya-na-batkivshchinu-526333.html>.

¹⁴⁴ Докладно про стан вітчизняної науки див розділ 4 цього видання.

- реформування української науки. Університети в Україні не є осередками наукової діяльності, остання здійснюється переважно Національною академією наук¹⁴⁵. Наука переважно зруйнована та потребує час на розвиток, новостворена структура ще не запрацювала;
- вимоги комерціалізації науки;
- зростання бюрократизації в роботі дослідника;
- соціально-економічна та політична нестабільність у країні, невпевненість у майбутньому;
- низька матеріальна мотивація та незадовільні побутові умови вчених;
- низька престижність наукової праці.

Неузгодженість ринку освітніх послуг і ринку праці призводить до появи феномену “надлишкової освіти”¹⁴⁶, коли підготовлені фахівці залишаються недо-(не-)затребуваними і працівники з високою формальною підготовкою вимушені виконувати малокваліфіковані роботи. Більше 30% українців, які мають вищу освіту, відчувають, що мають більш високий рівень освіти, чим потребується для роботи, яку їм пропонують¹⁴⁷. Саме незатребувані на вітчизняному ринку праці фахівці заповнюють вакансії, пропонувані іноземними державами. Як наслідок, Україна стає постачальником людських ресурсів:

- **фізично** – некваліфікована (до якої часто залучені кваліфіковані фахівці) чи надкваліфікована (в наукових центрах) праця в країнах Європи та світу. Відбувається вимивання кваліфікованих кадрів, які не можуть реалізувати себе на внутрішньому ринку праці (через відсутність попиту та наднизьку вартість праці);
- **економічно** – аутсорсинг та аутстафінг, коли працівники України працюють на збільшення ВВП країн Європи та світу.

Україна експортує людські ресурси (а не кінцевий продукт їх роботи). Це процес, який неможливо зупинити або гальмувати репресивними заходами, але орієнтація де-факто на підготовку фахівців для економік інших країн суперечить інтересам держави.

¹⁴⁵ Гуляницький А. Системна криза вищої освіти України: формування периферійної моделі. – Commons, 27 октября 2017г., <https://commons.com.ua/ru/pro-sistemnu-krizu-vishoyi-osviti-ukrayini>.

¹⁴⁶ Шевченко Л. Дисбаланс професійної освіти і ринку праці: сутність, причини, шляхи подолання. – Національна юридична академія України ім.Я.Мудрого, 2010р., http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Economics/58093.doc.htm.

¹⁴⁷ Высшее образование в Украине – путь в неизвестность. – Українська правда, “Клуб ФУП”, 27 жовтня 2017р., <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=983104.0>.

Абітурієнти. Про незатребуваність української молоді на Батьківщині свідчить також і факт дуже активної, наполегливої реклами західної освіти¹⁴⁸. В українському сегменті Інтернету можна нарахувати сотні сайтів з пропозиціями навчання за кордоном (низькі ціни (чи навіть за рахунок грантів); навчання російською й українською мовами; без ЗНО; можливості подальшого працевлаштування тощо).

Викликає подив, що такі ж пропозиції поширює і Міністерство освіти і науки (!). У нас немає відповіді, яким чином можна пояснити рекламу ЗВО на центральному урядовому сайті МОН¹⁴⁹.

Тому не дивно, що чверть українських випускників у 2017р., які отримали високі (180 і вище) результати ЗНО, обрали іноземні ЗВО для подальшого навчання. Таких в Україні було 6 026 осіб, з яких 1 526 – навіть не подавали документи до українських ЗВО.

Влада фактично підтримує курс на погіршення якості освіти, тим більше, що Прем'єр-міністр України вважає, що вища освіта не обов'язкова для кожного українця (про що він повідомив під час святкування Дня знань в учбовому комплексі "Ерудит" у Києві)¹⁵⁰.

Біженці. Європейське агентство у справах надання притулку (*The European Asylum Support Office, EASO*)¹⁵¹ свідчить про різке збільшення чисельності українських громадян, які мають бажання отримати статус біженця в ЄС. У 2014р. Україна посідала 13 позицію у рейтингу країн, з яких до ЄС потрапляють біженці. З тих, хто приїздить зі Східної Європи, найбільш чисельною групою є громадяни України, яка належить до *TOP-10* країн, жителі яких найбільше звертаються за статусом біженця в ЄС.

За даними Євростату, якщо у 2013р. в країнах ЄС зверталися за отриманням статусу біженця 1 055 громадян України, то у 2014р. – 14 050 (зростання у 1 231,8%)¹⁵². З 47 позиції у 2013р. Україна перемістилась на 13 у 2014р.

¹⁴⁸ ТОП-10 пропонується по освіті за кордоном. – https://www.study.ua/news/top-edu-offers.htm?gclid=EAlalQobChMII-nG7Mio3QIViYKyCh12HAhxEAAYASAAEgLAsfD_BwE; Освіта за кордоном – https://studybridge.com.ua/?gclid=EAlalQobChMII-nG7Mio3QIViYKyCh12HAhxEAAYAiAAEgLnufD_BwE.

¹⁴⁹ Освіта за кордоном. – МОН, <https://mon.gov.ua/ua/tag/osvita-zakordonom>.

¹⁵⁰ Не усім українцям потрібна вища освіта – Гройсман. – Українська правда, 1 вересня 2017р., <https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/1/7153730>.

¹⁵¹ European Asylum Support Office, <https://www.easo.europa.eu>.

¹⁵² First time asylum application in the EU-28, 2017-2018. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/d/d0/First_time_asylum_applicants_in_the_EU-28_by_citizenship%2C_Q1_2017_%E2%80%93_Q1_2018.png.

**Чисельність громадян деяких країн,
які отримали притулок у країнах ЄС, 2013-2014рр.**

	Загальна чисельність		Зміни 2014р., порівняно з 2013р.		Ранг		
	2013	2014	Абсолютне значення	%	2013	2014	Зміни
Загалом	431 000	625 920	194 830	45,2	-	-	-
Сирія	49 980	122 115	72 135	144,3	1	1	0
Афганістан	26 215	41 370	15 155	57,8	3	2	1
Косово	20 225	37 895	17 670	87,4	6	3	3
Ерїтрея	14 485	36 925	22 440	154,9	8	4	4
Сербія	22 360	30 840	8 480	37,9	4	5	-1
Пакистан	20850	22 125	1 275	6,1	5	6	-1
Ірак	10 740	21 310	10 570	98,4	13	7	6
Нїгерія	11 670	19 970	8 320	71,1	10	8	2
Росія	41 470	19 815	-21 655	-52,1	2	9	-7
Албанія	11 065	16 825	5 760	52,1	11	10	1
Сомалї	16 510	16 470	-40	-0,2	7	11	-4
Україна	1 055	14 050	12 995	1 231,8	47	13	34
Малї	6 630	12 945	6 315	95,2	20	14	6
Бангладеш	9 140	11 680	2 540	27,8	15	15	0

У 2015р. загальна кількість заяв на надання притулку у країнах ЄС склала 660 тис.¹⁵³ З них 220 тис. було подано в середньоморському регіоні. За оцінками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців¹⁵⁴, число українських громадян, які звертались із заявами про визнання їх біженцями у країнах-сусідах складало 3 800-8 800 осіб, крім того 732 тис. осіб знаходилися у цих країнах за іншими причинами. 81,3% українців, які виїхали з країни, знаходилися у Росії, 11,3% – в Білорусі, 6,1% – в Польщі. За даними Євростату, в країнах, які не є сусідами України, в Німеччині, Італії, Франції і Швеції зафіксовано по 1 000-3 000 громадян України, які надали заяви на отримання статусу біженця¹⁵⁵.

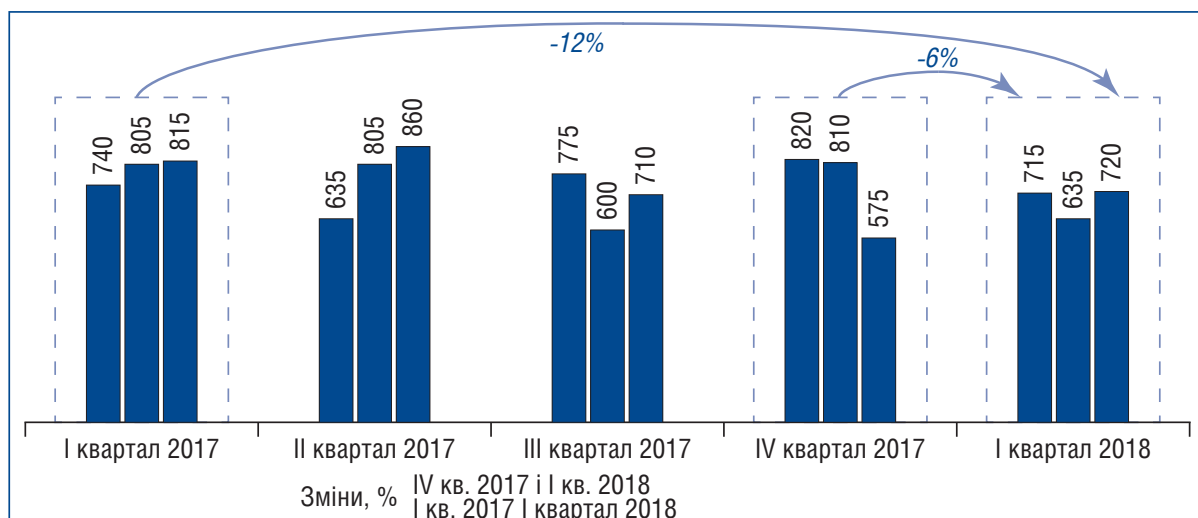
У 2018р. чисельність українців, бажаючих отримати статус біженця, зменшується, проте все одно залишається значним. У 2018р. Україна посіла 18 позицію серед країн, громадяни яких звертаються до ЄС за отриманням статусу біженців. За останні 12 місяців за статусом біженця звернулися 8 665 громадян України.

¹⁵³ Asylum applications (non-EU) in the EU-28 Member States, 2006-2017. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics.

¹⁵⁴ Ukraine. – UNHCR Global Report 2000, <http://www.unhcr.org/3e23eb737.pdf>.

¹⁵⁵ Asylum applications (non-EU) in the EU-28 Member States, 2006-2017.

Чисельність пошукачів притулку з України до ЄС, осіб

Країни, в яких громадяни України отримали статус біженця¹⁵⁶, осіб

Хорватія	Румунія	Латвія	Польща	Мальта	Словаччина				
2015	2015	2015	2015	2015	2015				
10	35	45	1 575	70	15				
Чехія		Естонія		Іспанія		Литва		Португалія	
2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
556	295	95	10	3 340	2 185	60	35	370	125
Чехія		Естонія		Іспанія		Польща		Португалія	
2018р. ¹⁵⁷	%	2018р.	%	2018р.	%	2018р.	%	2018р.	%
75	25	5	50	415	5	45	8	25	10

Влада країн ЄС надає громадянам України статус біженця вкрай неохоче. Цей статус громадян України відрізняє від статусу громадян інших країн, в яких йде війна. Так, 95% громадян Сирії і 89% громадян Еритреї отримують статус біженця. Для громадян України цей показник дорівнює 22%.

Так, деякі країни, кордони яких наближені до кордону України, припинили надавати статус біженця українцям, зокрема, країни Балтії¹⁵⁸. Тому прогнозується, що у громадян України виникнуть проблеми з отриманням статусу біженця.

¹⁵⁶ Five main citizenships of (non-EU) asylum applicants, 2015 -2017 (number of first time applicants, rounded figures). – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/f/f4/Five_main_citizenships_of_first_time_asylum_applicants%2C_1st_quarter_2018.png; Asylum statistics. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics#Number_of_asylum_applicants_drop_in_2017; http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics; http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics#Main_tables.

¹⁵⁷ Five main citizenships of first time asylum applicants, 1st quarter 2018. – Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/f/f4/Five_main_citizenships_of_first_time_asylum_applicants%2C_1st_quarter_2018.png.

¹⁵⁸ Almost all asylum seekers relocated to Latvia have left the country. – Baltic Course, Sep 23 2016, http://www.baltic-course.com/eng/baltic_states/?doc=123845.

За даними видання *Frankfurter Rundschau*, у більшості пошукачів статусу біженця з України у Німеччині виникають проблеми. Упродовж 2014-2016рр. прохання про надання політичного притулку внаслідок конфлікту на Донбасі подавали більш ніж 7 000 громадян України, проте більшості з них відмовили.

Складності в отриманні громадянами України статусу біженця в т.ч. полягають у тому, що зона ООС (раніше АТО) не була визнана військом конфліктом та, відповідно, на громадян України не поширюється Конвенція про статус біженців, тому пошукачам статусу часто відмовляють відповідно до Дублінської конвенції¹⁵⁹, якою заборонено надавати притулок тим, хто переміщується з країни до країни, і тим, хто отримав візу не в тій країні, до якої звертався за притулком.

Бізнесова міграція. В Україні найвищий рівень плинності кадрів в Європі – за рік кожен п'ятий робітник звільняється, і через це підприємства вимушені знову шукати нових людей. Тому українські компанії вже зараз називають дефіцит кадрів критичним. В Україні більшість компаній не в змозі закрити власні вакансії у запланований ними термін. Крім того, що компанії не можуть знайти працівників, так вони ще й не можуть їх утримати.

Інфляційний звіт НБУ¹⁶⁰, дані ДСЗУ та сайти пошуку роботи в мережі Інтернет свідчать, що на ринку праці України з початку 2018р. попит на робочу силу залишався на високому рівні. Так, кількість вакансій за січень-лютий 2018р. зросла (на 8,6% та 2,5%, порівняно з січнем-лютим 2017р., відповідно). За даними ДСЗУ, кожна третя вакансія припадала на кваліфікованих робітників з інструментом та робітників з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування. За даними сайтів пошуку роботи в мережі Інтернет, збільшення кількості вакансій відбулося в більшості видів діяльності, насамперед – у фінансово-банківській сфері (зокрема, на фоні поживлення роздрібною кредитування), бухгалтерській справі та аудиті, серед робочих спеціальностей та у виробництві.

Про брак кваліфікованих кадрів свідчать і дані досліджень. За даними дослідницького порталу *HeadHunter*, 77% роботодавців відзначають нестачу талановитих співробітників, що негативно впливає на роботу компанії. Більше половини роботодавців відмічають різке погіршення якості підготовки молодих фахівців (таблиця “*Думка роботодавців про роботу з кадровим потенціалом...*”).

На проблему трудової міграції кваліфікованих кадрів і бізнесу звернули увагу і в компанії *Ernst&Young People Advisory Services*, яка проводить регулярні дослідження ринку праці України з 2002р., залучаючи понад 250 провідних українських та міжнародних компаній із понад 20 галузей. За даними дослідження “*Стратегічні перспективи ринку праці України – 2017*”, під кінець 2017р.

¹⁵⁹ Конвенція, що визначає державу, яка відповідає за розгляд заяв про надання притулку, що подані в одній з держав-членів Європейських Співтовариств (Дублінська конвенція).

¹⁶⁰ Інфляційний звіт. – НБУ, квітень 2018р., <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=68159649>.

**Думка роботодавців про роботу з кадровим потенціалом і пошук талановитих співробітників (2016р.)¹⁶¹,
% опитаних роботодавців**

зросла плінність кадрів, понад половина компаній (56%) стикаються зі складнощами в доборі персоналу. Понад половини (53%) тих, хто звільнився за власним бажанням, як причину вказують саме трудову міграцію за кордон.

Найбільш популярні країни для переїзду бізнесу – Росія (13% компаній), Польща (11%) та Німеччина (7%). За результатами дослідження, у 51% компаній були співробітники, які переїхали працювати за кордон з початку 2014р.¹⁶²

Згідно з даними дослідження *EY Ukraine*, понад 40% вже мали труднощі з залученням та утриманням співробітників в Україні через трудову міграцію, та ще майже 30% компаній передбачали ризики у зв'язку з міграцією у найближчому майбутньому. 69% компаній вважали, що проблема трудової міграції матиме значний вплив на діяльність компаній в Україні впродовж найближчих трьох років. Найбільш гостро ця проблема постала для компаній сектору будівельних та оздоблювальних матеріалів, а також компаній промислового сектору.

¹⁶¹ Исследования HeadHunter Украина (2016р.), <https://kiev.hh.ua/article/30>.

¹⁶² Стратегічні перспективи ринку праці України – 2017. – ЕУ, 16 вересня 2017р., [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-kyiv-post-EY-strategic-outlook-for-the-ukrainian-labor-market/\\$FILE/EY-kyiv-post-EY-strategic-outlook-for-the-ukrainian-labor-market.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-kyiv-post-EY-strategic-outlook-for-the-ukrainian-labor-market/$FILE/EY-kyiv-post-EY-strategic-outlook-for-the-ukrainian-labor-market.pdf).

Загальний висновок такий, що в найближчі роки міграційні процеси в Україні посиляться за рахунок високого попиту на кваліфіковану робочу силу, а через кілька десятків років дефіцит кадрів в Україні загрожуватиме економічній безпеці держави.

Основні причини міграції. Україна, як і більшість країн з низькими доходами населення та непослідовними руйнівними реформами, стикається зі значною хвилею міграції робочої сили. Фактично міграція стає відповіддю на відсутність можливостей гідного та продуктивного застосування праці в країні та появою більш привабливих умов роботи за кордоном.

Варто зазначити, що сьогодні дещо змінюються причини еміграції з України. У період 2015-2016рр. головними причинами міграції були нестабільна політична ситуація та відсутність почуття безпеки, українці акцентують увагу на матеріальних негараздах, таких як інфляція, зростання цін і низький рівень життя. Загальними причинами високих міграційних намірів громадян України є наступні:

- низький рівень оплати праці;
- низька якість життя;
- незадовільний рівень системи охорони здоров'я в країні;
- високий рівень корупції;
- скорочення доступності вищої освіти;
- скорочення можливостей самозайнятості.

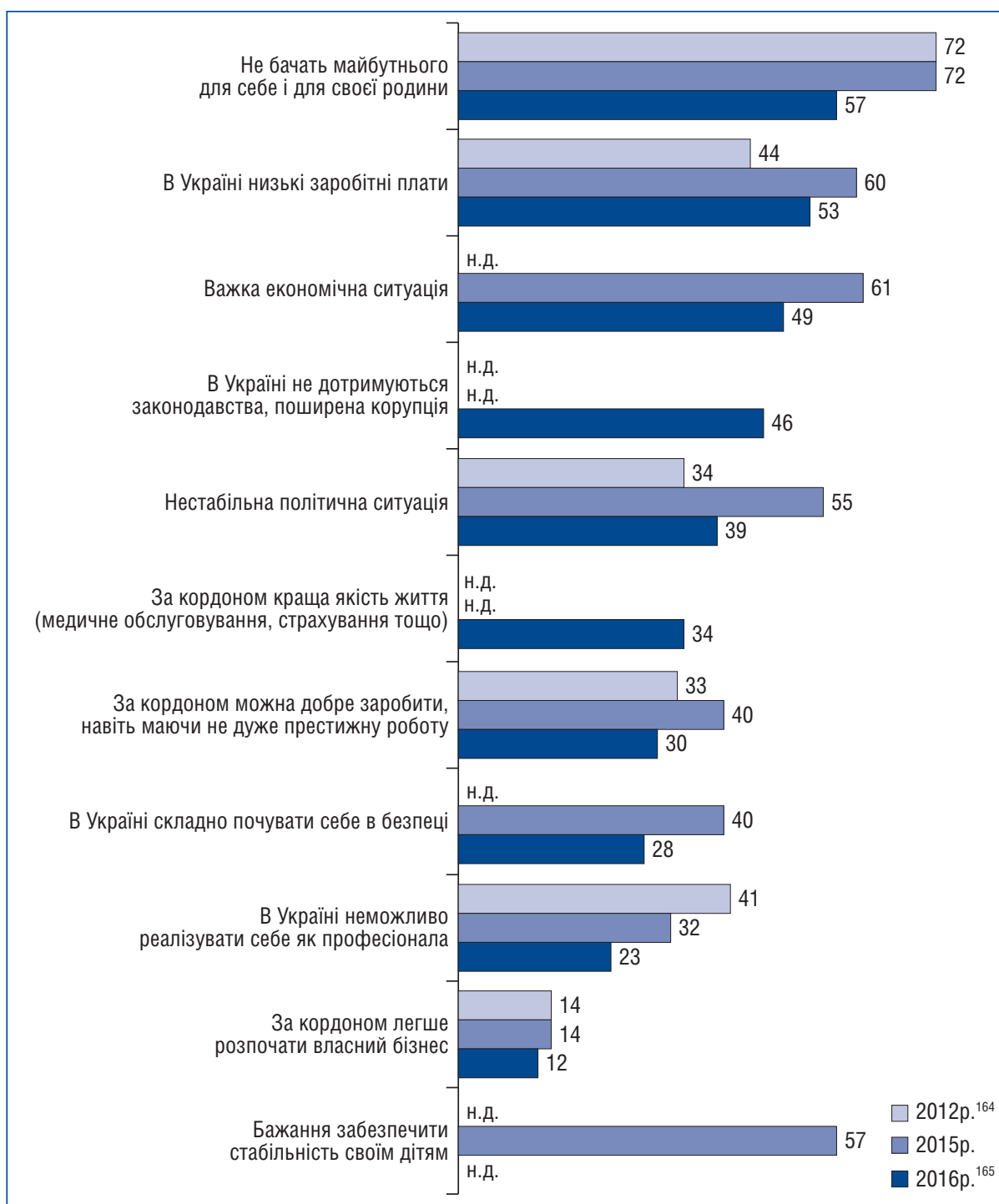
За результатами дослідження *HeadHunter* Україна, 57%¹⁶³ українців не бачать майбутнього для себе і своєї родини. 53% відповіли, що в Україні маленькі зарплати, 49% погодилися з тим, що в країні – важка економічна ситуація. Третина їдуть за “якістю життя” – хорошою медициною, освітою, якісним та доступним страхуванням. Дещо менше третини впевнені, що за кордоном можна значно більше заробляти, виконуючи навіть низькокваліфіковану роботу. Про

почуття безпеки, можливість професійної самореалізації та спрощену процедуру реєстрації власного бізнесу українці згадали в останню чергу. На внутрішній переїзд у межах України згодні лише четверо зі ста опитаних. Отже, можна стверджувати, що головними причинами еміграції висококваліфікаційних кадрів є нестабільна політична ситуація в державі, економічні негаразди та соціальна напруженість у суспільстві (діаграма “Як Ви вважаєте, чому українці їдуть працювати за кордон”).

¹⁶³ Исследования *HeadHunter* Украина (2016р.), <https://kiev.hh.ua/article/30>.

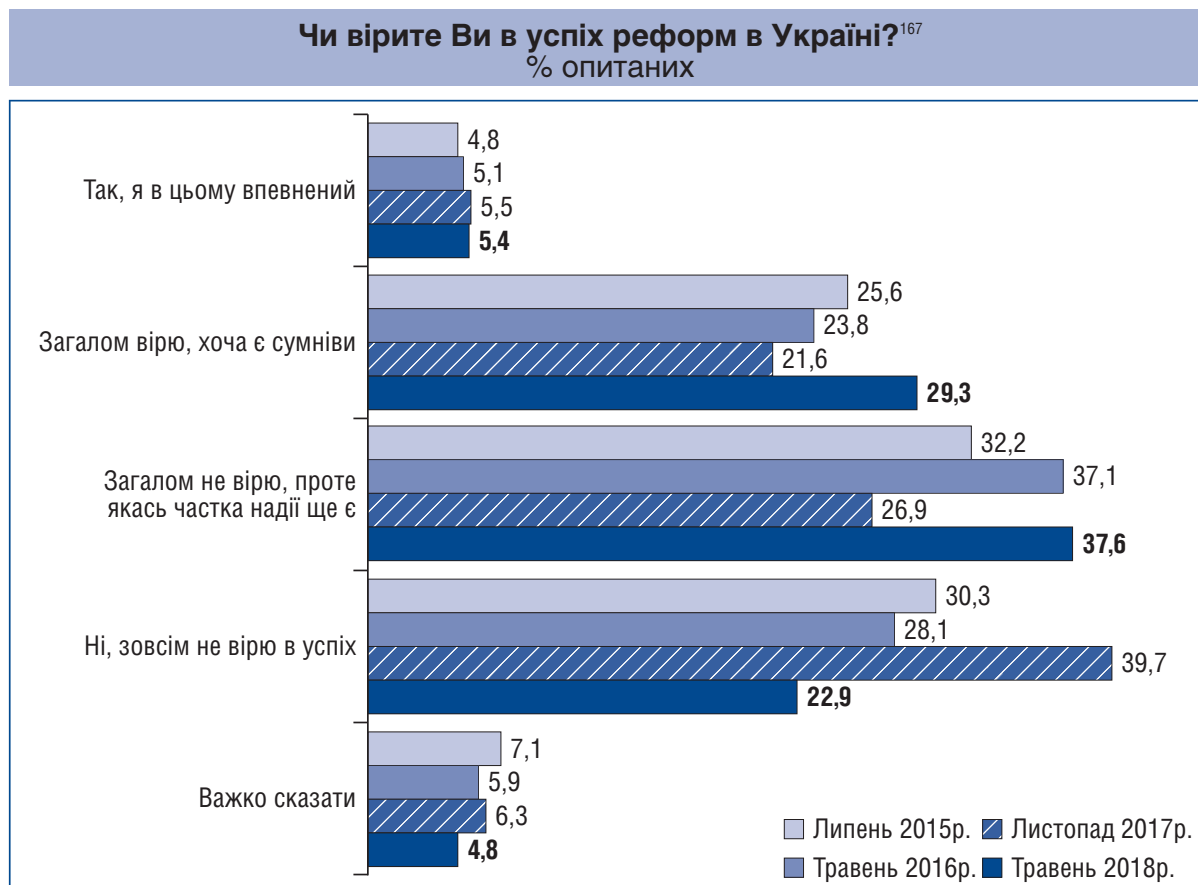
Як Ви вважаєте, чому українці їдуть працювати за кордон?
% опитаних

¹⁶⁴ Джерело: Яровая М. Почему украинцы хотят уехать за границу: 10 причин трудовой эмиграции. – AIN.UA, 21 июня 2016г., <https://ain.ua/2016/06/21/pochemu-ukraincy-hotyat-uexat-za-granicu-10-prichin-trudovoj-immigracii>.

¹⁶⁵ Питання сформульовано так: “Почему молодежь уезжает работать за границу?”. Джерело: Украинские специалисты хотят работать за границей. – НН, ноябрь 2012г., <https://kiev.hh.ua/article/13006>.

Да даними досліджень Центру Разумкова, переважна більшість українців не вірить в успішність реформ: переконані в успіху 5%, ще 29% загалом мають віру, проте з певними сумнівами, 38% вже не вірять, проте частка надії ще є, а 23% не вірять в успіх реформ зовсім¹⁶⁶. Проте слід зазначити, що частка тих, хто зовсім не вірить в успіх реформ, істотно зменшилася, порівняно з минулими роками (30% – у 2015р., 28% – у 2016р., 40% – у 2017р.).

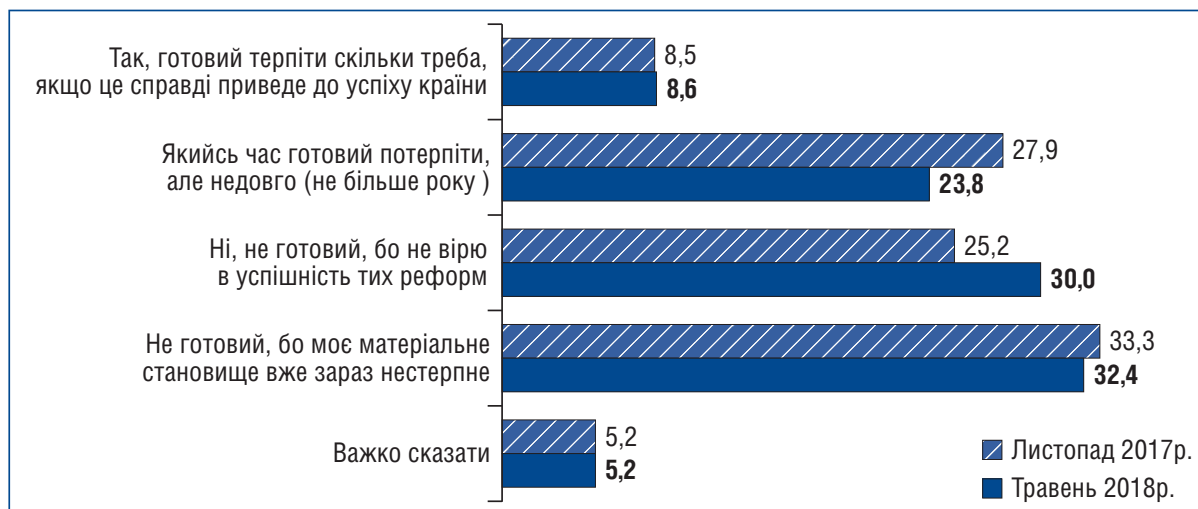
Третина (33%) населення готові терпіти подальше зниження рівня власного життя заради кінцевого успіху реформ (із них 8% – готові терпіти стільки, скільки потрібно, а 24% – не більше року). Натомість, 32% не можуть терпіти далі, бо їх матеріальне становище нестерпне вже зараз, а 30% – бо не вірять в успіх реформ. Порівняно з минулим роком, дещо зріс відсоток готових терпіти труднощі заради реформ (на 5%), і зменшилася частка тих, хто вважав своє матеріальне становище нестерпним (з 37% до 32%).

¹⁶⁶ Дослідження провели Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 19-25 травня 2018р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Загалом було опитано 2 019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Для порівняння наводяться дані опитувань, які провели Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 22-27 липня 2015р. та 11-16 травня 2016р., а також спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 23 жовтня по 5 листопада 2017р.

¹⁶⁷ Там само.

**Здійснення реформ, цілком імовірно, може призвести до тимчасового зниження рівня життя людей.
Чи згодні Ви терпіти певні матеріальні труднощі?**
% опитаних

Узагальнюючи існуючі статистичні дані та дані досліджень, серед причин міграції з України слід відзначити:

- бажання покращити свій матеріальний стан за рахунок підвищення рівня заробітної плати та інших надходжень;
- пошук кращих умов праці і життя;
- високий рівень безробіття¹⁶⁸;
- відсутність перспектив професійного розвитку (відсутність можливості проводити важливі наукові експерименти через застарілість матеріально-технічної бази в наукових організаціях);
- недостатнє науково-інформаційне забезпечення діяльності вчених;
- низький рівень попиту в Україні на наукомістку і високотехнологічну вітчизняну продукцію.

Наслідки міграції. Як показує практика, наслідки міграції прямо залежать від їх причин. Головні причини міграції лежать в економічній площині, а найголовніша з них – нерівномірність економічного розвитку країн, що породжує нерівномірність економічних можливостей населення.

У країнах з прискореним соціально-економічним розвитком завжди спостерігається брак робочої сили. У країнах з уповільненим соціально-економічним розвитком навпаки, утворюється відносний надлишок трудових ресурсів. Як правило, розриви в рівнях соціально-економічного розвитку країн-донорів та

¹⁶⁸ Рівень безробіття за методологією МОП (у % до економічно активного населення віком 15-70 років) у IV кварталі 2017р. зріс до 9,9%.

країн-реципієнтів достатньо великий. І якщо країни-реципієнти отримують імпульс до подальшого економічного зростання, то країни-донори – до економічної стагнації, а у гіршому випадку – занепаду.

Сучасні дослідження доводять, що приймаючі країни суттєво виграють від праці мігрантів. У короткостроковій перспективі – від 3 до 5 років, державні витрати на адміністрування міграції (розселення, інтеграційні і мовні курси, адаптація до ринку праці, перекваліфікація, медичні витрати тощо) завжди призводять до збільшення ВВП країни. Так, прогнози колишнього радника ЄК Ф.Леграйна (*Philippe Legrain*)¹⁶⁹ свідчать про те, що витрати держав ЄС на менеджмент гуманітарних мігрантів до 2020р. складатиме €69 млрд., тоді як сумарний приріст ВВП ЄС збільшиться на €126 млрд. (таблиця “Економічний вплив від біженців”).

Розрахунки Леграйна підтверджують дані незалежного звіту *Tent Foundation* 2016р.: €1, вкладений у мігрантів сьогодні, повернеться прибутком у €2 упродовж п’яти років¹⁷⁰.

Економічний вплив від біженців ¹⁷¹ , %						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Базовий рівень ВВП (<i>Baseline real GDP</i>)	14,221	14,498	14,783	15,063	15,346	15,632
Зростання ВВП відносно базового (<i>GDP increase relative to baseline</i>)	0,05	0,09	0,13	0,14	0,20	0,23
ВВП з урахуванням внеску мігрантів (<i>Post-refugee real GDP</i>)	14,228	14,511	14,802	15,084	15,376	15,668
Приріст ВВП (<i>Additional GDP</i>)	6,8	13,0	19,3	21,5	30,5	35,6
Державні витрати на менеджмент (довгострокові зобов’язання), % ВВП (<i>Net government debt</i>)	67,41	67,15	66,40	65,17	63,32	61,33
Зміни державних витрат (<i>Change in government debt</i>)	-0,02	-0,02	0,02	0,11	0,19	0,30
Державні витрати з урахуванням внеску мігрантів, % ВВП (<i>Post-refugee government debt</i>)	67,39	67,13	66,42	65,28	63,50	61,63
Державні витрати, € млрд. (<i>Net government debt</i>)	9,587	9,735	9,817	9,816	9,716	9,587
Державні витрати з урахуванням внеску мігрантів, € млрд. (<i>Post-refugee net government debt</i>)	9,588	9,741	9,832	9,846	9,765	9,656
Сумарні витрати держав ЄС, € млрд. (<i>Increase in debt</i>)						68,8

¹⁶⁹ Legrain Ph. Refugees Work: A humanitarian investment that yields economic dividends, May 2016, https://static1.squarespace.com/static/55462dd8e4b0a65de4f3a087/t/573cb9e8ab48de57372771e6/1463597545986/Tent-Open-Refugees+Work_VFINAL-singlepages.pdf.

¹⁷⁰ A prominent economist destroyed the argument against rehoming refugees across Europe. – Business Insider, <http://uk.businessinsider.com/tent-refugee-report-philippe-legrain-economic-analysis-on-eu-immigration-2016-5>.

¹⁷¹ Legrain Ph. Refugees Work: A humanitarian investment that yields economic dividends.

Своєю чергою, сучасні обсяги міграції матимуть незворотні наслідки для економік країн, які є постачальниками мігрантів. Так, Україна належить до економіки, залежної від *кількості праці*. Це економіка минулого укладу, старого типу, яка орієнтується на виробництво товарів низького ступеня переробки та з низьким рівнем доданої вартості. Для таких товарів потрібна більша кількість праці, а у випадку потенційного зниження кількості праці потенційні темпи економічного зростання починають знижуватися. Також існує імовірність і подальшого стиснення самої економіки відповідно до функції Кобба-Дугласа¹⁷² (відображає зв'язок між зміною обсягів двох задіяних у процесі виробництва типів ресурсів та результатами цієї взаємодії). До цього слід додати, що чисельність виїхавших, яка за мінімальними оцінками складає 5 млн. – це майже третина загальних трудових ресурсів України (при тому, що чисельність економічно активного населення складає – 17,7 млн. осіб і скорочується щороку на 0,6%).

Зростанням трудової міграції занепокоєні в НБУ. Так, в інфляційному звіті за січень 2018р.¹⁷³ було звернуто увагу на підвищені ризики збільшення міграційних процесів до Польщі. *“Тема мігрантів є для нас серйозною причиною для занепокоєння, адже в такому масштабі, який ми спостерігаємо наразі, це, безумовно, вплине на наш потенційний ВВП. Ми порахували, що за останні 2 роки міграція призвела до зменшення нашої робочої сили на 5-8%. Раніше ми оцінювали зменшення в 3-4%, тому перегляд оцінки є досить суттєвим”*¹⁷⁴.

Показовими є результати підрахунків Інституту економіки і прогнозування, згідно з якими відтік української робочої сили вже зараз обертається для української економіки втратою близько 40 млрд. грн. на рік¹⁷⁵.

Втрати ринку праці від експорту “інтелектуальної” частини робочої сили оцінюються як:

- втрати кваліфікованих спеціалістів, що мають першорядне значення для країни (науковці, інженери, програмісти, медики);
- безповоротні втрати значних коштів, вкладених в освіту;
- втрата кадрів, а також результатів їх майбутньої творчої діяльності;
- скорочення можливостей розвитку сучасних видів виробництва;
- унеможливлення розвитку національної науки.

Загалом, якщо оцінювати негативні наслідки міграції, то вони полягають у:

- зниженні конкурентоспроможності країни;
- зниженні загального добробуту;
- збільшенні пенсійного навантаження.

¹⁷² Гневашева В. Прогнозирование занятости с помощью функции Кобба–Дугласа. – От теории к практике, №1, 2005г., http://www.zpu-journal.ru/zpu/2005_1/Gnevasheva/15.pdf.

¹⁷³ Інфляційний звіт., січень 2018р. – <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=63442010>.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Робсила чи рабсила: як впливає на економіку України трудова міграція. – BBC News Україна, 26 березня 2018р., <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43485101>.

Висновки

Отже, основними трендами сучасної зовнішньої трудової міграції в Україні є:

- формування у структурі робочої сили України численного контингенту осіб, для яких трудова міграція є основним видом зайнятості;
- диференціація рівня міграційної мобільності залежно від якісних характеристик індивідів – підвищений ступінь участі в зовнішніх трудових міграціях притаманний чоловікам, особливо молодим, із середнім освітнім рівнем;
- трудова міграція, як правило, є альтернативою можливому постійному виїзду, а не підготовкою до нього, але зі збільшенням тривалості та частоти поїздок вірогідність повернення мігранта знижується;
- зайняття українськими трудовими мігрантами ніш на менш привабливих ринках праці країн перехідної економіки і Південної Європи;
- залежність обсягів трудових міграцій від відстані, ємності ринків праці країн-реципієнтів та ментальних особливостей їх населення: більшість трудових мігрантів виїжджають до сусідніх слов'янських країн, які досягли більших успіхів під час переходу до ринкових відносин.

З точки зору розвитку людського капіталу необхідність і актуальність дослідження міграції зростає, особливо в умовах її “індивідуалізації”. Хоча концепція людського капіталу відносить міграційні процеси до мікрорівня, оскільки оцінює співвідношення “витрати – вигода” з позицій індивіда або домогосподарства, але цілком очевидно, що на макрорівні причини міграції найтіснішим чином пов’язані з соціально-економічними процесами в цілому.

Граничні значення динамічних та структурних параметрів міжнародних трудово-міграційних потоків визначаються мірою дотримання національних інтересів та питань національної безпеки. У цьому контексті якісний стрибок у розвитку людського потенціалу виступає своєрідною віхою. Сьогодні ми є свідками стрімкого поширення міграційних намірів громадян України, що робить необхідним управління міграцією з урахуванням мікроекономічних основ цього процесу, тобто розуміння економічних (і неекономічних) факторів міграційної поведінки. Отже, першочерговим завданням держави стає контроль за динамікою та структурними особливостями міжнародних потоків робочої сили, з метою обмеження їх негативного впливу на наявний в країні економічний стан.

Зміни характеру міграційної взаємодії України з іншими країнами світу потребують переосмислення інструментів регулювання і механізму процесу міжнародної міграції робочої сили. Необхідно зважати, що соціально-економічний ефект зовнішньої трудової міграції залежить не лише від якісних і кількісних характеристик трудової міграційного потоку, але й від політекономічної ситуації, що склалася в країні, структурних і динамічних показників функціонування економічного устрою з врахуванням загроз і викликів часу. До того ж вигоди і втрати від зовнішньої трудової міграції можуть проявлятися у різний спосіб, залежно від тривалості її періоду.

7. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИК ЗБІЛЬШЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Якісні характеристики людського капіталу (зокрема, освітня, фахова, вікова структура, показники громадського здоров'я та ін.) визначають його продуктивність – тобто спроможність створювати додану вартість, а отже – примножувати національне багатство. Між тим, оскільки для створення нової вартості власник людського капіталу (Human Capital Capability Owner), як правило, вступає у системні соціальні відносини, продуктивність людського капіталу визначається не лише індивідуальними характеристиками цього власника, але й властивостями відносин, у які він вступає. Причому йдеться не про власне відносини (як правило, ієрархічного характеру), пов'язані зі способом включеності людського капіталу у виробничий процес, що описуються характеристиками ринку праці, структури зайнятості, умов праці та оплати праці (йшлося у попередніх розділах).

7.1. Сучасні тенденції посилення ролі соціального капіталу в забезпеченні продуктивності людського капіталу

Останніми десятиліттями дедалі більш значущими стають також *мережеві відносини*, учасником яких є власник людського капіталу як член суспільства. Хоча такі відносини безпосередньо не стосуються виробничого процесу, вони не можуть не впливати на повноту прояву в цьому процесі якісних властивостей людського капіталу, оскільки визначають засадничі аспекти поведінки його власника: мотивації до вибору напрямку застосування своїх робочих зусиль, результативності праці, інвестування в удосконалення власної продуктивності (навчання, підвищення кваліфікації, зміцнення здоров'я) тощо.

Власник людського капіталу (ринкова позиція носія людського капіталу) — якісно новий суб'єкт господарського процесу, новий статус сучасної робочої сили як ефективного партнера власника матеріального, фінансового, організаційного та інших видів капіталу, тобто працівник, який раціонально використовує фактори виробництва, створює товар, послуги, їх вартість¹.

Оскільки людський капітал є певною цінністю, то він є об'єктом конкурентного доступу і повинен стати “чийось”.

Ринкова позиція носія людського капіталу — володар комплексу унікальних креативних здібностей, тобто суб'єкт, який претендує на формування монопольної ніші, за допомогою якої він зможе використовувати не рівновелику частку прибутку на вкладену одиницю вартості капіталу, а монопольну інтелектуальну ренту. Такий суб'єкт відрізняється від носія робочої сили тим, що він вільний від необхідності відчувувати від себе якусь частину своїх здібностей заради підтримки матеріального життя і виступає як власник людського капіталу, який він пропонує до партнерської участі.

Вираз “власник людського капіталу” набуває дедалі більшої поширеності та усталеності, що втілюється у нормах захисту якості життя, охорони інтелектуальної власності, підтримки новаторів, соціальних програмах інвестування в освіту тощо.

Соціальна мережа (в соціології) — соціальна структура, утворена індивідами або організаціями, яка відображає розмаїті зв'язки між ними через різноманітні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і закінчуючи тісними родинними зв'язками.

Сукупність таких мережевих відносин прийнято узагальнювати терміном “соціальний капітал”, який трактується в інституційних термінах, зокрема як *“сукупність діючих... норм (правил) та організацій, які дозволяють соціальним групам і суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних... завдань”*².

З початку ХХІ ст. вибухоподібне розширення мережевих відносин між членами суспільства, пов'язане з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та їх імплементацією практично в усі сфери життя та виробництва, універсализацією значної частки виробничих процесів (а відтак – і необхідних трудових навичок), поширенням дистанційних форм зайнятості тощо, різко підвищило значущість способів, у які учасники суспільних процесів здійснюють комунікацію.

Між тим, відсутність єдиного усталеного визначення поняття соціального капіталу породила множинність підходів до визначення його ролі в розвитку суспільства, зокрема – механізмів впливу на стан людського капіталу. Такі підходи почали формуватися останніми десятиріччями минулого століття й насамперед були спрямовані на пояснення генези доданої вартості, яка виникає завдяки комунікації учасників виробничого процесу – і тим самим реалізує продуктивну сутність цієї комунікації, даючи можливість розглядати її у термінах “капіталу”.

¹ Экономическая теория, <https://cyberleninka.ru/article/v/chelovecheskiy-kapital>.

² Буркинський Б. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. – Економіка України, 2013р., №1, с.69.

Трактування соціального капіталу можна узагальнити у два ключових підходи (врізка “Трактування ...”). Одні з дослідників вважають, що комунікації як такі не є ані створювачами нових ресурсів, ані чинниками підвищення їх факторної продуктивності, а продуктивність соціального капіталу пов’язують із можливістю учасників мереж отримати додаткові умови доступу до *перерозподілу* “традиційних” економічних ресурсів. Інші відводять соціальному капіталу вже активну роль – засобу *утворення* додаткового ресурсу внаслідок зниження трансакційних витрат. Як доводить Р.Патнем, на макрорівні вищі рівні довіри та норм взаємодії знижують трансакційні видатки, підвищуючи факторну продуктивність та рухаючи економічне зростання³.

Головним для усіх розглянутих підходів є визнання того, що необхідною умовою продуктивності соціального капіталу є наявність відносин довіри, що формуються завдяки передбачуваності поведінки суб’єктів, які розпочинають сталі (тривалі) мережеві відносини. Стійкі мережеві зв’язки формують та укорінюють структуру соціальних відносин та обумовленість (передбачуваність) дій суб’єктів – створюючи підґрунтя для відносин довіри⁴.

Трактування соціального капіталу	
Соціальний капітал як засіб відкриття доступу до додаткового ресурсу (внаслідок мережевих зв’язків з іншими суб’єктами)	
П.Бурдьо ⁵	Сума <i>ресурсів</i> , мобілізованих чи потенційних, які нагромаджуються у індивідуума чи групи завдяки наявності стійкої мережі... інституціалізованих зв’язків чи відносин взаємного визнання
А.Портес ⁶	Спроможність індивідів розпоряджатися додатковими ресурсами, спираючись на своє членство в певній спільноті
Р.Пелдем ⁷	“Клей”, що дозволяє мобілізувати додаткові ресурси суспільства на основі довіри людей один до одного
Ф.Фукуяма ⁸	Певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени громадського руху, що дає можливість співпрацювати одне з одним
ОЕСР ⁹	Мережева взаємодія, що характеризується спільними нормами, цінностями та взаєморозумінням, які сприяють співпраці всередині або між групами
А.Колот ¹⁰	Зв’язки взаємодії на основі відносин довіри та взаємності зобов’язань

³ Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – N.Y.: Simon and Schuster, 2000.

⁴ Granovetter M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. – Sociological Theory, 1983, №1.

⁵ Bourdieu P. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – N.Y.: Greenwood, 1985, <http://www.socialcapitalgateway.org/sites/socialcapitalgateway.org/files/data/paper/2016/10/18/rbasicsbourdieu1986-theformsofcapital.pdf>.

⁶ Portes A. Social Capital: Its Origins and Application in Modern Sociology. – Annual Review of Sociology, 1998, Vol.24.

⁷ Paldam M. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. – Journal of Economic Surveys, 2000, Vol.14, Issue 5.

⁸ Фукуяма Ф. Соціальний капітал. – Незалежний культурологічний часопис “І”, 2008р., №53.

⁹ The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. – OECD, 2001, <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>.

¹⁰ Колот А.М. Соціально-трудова сфера: етап відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. – К.:КНЕУ, 2010р. – с.230.

Трактування соціального капіталу	
Соціальний капітал як генератор нового ресурсу, що виникає внаслідок зміни якісних характеристик суб'єкта	
Дж.Коулмен ¹¹	Ресурси соціальних відносин, мережі, які спрощують дії індивідів завдяки формуванню взаємної довіри, визначенню взаємних зобов'язань та очікувань, встановленню соціальних норм та взаємовідносин
М.Грановеттер ¹²	Стійкі мережеві зв'язки, що формують та укорінюють структуру соціальних відносин, які обумовлюють дії суб'єктів, створюючи підґрунтя для зниження транзакційних витрат та зміцнюючи відносини довіри
Р.Патнем ¹³	Якість діяльності громадських рухів, члени яких співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з іншого – на основі вертикальної довіри, що полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях
А.Стебаков ¹⁴	Ресурс спільноти, який міститься у мережі зв'язків, що утворюються на основі довіри, репутації, позитивних очікувань та... забезпечує отримання корисного результату, який перетворюється на інші форми капіталу
О.Степанова ¹⁵	Сукупність фактичних і потенційних ресурсів, які отримують економічні суб'єкти на різних ієрархічних рівнях управління зі сталого володіння мережею соціальних відносин та зв'язків, що створюють цінність, яка прямо чи опосередковано впливає на результативність функціонування економічного суб'єкта
Б.Буркинський ¹⁶	Сукупність діючих... норм (правил) та організацій, які дозволяють соціальним групам і суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних... завдань
Світовий банк ¹⁷	Довіра, суспільні цінності, релігійні переконання, на основі яких формуються норми та системи соціальних зв'язків, що відіграють роль традиційних, неформальних механізмів координації поведінки людей в суспільстві

Між тим, наявність усталених відносин взаємної довіри та відповідальності в рамках певних соціальних груп формує свого роду “абстрактний” соціальний капітал, як середовище, в якому може утворюватися або надаватися додатковий ресурс для членів цих груп. “Абстрактний” соціальний капітал формується у процесі загального розвитку спільнот, а інвестиціями, спрямованими на його відтворення, є насамперед видатки на відтворення якості людського капіталу (освіта, охорона здоров'я, культурний розвиток), забезпечення правопорядку та сили права, послідовності та прозорості політики держави тощо.

¹¹ Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. – The American Journal of Sociology, 1988, №101.

¹² Granovetter, M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. – Sociological Theory, 1983, №1.

¹³ Патнем Р. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001р.

¹⁴ Стебаков А. Методы измерения уровня социального капитала в России и за рубежом. – Известия Саратовского университета, серия Экономика. Управление. Право, 2014г., т.14, Вып. 2., ч.2., с.431.

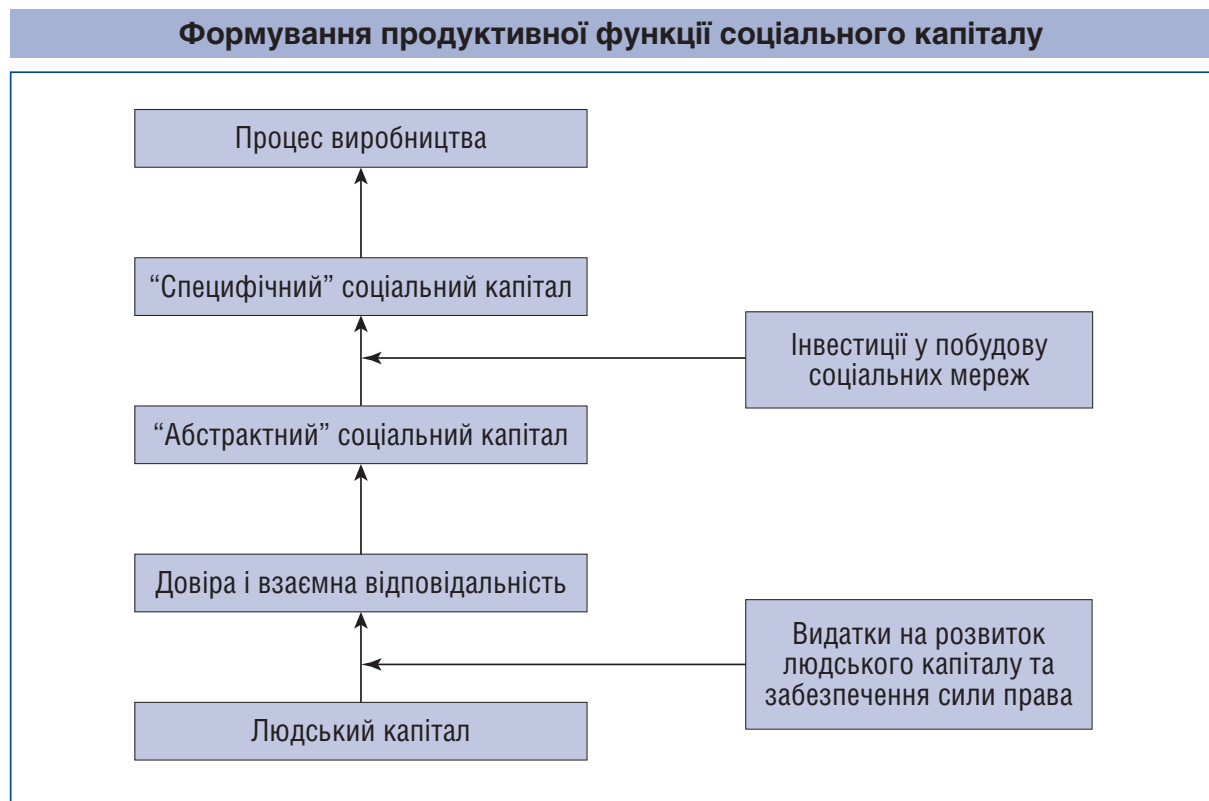
¹⁵ Степанова О. Соціальний капітал та проблеми ефективності державного регулювання економіки. – Ефективна економіка, 2011р., №11.

¹⁶ Буркинський Б. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. – Економіка України, 2013р., №1, с.69.

¹⁷ Social Capital and Policy. – World Bank.

Для досягнення конкретної продуктивності соціального капіталу у вигляді додаткової доданої вартості “абстрактний” соціальний капітал має набути форми “специфічного”. “Специфічний” соціальний капітал відображує специфіку певного виробничого процесу та визначає, у використанні яких саме факторів виробництва отримує набір додаткових ресурсів учасник соціальної мережі. Він формується на основі інвестування у побудову соціальних мереж, яке досить часто має явний характер (проведення тренінгів і навчань, розбудова електронних комунікацій, просування брендів, формування мереж споживачів тощо). Створені на основі цих мереж спільноти є середовищем, в якому “абстрактні” відносини довіри та відповідальності реалізуються у продуктивній функції соціального капіталу (схема “Формування продуктивної функції соціального капіталу”).

Дж.Коулмен безпосередньо розглядає здатність людей створювати одне з одним певні спільноти як невід’ємну властивість людського капіталу – таку саму як знання та навички¹⁸. Фактично, за рахунок задіяння цієї властивості відбувається підвищення рівня капіталізації людського капіталу. Тому очевидно, що й продуктивність соціального капіталу насамперед відбивається у підвищенні продуктивності людського капіталу. Соціальний капітал певною мірою “виростає” з людського капіталу та може розглядатися як наступний етап його еволюції, на якому комунікації в рамках усталених спільнот унаслідок накопичення певного рівня довіри та взаємної відповідальності набувають синергетичної здатності формувати новий ресурс.

¹⁸ Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. – The American Journal of Sociology, 1988, №101.

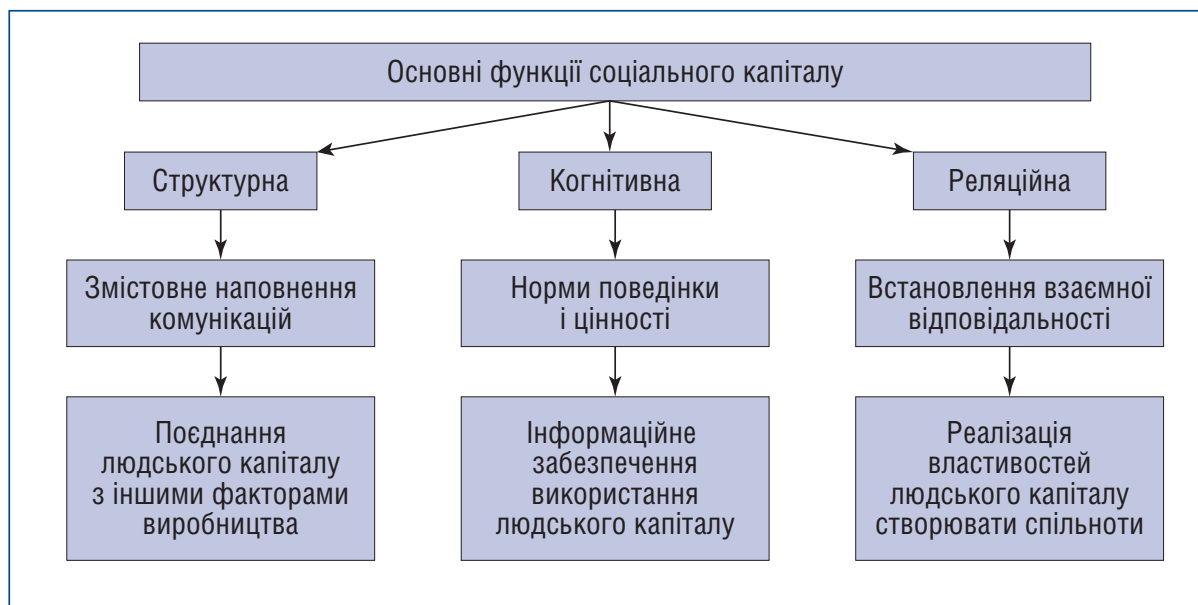
Дослідники виокремлюють три базових функції соціального капіталу¹⁹:

1. *Структурна*. Соціальний капітал визначає сталість та змістовну наповненість комунікацій, відповідним чином структуруючи спільноти, а загалом – і суспільство в цілому в рамках усталених мереж. Щодо людського капіталу таке структурування оптимізує його поєднання з іншими факторами виробництва, що дозволяє досягти підвищення його продуктивності.

2. *Когнітивна*. Соціальний капітал визначає систему норм поведінки й цінності, що дозволяє досягти визначеності та передбачуваності дій суб'єктів, відтак – довіри, а отже, формує сприйняття суб'єктом соціального “ландшафту”, в якому відбувається його виробнича та інша суспільна діяльність, оптимізуючи його продуктивну поведінку. Як зазначав Р.Патнем, соціальний капітал забезпечує поширення необхідної інформації, корисної для повнішого використання людьми свого людського капіталу²⁰.

3. *Реляційна*. Соціальний капітал опосередковує мережеву взаємодію, встановлюючи взаємну відповідальність, у т.ч. бонуси за дотримання запроваджених норм і санкції за їх порушення. Це визначає усталеність відносин довіри та конкретні способи взаємодії суб'єктів, у якій довіра як основа “абстрактного” соціального капіталу набуває конкретних форм, які підвищують продуктивність людського капіталу та являють собою “специфічний” соціальний капітал, тобто, по суті, є механізмом відтворення останнього.

Функції соціального капіталу та їх вплив на людський капітал²¹

¹⁹ Nahapiet, J., Sumantra G. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. – *Academy of Management Review*, 1998, №23(2).

²⁰ Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – N.Y.: Simon and Schuster, 2000.

²¹ Складено Я.Жаліло на підставі даних: Nahapiet J., Sumantra G. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. – *Academy of Management Review*, 1998, №23(2).

Реалізуючи три зазначені функції, соціальний капітал забезпечує ідентифікацію індивіда як носія людського капіталу в соціальному просторі – визначає його відносини з основними соціальними групами та належність до певних з них, що тягне за собою прийняття певних зразків поведінки, яка оптимізує реалізацію його людського капіталу. Чим чіткішою є ця визначеність, тим повнішим є отримання бонусів та невідворотнішими – санкції, отже, визначенішою та передбачуванішою є сама поведінка. Д.Маклін застосовує для опису такої ідентифікації термін “відчуття належності до громади” (*sense of community*), що, на його думку, є ключовою ознакою громадянського суспільства²². Враховуючи, що соціальний простір постійно змінюється та еволюціонує, соціальний капітал, як і будь-який інший, потребує постійного відтворення та модернізації, що відбувається у процесі підтримання та розширення комунікацій. Причому, чим динамічніше змінюються матеріальні умови, які впливають на соціальний простір (насамперед спосіб виробництва), тим важливішим є досягнення наступності взаємовідносин та збереження інтегральності спільнот, що забезпечується сталістю комунікацій. Своєю чергою, сталість комунікацій досягається лише в разі їх мережевого характеру.

Властивості **мережевих відносин** — взаємний обмін інформацією та ресурсами з рівністю доступу до цих ресурсів на підставі численних горизонтальних взаємозв'язків. Це відрізняє мережевість від ієрархічних комунікацій, які є вертикальними структурами, зв'язаними відносинами управління доступом до ресурсів, та можуть змінюватися на волонтаристській основі — за політичної волі вищих щаблів ієрархії.

Разом з “мікроефектом” у вигляді впливу на продуктивність людського капіталу, соціальний капітал реалізує також “макроефект”, значущий для спільноти в цілому. Ще у 1970-х роках Дж.Хабермас трактував соціальну мережу як сукупність індивідів, які володіють *розподіленим* децентралізованим ресурсом, причому саме його розподіленість розглядалась як альтернатива та запобіжник ієрархізації, в якій ступінь доступу до ресурсу визначається наближеністю до його джерела²³. На відміну від ієрархій, горизонтальні зв'язки, засновані на взаємності, продукують постійний інформаційний обмін та формують довіру серед своїх членів²⁴.

Впровадження сучасних технологічних процесів та зміна структури суспільного виробництва зумовлюють те, що продуктивна реалізація людського капіталу дедалі меншою мірою вимагає безпосередньої участі у великих виробничих структурах, дедалі частіше стає екстериторіальною (дистанційна робота), через уніфікацію професійних навичок працівник значно вільніший у виборі сектору економіки, в якому його людський капітал знаходить застосування.

²² Маклін Дж. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті. – Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід, Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 1999.

²³ Habermas J. Communication and the Evolution of Society. – Boston, 1979.

²⁴ Sciaro-Campo S., Sundaram Pachampet S. To Serve and to Preserve: Improving Public Administration in a Competitive World. – Manila: Asian Development Bank, 2001, p.533.

Отже, власник людського капіталу стає значно дієвішим у прийнятті рішень щодо його продуктивного застосування, посилюється автономність, тобто здатність суб'єкта контролювати умови власного відтворення, відповідно послаблюються підстави для отримання економічної влади над ним. Це динамічно руйнує ієрархічні моделі взаємовідносин між власниками факторів виробництва та замінює їх горизонтальними мережевими комунікаціями. Усталюючи мережеву взаємодію, соціальний капітал компенсує розпад ієрархій, який відбувається внаслідок змін виробничих технологій, а також забезпечує інституційну стабільність у період, коли має відбуватися переформатування формальних інститутів.

П.Пінотті доводить, що вищий рівень загальної довіри в суспільстві обумовлює нижчий попит з його боку на державне регулювання економіки²⁵. Розвиваючи мережу взаємозв'язків поза межами економіко-правових категорій, соціальний капітал зменшує потребу в формальних інститутах управління, перебираючи на себе частину регуляторних і контрольних функцій²⁶, що запроваджує додаткові стабілізатори розвитку суспільства.

Утім, варто зазначити, що в разі неуспішності інституційного переформування та виникнення нормативно-правової чи регуляторної недостатності, соціальний капітал може розвиватися спонтанно, компенсуючи брак формальних інститутів та запроваджуючи “нетрадиційні” механізми досягнення передбачуваності дій членів спільноти як основи зниження трансакційних витрат. У разі нерозвинутої мережовості, ця компенсація має лише локальну ефективність, у середньо- та довгостроковій перспективі утворюючи “пастку”. Класичним прикладом є поширення “тіньової” економіки та корупції як відповідь на втрату дієвості держави в забезпеченні дотримання необхідних норм і правил поведінки членів суспільства. Досягаючи визначеності позицій суб'єктів у соціальному просторі в короткостроковій перспективі, тінізація та корупція блокують модернізацію суспільства, і зокрема – підвищення продуктивності людського капіталу²⁷.

Інший тип “пастки” – “пастка недовіри”²⁸ – утворюється у разі надмірного державного регулювання. Зарегульованість відносин у суспільстві за дієвості держави як регулятора витісняє неформальні соціальні інститути й перешкоджає нагромадженню соціального капіталу. Брак мережовості призводить до закріплення існуючих ієрархій, які неминуче втрачають ефективність щодо оптимальної алокації людського капіталу.

Таким чином, продуктивність соціального капіталу обумовлена досконалістю інституційного середовища як підґрунтя поширеності та сталості мережових

²⁵ Pinotti P. Trust, Regulation and Market Failures, 2010.

²⁶ Середа Ю. Роль соціального капіталу у формуванні ставлення до ринкової економіки в Україні. – Економіка і прогнозування, 2015р., №2.

²⁷ Див.: Жаліло Я. Тіньова економіка як “інституційна пастка” на шляху економічної модернізації. – Економічна теорія, 2018р., №2.

²⁸ Aghion P., Algan Y., Cahuc P., Shleifer A. Regulation and Distrust, 2010.

відносин. Запозичуючи термінологію Д.Асемоглу²⁹, можна стверджувати, що соціальний капітал може набувати як *інклюзивної*, так і *екстрактивної* форм.

У першому випадку відбувається генерування соціальним капіталом синергетичного ресурсу, який підвищує продуктивність людського капіталу завдяки встановленню ефективнішої взаємодії членів спільноти на основі прозорих передбачуваних норм і правил, зазвичай – відкритих мереж. У другому – усталені відносини в рамках певних спільнот спрацьовують як засоби отримання ренти внаслідок асиметрії доступу до інформації про норми поведінки закритих мереж через інституційну недосконалість у суспільстві. Це не веде до створення нового багатства в масштабі всього суспільства, хоча й спрацьовує як засіб перерозподілу ресурсів на користь учасників цих закритих мереж.

Ідентифікувати продуктивність соціального капіталу допомагає застосований Р.Патнемом³⁰ його поділ на зв'язуючий (*binding*) та сполучаючий (*bridging*).

Зв'язуючий соціальний капітал складається з відносин між тісно поєднаними групами (зазвичай такими вважають родинні або релігійні спільноти, проте так само може йтися про групи, тісно пов'язані певною взаємною відповідальністю – навіть за кримінально-корупційні діяння), “ціна” входу та виходу для яких є, як правило, вельми високою. Ці спільноти поєднані часто на ірраціональних засадах, а відносини довіри мають для них другорядну роль та є вторинними (тобто формуються “вимушено”). Це зазвичай обумовлює замкненість, нединамічність, архаїчність таких спільнот, а отже – їх резистентність до змін. Дієвість зв'язуючого соціального капіталу у формуванні масштабних спільнот (тим більше – у загальнонаціональному масштабі) невисока, й такі спільноти є нестійкими в довгостроковому періоді. Це, утім, не означає контрпродуктивності зв'язуючого капіталу як такого – він може бути важливим для утвердження ідентичності членів малих спільнот, єдності яких початково має ситуативне походження (наприклад, збереження родинних цінностей, взаємодії мешканців багатоквартирного будинку чи сільського кварталу, невеликого населеного пункту тощо).

Сила соціального зв'язку – лінійна комбінація тривалості, емоційної інтенсивності, взаємної довіри та взаємних послуг³¹.

Сполучаючий соціальний капітал базується на відкритих для доступу мережах та поєднує людей різних соціальних груп на основі “слабких” взаємозв'язків, які формуються ними свідомо на раціональних засадах. Диверсифіковані підходи до ідентифікації учасників груп, поєднаних на основі “слабких” взаємозв'язків, роблять підтримання закритого характеру таких груп проблематичним через низьку “ціну” входу-виходу. Будучи значно гнучкішими, такі

²⁹ Acemoglu D., Robinson, J. Why Nations Fail. The Original of Power, Prosperity and Poverty. – N.Y.: Crown Business, 2012.

³⁰ Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – N.Y.: Simon and Schuster, 2000.

³¹ Granovetter, M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. – Sociological Theory, 1983, №1.

зв'язки є ефективнішими в поєднанні дій учасників великих соціальних груп, поширенні інформації, яка сприяє зниженню трансакційних витрат. А отже, ці зв'язки можуть бути предметом інституційної конкуренції, яка забезпечуватиме раціональність побудови соціальних груп, а сам сполучаючий соціальний капітал – значно продуктивніший у формуванні синергетичного ресурсу. Довіра є первинною у генезі мереж, побудованих на

основі сполучаючого соціального капіталу, й лежить в основі формування останнього. Ця довіра, своєю чергою, є результатом функціонування інституційної системи в суспільстві, яка забезпечує довіру до влади, спроможність членів спільноти вплинути на зміну умов власного існування, можливості вступати в комунікації та кооперацію.

Як зв'язуючий, так і сполучаючий соціальний капітал може мати як інклюзивну, так і екстрактивну форми, яка формується залежно від інституційно обумовлених ступеня та джерел *відкритості* соціальних груп, які він об'єднує.

Продуктивність соціального капіталу набуває нового виміру в умовах сучасних технологічних змін, які відбуваються на основі впровадження інформаційних технологій. Різко зростає частка вартості, яка створюється інформацією як рівноправним фактором виробництва.

Як уже згадувалося, у сучасних технологічних процесах фізичні характеристики людини (та їх відтворення) відходять на задній план, і навіть кваліфікаційні компетенції не мають визначальної цінності (за винятком досить вузьких професійних спільнот). Першості набувають універсальні властивості – адаптивність, комунікаційні здібності, індивідуальні мотивації.

Мережі формують спосіб відтворення соціальної людини, а відтак – спосіб її споживання (мережеве споживання). Мережева модель споживання відрізняється формуванням специфічних систем благ, цінність споживання яких виявляється повною мірою лише через мережеві зв'язки. Поширюється частка на ринку товарів, ціни яких визначаються не собівартістю виробництва та фізичними потребами споживання, а інституційно обумовленою цінністю (цю цінність можуть утворювати вплив реклами, мода, можливість отримання у процесі користування доступу до певних спільнот тощо), що веде до відриву динаміки цін від вартісних пропорцій³². При цьому розширення мереж споживання прямо корелює з прибутковістю виробництва³³. Становлення та ускладнення соціального капіталу є тим механізмом, що формує взаємозв'язки та поведінку, що народжують нові виміри інституційно обумовленої цінності.

³² Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. – К.: Либідь, 2013р., с.384.

³³ Гриценко А. Формування інформаційно-мережевої економіки. – Економічна теорія, 2013р., №1.

У сучасних умовах посилення значущості соціального капіталу як чинника впливу на продуктивність та якість людського капіталу проявляється за трьома напрямками.

По-перше, зростання автономності (самодієвості) економічних суб'єктів посилює значущість індивідуальних поведінкових мотивів, які врегульовують їх виробничу діяльність, а отже — продуктивність задіяння людського капіталу. Ці мотиви визначаються поширеними в даному суспільстві нормами ділової поведінки, які безпосередньо залежать від якості соціального капіталу. Санкції та бонуси, які забезпечуються соціальним капіталом, заміщують втрату дієвості інструментів державного регулювання, притаманну мережевій економіці.

По-друге, якість соціального капіталу визначає не лише поведінку економічних суб'єктів у взаємовідносинах між собою, але й їх поведінкову реакцію на впливи від застосування інструментів державної політики. Вплив соціального капіталу в цьому сенсі може мати різноспрямований характер. З одного боку, рівень довіри до держави визначає ступінь поширеності опортуністичної поведінки економічних суб'єктів стосовно держави (уникнення оподаткування, рентоорієнтована активність, ініціювання корупційних відносин тощо). З іншого боку, наявність окремих соціальних мереж, належність до яких дозволяє економічному суб'єкту здійснювати опортуністичну поведінку (корупційні “схеми”, “тіньова” економіка, які складають екстрактивний соціальний капітал), сегментує економіку та утворює “інституційну пастку”, яка перешкоджає досягненню державою належної ефективності у виконанні власних функцій, а отже — здобуттю необхідної довіри. Недієвість держави нівелює її можливості позитивно впливати на формування належних якості людського капіталу та продуктивності його використання у рамках відповідних політик: освіти, охорони здоров'я, регулювання трудових відносин, забезпечення безпеки праці тощо.

По-третє, в рамках мережевої взаємодії відбувається зміна самого процесу створення вартості: певна його частина зміщується на стадію споживання та залежить від інституційно обумовлених норм поведінки груп споживачів, які, власне, й обґрунтують кінцеву споживчу цінність продукту для цих груп. Завдяки отриманню цієї інституційно обумовленої цінності відбувається реалізація продуктивної функції соціального капіталу учасника мережі споживання. Розвиток складових соціального капіталу, які реалізують створення нової вартості на етапі споживання, підвищує кінцеву вартість продукту, а отже — збільшує продуктивність самого людського капіталу. Це заохочує інвестування у створення/зміцнення спільнот споживачів.

Проте недостатній розвиток соціального капіталу в сучасних умовах може зумовити відчутні втрати в різних сферах:

- закостеніння ієрархій та ризику становлення олігархічної моделі як альтернативної мережевій;
- недієвості політики реформ через відсутність довіри до держави;
- розбалансування ринкових регуляторів та встановлення неефективної рівноваги на базі екстрактивних інститутів (насамперед, тінізації економіки);
- зниження продуктивності людського капіталу через демотивацію власників факторів виробництва до їх максимально ефективного використання;
- втрати частини національного багатства, яка могла б формуватися завдяки задіянню інституційних чинників утворення вартості у споживанні.

Таким чином, для визначення ступеня реалізації продуктивного потенціалу людського капіталу на сучасному етапі важливим є адекватно оцінити стан розвитку соціального капіталу та його якість у розрізі спроможності зміцнювати продуктивність людського капіталу.

Зростання важливості соціального капіталу як чинника соціально-економічного розвитку обумовлює зростання важливості вимірювання цього чинника. Одним з показових прикладів є удосконалення набору показників Індексу глобальної конкурентоспроможності, який розраховується Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ). Методика “4.0” передбачає доповнення у подальшому блоку “Інституції” субіндексом “соціальний капітал”. Останній будується на трьох окремих індикаторах.

Індикатори субіндексу “Соціальний капітал” у Методиці “4.0” ВЕФ:

- щедрість населення (*generosity among population*) — як середній відсоток людей, які: (а) жертвують гроші, (б) є волонтерами, (в) допомагають чужим людям;
- довіра населення (*trust among population*) — показник отримується із відповідей на питання опитування World Value Survey “Чи могли б Ви сказати, що більшості людей можна довіряти, чи слід бути більш обережним у стосунках з людьми?” та розраховується як частка респондентів, які відповіли “Більшості людей слід довіряти”;
- індекс електронної участі (*E-Participation Index*) — оцінює використання сервісів онлайн для спрощення доведення інформації від органів управління до громадян (поширення електронної інформації), взаємодії із стейкхолдерами (електронні консультації) та залучення до процесів прийняття рішень³⁴.

Наразі у Доповіді про конкурентоспроможність 2017-2018рр., розрахованій ще за старою методикою, Україна посіла у блоці “інституції” 118-те місце зі 137. Було зафіксовано відносно високий рейтинг прозорості урядової політики – 65, проте це не допомогло владі досягти належної довіри: рейтинг публічної довіри до політиків склав 91. Однозначно негативними для України стали показники незалежності судів (129), поширення фаворитизму у рішеннях урядовців (111). Не користується довірою і ділове середовище: рейтинг етичності поведінки фірм склав 102. Загалом складова “інституції” є однією з найнесприятливіших у рейтингу глобальної конкурентоспроможності України³⁵.

Досвід України є показовим прикладом того, як нерівномірність розвитку соціального капіталу гальмує прояви його продуктивності. Як буде показано далі, в Україні наявні відповідні фактори посилення значущості соціального капіталу та чинники його формування. Проте становлення інклюзивного соціального капіталу відбувається вельми повільно.

³⁴ The Global Competitiveness Report 2017-2018. – World Economic Forum, 2018, p.361.

³⁵ Там само, с.297.

7.2. Складові формування соціального капіталу: стан в Україні

Як доведено багатьма дослідниками, задати єдиний інтегральний показник для оцінки якості специфічного соціального капіталу не видається можливим навіть для розвинутих країн³⁶. Виявити та оцінити “специфічний” соціальний капітал кожної із спільнот можливо лише шляхом проведення їх цільового соціологічного дослідження. Між тим, інколи (особливо для сполучаючого капіталу) досить важливо коректно визначити навіть межі цих спільнот. Тим більш складно виокремити результати, за якими може бути оцінено продуктивність соціального капіталу. Тому оцінка, як правило, здійснюється на основі оцінки ключових складових, які формують “абстрактний” соціальний капітал, та припущення, що за їх наявності соціальний капітал набуває потрібного розвитку. Як правило, у міжнародній практиці досліджень соціальний капітал розглядається як сукупність довіри, кооперації (комунікацій) та мереж (взаємодії)³⁷. А отже, оцінку рівня розвитку соціального капіталу в Україні здійснюватимемо на основі оцінки наявності цих передумов.

7.2.1. Довіра

Як уже зазначалося, оцінка рівня довіри є ключовою в оцінці рівня розвитку якості соціального капіталу. Довіра є базисним інститутом, на якому вибудовується мережа стійких взаємовідносин між суб’єктами. Останні формують власну поведінку залежно від можливості будувати стійкі очікування щодо поведінки найближчих партнерів по мережі (зв’язуючий капітал), контрагентів в економічних відносинах та органів державного управління (сполучаючий капітал), і продуктивність сформованого на основі цих відносин соціального капіталу, безперечно, визначатиметься рівнем стійкості цих очікувань.

Щорічний моніторинг соціальних змін в українському суспільстві, що проводиться Інститутом соціології НАН України, очікувано підтвердив пріоритетність зв’язуючого соціального капіталу у формуванні відносин довіри населення України³⁸. Рівень довіри сім’ї та родичам склав 4,6 балу з 5 можливих (дані 2016р.). Досить високим також є показник довіри сусідам і колегам (3,5 та 3,4 балу, відповідно), відносини з якими також складають зв’язуючий капітал³⁹.

Між тим, дієвість “слабких” зв’язків у формуванні довіри є очевидно недостатньою. Особливо це стосується довіри до дій органів державного управління. Так, у 2017р. 71,7% опитаних зовсім не довіряють та переважно не

³⁶ Керівництво з виміру людського капіталу економічної комісії ООН наводить вичерпний перелік визначень людського капіталу, що характеризує його економічну природу. Див. Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations, ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe, 2016, <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>.

³⁷ Paldam, M. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. – Journal of Economic Surveys, 2000, Vol.14 (Issue 5).

³⁸ Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2016рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип. 3 (17), Київ : Інститут соціології НАН України, 2016р.

³⁹ Там само.

довіряють прокуратурі, 75,1% – судам, 74% – Президенту, 83,5% – Верховній Раді, 80,3% – Уряду України⁴⁰. Дещо вищою довірою користуються місцеві органи влади (за методикою опитування до них належать і органи місцевого самоврядування): їм не довіряють “лише” 51,5% опитаних. При цьому, порівняно з 2016р., рівень довіри до центральних органів влади та судів відчутно знизився.

Недержавні інституції як складові громадянського суспільства також не користуються надто високим рівнем довіри. 74,9% опитаних не довіряють політичним партіям, 43,6% – профспілкам, 49,5% – ЗМІ⁴¹. Благодійні фонди, громадські асоціації та об’єднання користуються дещо вищим рівнем довіри: не довіряють їм 32,9% респондентів, переважно і цілком довіряють – 37,5%. Проте, на відміну від органів влади, ці структури, порівняно з 2016р., підвищили свій рейтинг довіри.

Характерно, що, порівняно з 2013р., рівень довіри до більшості політичних структур, а також до ЗМІ – помітно знизився. Закономірно зросла довіра до армії (з 21,7% до 46%). Як позитиви варто відзначити збільшення за цей період довіри до місцевих органів влади (з 13,8% до 27,9%) та благодійних фондів, громадських асоціацій та об’єднань (з 17,7% до 37,5%)⁴².

Отже, в період після політичної кризи 2014р. владі не вдалося скористатися наявним потенціалом підвищення рівня довіри до неї з боку населення. Загальна слабкість складових з’єднуючого соціального капіталу, представлених офіційними державними інститутами, є очевидною. Одним з визначальних факторів у формуванні загальної недовіри до органів держави є високий рівень їх корумпованості. У рейтингу корумпованості *Transparency International* Україна за Індексом сприйняття корупції у 2017р. здобула 30 балів зі 100 можливих і посіла 130 місце зі 180 країн, що, утім, на 1 бал більше та на 1 позицію вище, ніж у 2016р. (29 балів, 131 місце зі 176 країн)⁴³. Для порівняння: Росія отримала у 2017р. 29 балів, Польща – 60, Словаччина – 50, Румунія – 48, Угорщина – 45, Білорусь – 44, Молдова – 31.

Підтверджують існування високого рівня корупції в українському суспільстві і дані соціологічних досліджень Центру Разумкова⁴⁴. Так у 2018р. повністю провальною боротьбу з корупцією вважали 50,4% опитаних (проти 46,1% у 2017р.). Вважають таку боротьбу цілком успішною лише 0,9% громадян України.

⁴⁰ Парашевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2017рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип. 4 (18), Київ : Інститут соціології НАН України, 2017р., с.516-519.

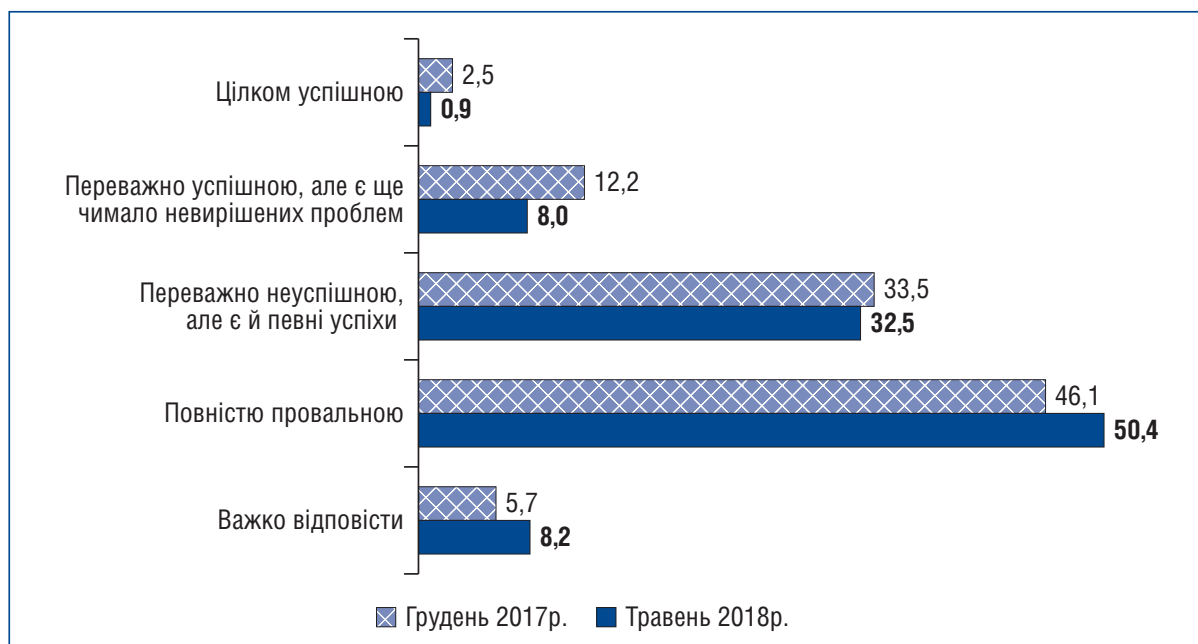
⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Corruption perceptions index 2017. – Transparency International, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017.

⁴⁴ Загальнонаціональне соціологічне дослідження було проведене Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 19-25 травня 2018р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Для порівняння наводяться результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 15-19 грудня 2017р.

Наскільки успішною є боротьба з корупцією в Україні? % опитаних

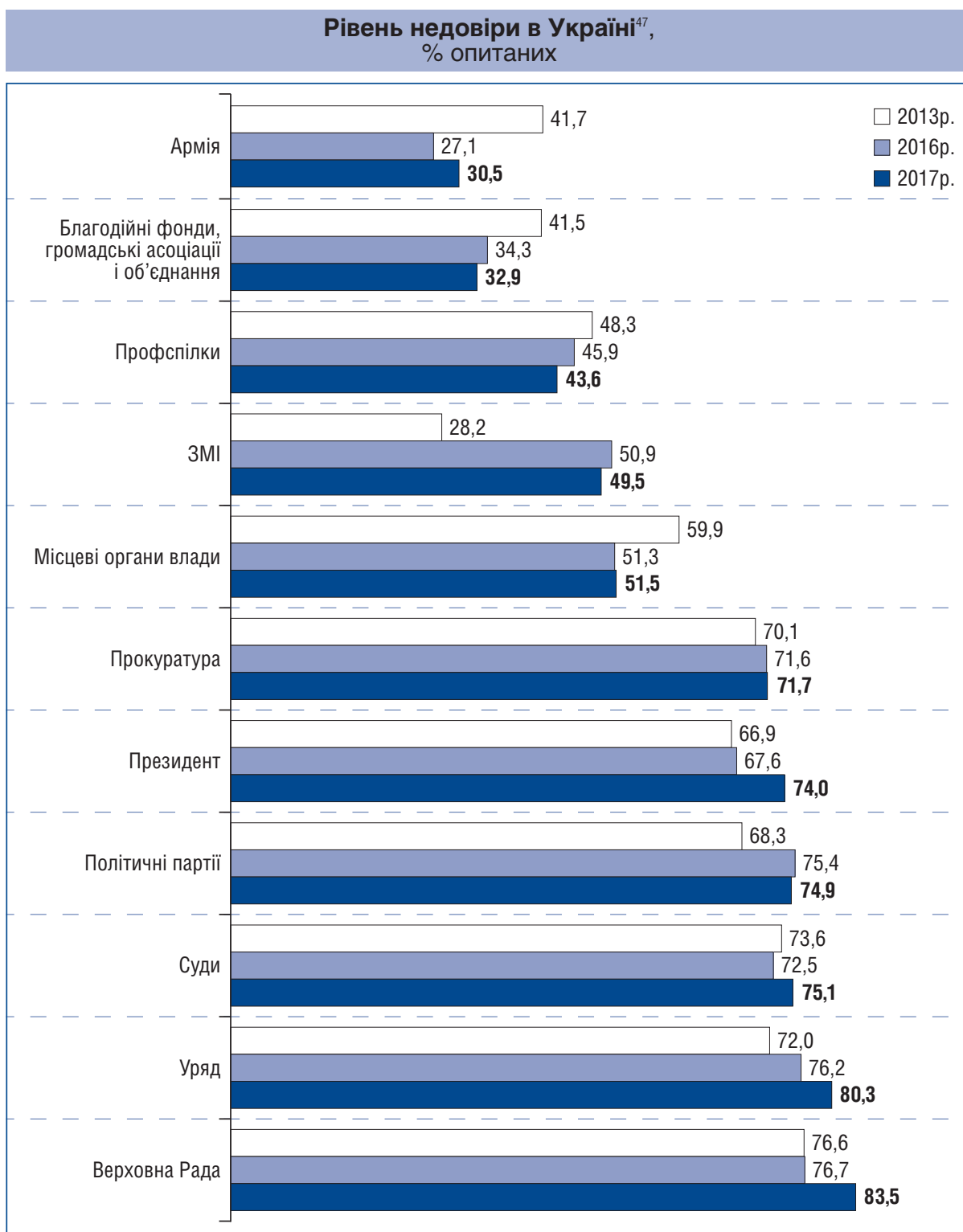

Висхідна динаміка довіри до громадських інститутів свідчить про позитивні тренди у сфері самоорганізації спільнот та може бути ознакою зміцнення мережових відносин. Проте загальний високий рівень недовіри і до цих інститутів означає, що відповідні мережі ще вельми фрагментовані.

Рівень довіри до влади безпосередньо пов'язаний з оцінкою членами суспільства ефективності її діяльності, що проявляється в оцінці динаміки якості власного життя та ситуації у країні. За даними Четвертого всеукраїнського муніципального опитування, проведеного Міжнародним республіканським Інститутом (IRI), серед жителів обласних центрів України у січні-лютому 2018р., частка тих, хто вважає, що справи в Україні йдуть у правильному напрямі, є критично низькою – до 16%, хоча й зросла з 13% рік тому⁴⁵. Опитування щодо суспільно-політичних настроїв населення, що проводиться соціологічною групою “Рейтинг” з частішою періодичністю, також демонструвало сталий тренд зменшення частки респондентів, які вважають, що справи у країні йдуть у неправильному напрямі, з вересня 2016р. по листопад 2017р. – з 76% до 62%⁴⁶. Проте з березня 2018р. частка песимістів різко зросла та, станом на липень 2018р., становила 74%.

⁴⁵ Див.: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

⁴⁶ Суспільно-політичні настрої населення. – Соціологічна група “Рейтинг”, липень 2018р., <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/ss-109971504>.

⁴⁷ На діаграмі наведені лише суми варіантів відповіді “зовсім не довіряю” та “переважно не довіряю”.

Джерело: Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2017рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип.4 (18), Київ : Інститут соціології НАН України, 2017р., с.516-521.

Характерною для України є значна регіональна диференціація такої оцінки, показана згаданим опитуванням *IRI*: у Львові, Вінниці, Кропивницькому, Луцьку, Тернополі “оптимістів” на початку 2018р. було понад 20%, натомість в Одесі та Миколаєві – менше 10%. Так само високодиференційованими є оцінки змін економічного становища в Україні за останні 12 місяців (варто нагадати, що темп приросту ВВП у 2017р. склав 2,5%, на 0,1 в.п. більше, порівняно з 2016р.). За загального високого рівня песимізму, в Тернополі, Луцьку, Вінниці, Житомирі, Чернігові та Львові частка респондентів, які вважали, що ситуація погіршилася, – менше 60%, а в Запоріжжі, Хмельницькому, Одесі, Харкові, Сумах – понад 75%.

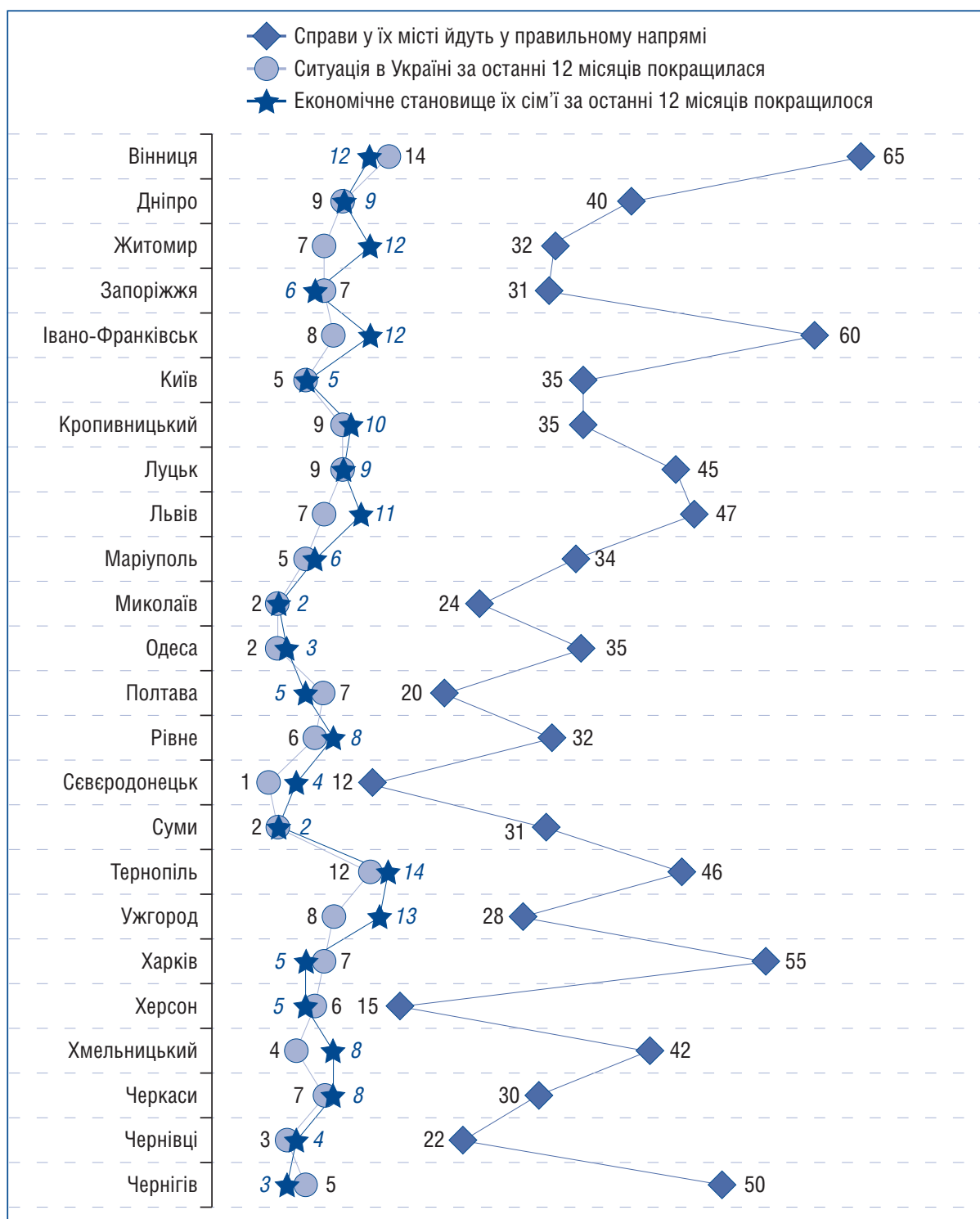
Разом з тим, за даними Щорічного моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України, у 2016р. 49,9% опитаних були скоріше задоволені та цілком задоволені життям у їх населеному пункті⁴⁸. Порівняно з 2012р. цей показник поліпшився на 9,6 в.п. Опитування *IRI* також показало стрімке збільшення частки тих, хто вважає, що справи в їх місті йдуть у правильному напрямі. У 2018р. вона сягнула 38% проти 30% у 2017р. Найдинамічніше поліпшення настроїв відбувалося в Харкові, Чернігові, Дніпрі, Києві, Кропивницькому, Сумах. Відтак ефект економічного зростання та реформи децентралізації закономірно відбивається на змінах середовища існування громадян, проте це поки що не вкладається в цілісну картину змін у країні. Погіршення оцінок ситуації в місті характерне для Івано-Франківська, Луцька, Хмельницького, Одеси, Черкас, Чернівців, Ужгорода. Примітно, що на негативному “полюсі” кореляція (гірше в місті – гірше в Україні) набагато сильніша, ніж на позитивному (краще в місті – краще в Україні), що є показовим свідченням лагу сприйняття позитивних змін у країні.

Найтисніша кореляція спостерігається між ставленням до ситуації в Україні та економічним становищем сімей опитаних. При цьому оптимізм оцінок власного становища зазвичай випереджає оптимізм щодо ситуації в Україні, що притаманно насамперед Західному регіону і є свідченням більших диверсифікації економіки та розвитку підприємництва, які сприяють оптимізації застосування людського капіталу цих регіонів. Якщо торік економічне становище не погіршилось у 40% та більше сімей лише в трьох містах, у 2018р. таких міст – 10, а середній показник оптимізму стрімко зріс в усіх без винятку містах, що корелює з показником зростання реальної заробітної плати у 2017р. на 19%. Між тим, для низки областей оптимізм щодо справ у місті значно перевищує оптимізм щодо власного добробуту: це притаманне Харкову, Чернігову, Одесі, Сумам, Миколаєву й свідчить про недостатню інклюзивність процесів, що відбуваються в економіці цих регіонів.

Отже, недостатній рівень довіри до головних державних і громадських інститутів гальмує формування соціального капіталу в Україні. Відсутність цілісності “поля” довіри, з якого практично “випадають” органи державної влади, призводить до фрагментації мережевих відносин, які формуються, та посилює ризик утворення екстрактивного соціального капіталу на основі закритих мереж, який не буде ефективним у підвищенні продуктивності людського капіталу країни. Для відновлення довіри населення до влади утримання позитивних

⁴⁸ Інститут соціології НАН України, <http://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues>.

Оцінка респондентами стану справ та економічного становища у сім'ї, місті, Україні⁴⁹, % опитаних

⁴⁹ Джерело: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня – 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

трендів змін економічного становища домогосподарств та їх життєвого середовища є необхідною, проте не достатньою умовою і має доповнюватися активізацією інформаційних комунікацій щодо діяльності влади та досягнення результатів на загальнодержавному рівні. Наразі низький рівень довіри до ЗМІ не перешкоджає утвердженню ними негативного дискурсу щодо ситуації в країні та політики влади.

7.2.2. Безпека

Серед чинників, які є суттєвими для формування загального рівня довіри в суспільстві, експерти досить значну роль відводять показникам особистої безпеки, які не менше, ніж економічне становище, впливають на сприйняття громадянами якості власного життя. Показники безпеки насамперед оцінюються рівнем злочинності, інколи до них пропонується додавати й супутні показники (зокрема, рівень аварійності на автошляхах). Негативні очікування щодо безпеки суттєво гальмують формування насамперед сполучаючого соціального капіталу, роблячи нестабільними “слабкі” зв’язки. Прискорюються “вимивання” людського капіталу з регіонів з вищими рівнями загроз, а також інтенції щодо міграції з країни. Турбота про власну безпеку погіршує споживчі настрої людей, очікувана підвищена ймовірність кримінальних ризиків для власності демотивує мережеве споживання.

Політичні катаклізми в Україні останніми роками не могли не підвищити загальний рівень тривожності в суспільстві щодо ризиків власної безпеки. Воєнні дії на Сході України є перманентним джерелом значних негативних очікувань. За даними Інституту соціології, бойові дії на Сході України є основним джерелом напруженості в суспільстві (67,8% опитаних), суттєво випереджаючи зростання безробіття (48,1%) та збідніння населення (46,3%)⁵⁰. Між тим, регіональна локалізованість цієї загрози утримує її в режимі потенційної, а відносна стабілізація ситуації у зоні конфлікту веде до поступової адаптації суспільства до цього ризику навіть у наближених до зони конфлікту регіонах. “Гібридна” війна, що ведеться проти України, при цьому, залишається одним з провідних джерел ризиків зростання соціальної напруженості, проте ці ризики генеруються та провокуються у сферах, далеких від власне збройного конфлікту на Сході країни.

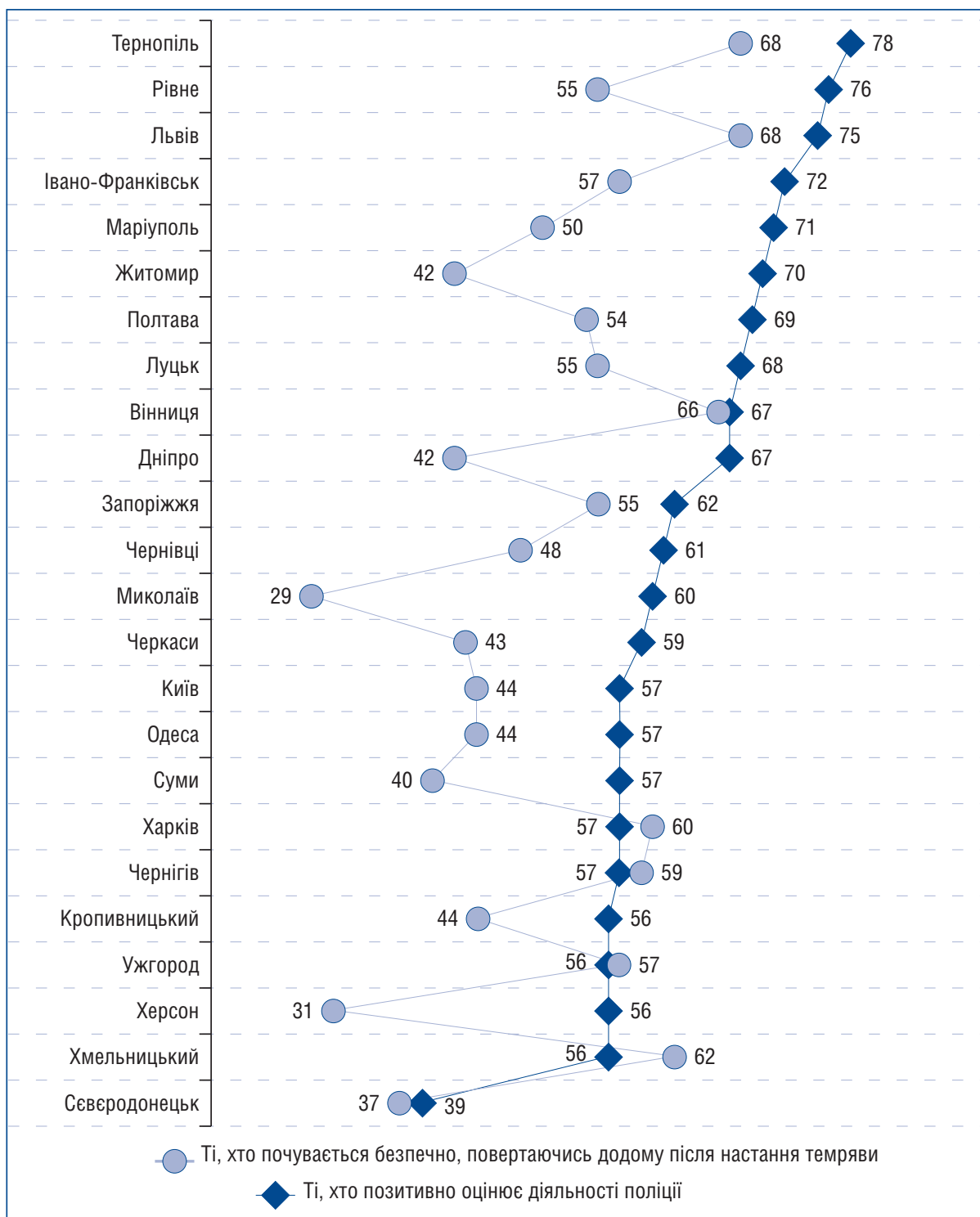
Тим часом криміногенна ситуація у країні демонструє тенденції до поліпшення. За даними Генеральної прокуратури, у 2017р. в Україні було виявлено 523,9 тис. злочинів, що склало 12,3 на 1 000 осіб населення, з них тяжкі та особливо тяжкі злочини становили 41% (в т.ч. 5 100 умисних убивств⁵¹). Порівняно з 2016р., кількість правопорушень зменшилася на 11,6%, порівняно з 2013р. – на 7%. Кількість злочинів проти життя та здоров’я особи зменшилося, порівняно з 2013р., удвічі. Натомість частка тяжких злочинів зросла на 10 в.п. Попри очікування, наслідки бойових дій (спрощення доступу до нереєстрованої вогнепальної зброї) не стали безпосереднім чинником зростання злочинності. З використанням вогнепальної зброї у 2017р. вчинено 583 злочини, вибухових речовин – 43. Між тим, у передвоєнному 2013р. таких злочинів було, відповідно, 761 та 65⁵².

⁵⁰ Випуски. – Інститут соціології НАН України, <http://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues>.

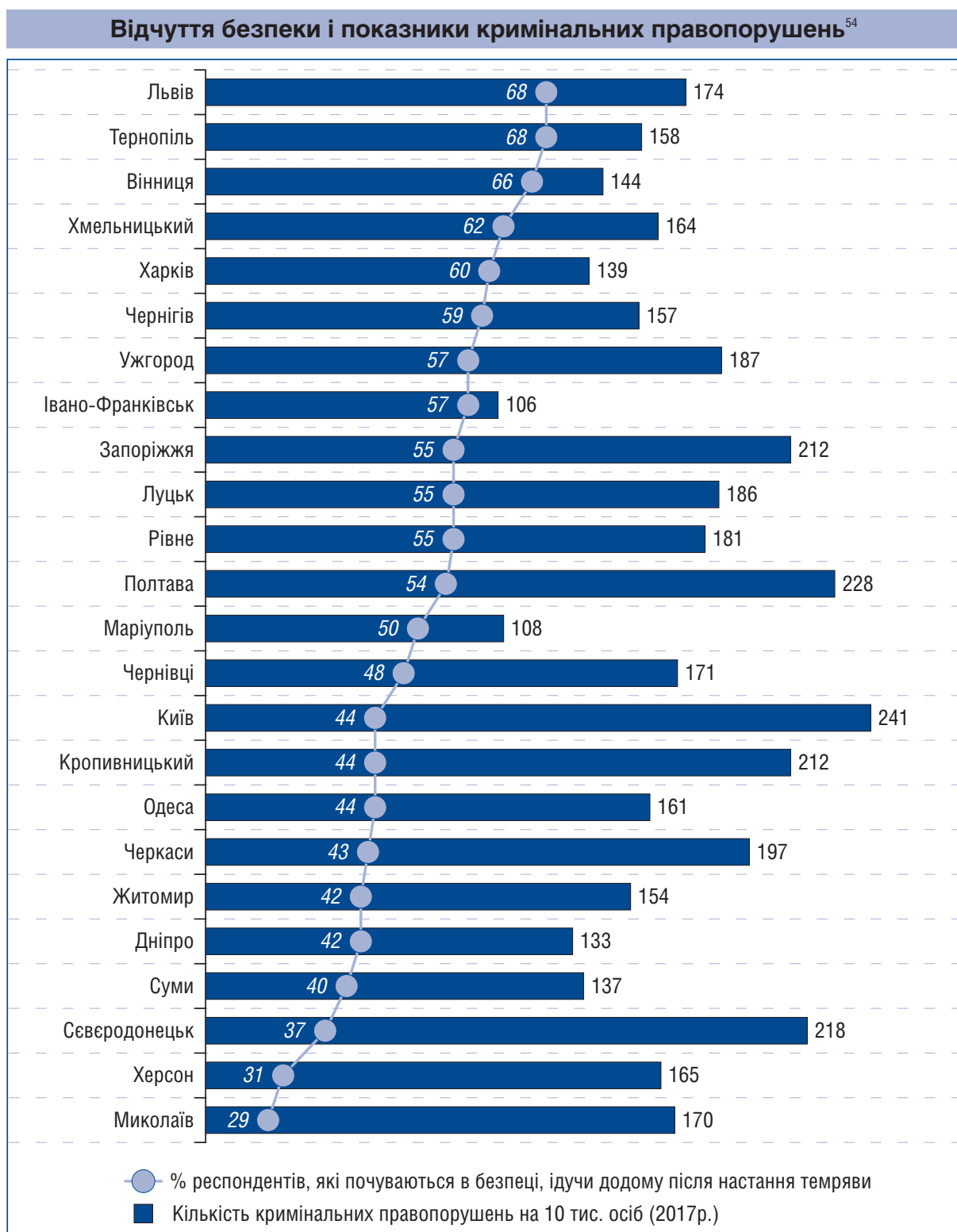
⁵¹ Статистика враховує також усі повідомлення про злочини, вчинені на тимчасово окупованій території. Див.: Статистична інформація. – Генеральна прокуратура України, <https://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

⁵² Там само.

**Відчуття безпеки та оцінки роботи поліції⁵³,
% опитаних**

⁵³ Джерело: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

⁵⁴ Джерела: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf, Держстат України.

Збереження відносно високого рівня злочинності обумовлює високий рівень тривожності у значної частки населення. За даними *IRI*, лише 50% респондентів на початку 2018р. відчували себе цілком або переважно в безпеці, йдучи додому після настання темряви⁵⁵. Цей показник є на 2 в.п. кращим, ніж рік тому, проте також має значну регіональну диференціацію: у Львові, Тернополі, Вінниці тих, хто почувається безпечно, понад 66%, у Сумах, Сєверодонецьку, Херсоні та Миколаєві – 40% і менше.

Характерно, що відчуття безпечності досить чітко корелює з оцінкою діяльності поліції, за деякими винятками (Херсон, Миколаїв, Дніпро, Житомир, Черкаси). Значно слабше воно корелює з реальною криміногенною ситуацією у місті. Для лідерів за відчуттям безпечності (Львів, Тернопіль, Вінниця, Хмельницький, Харків, Чернігів) є характерним нижчий рівень правопорушень на 10 тис. населення, так само, найнебезпечніші за відчуттям Миколаїв, Херсон та Сєверодонецьк характеризуються вищою злочинністю, проте для решти міст зв'язок неочевидний. Тобто, як і у формуванні довіри до влади, інформаційні комунікації, зокрема – щодо діяльності поліції, формують відчуття безпеки значно ефективніше, ніж “стандартні” статистичні показники.

Загалом, безпекова ситуація в Україні не є достатньо сприятливою для усталення відносин довіри як основи формування соціального капіталу. Проте наявні позитивні тренди можуть поступово поліпшувати становище, особливо у разі проведення цілеспрямованої політики щодо роз'яснення реального рівня ризиків та забезпечення прозорості заходів щодо їх запобігання.

7.2.3. Комунікації

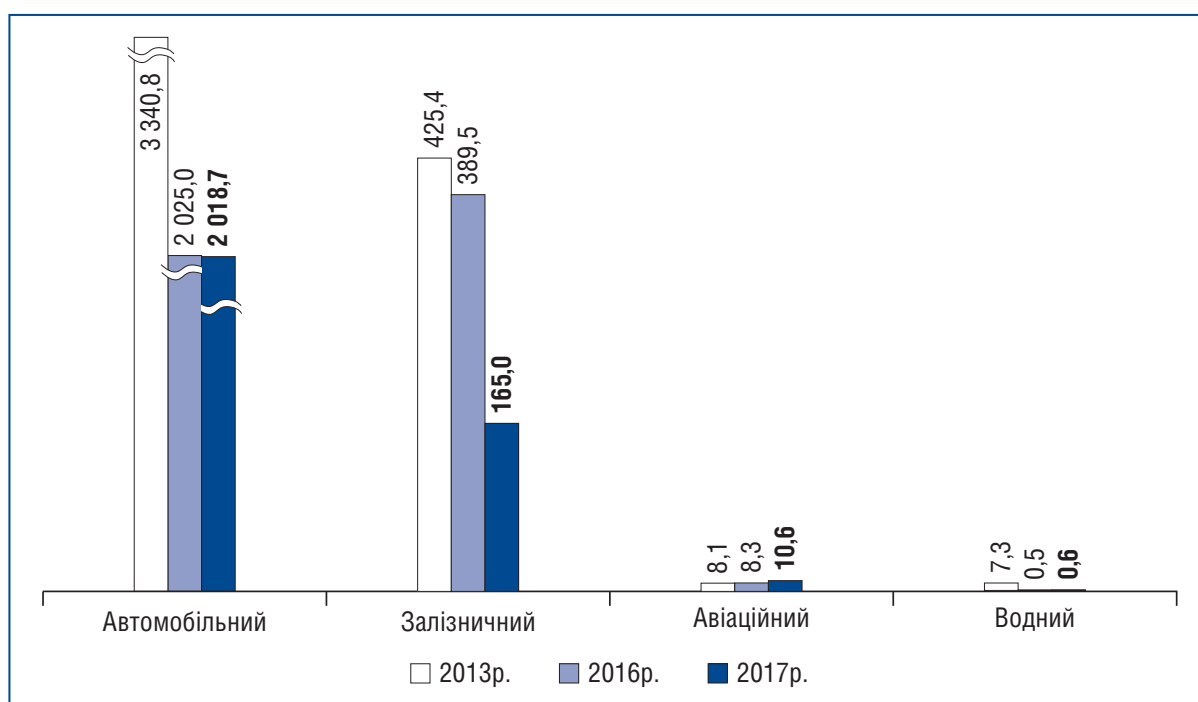
Перетворення відносин довіри на сталі мережеві зв'язки, які забезпечують повноту реалізації людського капіталу на основі “слабкої” взаємодії, визначається якістю комунікацій між членами суспільства: наявністю умов для фізичного переміщення та віртуальних контактів на основі телекомунікацій. Останнім часом поширення способів дистанційної взаємодії посилює значущість другого чинника. Слід зауважити, що розвиток комунікацій може як сприяти “розмиванню” зв'язуючого соціального капіталу (через послаблення значущості середовища локалізації особи), так і формувати нові “тісні” мережі, поєднані зв'язуючим соціальним капіталом – вже на екстериторіальних засадах. Через розвиток телекомунікацій ймовірно поступове переростання закритих мереж у відкриті з поступовим послабленням зв'язків, що підвищує гнучкість взаємодії та загалом – адаптивність суспільства до змін (зокрема, гнучкість та адаптивність пропозиції на ринку праці).

Офіційні дані про **фізичні переміщення громадян** засвідчують зниження фізичної мобільності населення останніми роками. У січні-липні 2018р. пасажироборот в Україні, порівняно з аналогічним періодом попереднього року, збільшився на 5,3%, проте число перевезених пасажирів зменшилося на 1,9%,

⁵⁵ Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

а автомобільним транспортом (автобуси), який забезпечує перевезення 42% усіх пасажирів, на 5%⁵⁶. Тенденція до зменшення числа перевезених пасажирів триває майже невпинно з 2009р. Перевезення пасажирів автомобільним транспортом у 2017р. було на 40% меншим, ніж у 2013р. (діаграма “Пасажирські перевезення основними видами транспорту”). Водночас, оцінюючи ці дані, слід враховувати значне збільшення автомобільного парку населення (хоча статистично цей показник зріс незначним чином: у 2010р. власні автомобілі були у 21 зі 100 домогосподарств, у 2016р. – у 23, в останній рік різко зросло придбання автомобілів на “євробляхах”).

Пасажирські перевезення основними видами транспорту⁵⁷,
млн. перевезених осіб

Спроба оцінити динаміку та вектори переміщень громадян зроблена в уже зазначеному опитуванні *IRI*. У 2018р. частка осіб, які протягом останніх п'яти років мали досвід виїзду до іншого регіону України, порівняно з попереднім роком, не змінилася і становила 63%. Частка осіб, які мають досвід поїздок до країн Європи, зросла з 17% до 19%. Частка осіб, які жодного разу не виїжджали до іншого регіону, коливається від 50% і більше у Сєвєродонецьку, Херсоні, Миколаєві, Одесі – до менш ніж 30% у Чернігові, Чернівцях, Києві, Рівному, Івано-Франківську, Тернополі, Хмельницькому. На цій підставі можна виокремити “екстравертні” та “інтровертні” регіони: відповідно орієнтовані чи не орієнтовані на контакти з іншими регіонами.

⁵⁶ Держстат України.

⁵⁷ Джерело: Держстат України.

Рівні відкритості регіонів

Обмеженість фізичних переміщень гальмує мотивацію до встановлення “слабких” взаємозв’язків за межами власного регіону, деформує інформацію як про становище у країні в цілому (а відтак – рівень довіри), так і про якість становища у власному регіоні, порівняно з іншими. Обмежувачами переміщень є як суто економічні причини – низька якість транспортних послуг, їх висока вартість, низька якість шляхів, нерозвинутість інфраструктури обслуговування (доступні харчування, місця проживання), так і інституційні: побоювання щодо безпеки, брак інформації, яка може бути підставою для поїздок (туристичні об’єкти, можливості працевлаштування, рекреаційні послуги тощо), брак вільного часу та ін.

Проведене *IRI* у 2017р. опитування також дозволило виокремити вектори взаємних поїздок⁵⁸. На цій основі виділяються:

- (а) “відкриті” міста (Київ, Львів, Одеса), які активно відвідують представники практично всіх регіонів. Показовою є відсутність подібного центру на Сході України;
- (б) “закриті” міста (Полтава, Суми, Черкаси, Чернігів, Кропивницький (Северодонецьк та Маріуполь не враховувалися), поїздки до яких з інших регіонів вельми обмежені (в цих містах не побувало більше 20% респондентів із жодного з інших міст). Це створює ризики анахронізації суспільних процесів у цих містах, сповільнення реформ, вищого рівня корупції, сповільнює розвиток ділових зв’язків.

⁵⁸ Міжнародний Республіканський інститут, <https://www.iri.org.ua/novini>.

Додатково формуються “квазі-агломерації” на основі стійких взаємних поїздок, які можуть ставати підставою для формування “слабких” взаємозв’язків на основі співпраці громадських об’єднань, групового (“змагального”) стимулювання реформ, зміцнення міжрегіональної кооперації. Опитування 2017р. продемонструвало стійкі “групи”: Миколаїв+Одеса+Херсон; Рівне+Луцьк; Тернопіль+Хмельницький+Вінниця; Харків+Полтава; Дніпро+Запоріжжя; Чернівці+Івано-Франківськ.

Міжрегіональні поїздки дозволяють модифікувати відчуття регіональної ідентичності відповідно до вимог часу, що впливає на формування соціального капіталу на рівні регіону. Це, з одного боку, може посилювати незадоволеність поточною ситуацією через демонстраційний ефект від “сусідів”, проте з іншого – збільшувати поінформованість громад про можливості включення в економічне, громадське життя, управління тощо. Рівень відкритості посилюється міжнародним чинником: понад чверть жителів виїжджали до країн ЄС в Ужгороді (55%), Івано-Франківську, Києві, Луцьку, Чернівцях, Хмельницькому, Львові. Понад 20% – до країн СНД у Києві (25%), Маріуполі, Харкові, Чернігові, Чернівцях.

Зазначені розбіжності в рівнях участі обласних центрів у міжрегіональному людському обміні засвідчують необхідність спеціальної уваги до посилення мобільності населення, що охоплюватиме розвиток міжміського транспорту, поліпшення стану доріг, культурні та освітні контакти, розвиток внутрішнього туризму тощо.

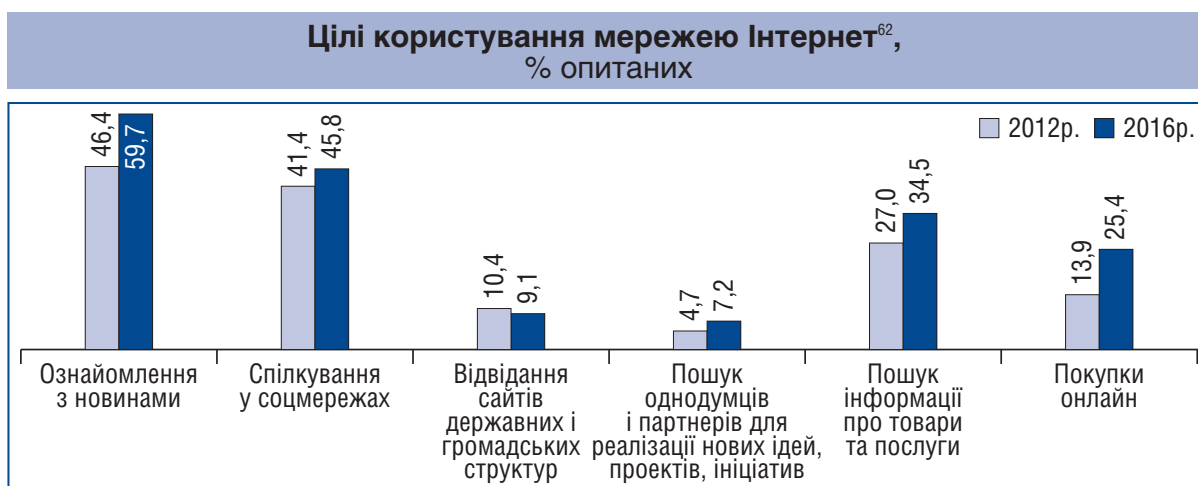
Дещо краще виглядає в Україні ситуація з розвитком **телекомунікацій**. За даними Держстату, у 2018р. кількість абонентів Інтернету з наданням широко-смугового доступу в Україні становила 23 845,3 тис. осіб, у т.ч. домашніх – 21 550,2 тис. осіб. Порівняно з 2013р., чисельність абонентів Інтернету зросла в 3,9 разу, в т.ч. домашніх – 3,8 разу. Утім, висока динаміка цього показника обумовлена насамперед тим, що Україна перебуває лише на початку шляху подолання “цифрового розриву”, яке розгорнулось у глобальному масштабі на початку ХХІ ст. У міжнародному вимірі пристойно виглядає лише забезпеченість населення мобільним зв’язком: за даними Всесвітнього економічного форуму, Україна посідає 37 місце зі 137 країн за кількістю мобільних телефонів на 100 осіб населення (показник склав 132,6). Водночас за часткою населення, яке є користувачем Інтернету, Україна посіла 81 місце (52,5% населення), хоча за чисельністю точок широко-смугового доступу на 100 осіб показник дещо кращий – Україна посіла 63 місце (12,0), ще кращий – за пропускнуою спроможністю мереж (54-а позиція за швидкості 79,9 кБ/с на користувача). 44-а у світі Україна за рейтингом доступу до Інтернету в школах. Натомість вельми низькою є частка передплатників мобільного інтернету – 22,6 на 100 осіб, рейтингова позиція України становила 115⁵⁹.

⁵⁹ The Global Competitiveness Report 2017-2018. – World Economic Forum, 2018, p.297.

За даними Щорічного соціального моніторингу Інституту соціології⁶⁰, чверть (25,6%) опитаних не мали потреби і ніколи не користувались Інтернетом, ще 5,2% – мали потребу, але не мали можливостей користуватися. Цьому показнику також притаманна значна регіональна диференціація. За даними IRI⁶¹, у 10 регіонах ніколи не користувались Інтернетом чверть і більше населення (в т.ч. 30% у Миколаєві та 31% у Херсоні), між тим у Чернівцях – 15% опитаних, Рівному – 16%, Хмельницькому та Одесі – 17%.

Показники цілей користування Всесвітньою мережею свідчить про переважання пасивного використання. 59,7% опитаних у 2016р. використовували мережу для ознайомлення з новинами, 45,8% – спілкувались у соціальних мережах, натомість лише 9,1% відвідували сайти державних і громадських структур, а шукали односторонців і партнерів для реалізації нових ідей, проєктів, ініціатив – 7,2%. Примітно, що, порівняно з 2012р., відчутно зросла інформаційна функція Інтернету (у 2012р. знайомилися з новинами 46,4% опитаних), а також різко збільшилася – комерційна (у 2012р. шукали інформацію про товари та послуги 27% опитаних, здійснювали покупки онлайн – 13,9%). У 2016р. ці показники склали, відповідно, 34,5 % та 25,4 %. Проте як об'єднання у мережі, так і впровадження складових електронного врядування через мережу Інтернет здійснюється досить повільно.

Надто повільно оволодіває можливостями електронних комунікацій бізнес. З 39,6 тис. підприємств, що мали у 2017р. доступ до Інтернету, свій сайт мали менше половини – 16,2 тис. Водночас 10,6 тис. підприємств використовували соціальні мережі, насамперед для представлення та рекламування підприємства та роботи з клієнтами (дані Держстату), таким чином, виходячи за межі суто електронної комерції та наближаючись до побудови засад мережевого споживання.

⁶⁰ Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2017рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип.4 (18), Київ : Інститут соціології НАН України, 2017р., с.569.

⁶¹ Варто нагадати, що опитані жителі обласних центрів, тобто містяни, для яких доступність Інтернету апіорі вища. Див.: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

⁶² Джерело: Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2016рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип.3 (17), Київ : Інститут соціології НАН України, 2016р., с.511.

Відтак застосування телекомунікацій демонструє здебільшого кількісне зростання та досить повільно переходить у якість, яка утверджуватиме “слабку” взаємодію, що забезпечуватиме становлення сполучаючого соціального капіталу в Україні. Тому практична значущість телекомунікацій для збільшення продуктивності людського капіталу досі залишається слабкою.

7.2.4. Інклюзія

Змістовне наповнення “абстрактного” соціального капіталу, що базується на відносинах довіри та поширенні комунікацій, забезпечується за рахунок усталення взаємної відповідальності та взаємодії, що виражається у вигляді інклюзії соціальних спільнот до процесу прийняття рішень та практичного здійснення змін щодо умов їх існування в локальному середовищі і в країні загалом. Забезпечення повноти та результативності участі спільнот у соціальному, економічному та політичному житті держави є важливим стимулятором їх усталеності, що, своєю чергою, нарощує продуктивність представленого ними соціального капіталу, дозволяє оптимізувати прийняття рішень щодо розподілу суспільних благ та функціональних ролей членів суспільства, в т.ч. задіяння складових людського капіталу.

Випробуваням у світовій практиці засобом громадянської інклюзії є діяльність громадських організацій, які набувають різноманітних форм: політичних партій, громадянських рухів, релігійних організацій, благодійних організацій, професійних спілок, молодіжних, дитячих і спортивних об’єднань, самодіяльних клубів за інтересами тощо. Об’єднуючи певні, більші чи менші спільноти за їх деякими спільними ознаками, громадські організації інституціалізують інтереси цих спільнот, посилюючи дієвість їх членів та сприяючи їх ідентифікації. Отже, громадські організації можуть розглядатись як важливий інструмент побудови соціального капіталу.

Слід наголосити, що у громадянському суспільстві усталеним громадським організаціям делегується частина функцій загальнодержавного, місцевого чи секторального управління – на зразок поширеної практики формування законодавчих органів на основі пропорційної виборчої системи, делегування функцій встановлення відповідності, функції заохочення зовнішньоекономічної діяльності торговельно-промисловими палатами, самоврядні організації на фондових ринках тощо. Також, через громадські організації відбувається каналізація двостороннього інформаційного обміну між різними спільнотами, а також між ними і органами державного управління. Своєю чергою, розвинутість громадських організацій дозволяє перенести на мікрорівень низку важливих функцій щодо вирішення поточних проблем життєдіяльності спільнот на основі мобілізації локального потенціалу та самоорганізації членів цих спільнот.

Як уже згадувалося, в Україні останніми роками відбувається значне підвищення статусу громадської самоорганізації. За даними опитування *IRI*, у 2018р. 53% респондентів схвалювали діяльність громадських організацій⁶³. При цьому

⁶³ Див.: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

високий рівень схвалення притаманний різним регіонам України: як жителям Маріуполя, Северодонецька та Запоріжжя, так і Луцька, Рівного та Львова. Найвищим, зі зрозумілих причин, є схвалення діяльності волонтерів (“баланс” схвалення становив 52%, тоді як для громадських організацій – 27%)⁶⁴. Ці показники підтверджує й опитування Інституту соціології: у 2017р. переважно та цілком довіряли благодійним фондам, громадським асоціаціям і об’єднанням 37,5% опитаних, порівняно з 2013р., цей показник зріс більш ніж удвічі (з 17,7%)⁶⁵. Причому політичні партії користуються стабільно низькою довірою (6,6% у 2013р. та 6% у 2017р.), довіра до профспілок підвищилася, проте слабше – з 15% до 23,3%.

Ймовірно, підвищення довіри до громадських об’єднань останніми роками обумовлене низькою різних причин:

- зростанням значущості благодійних і правозахисних організацій в умовах конфлікту на Сході України;
- активізацією участі громадських організацій в антикорупційній діяльності;
- роботою громадських організацій у громадських радах при органах влади;
- поширенням регіонального виміру громадських організацій в рамках розгортання процесів децентралізації.

За даними Держстату, членами громадських організацій, станом на кінець 2016р., в Україні були 24,438 млн. осіб, що еквівалентно майже 60% населення. Це різко дисонує з результатами соціологічних опитувань, які відбивають реальну залученість респондентів до громадської діяльності та свідчать про те, що лєвова частка такого “членства” є фіктивною та не усвідомлюється членами цих організацій як належність до певних соціальних мереж. За даними опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2018р.⁶⁶, 86,6% українців повідомили, що вони не належать до жодної з організацій, об’єднань чи партій. Про свою залученість до активної громадської діяльності заявили лише 7,4% опитаних (у 2013р. – 8,1%) (діаграма “*Чи можете Ви сказати, що...?*”). Причому число громадських активістів, порівняно з 2013р., практично не зросло. Утім, попри це, активісти вважають себе наразі значно впливовішими: у 2017р. такими вважали себе понад 35% опитаних, тоді як у 2013р. – лише 8%⁶⁷.

⁶⁴ Див.: Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. – Результати опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” від імені IRI, 20 січня - 10 лютого 2018р., http://ratinggroup.ua/getfile/279/municipal_survey_2018_final_ua.pdf.

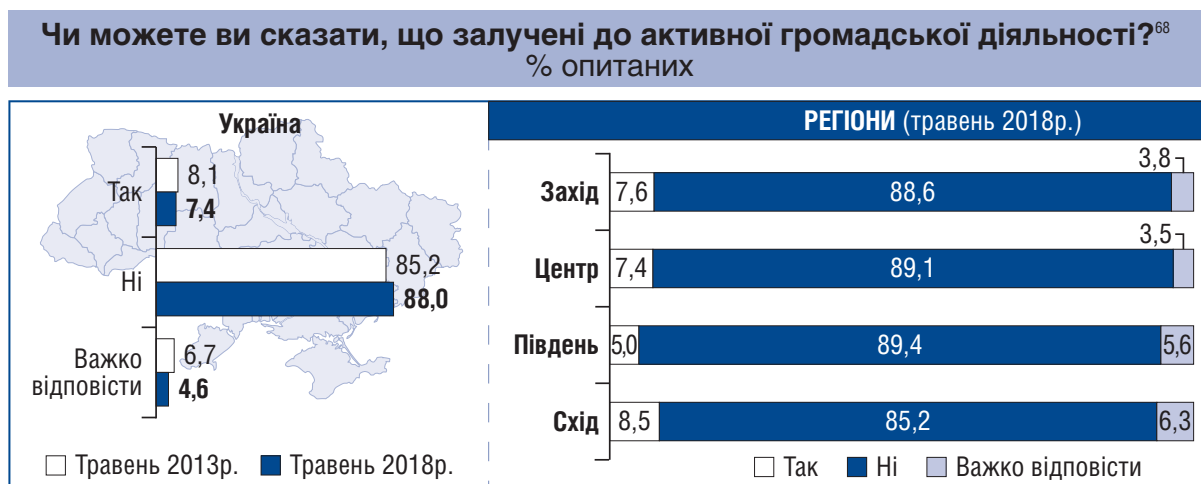
⁶⁵ Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2017рр. – Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін, Вип.4 (18), Київ : Інститут соціології НАН України, 2017р., с.569.

⁶⁶ Дослідження проведено Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 19-25 травня 2018р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

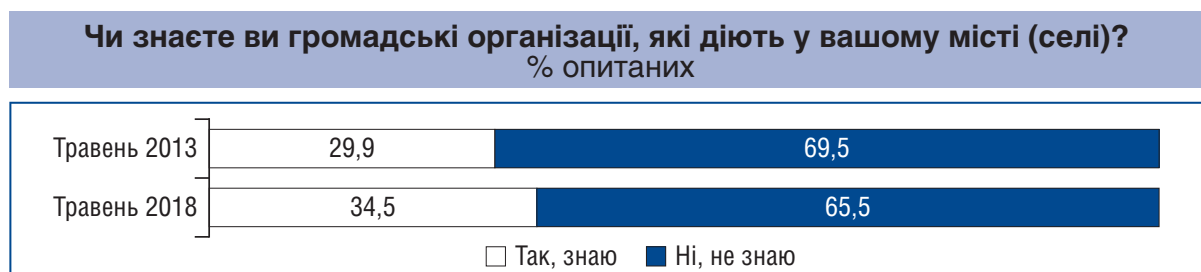
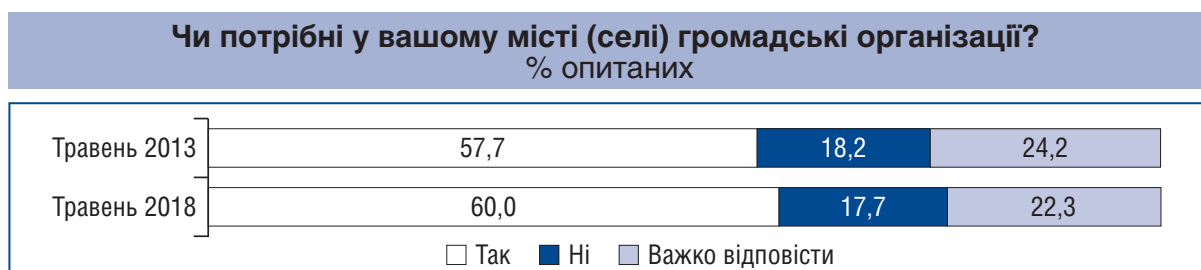
Для порівняння наводяться результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 17-22 травня 2013р. Див.: Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. – Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.

⁶⁷ Див.: Опитування. – Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, <https://dif.org.ua/category/opinion-polls?page=5>.

Привертає увагу значна регіональна розбіжність залученості до громадської діяльності: найнижчою вона є у регіонах Півдня, тоді як найвищий показник у регіонах Сходу пов'язаний з активізацією громадською діяльністю в умовах збройного конфлікту.

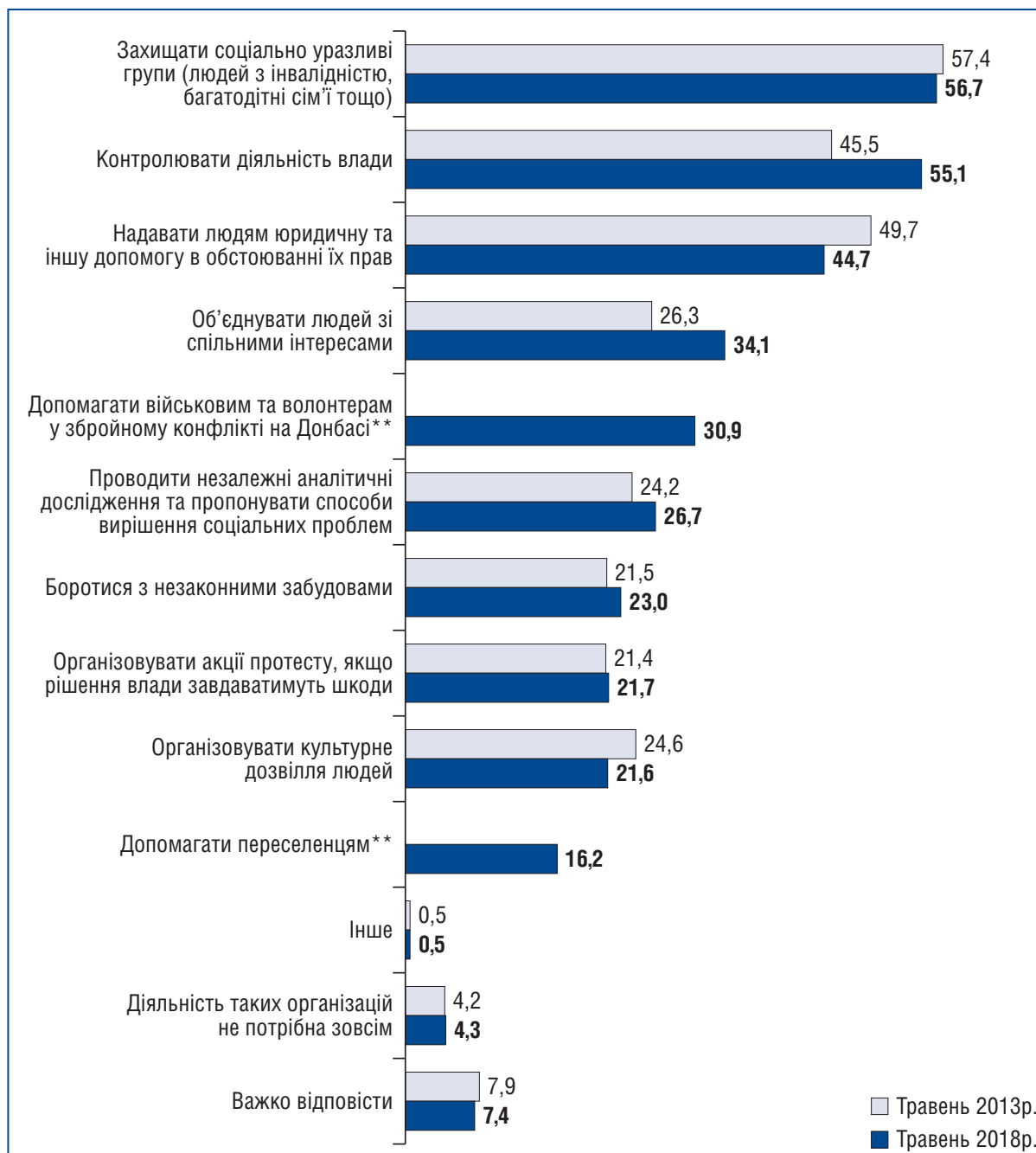
Більшість (60%) опитаних вважають, що громадські організації потрібні в їх містах чи селах (18% – що не потрібні), причому це переконання в необхідності громадських організацій доволі стабільне (у 2013р. 58% опитаних вважали, що громадські організації потрібні, 18% – що ні). При цьому лише 35,5% громадян знають про громадські організації, які діють у їх містах чи селах, 65,5% – не знають. Порівняно з 2013р., інформованість про місцеві організації дещо зросла, але лише на 4 %.

⁶⁸ Тут і далі застосовується наступний розподіл областей за регіонами: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр**: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; **Південь**: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Основними видами діяльності, якими в першу чергу повинні займатися громадські організації, українці вважають захист соціально вразливих груп (людей з інвалідністю, багатодітних сімей тощо) – 57% респондентів, та контроль за діяльністю влади – 55% опитаних. Показовим є факт збільшення (на 10 в.п.) прихильників контролю за владою з боку громадськості, порівняно з 2013р.

Чим повинні займатися у першу чергу громадські організації?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

** В анкеті 2013р. такі варіанти відповіді не пропонувалися.

Потужний поштовх посиленню інклюзії дає створення локальних (сусідських) громадських об'єднань, насамперед – ОСББ у містах та інших форм самоорганізації населення. За даними Держстату, станом на листопад 2017р., в Україні нараховувалось 27,7 тис. ОСББ. Це на 9,1% більше, ніж рік тому, та у 2,5 рази більше, ніж у 2010р. Подібні форми самоорганізації є досить ефективними у формуванні соціального капіталу, оскільки є дієвими у практичній реалізації змін середовища проживання членів локальних спільнот. У 2018р. 42% опитаних *IRI* схвалювали діяльність сусідських об'єднань, причому, порівняно з 2015р., цей показник зріс на 4 в.п.

Не останньою чергою завдяки місцевій самоорганізації, а також діяльності місцевих громадських об'єднань респонденти *IRI* повідомляють про досить високі можливості включатися у процес формування рішень у місті: позитивну оцінку (від “відмінно” до “середньо”) дали понад 50 % жителів Івано-Франківська, Луцька, Рівного, Вінниці. Стрімко покращився показник інклюзії у Запоріжжі, Ужгороді, Харкові, Маріуполі, Івано-Франківську. Нижче 30% сягають позитивні настрої жителів Миколаєва та Сєверодонецька.

Проте найбільший ефект для становлення інклюзії, поза сумнівом, надає процес децентралізації, об'єднання громад та розширення їх повноважень і фінансових можливостей. Станом на середину 2018р., в Україні було створено 753 ОТГ, порівняно з 2017р., їх кількість зросла на 88. В ОТГ об'єдналися 32% рад базового рівня, або 3 492 територіальні громади. Наразі ОТГ охоплюють 6,5 млн. осіб, що складає 18,5% загальної чисельності населення України, та 184,8 тис. км², або 33,1% загальної площі України.

Перебіг розвитку ОТГ створює необхідні умови для становлення складових соціального капіталу шляхом формування нових мереж “слабких” взаємозв'язків, причому – не лише в рамках ОТГ, але й на вищому рівні – зокрема наразі вже укладено 199 договорів міжмуніципального співробітництва. Різко прискорюється формування ідентичності членів громад, що, своєю чергою, є потужним мотиватором їх активності як у рамках органів самоорганізації, так і як власників людського капіталу. Децентралізація сприяє повнішому розкриттю локального потенціалу, що, поряд з іншим, веде до створення нових робочих місць, підвищення продуктивності праці, посилення капіталізації місцевого людського капіталу.

Перспектива поширення децентралізації в Україні залишається значною. 7 460 територіальних громад досі залишаються необ'єднаними, досі не досягнуто повноцінного забезпечення належної діяльності всіх створених ОТГ. Як приклад: станом на середину 2018р., обрано лише 653 старости на 2 565 визначених старостинських округів (26%), що гальмує самоорганізацію локальних територіальних спільнот. Відчутним є також гальмування процесу подальшого створення ОТГ, причому не останню роль у цьому відіграє екстрактивний характер певних мікрорегіональних спільнот, які чинять спротив процесам децентралізації та укрупнення громад або йдуть шляхом підпорядкування децентралізації завданням збереження цілісності цих спільнот (на практиці це нерідко виявляється у ситуації, коли новоутворена ОТГ повторює межі адміністративного району, що

дозволяє зберегти владу старих місцевих еліт). Блокування чергової “хвилі” виборів в ОТГ внаслідок серпневого 2018р. рішення ЦВК також гальмує процеси децентралізації⁶⁹.

Отже, еволюція складових громадянського суспільства, які мають забезпечити посилення інклюзії як чинника формування соціального капіталу, є в Україні загалом сприятливою та лідируючою серед цих чинників. Тому діяльність громадських об’єднань різних рівнів та органів місцевого самоврядування вже може розглядатись як позитивний чинник підвищення продуктивності людського капіталу.

Підсумкову характеристику стану інклюзії як інтегральної характеристики на локальному рівні може надати інтегральна оцінка інституційної досконалості, розроблена нами на основі аналізу даних опитування *IRI*, що складається з трьох блоків (діаграма “*Рейтинг інституційної досконалості громад*”).

По-перше, показник залучення членів громади до економічного розвитку та встановлення прямого зв’язку між економічними результатами та якістю життя – розраховується на основі оцінок можливостей займатися підприємницькою діяльністю та отримувати достатньо грошей за свою роботу.

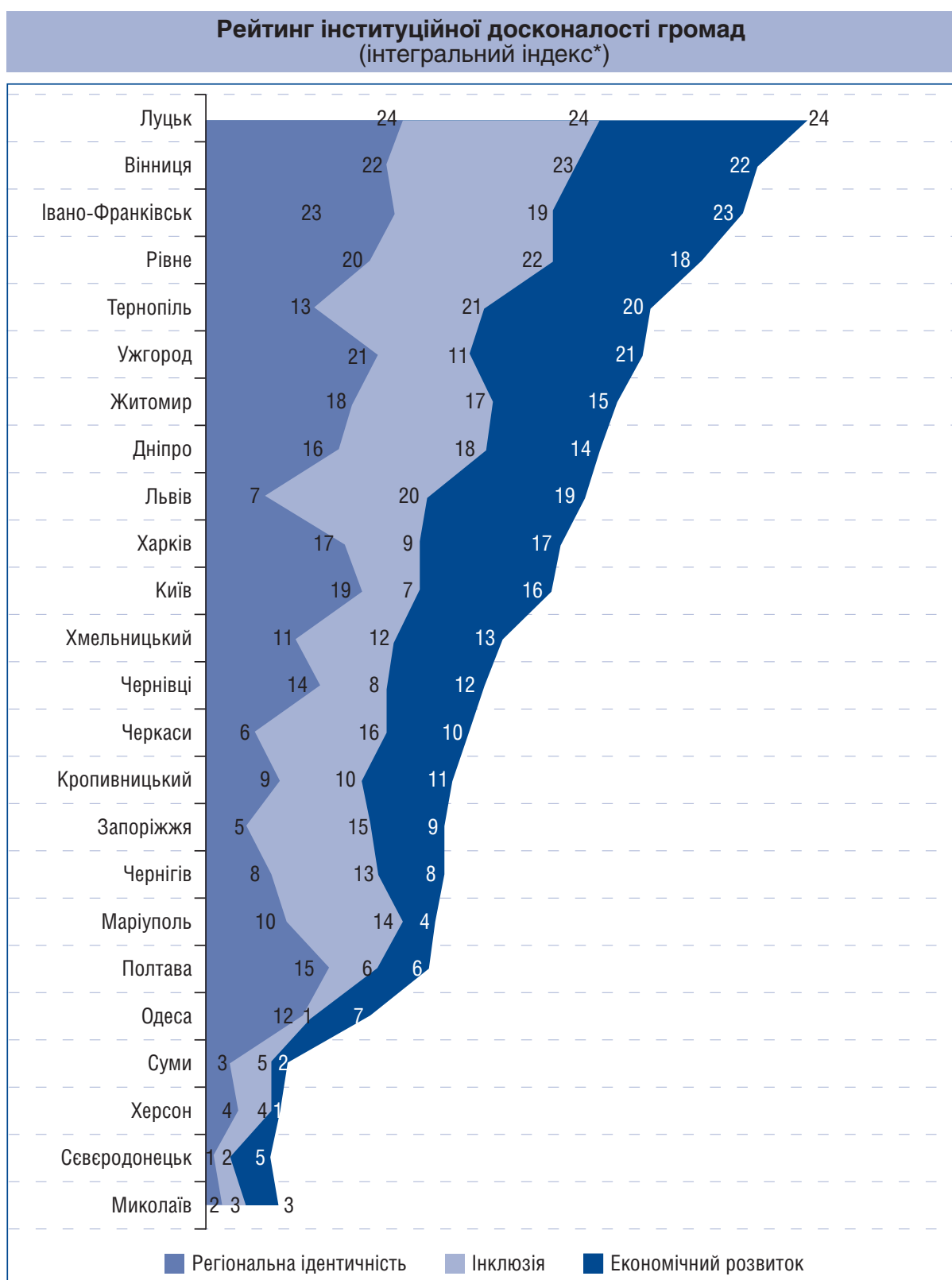
По-друге, показник інтегрованості громади як об’єкта управління і як самоврядної спільноти (інклюзії) – на основі оцінки можливостей вільно висловлювати власні думки, включатися у процес формування рішень у місті; коректності інформаційного забезпечення місцевого розвитку (схвалення місцевих ЗМІ); “малої” самоорганізації (схвалення сусідських об’єднань) та роботи органів самоврядування (простота і зрозумілість рішень та порад місцевої влади).

По-третє, показники довіри всередині громади та відповідальності перед майбутнім поколінням – на основі усвідомлення регіональної ідентичності членів громади. Такій ідентичності сприяють позитивні оцінки громадянами можливостей вільної реалізації їх духовних потреб, а також самореалізації.

Ця методика дозволила розрахувати власний рейтинг інституційної досконалості територіальних спільнот, який демонструє комбінацію чинників формування регіонів-лідерів (Луцьк, Вінниця, Івано-Франківськ, Рівне, Тернопіль) та “антилідерів” (Суми, Херсон, Северодонецьк, Миколаїв) (діаграма “*Рейтинг інституційної досконалості громад*”).

Вищий показник індексу свідчить про продуктивність соціального капіталу в досягненні синергії співпраці всередині спільноти, що дає можливість кращого задіяння широкого спектра ресурсів, доступних на локальному рівні. Навпаки, слабка інституційна готовність є ознакою слабкості ролі соціального капіталу в реалізації локальних ресурсів.

⁶⁹ 9 серпня 2018р. Центральна виборча комісія звернулася до Комітету Верховної Ради з питань правової політики та правосуддя щодо надання роз’яснень у зв’язку з неузгодженостями законодавства про референдуми та додаткові місцеві вибори. Цим же рішенням ЦВК постановила, що звернення обласних державних адміністрацій щодо призначення перших і додаткових місцевих виборів будуть розглядатися лише після отримання зазначених роз’яснень. Див.: ЦВК звернулася до Комітету ВРУ щодо неузгодженостей законодавства про референдуми. – ЦВК, http://www.cvk.gov.ua/news/news_09082018.htm.

* "0" – найнижчий інтегральний індекс, "100" – найвищий інтегральний індекс

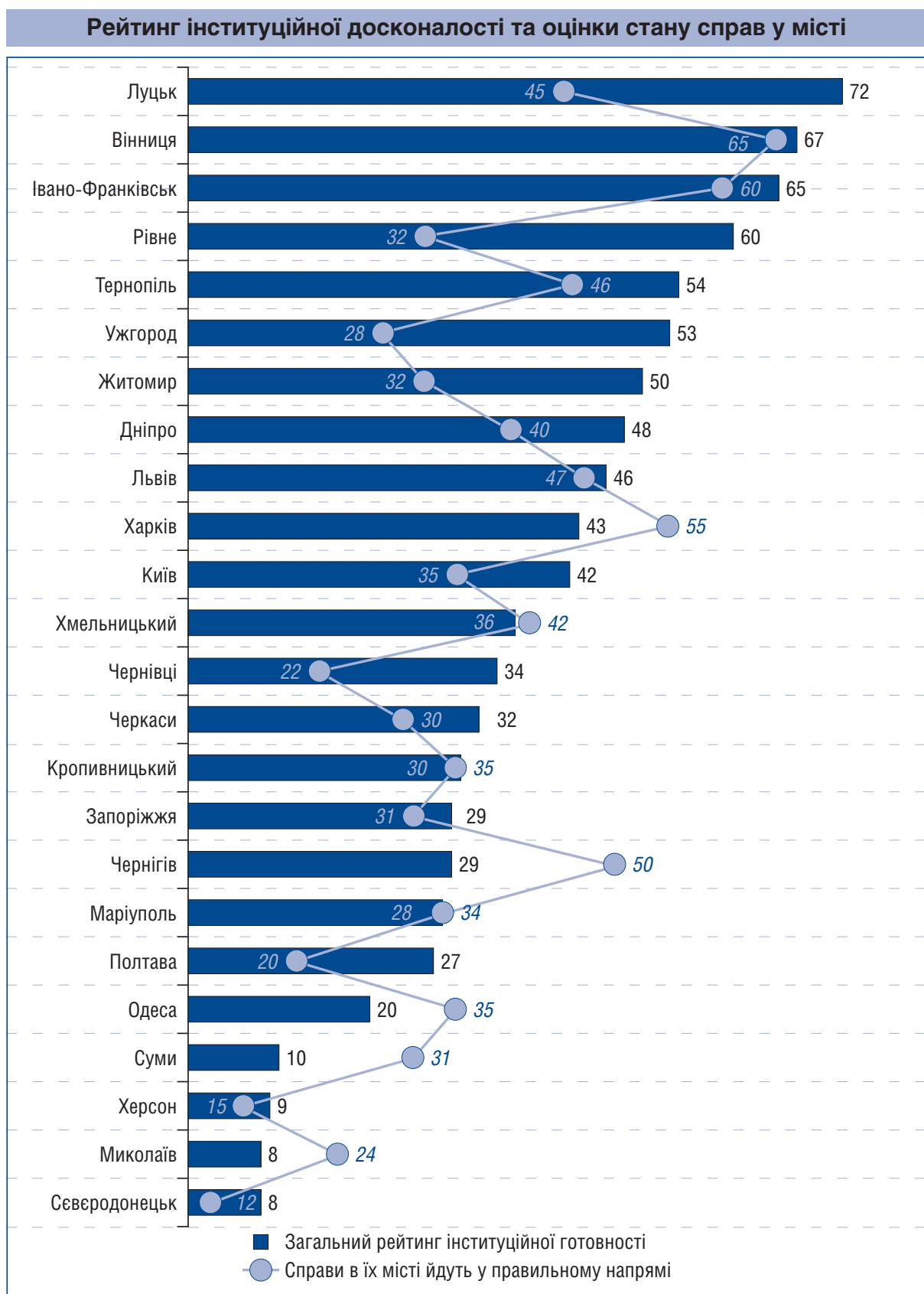
Структура рейтингу дозволяє виявити синхронність у розвитку трьох зазначених блоків, що підтверджує їх взаємозв'язок. Як видно з діаграми “*Рейтинг інституційної досконалості громад*”, роль економічних можливостей у ряді областей не є визначальною у встановленні загального показника продуктивності соціального капіталу регіону. У певних випадках можлива компенсація низького економічного показника через посилення інклюзії (наприклад, Тернопіль, Львів, Хмельницький, Черкаси).

Коректність здійсненої оцінки рівня розвитку інклюзії як складової соціального капіталу в регіонах доводить співставлення отриманого показника інституційної досконалості зі ставленням респондентів до справ у місті (діаграма “*Рейтинг інституційної досконалості та оцінки стану справ у місті*”). Досить очевидним є прямий зв'язок соціального “оптимізму” у переважній більшості регіонів із оціненим рівнем інклюзії. Між тим, у деяких містах можна констатувати наявність невикористаних інституційних резервів (Ужгород, Рівне, Луцьк, Тернопіль, Житомир, Дніпро), коли відносно високий рівень інституційної досконалості досі не втілений у досягнення практичних результатів щодо якості життя громад. Це може бути ознакою недостатньої ефективності соціального капіталу в забезпеченні продуктивності людського капіталу, яка мала б забезпечити належну динаміку добробуту, яка є, як правило, визначальною у формуванні ставлення до стану справ як у місті, так і у країні в цілому.

7.3. Перспективи подальшого розвитку соціального капіталу в Україні

Отже, аналіз статистичних і соціологічних даних, які характеризують окремі складові формування соціального капіталу в Україні, дає підстави для висновку про позитивний тренд у цій сфері. Поширення основ мережевої економіки сприяє впровадженню нових способів формування взаємозв'язків, які здебільшого належать до категорії “слабких”, тобто формують сполучаючий соціальний капітал і, тим самим, поступово “розмивають” архаїчні закриті спільноти, які спираються на зв'язуючий соціальний капітал. Це підвищує динамізм спільнот та їх адаптивність щодо змін глобального середовища, зростає ефективність інтеграції суспільства до глобальних суспільно-економічних процесів.

Проте рух до формування сполучаючого соціального капіталу відбувається досить повільно та суперечливо. Наразі спостерігається переважання екстрактивного соціального капіталу, який є “продуктивним” у перерозподілі суспільного багатства, проте неідеальним у його створенні шляхом підвищення продуктивності людського капіталу. Деформація “поля” довіри, з якого прогресуюче випадають офіційні інститути держави, відбивається на фрагментації соціального капіталу, що перешкоджає становленню інклюзії, є сприятливішим для збереження (та утворення нових) закритих екстрактивних спільнот. Ця тенденція поширюється і на формування нових інститутів у процесі реформування суспільства: у вигляді олігархізації процесів приватизації, монополізації ринків під час їх роздержавлення, поширення тінізації та корупції під час впровадження ринкових засад функціонування соціальної сфери, імітації реальної децентралізації тощо.

У світлі глобальних трендів щодо посилення залежності повноти розкриття властивостей людського капіталу від рівня розвитку соціального капіталу важливість задіяння цього чинника є незаперечною. Критична ситуація, що складається з людським капіталом в Україні та спричиняє зниження продуктивності його використання та наростання трудової еміграції, вимагає значного посилення уваги до зміцнення соціального капіталу як чинника конкурентоспроможності людського капіталу та якості ринку праці в країні. Зміцнення соціального капіталу має забезпечити мотивацію до удосконалення людського капіталу (навчання, перенавчання, збереження та зміцнення здоров'я), його продуктивної реалізації у процесі суспільного виробництва, сприяти зміцненню локальної ідентичності власників людського капіталу (що має мотивувати їх до продуктивної діяльності та послабити міграційні інтенції), формувати засади мережевого споживання як засобу створення доданої вартості, сприяти зростанню капіталізації національного багатства на основі формування відповідних мереж власників виробництва.

Важливим є усталення відносин довіри, які є водночас і джерелом формування соціального капіталу, і результатом його функціонування. Довіра дасть підстави для здійснення важливих, проте не завжди простих і легких для суспільства реформ, які матимуть своїм результатом поліпшення умов для відтворення та розвитку людського капіталу – реформування трудових відносин, сфер охорони здоров'я, освіти, соціальної допомоги.

Відтак неприпустимим є пасивне очікування результатів від спонтанного формування соціального капіталу, яке, як зазначалося, відбувається в Україні із значними деформаціями. Найкращий спосіб прискорити формування саме такої моделі соціального капіталу, яка затребувана суспільством, цілеспрямоване створення мереж спільних дій, які включатимуться до процесів управління та створення вартості, тобто капіталізуватимуться під впливом як інституційного середовища мережевої економіки, так і засобів державної політики, орієнтованої та структурну модернізацію економіки на засадах її роздержавлення.

Між тим, становлення “специфічного” соціального капіталу, який будуватиметься на основі згаданих вище мереж, потребує в умовах України насамперед відбудови базису у вигляді відносин довіри: на макрорівнях довіри до держави з боку суспільства та бізнесу, довіри до бізнесу та в рамках середовища бізнесу, а також довіри між спільнотами та їх членами – на мікрорівні.

Перераховуючи складові фундаменту побудови соціального капіталу, Дж.Коулмен на перше місце поставив стабільність соціальної структури⁷⁰. На жаль, в українських реаліях досягнення довіри на основі стабільності є практично неможливим: динамізм структури суспільства буде притаманним Україні ще протягом тривалого часу. Утім, перехідні процеси, пов'язані зі зміною соціальної структури, наразі проходять і у високорозвинутих країнах – через вплив процесів глобалізації та становлення мережевого суспільства. Тому Україна зараз перебуває у глобальному тренді пошуку точок довіри в мінливому соціальному середовищі.

⁷⁰ Coleman J. Social capital in the creation of human capital. – The American Journal of Sociology, 1988, №94.

На нашу думку, **довіра до влади** має будуватися на основі забезпечення максимальних прозорості та передбачуваності державної політики. В умовах мінливого середовища досягти передбачуваності можливо на основі проведення інклюзивного стратегічного процесу із залученням складових громадянського суспільства до визначення цілей, пріоритетів і завдань суспільного розвитку. Це, своєю чергою, вимагає поширення конструктивного діалогу між державою, бізнесом та організаціями громадянського суспільства. На перший план виходить завдання розвитку системи комунікаційних інститутів (ділових і громадських об'єднань), які сприяють оформленню корпоративних інтересів, їх доведенню до органів, що приймають рішення, забезпеченню зворотного зв'язку між об'єктами та суб'єктами державної політики, в т.ч. відповідного незалежного контролю. Становленню адекватних суспільним потребам самоврядних організацій сприятиме встановлення комунікаційних інститутів, які визначають норми і правила їх взаємодії з інститутами державної влади у процесі управлінської діяльності держави. Зокрема – шляхом реалізації їх представницьких функцій в дорадчих структурах органів державної влади, делегування громадським об'єднанням певних повноважень регуляторних і контрольних функцій.

На думку учасників уже згадуваного соціологічного опитування⁷¹, деякі функції, що нині належать до повноважень держави, громадяни вже зараз можуть здійснювати через діяльність громадських організацій (діаграма “Які функції, що нині належать до повноважень держави, громадяни вже зараз можуть здійснювати через участь у громадських організаціях?”, с.320). Серед них: нагляд за якістю надання медичних послуг та дотриманням прав пацієнтів через опікунські ради та благодійні фонди в місцевих поліклініках і лікарнях (39,3%); нагляд за матеріальним забезпеченням і змістом навчального процесу в дошкільних і середніх навчальних закладах через батьківські комітети (38,2%); захист трудових, соціальних та економічних прав через осередки професійних спілок та організацій (34,2%); вирішення питань місцевого благоустрою через органи самоорганізації населення та місцеві ради (30%); захист прав з допомогою правозахисних організацій (26,7%); охорона порядку у складі дружин спільно з підрозділами поліції (24,3%).

Притаманна поширенню “слабких” взаємодій гнучкість та ситуативність складу мережевих спільнот підвищує важливість ефективних комунікаційних технологій з максимально широким доступом до інформації. Впровадження електронного врядування створюватиме фундамент для участі громадян і спільнот

⁷¹ Загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 17-22 травня 2013р. Див.: Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. – Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.

Які функції, що нині належать до повноважень держави, громадяни вже зараз можуть здійснювати через участь у громадських організаціях?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

у прийнятті державних рішень, посилення їх впливу на формування і реалізацію державної політики, оперативного вирішення питань місцевого значення, посилення прозорості та підзвітності органів влади.

Ефективне формування сучасної конкурентної структури економіки, без якої неможливе оптимальне задіяння людського капіталу, вимагає відбудови **довіри суспільства до бізнесу та підприємців**, що нерозривно пов'язано і з відбудовою довіри всередині бізнес-середовища. Системне вирішення цієї проблеми потребуватиме формування правових засад виконання господарського та контрактного права, усунення непрозорих механізмів отримання додаткових прибутків з нерівним доступом (податкові пільги, механізми закупівель, субсидювання тощо), проведення дієвої конкурентної політики та запобігання проявам монопольної поведінки.

Продуктивним є сприяння поширенню соціальної відповідальності бізнесу. У класичному розумінні соціальна відповідальність передбачає не лише дотримання бізнесом вимог трудового законодавства, забезпечення належних умов та оплати праці, але й добровільне прийняття на себе компаніями додаткових соціально орієнтованих зобов'язань: надання соціальних бонусів працюючим, підвищення кваліфікації/перекваліфікація/підготовка нового персоналу, участь у соціально-економічному розвитку регіонів базування, відповідальність за стан довкілля. У сучасній економіці соціальна відповідальність нерідко виступає в ролі вагомого додаткового чинника конкурентоспроможності компанії на ринках як ресурсів, так і збуту продукції. Різновидами соціальної відповідальності бізнесу

є також соціальне підприємництво та партнерство в реалізації певних функцій держави чи громад (договори на благоустрій, надання послуг охорони здоров'я, забезпечення безпеки та ін.).

Випереджаючий розвиток малого бізнесу, в т.ч дрібного підприємництва, сприяє адаптації суспільства до ринкових засад функціонування, оптимізує задіяння людського капіталу, забезпечує формування нових соціальних мереж, об'єднаних процесами реалізації підприємницького потенціалу їх членів.

Слід наголосити, що підвищення важливості соціального капіталу як створювача доданої вартості дозволяє очікувати зростання зацікавленості бізнесу у вкладаннях, які стимулюватимуть розвиток соціального капіталу. Маючи можливість інтерналізувати частину доходу від соціального капіталу у вигляді вищої ціни, зростання продажів певних товарів чи послуг, суб'єкти приватного бізнесу мотивовані брати участь у фінансуванні надання певних соціальних благ: поліпшення умов надання послуг освіти та охорони здоров'я, шляхове будівництво, благоустрій територій, навчання споживачів та післяпродажний супровід, проведення інформаційних кампаній щодо впровадження мережевого споживання.

Міжособистісна довіра наразі є найбільш розвинутою в Україні, хоча, як показали соціопитування, досі часто сконцентрована в межах вузьких закритих спільнот. Розширення міжособистісної довіри можливе завдяки подоланню цифрового розриву та забезпечення вільного доступу до інформації на основі використання сучасних інформаційних технологій (швидкісний Інтернет, поширення мобільного Інтернету, інформатизація діяльності навчальних закладів тощо). Становленню міжособистісної довіри сприятиме розвиток взаємодії членів спільнот у рамках громадських (насамперед, сусідських) організацій.

Необхідне удосконалення освітнього процесу з посиленням уваги до оволодіння сучасними комунікаційними навичками. Підвищення та осучаснення освітнього рівня населення сприятиме зміцненню соціального капіталу завдяки розширенню та укріпленню міжособистісних зв'язків, спроможності кваліфікованого опрацювання постійно зростаючих інформаційних потоків щодо становища у світі, в країні, в економіці, суспільстві, навколишньому середовищі.

Величезний потенціал творення соціального капіталу міститься у процесі децентралізації. На основі забезпечення змістовної та дієвої взаємодії членів громад формується мотивація до встановлення усталених мережевих взаємозв'язків, відбувається посилення регіональної ідентичності на основі інклюзії, розширюються можливості задіяння та відтворення людського капіталу на місцевому рівні. Поліпшуючи якість середовища життєдіяльності, місцеві громади беруть безпосередню участь у формуванні матеріальних передумов для розвитку соціального капіталу. Зокрема, локальний благоустрій створює умови для міжособистісних комунікацій, поліпшення якості надання послуг вивільняє час та зусилля для спілкування, поліпшення якості доріг та транспортних комунікацій розширює рамки спільнот, об'єднаних комунікаціями та взаємодією. Як було показано раніше, відбудова довіри на рівні місцевих громад може стати першою сходинкою на шляху поліпшення відносин довіри і на загальнодержавному рівні.

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ І СКЛАДОВІ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: УКРАЇНА МІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ

Василь ЮРЧИШИН,

Директор економічних програм Центру Разумкова

Посилення конкуренції і прискорення нерівномірності соціально-економічного розвитку у глобалізаційну епоху спричиняє швидкі та широкі зміни в добробуті населення, торговельних та інвестиційних потоках, міграційних і виробничих процесах. Хоча група розвинутих країн, як і раніше, займає домінуючі позиції у світовій економіці, проте низка висхідних країн, які ще два десятиліття тому належали до групи бідних і найбідніших, дедалі впевненіше почувуються у глобальному економічному середовищі.

Поряд з цим, існують країни, з висхідними чи трансформаційними економіками, які ще на початку 1990-х років розглядалися серед майбутніх потенційних країн-лідерів, однак не змогли чи не спромоглися належним чином використати свій людський та економічний потенціал і поступово скочуються на узбіччя світових економічних процесів. На жаль, до групи таких країн належить і Україна.

На початку трансформаційних процесів наприкінці 1980-х - початку 1990-х років Україна посідала вельми привабливе місце у визнаному світовому рейтингу Індексу людського розвитку (ІЛР). Так, в одному з перших публікаційних Звітів¹ постсоціалістичні країни за поточним станом і потенціалом розвитку мали досить близькі показники: Чехословаччина посідала 26 позицію, Угорщина – 28, Україна – 45, що навіть вище Польщі – 48.

Однак, подальший розвиток виявився не однаково сприятливим для всіх. Нове регіональне утворення у Європі у складі Чехії, Угорщини, Польщі і Словаччини, назване **Вишеградською четвіркою**, продемонструвало високу трансформаційну спроможність, і вже у 2004р. всі країни стали повноправними членами Європейського Союзу.

¹ Human Development Report 1993. – <http://hdr.undp.org/en/global-reports>. У вказаному звіті Чехословаччина ще розглядалась єдиною країною. А з 1 січня 1993р. було офіційно утворено дві країни – Чеську Республіку і Словацьку Республіку. Тут і далі дві вказані країни позначатимуться як Чехія та Словаччина, відповідно.

Україна ж так і залишилась у невизначеності та на роздоріжжі (між європейським і проросійським “векторами” розвитку), що в подальшому зумовило низку всеосяжних кризових шоків і провалів, військову агресію, втрату людського капіталу та потенціалу. Бібліографія про причини, чинники і складові таких втрат України налічує вже сотні чи навіть тисячі публікацій. Однак, порівняльний міжнародний аналіз переважно розглядає Україну в європейському контексті, що, звичайно, цілком виправдано, оскільки Україна є дійсно європейською країною. Питання людського капіталу, чинників і складових його збагачення та втрат вимагає розширення досліджень на країни, які впродовж останніх двох-трьох десятирічь також запроваджували значні реформаторські процеси, і яким також не вдалось уникнути зовнішніх негараздів, однак все ж мали будувати новітні інститути, спрямовані на конкурентоспроможність і добробут. Серед таких останніх країн виокремлюються висхідні країни Південно-Східної Азії.

В цій публікації увага зосереджується на питанні макроекономічних складових, що лежать в основі розвитку і на основі яких будується і зміцнюється людський капітал, як чотирьох країн Вишеградської групи, так і чотирьох країн, які є членами угруповання АСЕАН² (одного із світових **інтеграційних лідерів** сучасності). Хоча до складу АСЕАН належать переважно азійські висхідні країни з невисоким рівнем доходів (за виключенням Сінгапуру, який є “новою індустріальною державою” і входить в першу десятку країн світу за ВВП на душу населення), проте їх висока динаміка трансформаційних процесів може слугувати позитивним прикладом того, як навіть початково “слабкі” країни порівняно швидко можуть надолужувати відставання, формуючи сучасні засади соціально-економічного розвитку³. Однак, і для таких країн формування підвалин міцного людського капіталу виявлялось складним і суперечливим⁴.

Тому для подальшого порівняльного аналізу складових людського капіталу виокремлено наступні країни (грунтуючись на класифікації за ІЛР ООН, представлений у Звіті 2016р.)⁵:

² АСЕАН (*Association of Southeast Asian Nations*): Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни. – <http://asean.org/>.

³ Див., зокрема: Юрчишин В. Чинники і складові структурних змін у світовій економічній системі і наслідки для України. – Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна, К., 2018, с.132-202.

⁴ Поняття людського капіталу надзвичайно широке, існує кілька десятків його визначень і тлумачень (залежно від контексту філософські, соціальні, економічні, інвестиційні). Для мети цієї публікації ми матимемо на увазі одне з “найпростіших” економічних, згідно якому йдеться про узагальнену оцінку притаманних людині освіти і знань, вмінь і здібностей, компетентності і досвіту, що впливають на продуктивність праці працівника або групи працівників, а з тим – сприяють забезпеченню особистого добробуту (*Human Capital is a measure of the skills, education, capacity and attributes of labour which influence their productive capacity and earning potential*). Тобто, акцентція робиться на спроможності індивідуума (чи навіть суспільства) через набуті освіти, знання, кваліфікацію, самореалізацію і включеність у суспільне середовище забезпечувати гідний дохід і стійкий розвиток особисто себе і власної сім'ї. – Див., зокрема, *Human Capital definition and importance*. – <https://www.economicshelp.org/blog/26076/economics/human-capital-definition-and-importance/>.

⁵ 2016 Human Development Report. – <http://hdr.undp.org/en/2016-report>.

- країни з “дуже високим рівнем людського розвитку”: Чехія (28 рейтингове місце), Польща (36), Словаччина (40), Угорщина (43) (Вишеградська четвірка);
- країни з “високим рівнем людського розвитку”: Малайзія (59, наближена до Вишеградської групи), а також Україна (84⁶);
- країни “з середнім рівнем людського розвитку” (розташовані на верхніх щаблях відповідної групи країн у вказаному рейтингу): Індонезія (113), В’єтнам (115), Філіппіни (116).

Зауважимо, у цій статті, якщо не вказано інше, четвірка країн Вишеградської групи ідентифікуватиметься як В-4, а четвірка визначених азійських країн (Індонезія, Малайзія, Філіппіни і В’єтнам), які належать до союзу АСЕАН – як АСЕАН-4⁷.

І, дещо забігаючи вперед, вкажемо на цікаву і важливу особливість. **Україна зберігає макроекономічні показники і складові, характерні для країн В-4, а також демонструє низку статистичних показників і тенденцій, притаманних країнам АСЕАН-4, тобто дійсно знаходиться на “роздоріжжі” між європейським та південно-східноазійським векторами розвитку, що, звичайно, ускладнює вироблення раціональних політик з урахуванням регіональної специфіки.**

Зазначений “двоїстичний” недолік, утім, може надати певні позитивні зсуви, оскільки все ж розширюються пошуки можливих рішень економічної політики, притаманних вже не стільки “власному” регіону, скільки тим, які, з *одного боку*, мають спільні макроекономічні риси чи складові, з *іншого* – демонструють позитивні економічні результати.

Звичайно, проблематика людського капіталу є надзвичайно широкою. Тут же аналітичне дослідження стосуватиметься чотирьох макроекономічних напрямів:

- економічне зростання і доходи;
- зайнятість і роль освіти;
- інвестиційні і зовнішньоекономічні баланси;
- екологічна і гуманітарна спроможність.

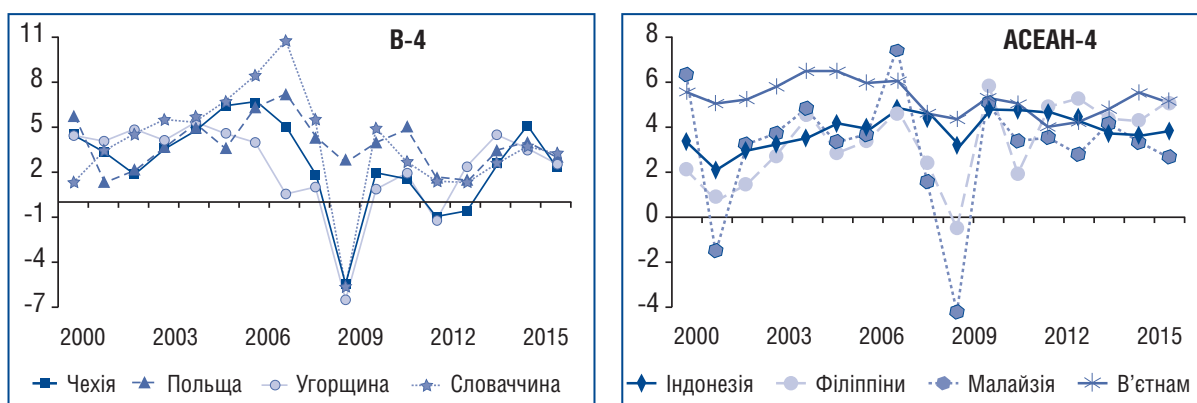
⁶ Якщо країнам Вишеградської групи за чверть століття по суті вдалося зберегти власні позиції в ІЛР, то для України відбулося “пересування” до групи з посередніми рейтинговими позиціями.

⁷ Ідентифікаційна група **АСЕАН-4** (для скорочення) стосується лише цієї статті і не має жодного відношення до офіційних міжнародних угод чи угруповань.

1. Економічне зростання

Динаміка ВВП. Головна характеристика якості людського капіталу зазвичай асоціюється з доходами населення, які, безумовно, визначаються економічною динамікою. Від початку тисячоліття темпи зростання країн АСЕАН-4, як і слід очікувати, перевищували темпи зростання країн В-4 (діаграма “*Темпи зростання реального ВВП країн В-4 і АСЕАН-4*”⁸). Більше того, *по-перше*, динаміка розглядуваних азійських країн помітно стійкіша, ніж у європейських. Значною мірою така відмінність зумовлена тим, що в посткризовий період окремі країни ЄС (Італія, Португалія, Греція та ін.) повинні були долати кризові шоки (бюджетні, боргові), що негативно вплинуло на європейську економічну динаміку загалом (у т.ч. країни В-4). *По-друге*, як безпосередньо у кризовий період (2008-2009рр.), так і посткризовий країни АСЕАН-4 мали значно менші втрати (менші показники падіння реального ВВП), ніж країни В-4, насамперед завдяки великим азійським країнам (Китай, Японія, Південна Корея), які не допустили широкого розгортання кризових процесів та значно впевненіше досягали посткризового відновлення і на які зорієнтовані інші країни АСЕАН.

**Темпи зростання реального ВВП країн В-4 і АСЕАН-4,
% до попереднього року**

Стійка економічна динаміка АСЕАН-4 забезпечувала також випереджаюче зростання доходів (ВВП на душу населення). Так, якщо для країн В-4 характерним було помітне зростання номінальних доходів на душу населення лише в докризовий період і їх певна стабілізація (з незначними коливаннями) в посткризовий, то у країнах АСЕАН-4 висхідна динаміка продовжувалась і в посткризовий період. Хоча, звичайно, показник ВВП на душу населення у країн В-4 залишається значно вищим, порівняно з АСЕАН-4 (діаграма “*ВВП на душу населення*”, с.326)⁹.

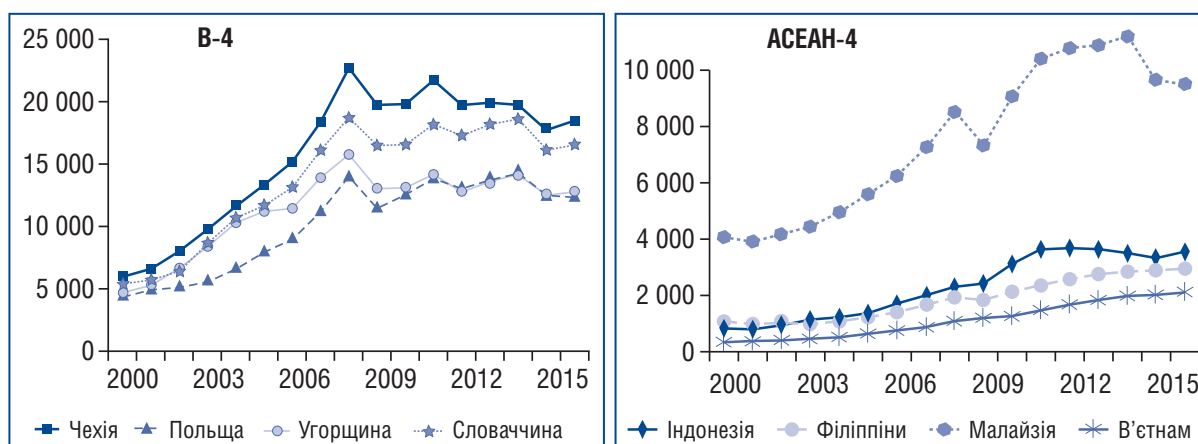
⁸ У цій статті, якщо не вказано інше, використані дані, наведені у *World Bank Indicators*, <http://data.worldbank.org/indicator>. [WBI].

⁹ Лише Малайзія, яка значно активніше залучена до глобальних мереж, у т.ч. фінансових, у 2009р. зазнала помітних втрат (діаграма “*ВВП на душу населення ... АСЕАН-4*”). Також Малайзія відчула кризовий тиск у 2015-2016рр. – роки сповільнення глобальної економічної динаміки. Втім, її показники добробуту залишаються значно вищими, порівняно з сусідніми країнами.

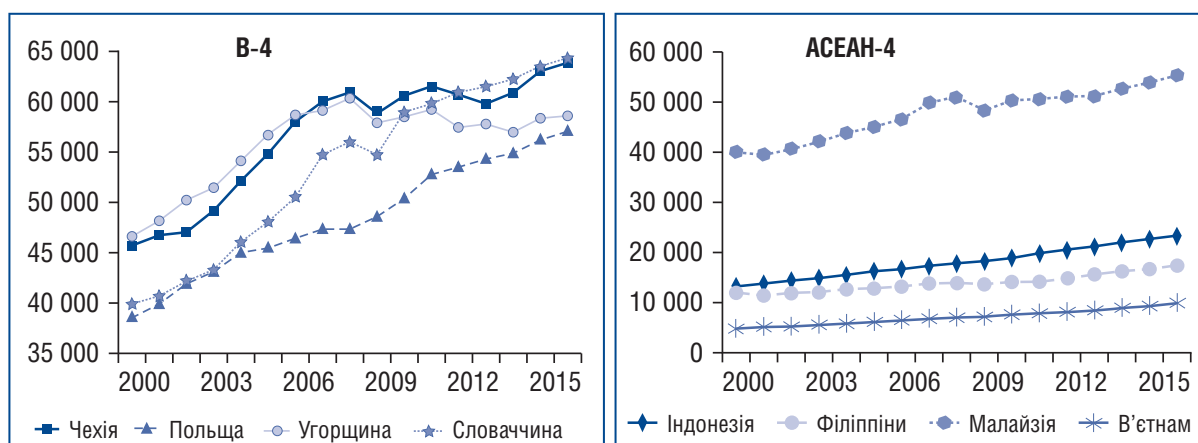
Дещо відмінна ситуація у випадку аналізу **продуктивності праці** – вироблюваним **ВВП на одного зайнятого** з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС) (діаграма “ВВП на одного зайнятого”). Хоча в посткризовий період у країнах В-4 темпи нарощування ВВП на одного зайнятого дещо знизились (у т.ч. внаслідок міграційних процесів, про що докладніше далі), проте все ж зберігається позитивна зростаюча динаміка. Лише Угорщина не спромоглася повністю подолати кризовий шок, погіршивши показники і динаміку вироблюваного внутрішнього продукту на одного зайнятого.

У країнах АСЕАН-4, з *одного боку*, продуктивність має чітку і стійку тенденцію до зростання в усіх країнах, яка [тенденція] фактично не була порушена і у кризовий період. З *іншого боку* – продуктивність у країнах АСЕАН-4 помітно поступається (менше в кілька разів) висхідним європейським країнам. Між тим, показник продуктивності Малайзії (у доларовому еквіваленті за поточним курсом і за ПКС) знаходиться на рівні Польщі та Угорщини і співвідноситься з місцем країни в Індексі людського розвитку.

ВВП на душу населення,
\$-екв. за поточним курсом

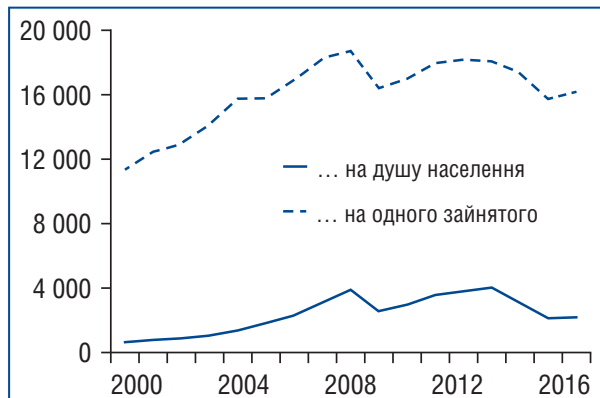

ВВП на одного зайнятого,
в постійних \$-ПКС* (constant 2011 PPP \$)

* \$-ПКС – еквівалент постійних доларів США за паритетом купівельної спроможності.

**ВВП на душу населення
(\$-екв. за поточним курсом)
і ВВП на одного зайнятого
(в постійних \$-ПКС) в Україні**

Що ж стосується **України**, то країні не вдалось утримати загалом позитивний тренд зростання докризового періоду (діаграма “*ВВП на душу населення і ВВП на одного зайнятого в Україні*”), і сьогодні показники ВВП на душу населення і продуктивності знаходяться **приблизно на рівні Філіппін**. Суттєва відмінність у тому, що Філіппіни мають висхідний тренд, **Україна ж у посткризовий період суттєво погіршила свої показники вироблюваного внутрішнього продукту і поки не видно за рахунок яких ресурсів може відновитися тенденція стійкого нарощування ВВП**.

Заробітна плата. Вироблюваний ВВП, який по суті є сумою створених доданих вартостей, зазвичай, є і головним джерелом ресурсів домогосподарств, отримуваних через заробітні плати. Заробітні плати, як компенсація працівникам за витрачену працю, у більшості випадків нараховуються і виплачуються в національних номінальних грошових одиницях. Проте для оцінки реального добробуту населення (від чого й залежить зміцнення людського капіталу) визначальним є **реальний рівень заробітних плат** (тобто номінальних обсягів, зважених на індекс інфляції в країні).

У країнах В-4 зростання **реальної середньої заробітної плати переважно узгоджувалось із зростанням ВВП на душу населення**, причому динаміка ВВП на душу населення виглядає навіть випереджаючою. Що, зважаючи на низьку інфляцію в указаних європейських країнах, з *одного боку*, було пов'язано з експортоорієнтовною політикою і посиленням конкурентних позицій національних виробників на зовнішніх ринках, з *іншого* – слугувало завданню збереження і забезпечення реальних доходів населення (діаграма “*Зростання реальної середньої заробітної плати і ВВП на душу населення*”¹⁰, “...у країнах В-4”, с.328).

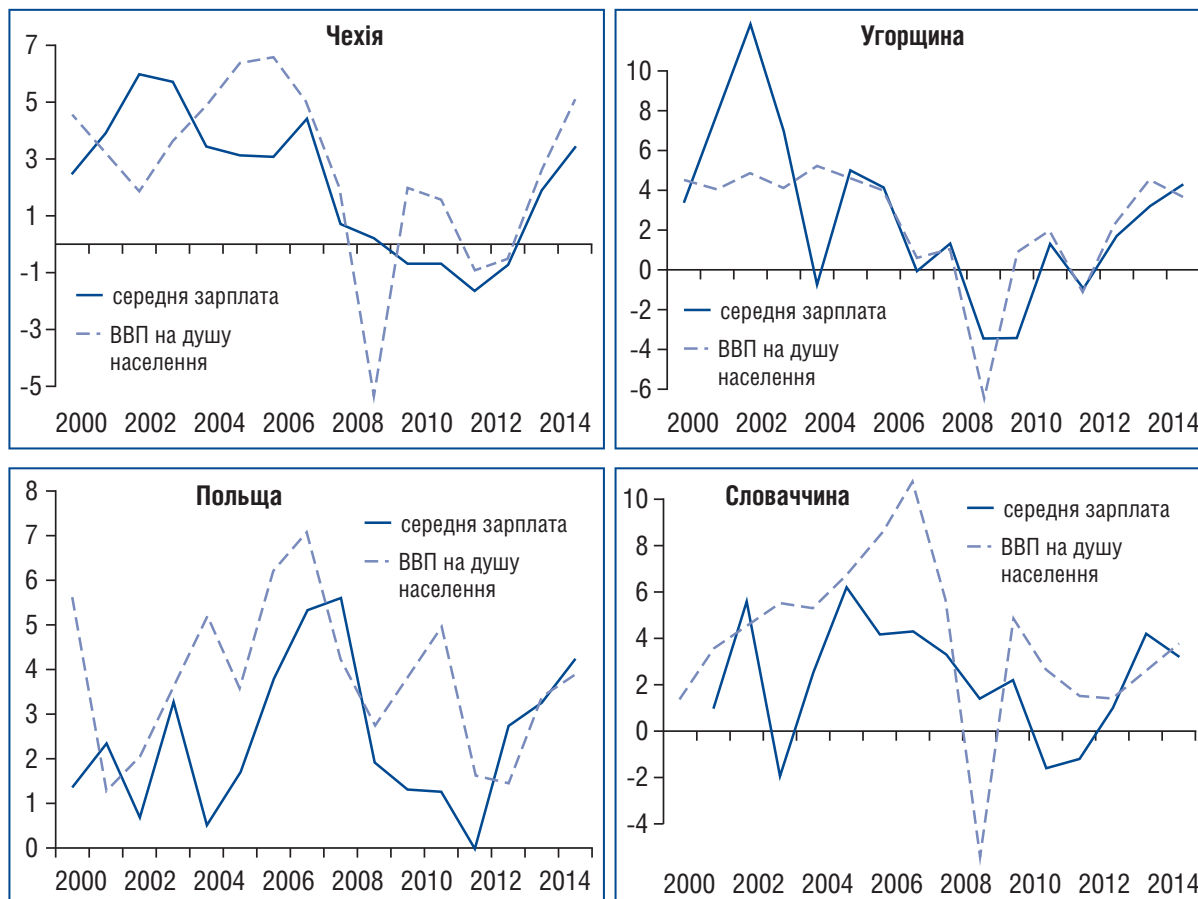
Інша ситуація спостерігалась у висхідних азійських країнах – значимих взаємозв'язків між двома вказаними показниками фактично немає, проте значними є “перепади” в темпах нарощування зарплати (за вищої стійкості динаміки ВВП). У кожній країні реалізовувалася власна політика оплати праці¹¹. Прискорення інфляції чи зовнішні впливи не спонукали до необхідності значного коригування заробітних плат, насамперед у короткостроковому періоді

¹⁰ Global Wage Report 2014/2015, 2016/17. – <http://www.ilo.org/global/research/global-reports>. (Різні випуски.)

¹¹ Wages in Asia and the Pacific: Dynamic but uneven progress. – http://www.ilo.org/asia/publications/WCMS_325219/lang--en/index.htm.

(діаграма “Зростання реальної середньої заробітної плати...”, “...у країнах АСЕАН-4”)¹². У будь-якому випадку динаміка реальної заробітної плати не мала визначального значення на інфляційні процеси.

**Зростання реальної середньої заробітної плати і ВВП на душу населення,
% до попереднього року
... у країнах В-4**

Ситуація в Україні має власні особливості. *По-перше*, чітко проявляється випереджаюча динаміка нарощування заробітних плат, порівняно з динамікою створення доданої вартості (діаграма “Зростання реальної середньої заробітної плати і ВВП на душу населення в Україні”¹³, с.330). Така специфіка періодично піддається критиці міжнародних фінансових інститутів за нібито проінфляційний потенціал. Це, однак, не підтверджується статистичними спостереженнями, за якими вплив зарплати на інфляцію є незначимим¹⁴. Більше того,

¹² Між тим, для Малайзії знову спостерігається близькість її динаміки ВВП і реальної зарплати до відповідних показників В-4.

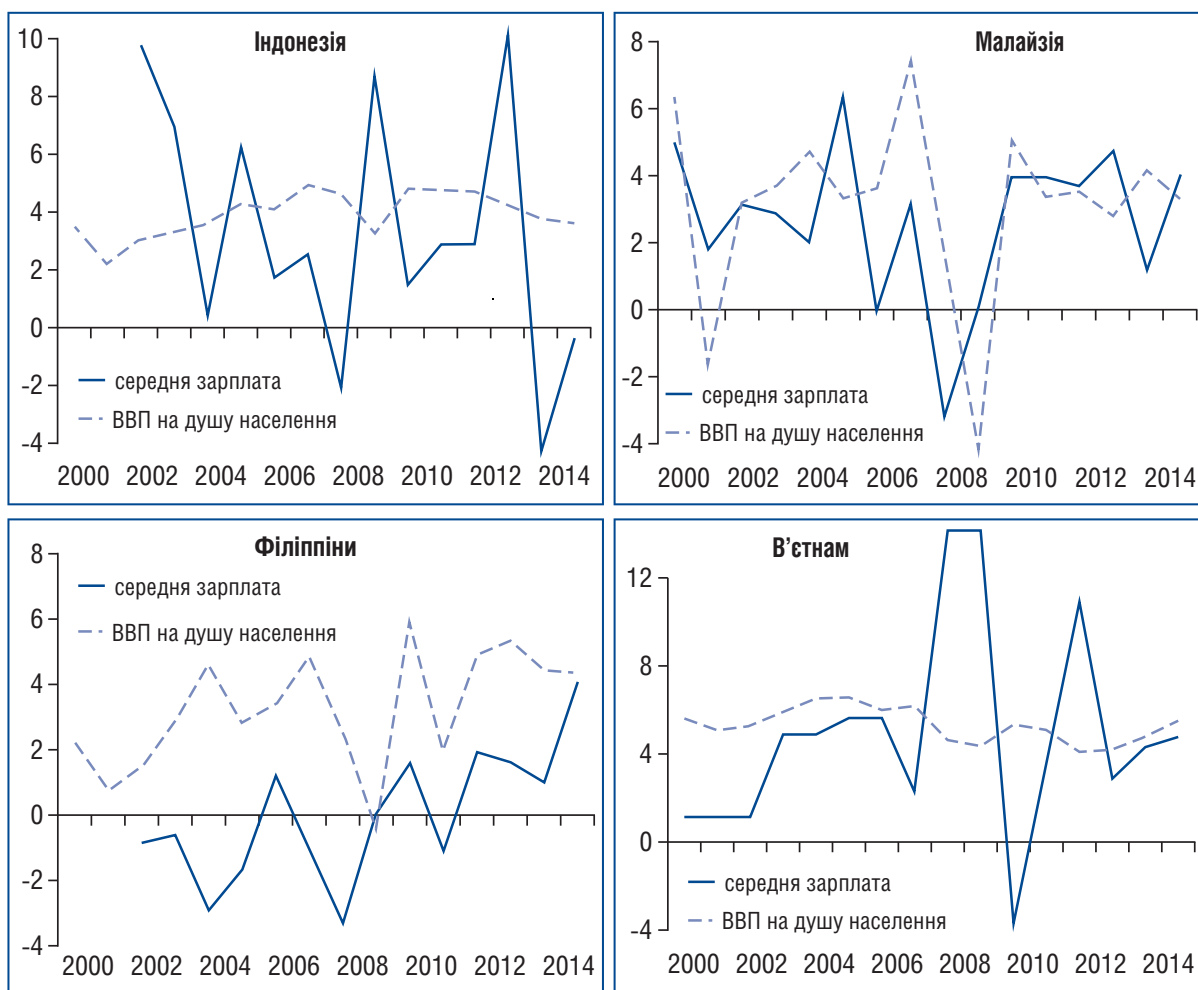
¹³ [WBI]. Global Wage Report 2014/2015, 2016/17. – <http://www.ilo.org/global/research/global-reports>. (Різні випуски.)

¹⁴ В.Юрчишин. Чинники і складові структурних змін у світовій економічній системі і наслідки для України. – Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна, К: 2018, с.132-202.

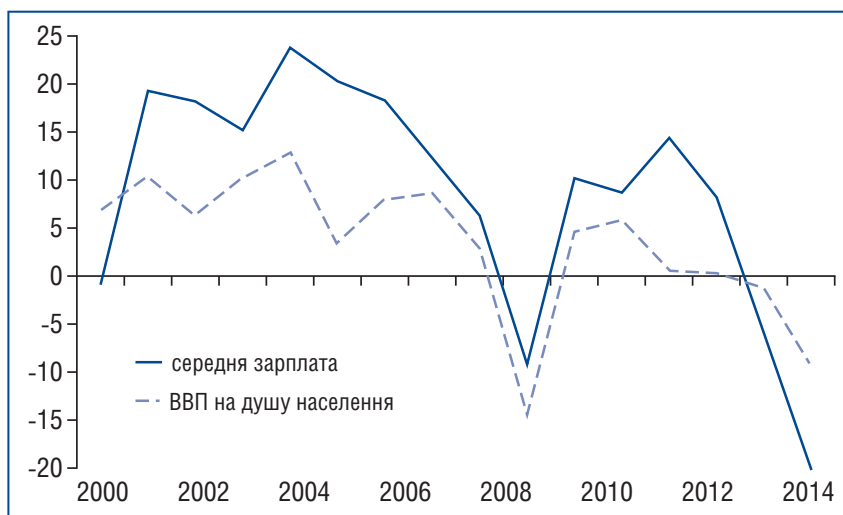
надмірне стримування зарплат (як антикризовий захід) у 2014-2016рр. лише посилило та поглибило кризові провалля (різке погіршення показників реального сектору) в Україні. *По-друге* – вітчизняна динаміка як ВВП, так і реальної зарплати є надмірно волатильною, у т.ч. внаслідок того, що погіршення економічної динаміки супроводжувалось як інфляційними, так і девальваційними шоками.

Слід підкреслити, що показники доходів на душу населення, а також заробітної плати залежать не лише від **вироблюваного ВВП**, але, звичайно, і від зайнятості населення або безробіття, характеру і структури робочої сили. Так, останніми роками в країнах **В-4 чисельність** робочої сили певним чином **стабілізувалась**: у Чехії – 5,3-5,4 млн. осіб, в Угорщині – 4,6-4,7 млн., Польщі – 18,2-18,4 млн., Словаччині – 2,7 млн. Україна ж продовжує втрачати людські ресурси – упродовж п'яти років (2012-2017рр.) чисельність робочої сили скоротилась на 1 млн. – до 20,5 млн. осіб. (діаграма “Загальна чисельність робочої сили”, с.330).

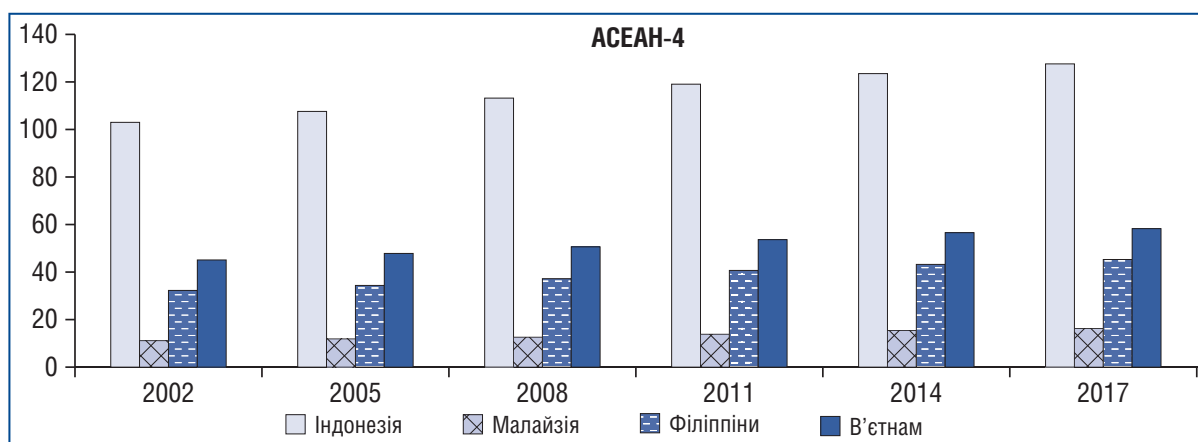
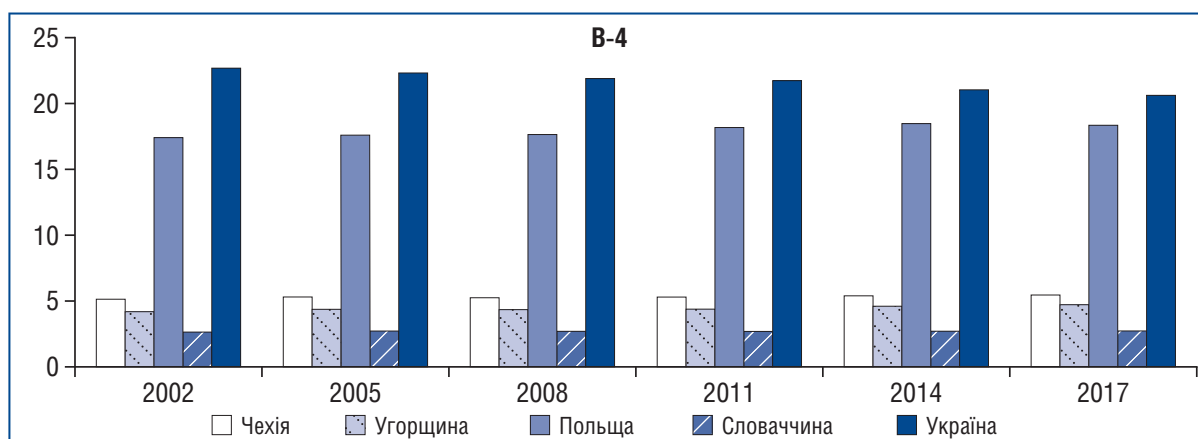
... у країнах АСЕАН-4

**Зростання реальної середньої зарплати і ВВП на душу населення в Україні,
% до попереднього року**

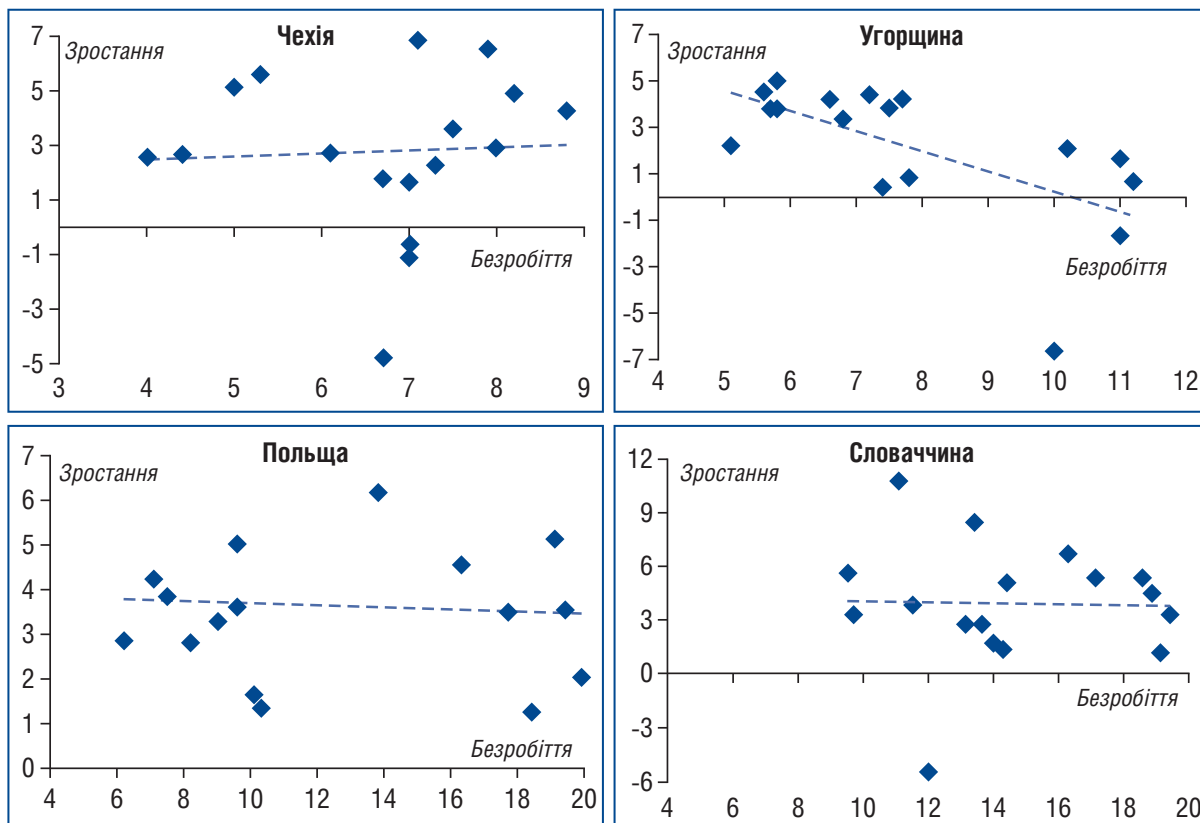
**Загальна чисельність робочої сили,
млн. осіб**

У країнах АСЕАН-4 саме **нارощування чисельності робочої сили** має чіткі тенденції. Так, упродовж п'яти років (з 2012р. до 2017р.) чисельність в Індонезії зросла на 6%, досягши 127,1 млн. осіб, Малайзії – на 16% (15,4 млн.), Філіппінах – на 10% (44,6 млн.), В'єтнамі – на 7% (57,5 млн.). Прискорене зростання економіки (реального ВВП, як вказано вище) за зростання чисельності робочої сили в країнах АСЕАН-4 означає суттєве підвищення доходів, заробітних плат, а з тим і **покращення якості життя та людського капіталу**.

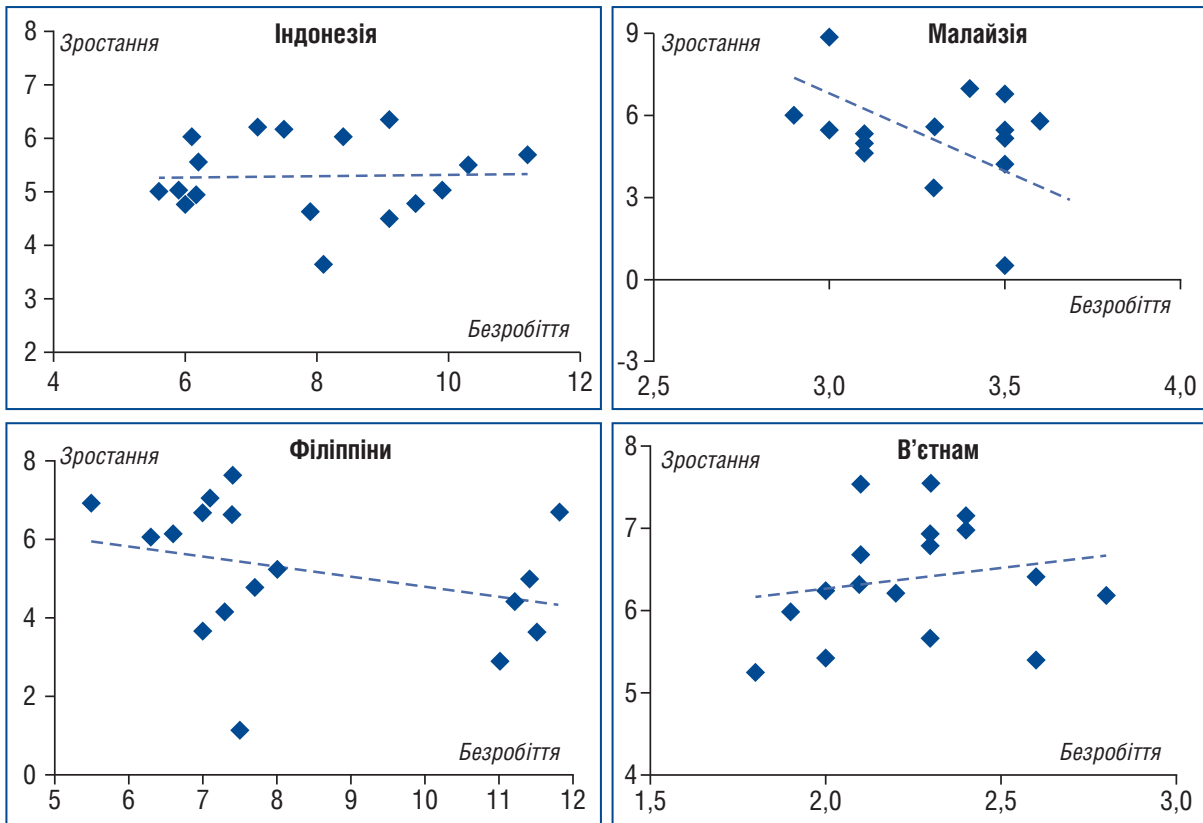
Більше того, з рівнем зайнятості/безробіття пов'язаний один з важливих макроекономічних законів **Оуена**, згідно з яким **зростання безробіття (зниження зайнятості) є вагомим фактором погіршення економічної динаміки, зниження темпів економічного зростання**. Між тим, слід визнати, що для **визначеної групи країн** (як В-4 та України, так і АСЕАН-4) **вказаний взаємозв'язок не є значимим**. У більшості випадків (крім Угорщини і Малайзії) рівень зростання реального ВВП є "індиферентним" до рівня безробіття (діаграми "Економічне зростання та безробіття ... в країнах В-4, ... АСЕАН-4, ...Україні").

**Економічне зростання (% до попереднього року)
та безробіття (% робочої сили)
... у країнах В-4**

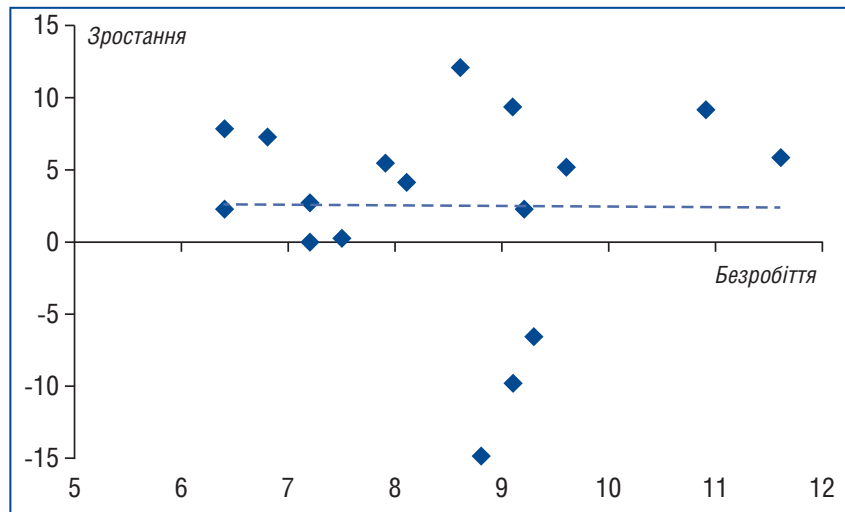

Звичайно, вагомим **чинником порушення таких зв'язків** є високі темпи трансформаційних процесів, значні структурні зміни, насамперед, у складових безробіття (чи зайнятості), до чого послідовно звернемося у наступному розділі.

... у країнах АСЕАН-4

... в Україні

2. Структурні особливості безробіття

Нагадаємо, що важливою складовою формування і зміцнення людського капіталу є зайнятість (робочої сили). Вважається, що стійка економічна динаміка забезпечує належний попит на робочу силу, підвищує зайнятість населення (знижує безробіття), а відтак і покращує рівень зарплат і добробуту. Водночас, ефективна політика зайнятості додає результативності економічній політиці загалом, утворюючи позитивні зворотні зв'язки між добробутом і зайнятістю¹⁵, результатом чого, звичайно, є покращення якості людського капіталу. Тому у цьому розділі головна увага зосереджується на питаннях зайнятості (безробіття) та її взаємозв'язках з іншими важливими економічними і соціальними показниками, саме у контексті формування й посилення людського капіталу.

Соціальні особливості зайнятості/безробіття. В країнах В-4, так само як і загалом ЄС, понад 80% робочої сили є **найманими працівниками**, що значною мірою формує і структуру витрат, спрямованих на людський капітал. Це зумовлено як структурою економіки (врізка “Галузева структура ВВП”, с.334), так і історичними надбаннями соціального захисту і високим рівнем соціальної підтримки населення (соціального захисту, належної освіти, первинної охорони здоров'я тощо). Хоча останніми роками в усіх країнах зростає чисельність тих, хто працює віддалено і не має постійної прив'язки до конкретної компанії (*freelance*), проте поки їх чисельність у загальній зайнятості залишається низькою (діаграма “Зайнятість за статусом робочої сили”¹⁶, с.&). Тому, коли йдеться про складову безробіття у формуванні людського капіталу, то в країнах В-4, насамперед, увага зосереджується на програмах, спрямованих на найманих працівників.

Звичайно, належна система соціальної підтримки, з *одного боку*, є ваговою **складовою зміцнення людського капіталу**. З *іншого* – вона є **надзвичайно дорогою** для національних бюджетів. Так, у розвинутих країнах Західної Європи (Бельгія, Німеччина, Франція, Швеція та інших) агреговані соціальні витрати сягають 27-29% ВВП (або \$10-12 тис. за ПКС на душу населення), в країнах В-4 – 19-20% ВВП (або \$5-6 тис. за ПКС на душу населення)¹⁷.

Своєю чергою, система соціального сприяння в країнах Південно-Східної Азії ще лише формується (історично непритаманна країнам регіону), і соціальні витрати не перевищують 10% ВВП. Водночас, що також притаманно країнам регіону, високою є самозайнятість та участь у “сімейному бізнесі”, а офіційний рівень безробіття є значно нижчим, ніж в країнах В-4. Тому й соціальні витрати мають “вужчу” спрямованість, що допомагає збалансуванню бюджетів, а відтак і макроекономічному збалансуванню.

¹⁵ Unemployment protection: A good practices guide and training package. – http://www.ilo.org/asia/publications/WCMS_571465/lang--en/index.htm.

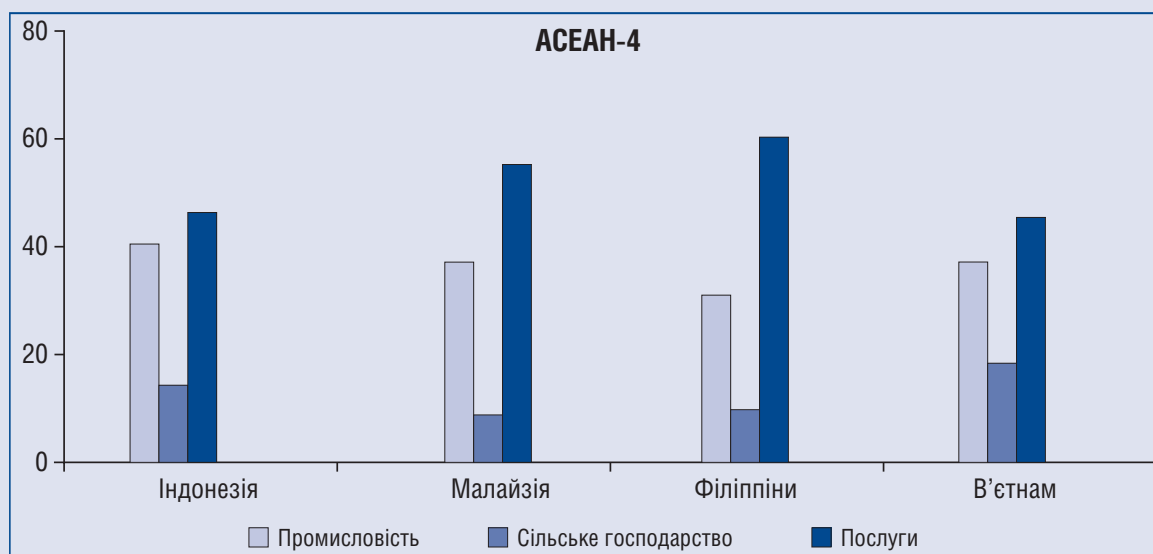
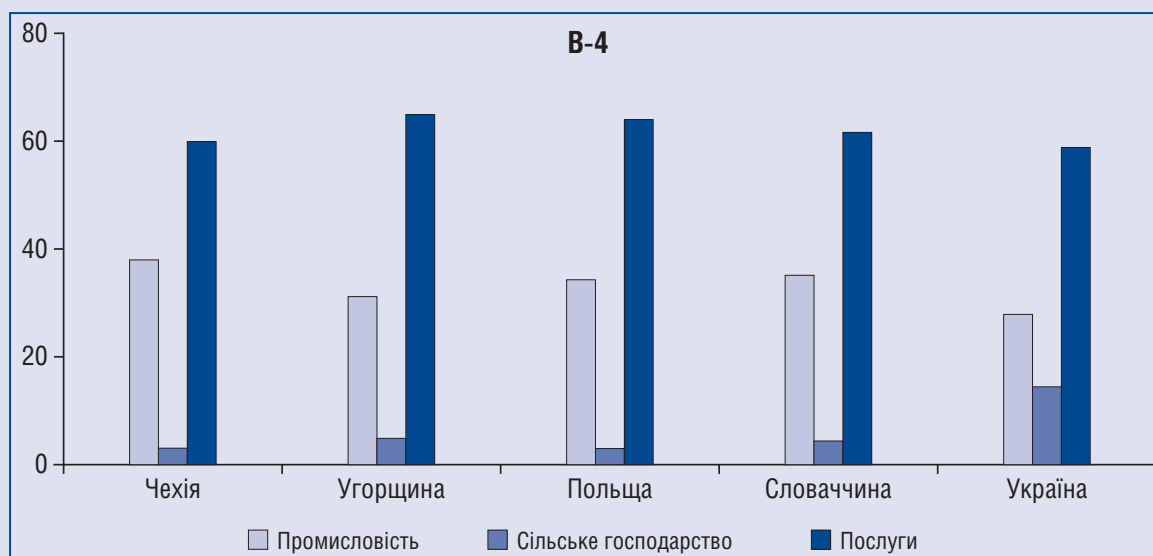
¹⁶ Див., зокрема: EU-ASEAN cooperation – key labour market statistics. – http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU-ASEAN_cooperation_-_key_labour_market_statistics.

¹⁷ Social Expenditure – Aggregated data. – https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG.

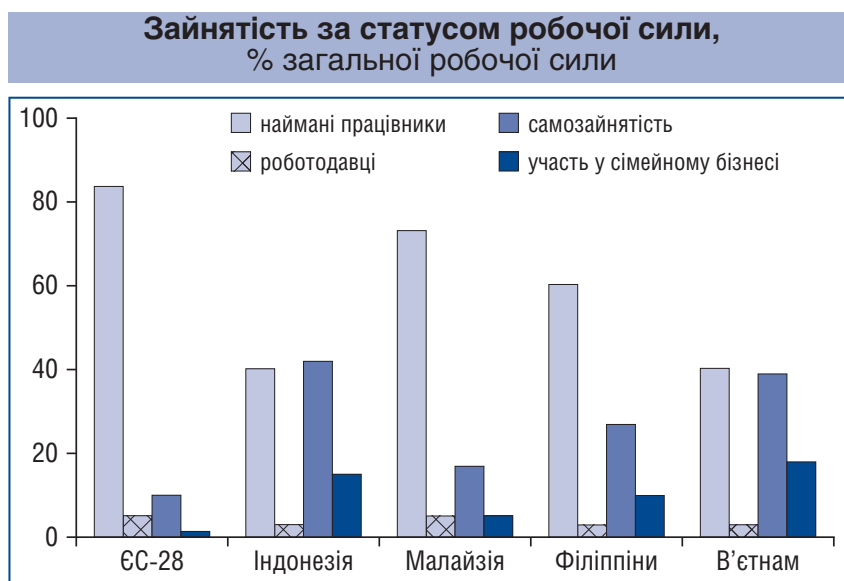
ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ВВП

Певні резерви покращення людського капіталу, насамперед через підвищення заробітних плат, пов'язуються із “осучасненням” структури економіки. Зазвичай, у сфері послуг вищі зарплати, ніж у промисловості, а у промисловості — вищі, ніж у аграрній сфері. Водночас, приваблива з точки зору доходів структура економіки є вагомим чинником припливу людського капіталу (діаграма “Галузева структура ВВП”).

**Галузева структура ВВП,
% загального**

Звернемо увагу, що галузева структура економіки України лежить ближче до азійської, ніж до європейської, що є вагомим чинником обмеження зростання людського капіталу для країни, яка знаходиться в оточенні більш економічно привабливих країн.

Стосовно ж **України**, для якої також характерними є високі **видатки на соціальні програми**, то їх частка у структурі ВВП залишається на рівні **країн В-4**, хоча в абсолютних (гривневих чи доларових) показниках **радіше наближається до країн АСЕАН-4**. Так, державні витрати у 2017р. склали: на освіту 177,8 млрд. грн., соціальний захист – 145,5 млрд. грн., пенсії – 140,2 млрд. грн. (разом понад 460 млрд. грн., або близько 16% ВВП)¹⁸.

Звичайно, такий **рівень соціальних витрат** в Україні надзвичайно складно підтримувати і, **вірогідно, найближчими роками його необхідно буде зменшувати**, щоб привести потреби населення до платоспроможності держави – початково **знизити у структурі ВВП і державних видатків хоча б на кілька процентних пунктів**. Проте політично таке завдання видається нездійсненним, принаймні до 2020р. про нього навіть не йтиметься внаслідок політичних процесів в Україні.

Іншою важливою характеристикою структури безробіття в країні є безробіття серед молоді, яке найчастіше найбільше страждає від втрати роботи чи складнощів пошуку належної добре оплачуваної праці. Звернемо увагу на (таблиця “*Загальне безробіття і безробіття серед молоді*”, с.336):

- рівень безробіття як загальний, так і серед молоді, в країнах АСЕАН-4 є помітно нижчим, ніж у країнах В-4;
- упродовж десятиліття (2008-2016рр.) фактично для всіх країн спостерігались тенденції до зменшення безробіття, проте в Україні безробіття зростало;
- також упродовж останнього десятиліття **безробіття послідовно зменшувалось** у країнах АСЕАН-4, однак в країнах В-4 у першій половині 2010-х років (2012-2015рр., внаслідок ускладнень в економіці ЄС загалом) відбулося погіршення зайнятості;

¹⁸ Ціна держави. Видатки. – <http://cost.ua/budget/expenditure/>.

- рівень **безробіття молоді** як в країнах В-4, так і країнах АСЕАН-4 є значно вищим, ніж загальний рівень безробіття. Тобто, саме молоде покоління отримує найсильніші негативні впливи у частині належної зайнятості, що, звичайно, є **незадовільним для поточного і перспективного напрямку розвитку людського капіталу**.

Загальне безробіття і безробіття серед молоді

	загальний рівень безробіття, % робочої сили				безробіття серед молоді, % робочої сили віком 15-24 років			
	2004	2008	2012	2016	2004	2008	2012	2016
Чехія	8,2	4,4	7,0	4,0	19,8	9,9	19,5	10,5
Угорщина	5,8	7,8	11,0	5,1	14,4	19,6	28,2	12,9
Польща	19,1	7,1	10,1	6,2	39,8	17,1	26,4	17,6
Словаччина	18,6	9,5	14,0	9,7	32,9	19,1	34,0	22,2
Україна	8,6	6,4	7,5	9,2	15,7	14,0	17,1	22,0
Індонезія	9,9	8,4	6,1	5,6	21,5	19,1	15,0	14,9
Малайзія	3,5	3,3	3,0	3,5	11,2	10,7	10,1	10,7
Філіппіни	11,8	7,3	7,0	5,5	9,2	10,0	9,5	7,7
В'єтнам	2,1	2,3	1,8	2,2	4,5	6,5	5,2	7,0

Високі рівні безробіття серед молоді (потенційно високопродуктивної робочої сили) мають принаймні два безпосередніх наслідки. *По-перше, підвищення безробіття серед молоді в країнах В-4 неодмінно провокує зростання тимчасової або короткострокової зайнятості.* Зрозуміло, що молоді люди завжди намагатимуться мати належний достаток, а тому й прийматись навіть за тимчасову працю у складні періоди (діаграма “*Безробіття серед молоді і тимчасова зайнятість в країнах В-4*”, с.337).

По-друге – для країн АСЕАН-4 характерним є те, що відбувається послідовне підвищення загальної зайнятості, тобто зменшення безробіття серед молоді супроводжується також зменшення тимчасової зайнятості (діаграма “*Безробіття серед молоді і тимчасова зайнятість в країнах АСЕАН-4*”, с.338).

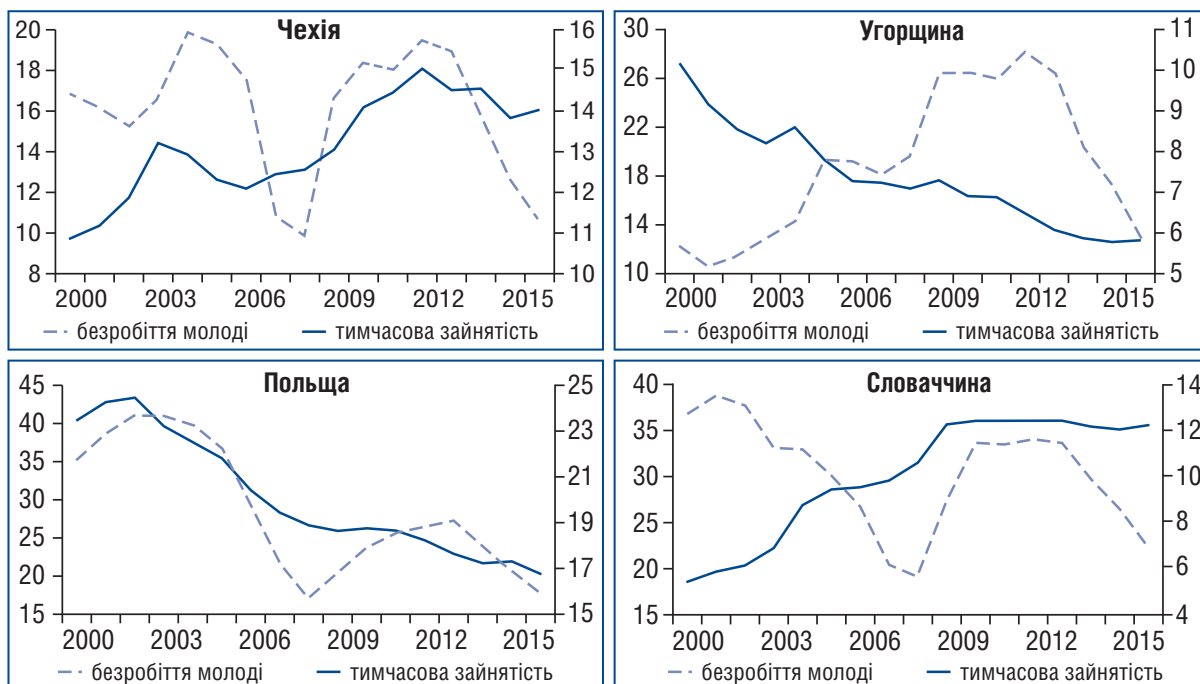
Тут виокремлюється дві складові. *Перша.* Для країн АСЕАН-4 тенденції у сфері зайнятості є довгостроковими (лише динаміка Малайзії, як і в багатьох інших випадках, подібна до динаміки країн В-4), що дійсно є чинником формування базису стійкого зростання, а з тим і зміцнення людського потенціалу. *Друга.* Утримання еміграційних потоків, де основну частину формує молодь, спрямованих до Малайзії.

Це безпосередньо стосується України – наявність близького економічно сильнішого сусіда є вагомим чинником міграційного перетоку вітчизняних працівників, насамперед молодого віку, до успішнішої сусідської країни. Що й підтверджується високою міграцією як для працевлаштування, так і для навчання з України до Польщі. Тому **зростання безробіття серед молоді в Україні** не супроводжується зростанням тимчасової зайнятості (діаграма “*Безробіття серед молоді і тимчасова зайнятість в Україні*”, с.338), радше це **прискорює молодіжну еміграцію**.

Підкреслимо, серед важливих процесів, які безпосередньо впливають на чисельність робочої сили в національній економіці, виокремлюються **міграційні**. У глобалізаційну епоху міграція може швидко змінювати показники робочої сили, а з тим і структуру економіки. Міграційні потоки в країнах В-4, досягнувши високих значень у перші роки вступу до ЄС (а з тим – для працівників відкрилися значні можливості працевлаштування у розвинутих країнах Західної Європи), поступово стабілізувалися. Сьогодні країни В-4 є привабливими для багатьох країн не лише Східної та Південної Європи, але й азійських та африканських країн, що означає чистий приплив робочої сили (діаграма “Чисті міграційні потоки ... В-4”, с.339). Лише з Польщі продовжується еміграція, підвищуючи попит (а з тим і імпорт) на робочу силу і людський капітал. (Звернемо увагу, що Чехії вдалося стабілізувати міграційну ситуацію, і країна вже має значимий позитивний показник імміграції.)

Втім, для Польщі дефіцит трудових ресурсів вирішується досить просто – за рахунок імміграції з України, і сьогодні вважається, що близько 3 млн. громадян України працює чи навчається у Польщі. Причому в цей процес, як вказувалось, задіяні не лише працівники, але й студенти (значна частина яких залишається в країні післяотримання освіти, або навіть прямує далі у розвинуті країни Європи), що й надалі зміцнюватиме людський капітал у Польщі (за рахунок **втрати людського капіталу в Україні**). Тому й імміграція з України для Польщі видається необхідним елементом збереження людського потенціалу в останній.

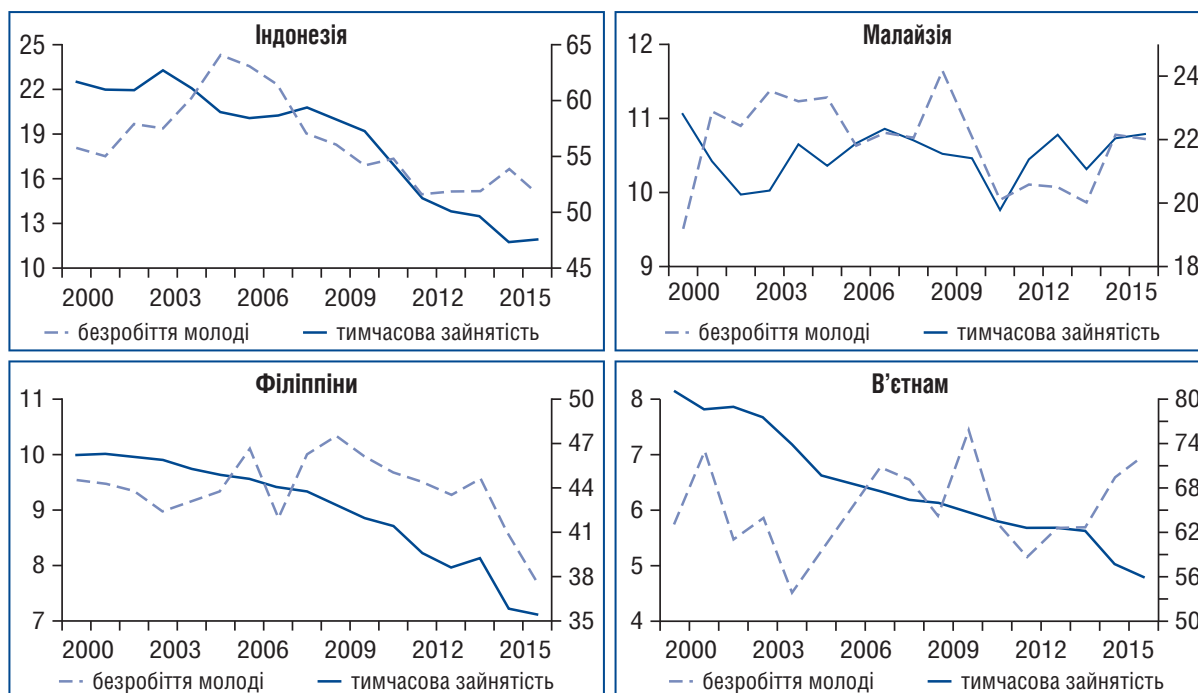
Безробіття серед молоді (% робочої сили віком 15-24 років)¹⁹ і тимчасова зайнятість (% загальної зайнятості)²⁰ (права шкала) у країнах В-4

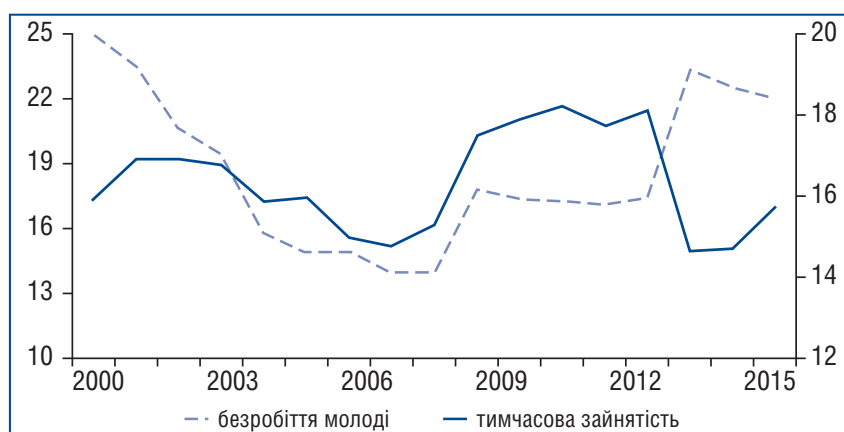
¹⁹ Unemployment, youth total (% of total labor force ages 15-24).

²⁰ Vulnerable employment, total (% of total employment).

...у країнах АСЕАН-4

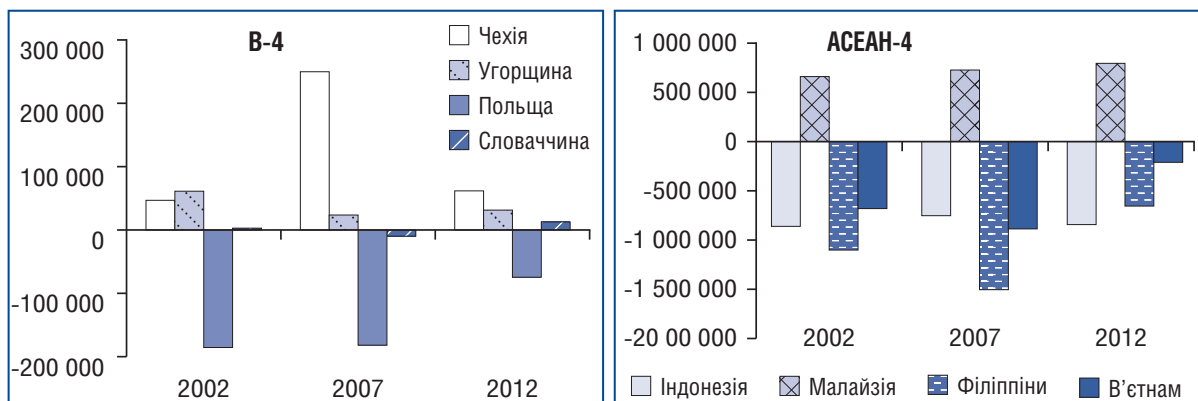

Безробіття серед молоді
(% робочої сили віком 15-24 років)
і тимчасова зайнятість в Україні
(% загальної зайнятості) (права шкала)

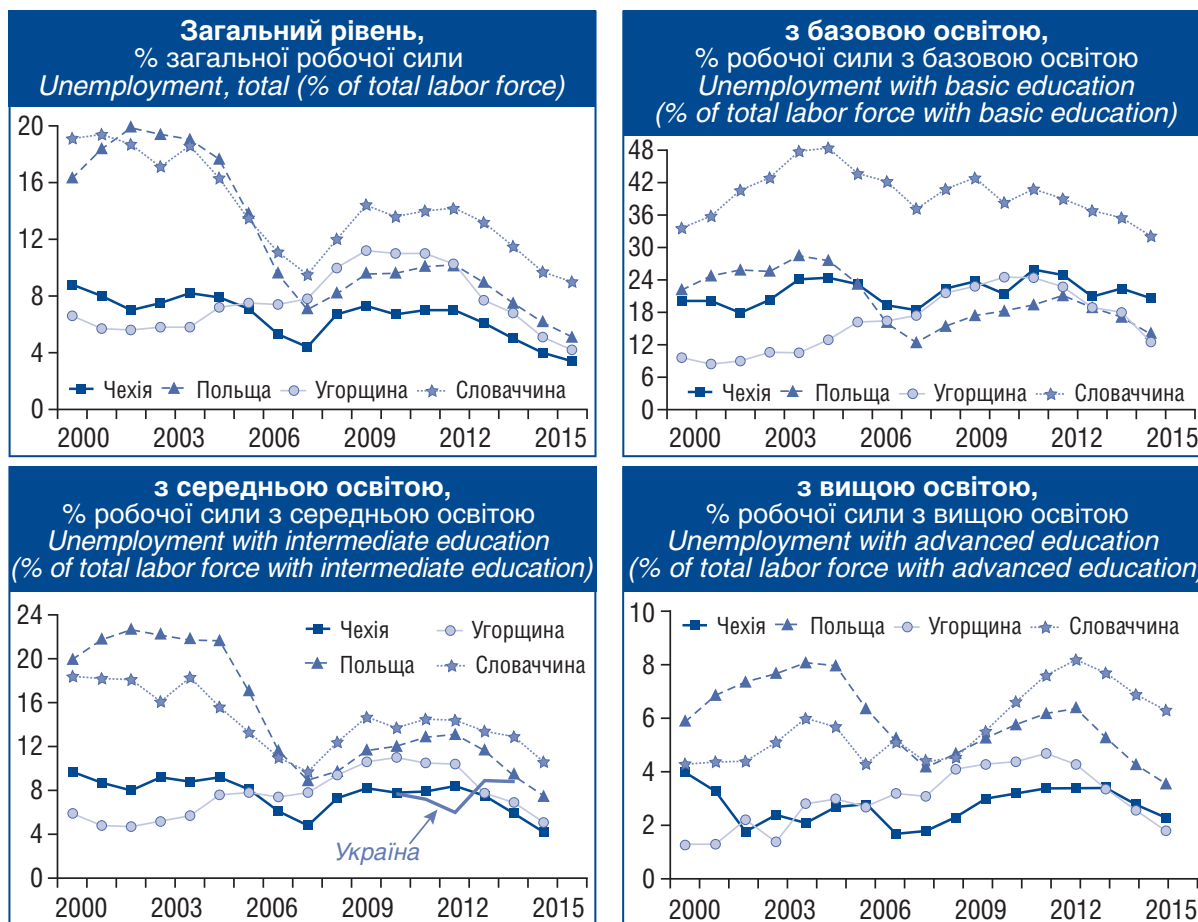
В країнах АСЕАН ситуація дещо інша – спостерігається чистий відтік населення і робочої сили, при цьому міграційні потоки залишаються значними, і лише Малайзія, утримуючи відносно високі доходи, є приваблюючою для припливу людського капіталу (діаграма “Чисті міграційні потоки ... АСЕАН-4”, с.339), у т.ч. із сусідніх країн АСЕАН. Зауважимо, що не зважаючи на значний міграційний відтік, у країнах АСЕАН-4 відбувається, як вказано вище, зростання чисельності робочої сили, що значною мірою пов’язано з природнім ростом чисельності населення (у т.ч. суттєве зменшення дитячої смертності, про що далі), покращенням системи охорони здоров’я, підвищенням тривалості життя.

Чисті міграційні потоки, осіб

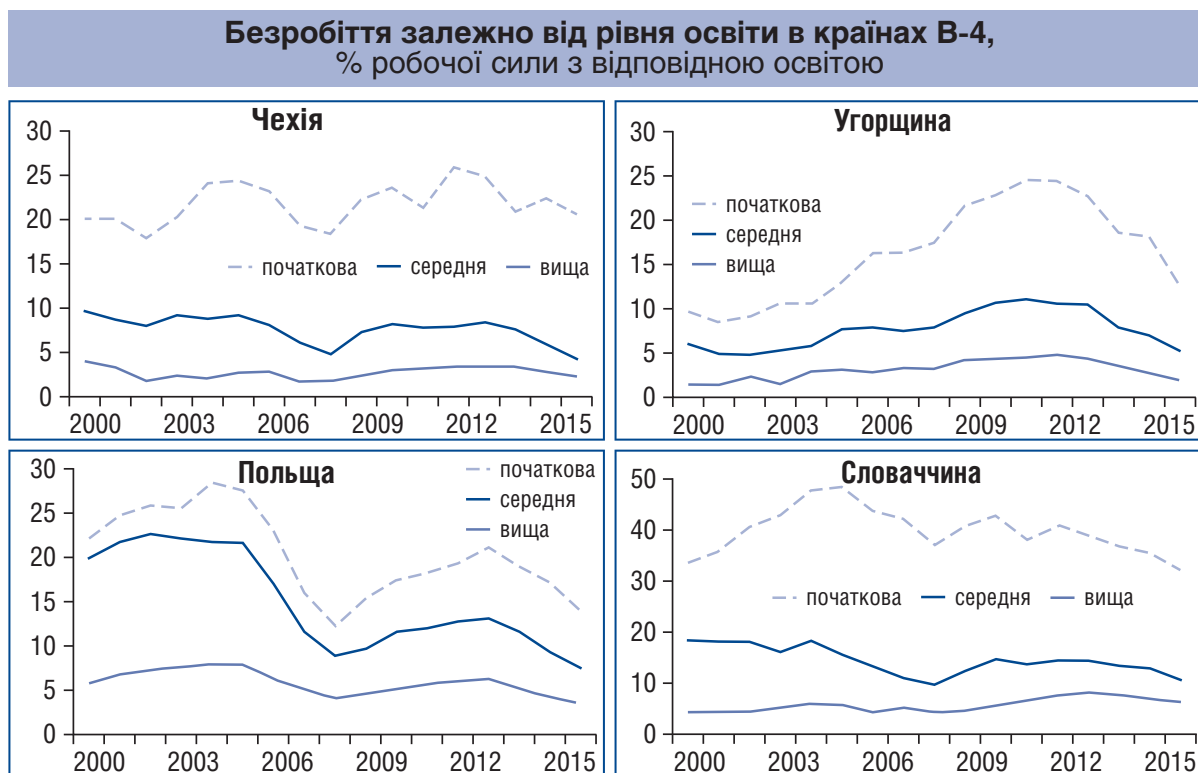
Вплив освіти на безробіття. Звичайно, зайнятість формується не лише на основі попиту на робочу силу, значною мірою вона (зайнятість) залежить від пропозиції робочої сили, її якості, а також рівня відшкодування витрат робочої сили. У розвинутих країнах загалом спостерігається **закономірність**: вище рівень освіти – вища кваліфікація – вищий попит на відповідних працівників – кращі кар'єрні можливості – вища заробітна плата.

Безробіття за рівнем освіти в країнах В-4

У європейських країнах вказана закономірність повністю проявляється (діаграми “Безробіття за рівнем освіти в країнах В-4”²¹). У докризовий період (2000-2008рр.), коли відбувалось розширення глобальних ринків і глобального попиту на товари і послуги, країни В-4 суттєво покращили свої показники у зайнятості, помітно знизили рівні безробіття. У кризовому і перші посткризові роки (2009-2012рр.) гальмування європейської економіки призвело до зниження сукупного попиту, наслідком чого стало підвищення безробіття. Останніми ж роками в країнах В-4, як відображення відновлення стійкої позитивної динаміки економіки, відновились тенденція до зниження безробіття.

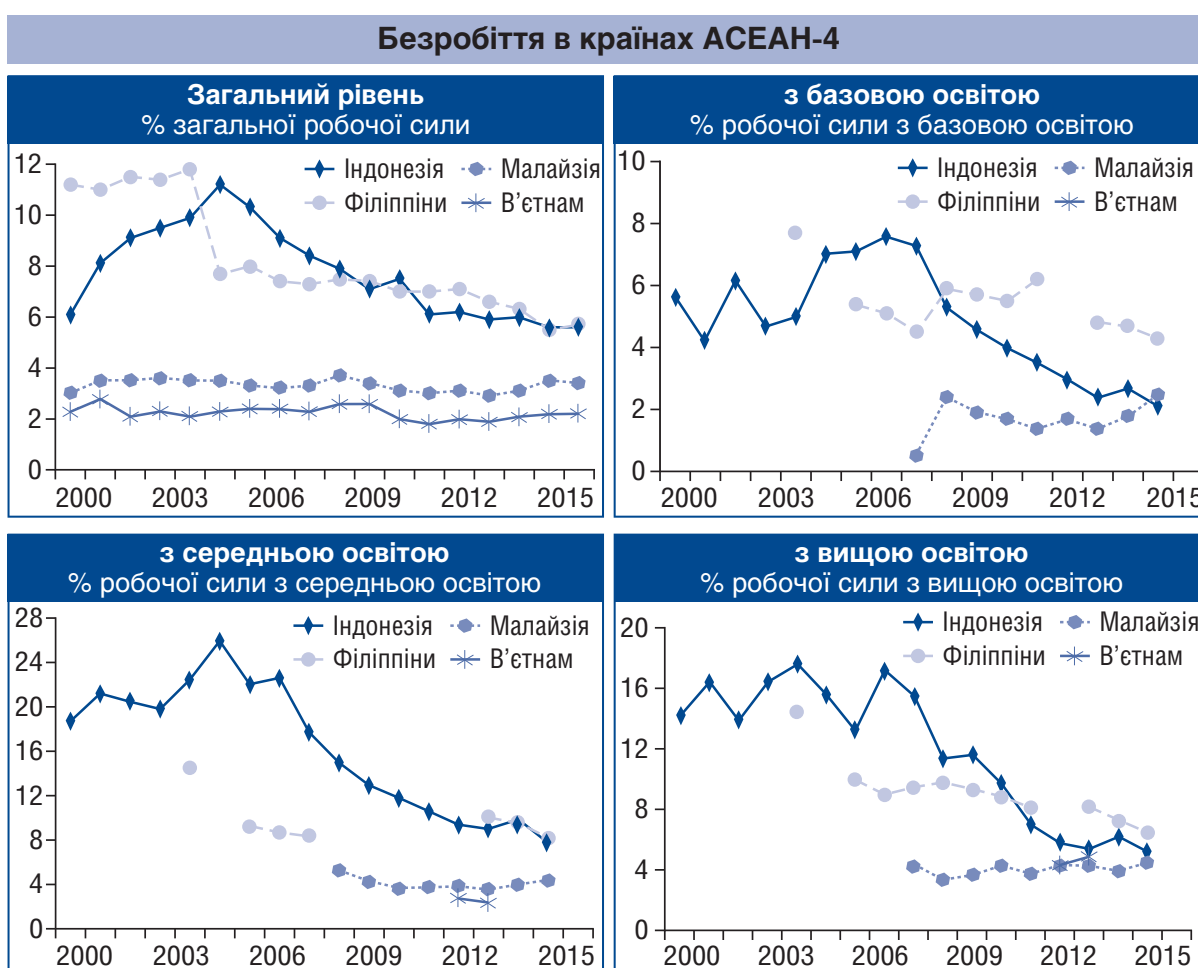
Звернемо увагу, що в Україні рівень безробіття працівників з середньою освітою – низький (на рівні кращих показників країн В-4) (діаграма “Безробіття в країнах В-4 ... з середньою освітою”, с.339). Однак, для працівників з вищою освітою – показник безробіття є найгіршим (діаграма “Безробіття в країнах В-4 ... з вищою освітою”, с.339). Це якраз є свідченням того, що гарна освіта в Україні не є джерелом стабільності і статків, характерних для країн ЄС.

²¹ [WBI]. Класифікація рівня освіти подана відповідно до Міжнародного стандарту освіти (*International Standard Classification of Education - ISCE*). Тут використовуватимуться наступні позначення. “Базова” освіта співвідноситься з початковою освітою чи неповною середньою (*Basic education comprises primary education or lower secondary education according to the ISCE*). “Середня освіта” відповідає т.зв проміжному рівню, в який включається повна середня освіта або середня спеціалізована освіта, але не вища освіта (*Intermediate education comprises upper secondary or post-secondary non tertiary education according to the ISCE*). “Вища освіта” вказує на наявність у особи вищих короткострокових курсів підготовки, бакалаврської чи магістерської освіти (чи їх еквівалентів), докторського ступеня (чи еквіваленту) (*Advanced education comprises short-cycle tertiary education, a bachelor’s degree or equivalent education level, a master’s degree or equivalent education level, or doctoral degree or equivalent education level according to the ISCE*).

Між тим, у всіх країнах В-4 нижчий рівень безробіття пов'язувався з вищим рівнем освіти, хоча показники рівня безробіття суттєво різнились. Так, у Чехії, якщо рівень безробіття серед тих, хто має лише початкову (базову) освіту складав 20-25%, то для тих, хто мав середню або вищу рівень безробіття складав 3-7% (діаграма “*Безробіття залежно від рівня освіти в країнах В-4*”, с.342). З незначними відмінностями подібна структура рівня безробіття залежно від освіти характерна й для інших країн В-4.

Хоча рівень безробіття у країнах АСЕАН-4 незначний²² (навіть серед молоді) (діаграми “*Безробіття в країнах АСЕАН-4*”), а з тим – проблема безробіття для країн не належить до найактуальніших, однак, для цих країн частині зайнятості сформована інша особливість.

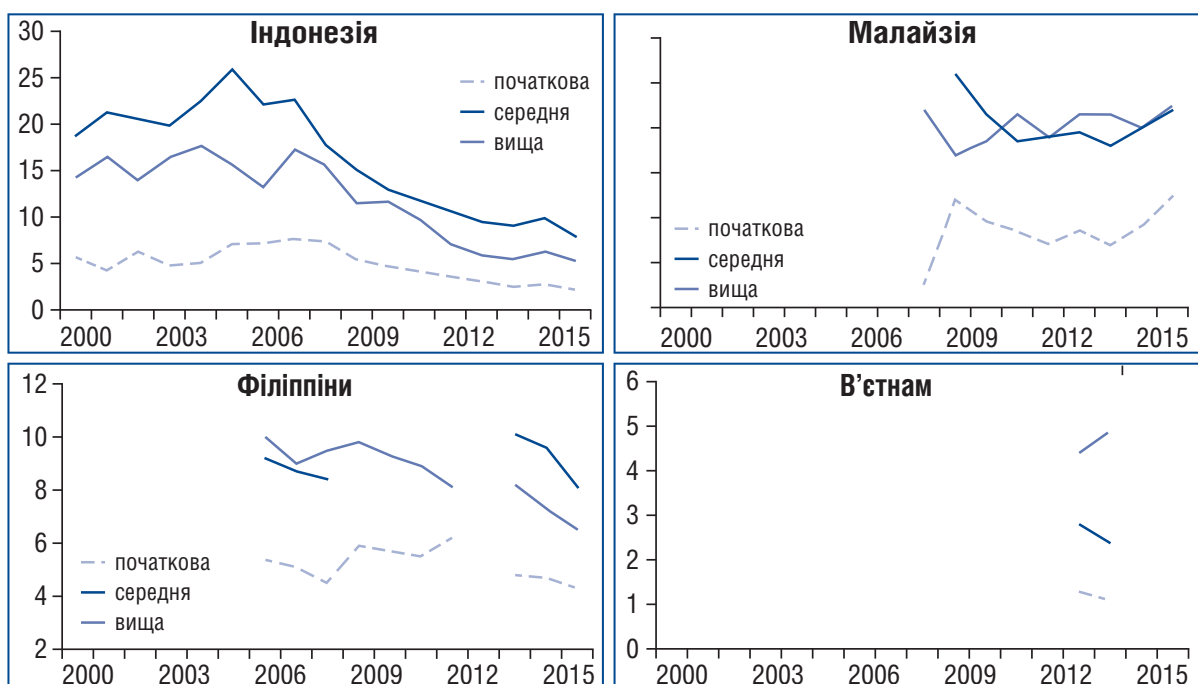
Як вказувалось вище, природнім є явище, що з вищим рівнем освіти асоціюється вища зайнятість (що й підтверджується для випадку країн В-4). Однак, для виокремлених азійських країн – **найнижчий рівень безробіття** спостерігається для групи населення з **найнижчим рівнем освіти** (крім

²² Зауважимо, що дані для цієї групи країн є досить неповні, фактично лише останніми роками відповідні бази даних поповнюються, а тому спостереження носять радше проміжний характер, що й знайшло відбиття в наведених діаграмах.

Малайзії, для якої залежність безробіття від освіти є “європейською”). А найвищі рівні безробіття спостерігаються для осіб, що мають середню освіту (діаграма “*Безробіття залежно від рівня освіти в країнах АСЕАН-4*”). При цьому нагадаємо, що країни АСЕАН-4 (крім Малайзії) класифікуються як країни із середнім індексом людського розвитку (тобто знаходяться на невисоких щаблях ранжування). І саме тут лежить пояснення – незможні і малоосвічені працівники **беруться за будь-яку роботу**, щоб підтримувати власний, хоча й невисокий, добробут і не допустити скочування до стану бідності, яку значна частина населення ще пам’ятає.

І у цьому контексті навіть середня освіта може виступати певним бар’єром для працевлаштування. Тут спрацьовують як власні наміри і очікування стосовно добробуту після отримання освіти, так і роботодавців, які для простих робіт не воліли б наймати освічених працівників. Крім того, в окремих країнах існують навіть певні заборони чи **обмеження за соціальним статусом стосовно найму робочої сили** (особи з відносно високою освітою не можуть найматись на некваліфіковані роботи).

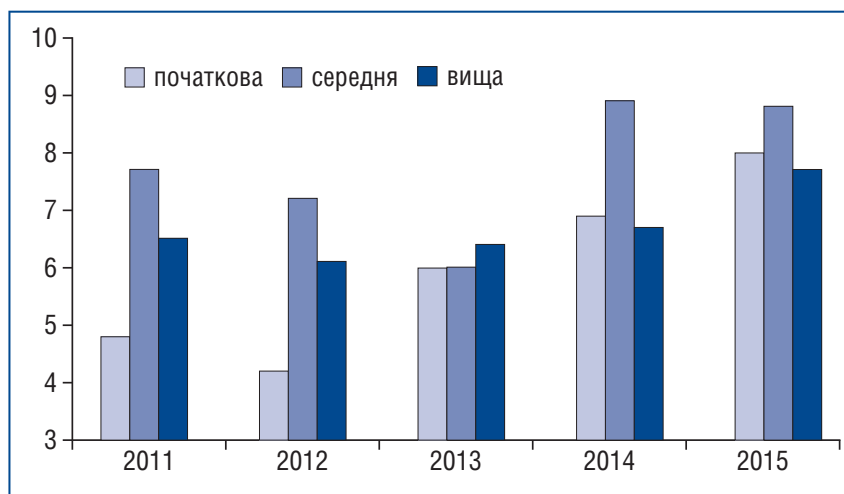
Безробіття залежно від рівня освіти в країнах АСЕАН-4

У контексті безробіття цікаво виглядає ситуація в Україні. Особливістю України є те, що загальна динаміка близька до динаміки країн В-4. Однак, стосовно рівня безробіття залежно від рівня освіти ситуація радше нагадує АСЕАН-4. В Україні, як і вказаних азійських країнах (окрім Малайзії) **рівень безробіття серед осіб з середньою освітою перевищує рівень безробіття тих, хто має лише початкову освіту** (діаграма “*Безробіття залежно від рівня*”).

освіти в Україні”). Таким чином, **освіта в Україні** на сьогодні не виступає визначальною складовою підвищення добробуту працівників та їх сімей, а тому й не є значимим фактором посилення людського капіталу.

Безробіття залежно від рівня освіти в Україні

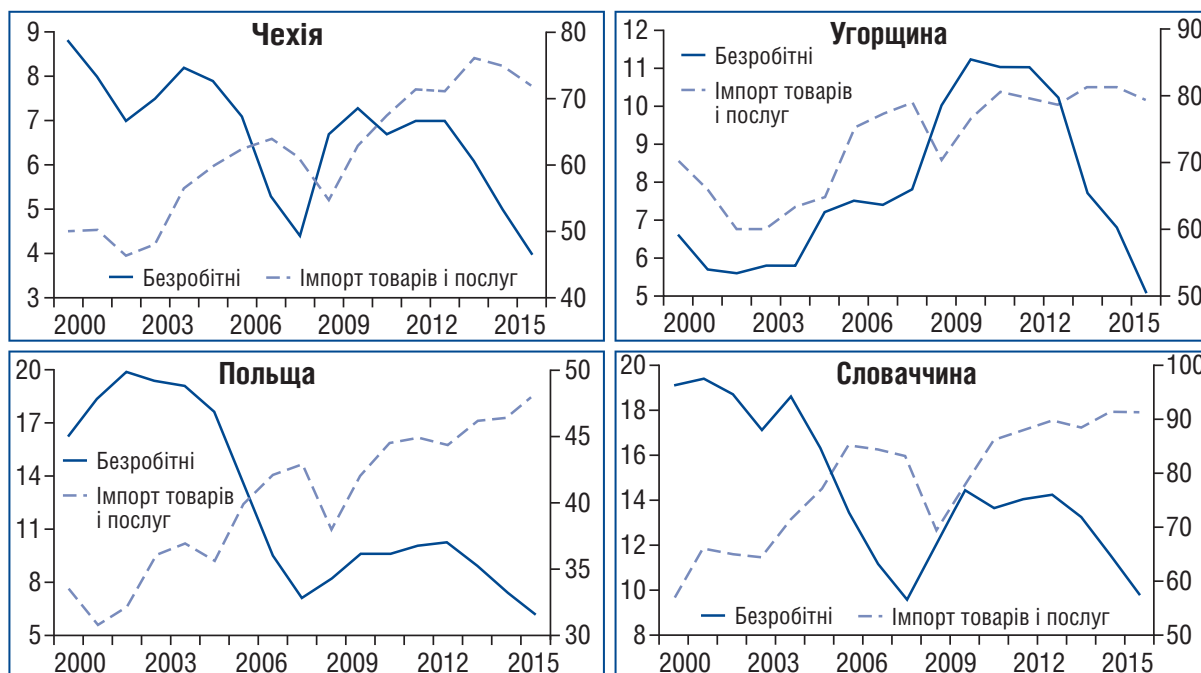
Зовнішня торгівля та безробіття. Розширення зовнішньоторговельних зв'язків та прискорення інтеграційних процесів вказує на формування “супровідних” чинників впливу на економічну структуру окремих країн, у т.ч. в частині зайнятості чи безробіття.

В економічній теорії довгий час домінувала думка, що зростання імпорту погіршує можливості зайнятості, а тому є чинником підвищення рівня безробіття, зниження доходів, втрати людського капіталу. Однак, поширення глобалізації, перетікання інвестицій і перекваліфікація робочої сили, виявляється, надають додаткову можливість працівникам доступу до нових робочих місць. Хоча витіснення робочої сили внаслідок розширення торгівлі має місце, проте саме торгівля стає чинником вдосконалення системи праці та її (праці) продуктивності, створення нових робочих місць.

Сьогодні статистичні дані як для країн В-4, так і АСЕАН-4 в дійсності не підтверджують негативні сценарії. Радше спостерігається інша тенденція – **стійке макроекономічне середовище навіть в умовах нарощування імпорту “опирається” зростанню безробіття.** Це стосується насамперед країн В-4 (діаграма “Імпорт товарів і послуг та рівень безробіття в країнах В-4”, с.344)²³. Більше того, наприклад у Польщі та Словаччині стійке покращення ситуації із зайнятістю (зменшення безробіття) стимулювало внутрішній попит, а з тим і імпорт, проте саме це покращувало добробут населення і розширювало ресурсну базу національної економіки (а не призводило до витіснення національної робочої сили з економічної діяльності).

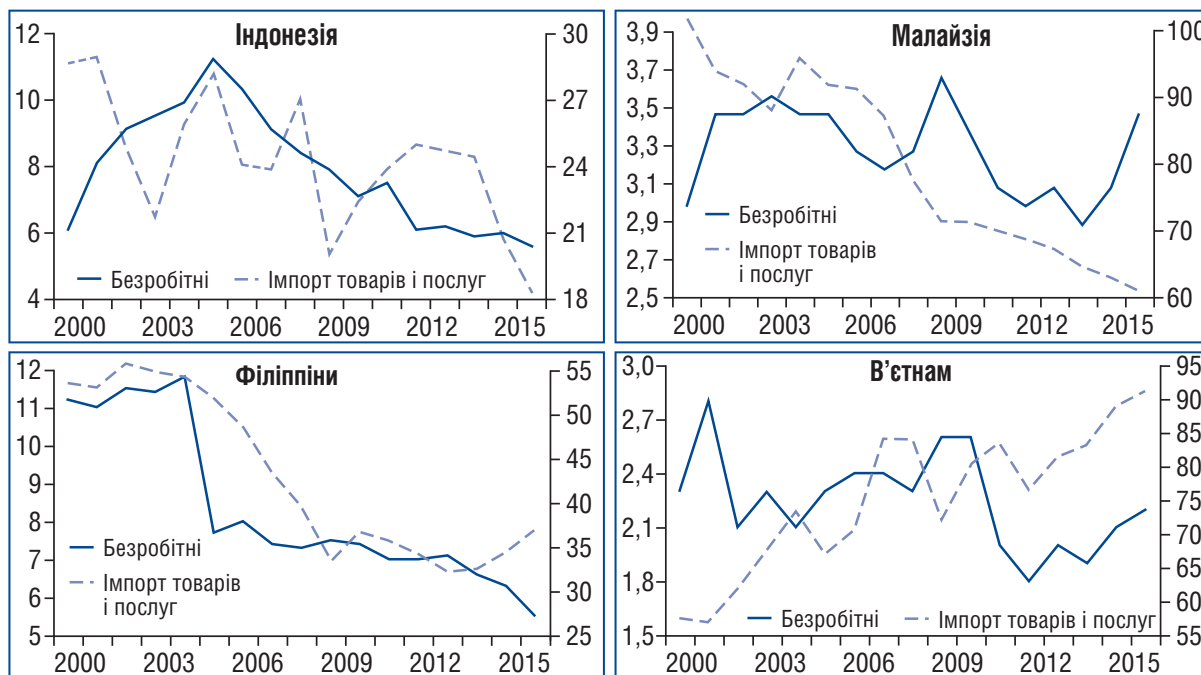
²³ До речі, для розглядуваних країн також не підтверджується інша “симетрична” теза про те, що розширення експорту призводить до підвищення зайнятості. Вірогідно, саме участь країн у формуванні ланцюгів доданої вартості (*Value-Added Chains*) є ключовим чинником позитивного впливу на зайнятість при зовнішньоторговельній експансії.

**Імпорт товарів і послуг (% ВВП, права шк.)
та рівень безробіття в країнах В-4**

Для азійських висхідних економік ситуація більш “класична” (Індонезія, Філіппіни), або ж “індиферентна” для тих країн, де рівень офіційного безробіття дуже низький (Малайзія, В’єтнам) (діаграма “Імпорт товарів і послуг та рівень безробіття в країнах АСЕАН-4”)²⁴.

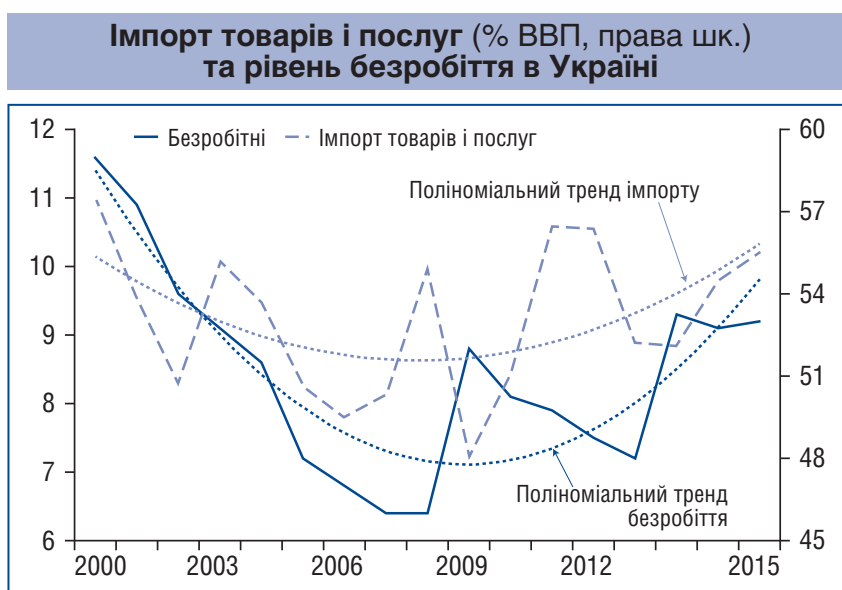
Імпорт товарів і послуг та рівень безробіття в країнах АСЕАН-4

²⁴ Слід також не виключати те, що зменшення частки імпорту в структурі ВВП значною мірою пов’язано з імпортозаміщенням ще нещодавно слабких країн, що, своєю чергою також вимагало нових робочих місць, нових кваліфікацій і посилення людського капіталу загалом.

У випадку України, ситуація радше “азійська – тренди імпорту і безробіття мають цілком “класичний характер зв’язку”, тобто розширення імпорту про-вокує тенденції до зростання безробіття (діаграма “Імпорт товарів і послуг та рівень безробіття в Україні”).

Пояснення лежить у площині того, що в Україні (з низько конкурентною структурою економіки) традиційною є **висока схильність до імпорту**. Це могло б компенсуватись, якби країна достатньо широко була залучена до ланцюгів доданої вартості (характерних як для країн В-4, так і АСЕАН-4). Однак, поки таке залучення вкрай слабке, а тому й **ринок праці чутливий до негативних змін у зовнішній кон’юктурі**. Фактично, йдеться про те, що **українці, віддаючи перевагу імпорту, скорочують попит на вітчизняні товари, вимивають складові доданої вартості та людського капіталу**.

3. Інвестиційні та зовнішньоекономічні процеси

У попередньому розділі ми звернули увагу на місце однієї з фундаментальних макроекономічних характеристик – зайнятості – у формуванні складових людського капіталу і розвитку. Звичайно, пропозиція якісних робочих місць може бути належно забезпечена лише у динамічних збалансованих економіках, в яких інвестиційні та інфраструктурні проекти спрямовані не лише на національну економіку, але й інтеграційні утворення, що посилює як конкурентоспроможність, так і якість людського капіталу.

Одна з фундаментальних макроекономічних тотожностей пов’язує баланс заощадження-інвестиції із зовнішньоторговельним сальдо²⁵. Зважаючи, що

²⁵ Див. зокрема: В.Юрчишин. Чинники і складові структурних змін у світовій економічній системі і наслідки для України. // Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна. – К: 2018, с.132-202.

внутрішні заощадження (S) є різницею між внутрішнім виробництвом і внутрішнім споживанням, отримуємо, що зовнішньоторговельне сальдо (товарів і послуг) ($EX - IM$) дорівнює різниці заощаджень та інвестицій (I):

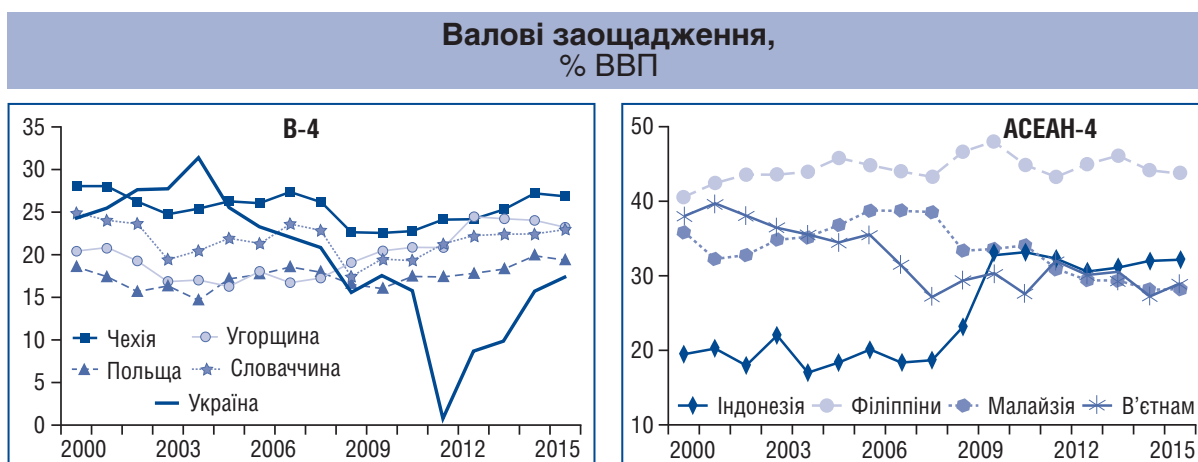
$$S - I = EX - IM.$$

Тобто зовнішньоекономічний баланс відбиває не лише рух товарів і послуг через кордон країни, але й потреби і спроможність країни в отриманні і використанні інвестиційних ресурсів. Зрозуміло, що людський капітал значною мірою саме й формується завдяки належному і збалансованому рівню споживання та інвестицій. Поряд з цим, саме **динаміка балансу заощаджень-інвестицій** може вказувати на можливості країни покращити зовнішньоторговельне сальдо, що матиме також **позитивні зсуви у державних фінансах, їх спроможності розширення соціальних програм, а з ними і підтримки людського капіталу.**

Заощадження та інвестиції. Середньострокові перспективи інвестиційної та загалом економічної динаміки значною мірою визначаються рівнем заощаджень у структурі ВВП, оскільки саме **заощадження значною мірою визначають і макроекономічну стійкість.** І готовність домогосподарств та економіки в цілому до заощаджень є однією з позитивних ознак якості людського капіталу. Більше того, достатність заощаджень означає ширші можливості для зовнішньоторговельного збалансування, що посилює макроекономічну стійкість, а з тим і складові людського розвитку. Тому звернемо увагу на місце заощаджень та їх вплив на **інвестиційні процеси, завдяки яким зміцнюється людський капітал і формується його нова якість.**

У розвинутих країнах, де сучасні капітали формувались упродовж десятиліть, рівень заощаджень, зазвичай, значно нижчий, ніж у висхідних країнах. В останніх населення, яке загалом пам'ятає роки злиднів і бідності, значно обережніше ставиться до споживання. При посиленні макроекономічних стабілізаційних процесів і зростанні заробітних плат розширюються і можливості акумуляції додаткових ресурсів на інвестиційні потреби. Тому **належний рівень зарплат** і їх достатність – є значимим чинником заощаджень, які, своєю чергою, є основою інвестицій та інвестиційної політики, а з тим і зміцнення людського капіталу.

Хоча у всіх європейських країнах у кризові роки рівень заощаджень зазнав незначного зниження, однак воно (зниження) не носило шокового характеру і рівень валових інвестицій країн В-4 незначним чином коливався в діапазоні 20-30% (для різних країн) (діаграма “Валові заощадження”, с.347). В азійських країнах, в яких загалом високий рівень заощаджень, спостерігалось підвищення рівня заощаджень у кризові роки, що, як вказувалось, пов'язано із **східно-азійськими традиціями** (у періоди невизначеностей чи ускладнень зменшувати поточне споживання на користь заощаджень).

Звичайно, це переважно стосується внутрішніх заощаджень, яких, з тих чи інших причин, може не вистачати для розширення інвестиційної діяльності, у т.ч. формування сучасної інфраструктури підтримки і збереження людського капіталу. Однак, **заощадження** загалом також часто **асоціюються із зовнішніми інвестиціями**, зокрема прямими іноземними, увага до яких посилюється у випадку низької спроможності до внутрішніх заощаджень та інвестицій.

Безумовним визнається **вплив рівня заощаджень** у країні на **інвестиційні процеси**. Звернемо увагу на країни В-4. Якщо на початку 2000-х років (докризовий період) до країн залучались значні зовнішні ресурси (рівень інвестицій помітно перевищував рівень заощаджень), то останніми роками очевидними є наміри більш збалансованих підходів (зближення рівнів інвестицій і заощаджень), у т.ч. задля зменшення дисбалансів рахунку поточних операцій платіжного балансу (зовнішньоторговельне збалансування) (діаграми “*Заощадження і валове нагромадження капіталу...*”, с.348). Нагадаємо (розділ 1)), що саме у докризовий період в країнах В-4 відбувалось стрімке економічне прискорення, а відтак – зміцнення людського капіталу, у т.ч. за рахунок зовнішніх ресурсів.

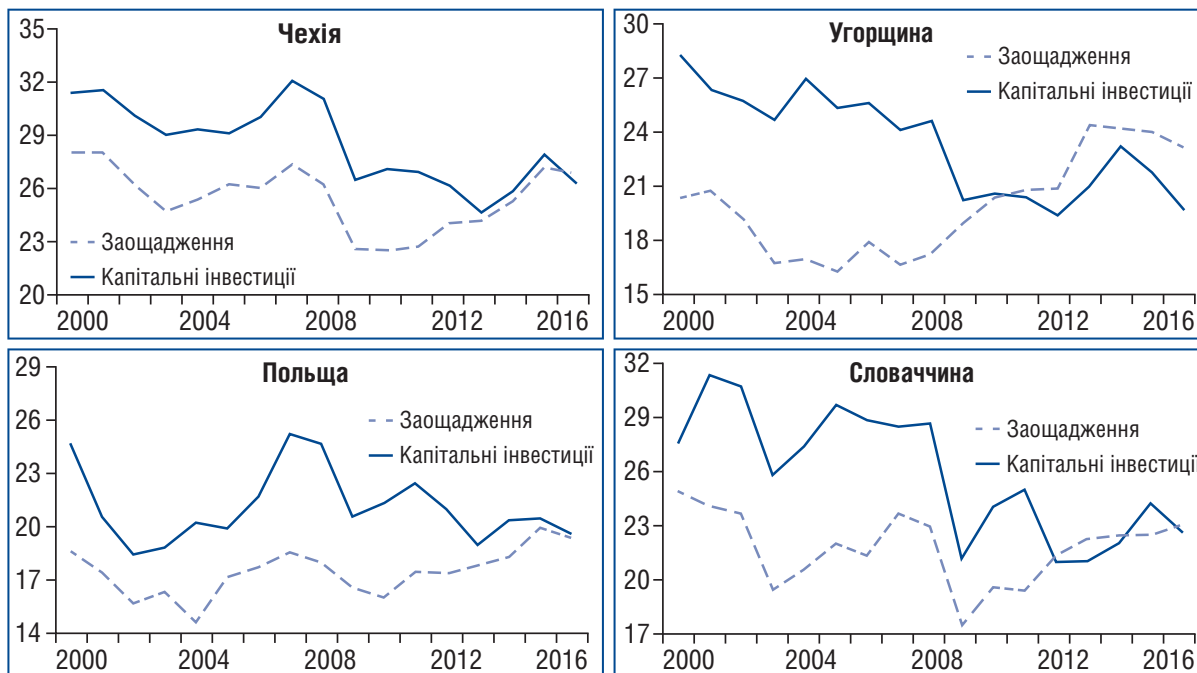
В країнах же АСЕАН-4, як вказувалось, рівень заощаджень переважно залишається високим, що, навіть при значному фінансуванні формування національного капіталу дозволяло не допускати високих зовнішніх дисбалансів.

В **Україні** ситуація радше “класична”: після економічного зростання та інвестиційного залучення у докризовий період, помітно знизилась як рівень заощаджень (у т.ч. внаслідок кризи 2014-2015рр.), так і рівень інвестування. При цьому, **випереджаюче зменшення заощаджень** (при намаганні утримати інвестиційну підтримку) призводило до **помітних зовнішньоекономічних дефіцитів** (діаграма “*Заощадження і валове нагромадження капіталу в Україні*”, с.349). Своєю чергою, **зовнішньоекономічні дефіцити вимагають фінансові капітали** (для їх покриття), що зменшує можливості і ресурси для соціальних та інфраструктурних проектів, розмиваючи і людський потенціал.

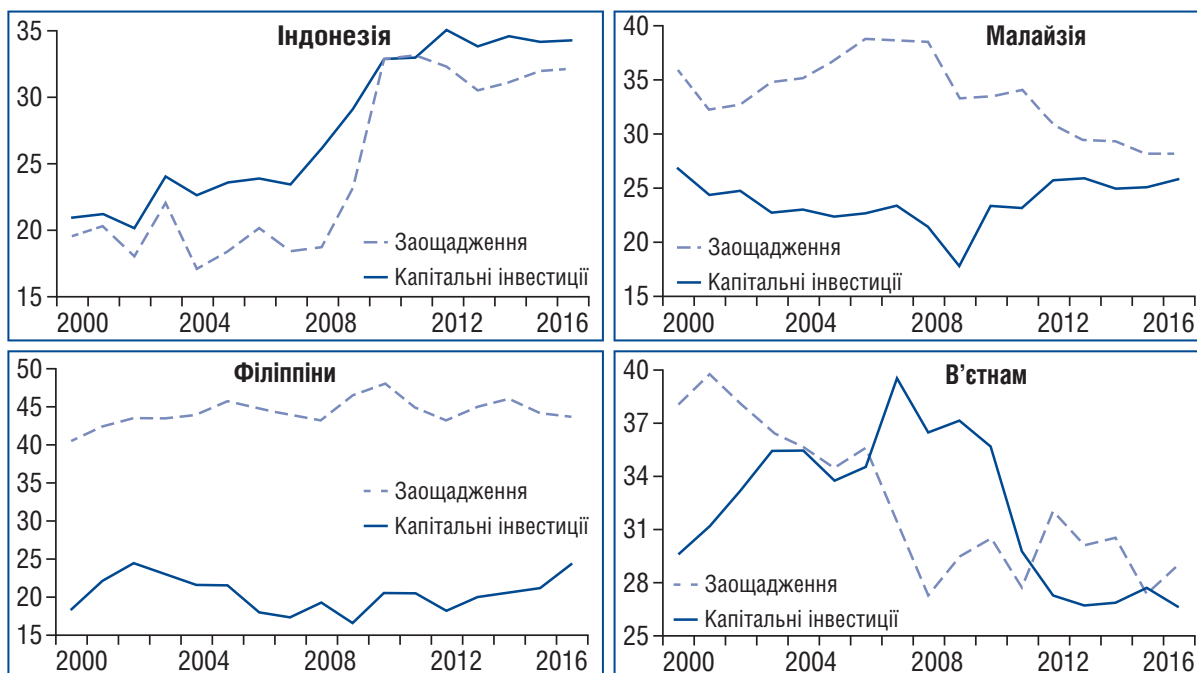
Хоча, як вказувалось, загальні зміни в обсягах зовнішньої торгівлі не формують безпосередніх загроз зайнятості чи іншим складовим людського капіталу, проте окремі зовнішньоторговельні компоненти вже слугують видимою

демонстрацією потенціалу і наряду його розвитку людського капіталу. Звичайно, серед таких компонент виокремлюється місце країни в експорті товарів і послуг інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

**Заощадження і валове нагромадження капіталу, % ВВП
... у країнах В-4**

... у країнах АСЕАН-4

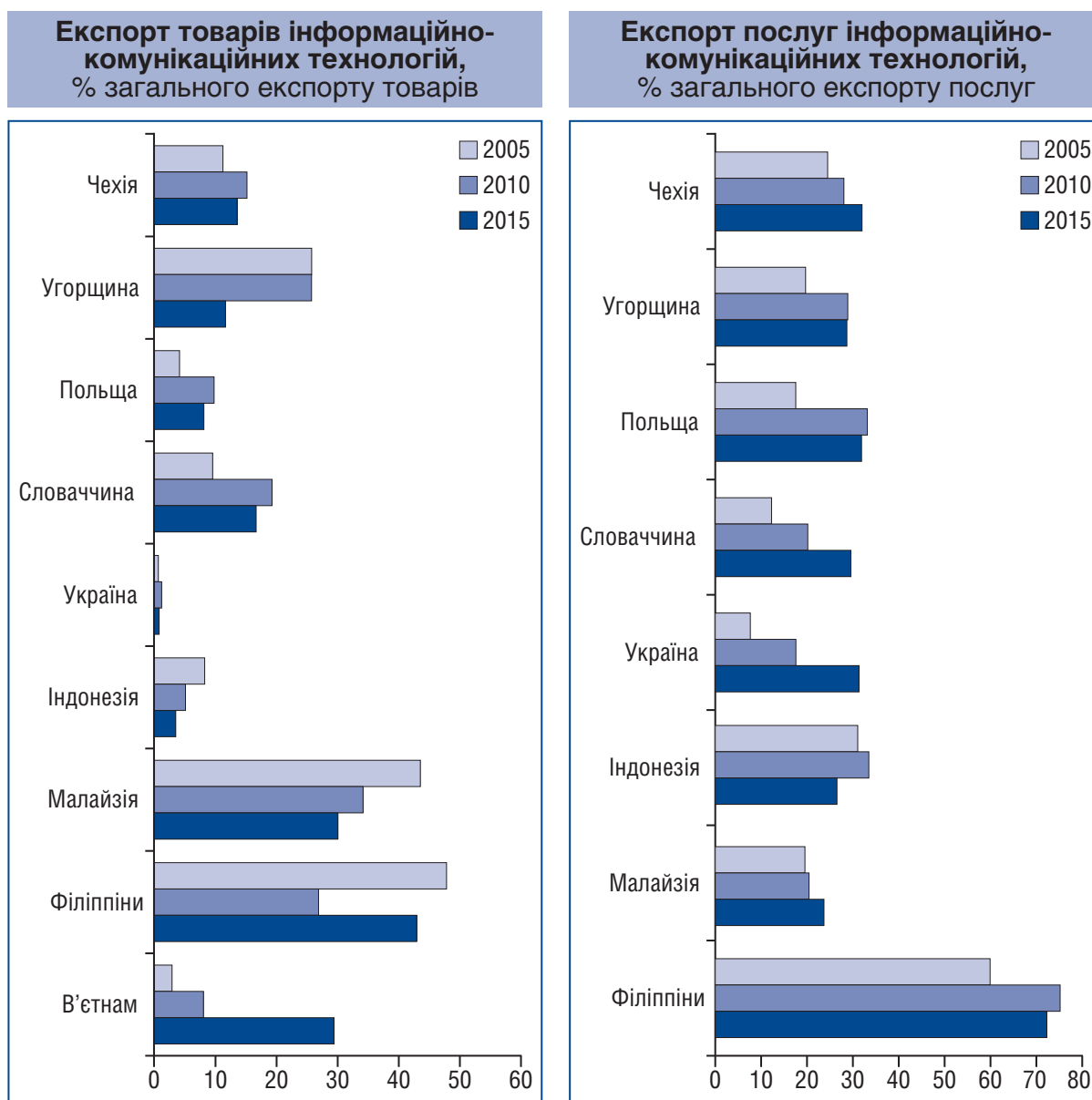
І не викликає подиву те, що значна частина висхідних країн, особливо країн Південно-Східної Азії головні зусилля економічної політики спрямовували і спрямовують на посилення сектору ІКТ. Так, якщо в країнах В-4 зовнішньоекономічна динаміка ІКТ-сектору помітно знизилась (а, відтак, знизилась частка експорту відповідних товарів у загальній структурі експорту товарів до 10-20%), то в країнах АСЕАН-4 (крім Індонезії) темпи нарощування експорту товарів ІКТ були чи не найвищими у світі, і відповідна частка сягає 30-50% (з особливо вражаючою динамікою В'єтнаму) (діаграма “Експорт товарів інформаційно-комунікаційних технологій”, с.350).

Звичайно, значний експорт ІКТ-товарів часто супроводжується і підтримується експортом послуг відповідних галузей, їх зростаючою конкурентоспроможністю (діаграма “Експорт послуг інформаційно-комунікаційних технологій”, с.350)²⁶. Звернемо увагу, що європейські висхідні країни В-4 досить стабільно утримують 25-30% рівень експорту послуг ІКТ у загальних обсягах експорту послуг. Стосовно ж АСЕАН-4, то лідером у частці експорту ІКТ-послуг останніми роками стали Філіппіни (понад 70%).

Як не здасться дивним, проте у сфері торгівлі ІКТ послугами Україна є значно успішнішою, ніж у торгівлі товарами²⁷, причому нарощування експорту послуг прискорено відбувалось саме останніми роками. Втім, слід нагадати, що в Україні завжди існувала одна з кращих у світі шкіл у комп'ютерній сфері, українські програмісти і розробники комп'ютерних систем визнаються і у розвинутих країнах. Отож, сьогодні Україна володіє виключним потенціалом у ІКТ-послуг, має міцні конкурентні позиції на світових ринках, надає значного внеску до осучаснення економічної структури країни – експорт ІКТ послуг посідає третю позицію у загальній структурі експорту України (після аграрного сектору та металургії).

²⁶ Ezell S. Boosting Exports, Jobs, and Economic Growth by Expanding the ITA. – <http://www2.itif.org/2012-boosting-exports-jobs-expanding-ita.pdf>.

²⁷ List of importing markets for a product exported by Ukraine. – https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm.

Слід підкреслити, що вплив ІКТ на глобальну економіку виходить далеко за межі безпосередньої участі та використання товарів і послуг сфери у виробничих процесах та зайнятості. В той час, коли стосовно впливу на економіку вже проведені численні дослідження²⁸, насамперед, в частині підвищення доходів, соціальне і гуманітарне значення ІКТ сектору ще знаходиться під прискіпливим аналізом. Хоча для окремих регіонів (зокрема країн Південно-Східної Азії), які демонструють високу економічну динаміку і успішні трансформаційні процеси, взаємний ефект і вплив людського капіталу та ІКТ вже був предметом розгляду²⁹.

²⁸ Див.: Niebe T. ICT and economic growth – Comparing developing, emerging and developed countries. – <https://www.sciencedirect.com/science/article/>, де можна знайти широкую бібліографію з проблематики.

²⁹ Elsadig Musa Ahmed. ICT and Human Capital Spillover Effects in Achieving Sustainable East Asian Knowledge-Based Economies. – <https://link.springer.com/article/10.1007/s13132-016-0430-4>.

Звичайно, саме через **людський капітал** найкраще проявляються **позитивні зворотні зв'язки з інвестиційними процесами**, які, як вказувалось, є основою конкурентоспроможності та успішності країни і які відносно легко оцінити через грошові і фінансові складові і критерії. Зробимо низку теоретичних узагальнень стосовно таких взаємозв'язків.

Економічне прискорення і проникнення міжнародного бізнесу практично до всіх країн світу посилюють гостроту дискусій про **вплив різноманітних факторів на динаміку заробітних плат** (в окремих країнах), а також **вплив вартості праці** (*labor cost*) (однієї з базових складових формування людського капіталу) **на головні макроекономічні показники та індикатори**, зокрема на інвестиційні процеси загалом і приплив/відплив прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Зокрема, вже існує чимала кількість зарубіжних публікаційних матеріалів та інформаційних джерел стосовно дослідження впливу вартості праці на ПІІ³⁰. На жаль, **в Україні відповідні дослідження не отримали належної уваги**. Як свідчить аналіз подібних публікацій, однозначної чи повної відповідь на питання взаємовпливів зарплат та інвестицій немає³¹. Між тим (загалом не заперечуючи впливу рівня заробітних плат в країні на інвестиційні потоки і навпаки), слід виокремити наступні твердження і спостереження.

Серед головних предметів дослідження **впливу вартості праці на приплив ПІІ** є т.зв. **бізнес-мотив**, а саме те, що ПІІ, насамперед ініційовані великими компаніями, вишуковують країни з меншими виробничими витратами, насамперед, в частині заробітних плат. В цьому випадку припускається, що **інвестиції перетікатимуть з країни з високими зарплатами до країн з низькими**. І з іншого боку, зниження заробітних плат може виступати чинником залучення ПІІ до країни. Тобто спостерігатиметься обернена залежність між рівнем і динамікою заробітних плат і припливом до країни ПІІ. Більше того, відтік капіталів з країни з вищими зарплатами може означати і зниження попиту на відповідну робочу силу, а відтак і зниження заробітних плат і добробуту у країні-експортері інвестицій (що зовсім не означає, що зарплати обов'язково зростуть у країні-імпортері ПІІ). Приховані ризики пов'язані з подальшою політикою компаній (чи країн) інвесторів – чи компанії дійсно обирають інвестиції з низькими поточними низькими зарплатами для отримання швидких доходів і прибутків, чи компанії мають довгострокові наміри утримання низьких зарплат і зумовлених вигод. **У будь-якому подібному випадку зниження заробітних плат не матиме стійких стимулів для покращення якості людського капіталу**.

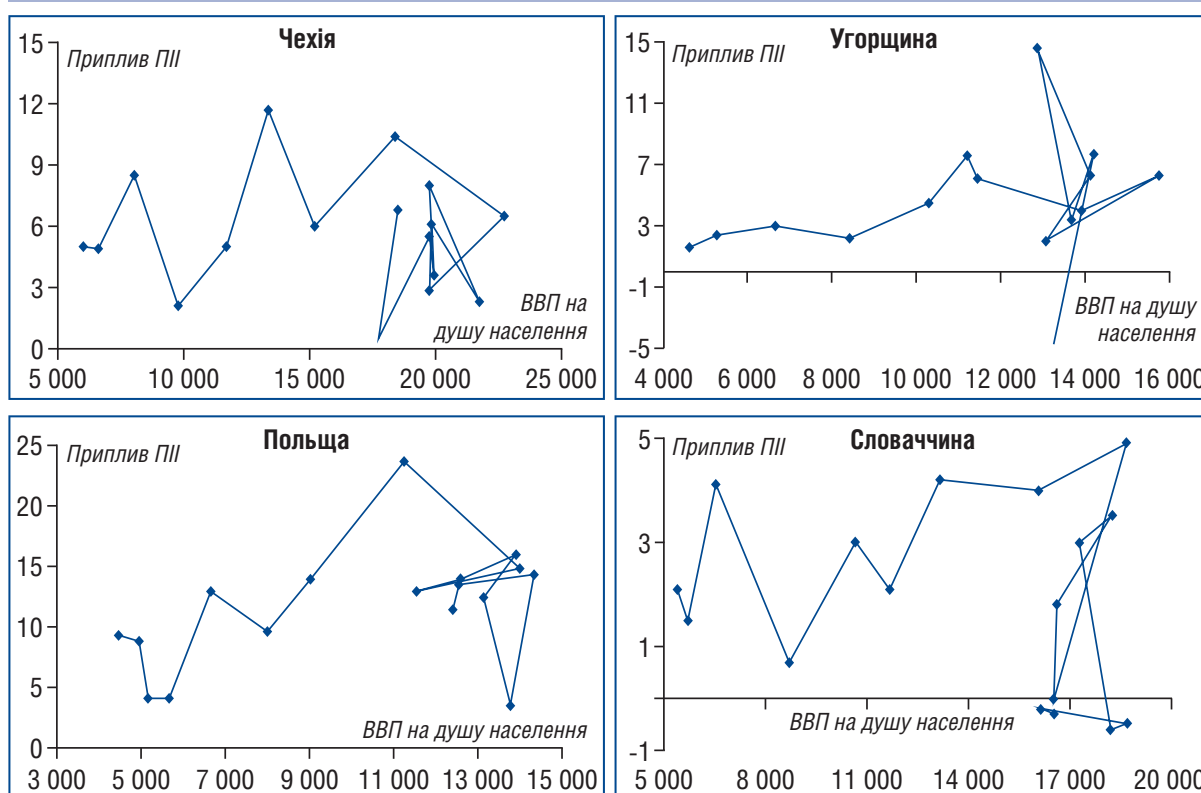
Інші дослідження вказують або на відсутність безпосереднього зв'язку або ж навіть про "позитивні" впливи. В такому випадку **високі зарплати**, навіть

³⁰ Див. зокрема: Bayraktar-Sağlam B., Böke S. Labor Costs and Foreign Direct Investment: A Panel VAR Approach. – <http://www.mdpi.com/2227-7099/5/4/36>, де можна знайти деталізований аналіз джерел стосовно проблематики.

³¹ Навіть у загальній постановці питання, зазначається, що результати можуть різнитись не лише між країнами, але й у різних часових проміжках (періодами), статистичними особливостями врахування тих чи інших макроекономічних складових, галузями та ін., а також динамічними змінами у структурі економіки країни (більшість розглядів виходить із статичної "картинки" взаємозв'язку вартості праці та ПІІ).

якщо їх джерелом є інші фактори (а не капіталізація економіки), **не стають перешкодою для припливу нових інвестицій**, оскільки інші фактори дозволяють отримувати як високі, так і надійні прибутки (приклади, США, Великої Британії). І навіть більше – у випадку збереження привабливості країни для припливу ПІІ, імпорт інвестицій вже дійсно стає чинником підвищення зарплат у країні отримувачі капіталів, що супроводжується і підвищенням конкурентоспроможності. А високі зарплати можуть стати свідченням високої кваліфікації і конкурентоспроможності працівників, що слугуватиме додатковим чинником для позитивних інвестиційних рішень.

**ВВП на душу населення (\$, вертикальна шк.)
і чистий приплив ПІІ (\$ млн., горизонтальна шк.), 2000-2016рр.
... у країнах В-4**

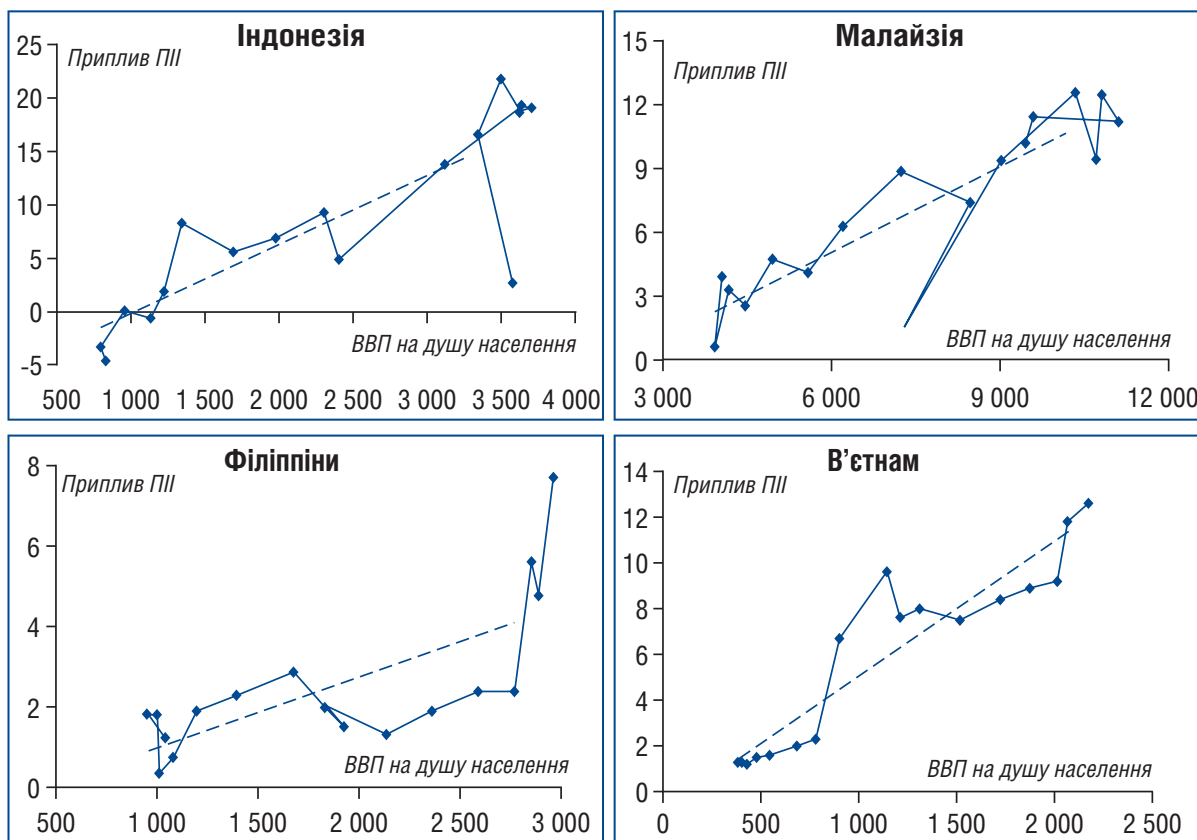
Вірогідно, частина відповіді може бути отримана у випадку уточнення виробничих факторів. Насамперед, це може стосуватись фактору вартості праці (*labor cost*) і заробітної плати (*wages*). Вартість праці (в ширшому розумінні), крім компенсаційних виплат (зарплати) включає низку “незарплатних” складових (які, втім, враховуються у витратах компанії і також мають покриватись доходами), зокрема вартість навчання і перенавчання, підвищення кваліфікації, витрати, пов’язані з наймом чи звільненням працівників та інше³².

³² Див. зокрема: Bayraktar-Sağlam B., Böke S. Labor Costs and Foreign Direct Investment: A Panel VAR Approach. – <http://www.mdpi.com/2227-7099/5/4/36>, де можна знайти деталізований аналіз джерел стосовно проблематики.

І значно частіше при ухваленні інвестиційних рішень компаніям необхідно враховувати різноманітні бар'єри у бізнес- та інвест-середовищі країни, а також інші складові формування доданої вартості. У цьому контексті звернення до аналізу ВВП на душу населення (а не лише середньої заробітної плати) при аналізі чинників впливу на ПІІ може виглядати більш коректним.

Узагальнюючи “краці” складові впливу на інвестиційні потоки, є підстави стверджувати, що **“правильною” є політика**, завдяки заходам якої вдається **підвищувати ВВП** на душу населення (або на одного зайнятого), а з тим і заробітної плати, демонструючи працівникам вигоди нових умов праці і нових ститулюючих заходів, при одночасному (а, можливо, навіть упереджуючому) зниженню чи **послабленню регуляторних механізмів** чи напрямів дій. В такому випадку йдеться **про позитивні зворотні зв'язки**, коли вищий ВВП сприяє вищим зарплатам, а вищі зарплати сприяють притоку ПІІ, що, своєю чергою прискорює зростання виробництва заробітних плат³³.

... у країнах АСЕАН-4

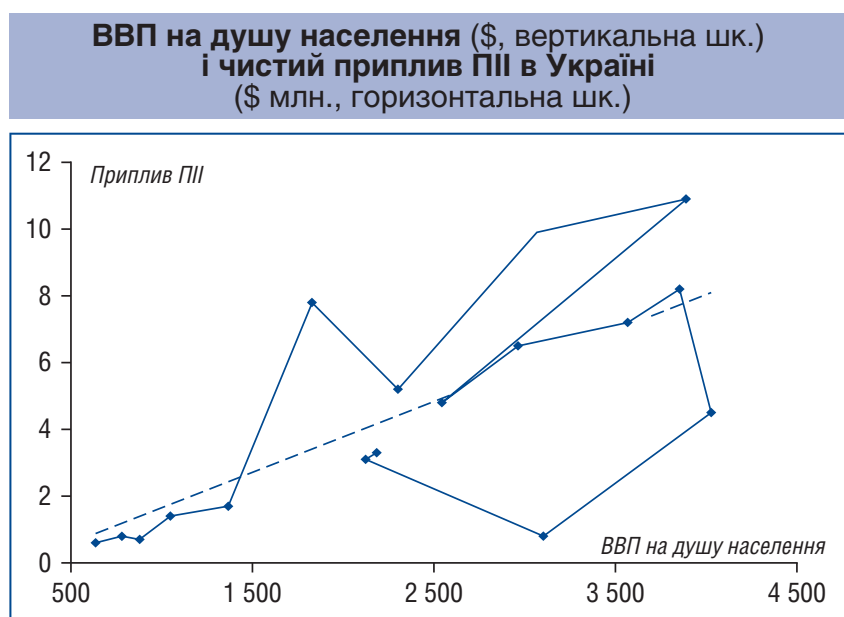

³³ Звичайно, така позитивна “спіраль” взаємозв'язків з часом вичерпається, оскільки високі зарплати вже не зможуть повністю компенсуватись зниженням бізнес-бар'єрів – відбудеться наближення до певного “оптимального” рівня продуктивності для даного економічного середовища.

Однак, бажані “зворотні зв’язки” далеко не завжди проявляються належним чином, що й підтверджує звернення до виокремлених країн. Так, у В-4 високі темпи зростання ПІІ у першій половині 2000-х років, коли відбувалась активна інтеграція до ЄС. Супроводжувались значним зростання виробленого ВВП на душу населення. Однак, останніми роками радше слід вести мову про **стабілізацію як ВВП на душу населення, так і обсягів ПІІ** (діаграма “ВВП на душу населення і чистий приплив ПІІ ... в країнах В-4”, с.352). У європейських висхідних країнах фактично відбувається “насиченість” зовнішніми інвестиціями (з незначними коливаннями, у т.ч. внаслідок коливань курсу національних валют, фактично прив’язаних до євро, відносно долара) та їх впливові на вироблення ВВП на душу населення.

Країни АСЕАН, у т.ч. внаслідок “запізнення” трансформаційних процесів (порівняно з європейськими країнами), поки використовують **потенціал позитивних “зворотніх зв’язків”** – з року в рік (за незначних відхилень в окремих країнах) **разом із зростанням припливу ПІІ підвищується вироблюваний ВВП на душу населення**, що сприяє подальшому зміцненню економічного середовища країн та структурних трансформацій в них (діаграма “... в країнах АСЕАН-4”, с.353).

Україна має “погіршений” сценарій вияву європейського взаємозв’язку – після економічного зростання та інвестиційного залучення у докризовий період, значним є зниження як вироблюваного доходу (на душу населення), так і залучених ПІІ (діаграма “ВВП на душу населення і чистий приплив ПІІ в Україні”). Таким чином, в Україні не лише погіршилася динаміка припливу ПІІ (як це спостерігається у країнах В-4), а й знизилась показники доходів (ВВП), тобто “насиченість” настала не на рівні європейських доходів, а радше азійських.

4. Інтелектуальний і гуманітарний потенціал

Говорячи про людський капітал та його якість, звичайно, увага зосереджується не лише на макроекономічних складових і матеріальних інвестиціях. Не менш важливими (а у довгостроковому аспекті навіть більш важливими) є інвестиції в людський інтелект, досвід, гуманітарні і соціальні особливості та складові.

Освіта та знання. Як вказано у попередньому розділі, одним з найвагоміших (нецінових) факторів інвестиційних рішень є освітній рівень або динаміка фінансування державою освіти як загальної, так і спеціальної. І увага до забезпечення належної освіти сьогодні є домінуючою у більшості країн світу. Звичайно, хоча питання якості освіти та її відповідності сучасним потребам залишається відкритим, однак всі країни проявляють готовність до розширення видатків.

В країнах В-4 державне фінансування освіти вже має усталений характер на рівні 4-5% ВВП (діаграма “Державні видатки на освіту”³⁴, с.356). Це також стосується і Малайзії. Інші ж країни АСЕАН-4 фінансують освіту в менших обсягах відносно власних економік. В Україні державне фінансування освіти завжди було серед пріоритетних, і упродовж останнього десятиріччя видатки освіти у структурі ВВП помітно вищі, ніж у країнах В-4 (6-7% ВВП)³⁵.

Стосовно ж початкової освіти, то тут показники видатків на одного учня обох груп помітно сходяться (діаграма “Державні видатки на одного учня початкової освіти”, с.356). Фактично виокремлюються дві країни – Польща та Україна, – де державні видатки на освіту одного учня у контексті вироблюваного ВВП значно вищі, порівняно з усіма іншими країнами.

Певним чином це зумовлено тим, що капітальні видатки на початкову освіту є суттєво нижчими, ніж відповідні видатки на середню і вищу освіту, відтак і витрати значною мірою безпосередньо пов’язані з навчальним процесом, а відтак оплатою праці вчителів та викладачів, яка (заробітна плата) в країнах АСЕАН-4 (крім Малайзії) суттєво поступається європейським.

Однак, для України у частині фінансування освіти та забезпечення її якості, а з тим – якості людського капіталу, вже чітко проявляються ризики.

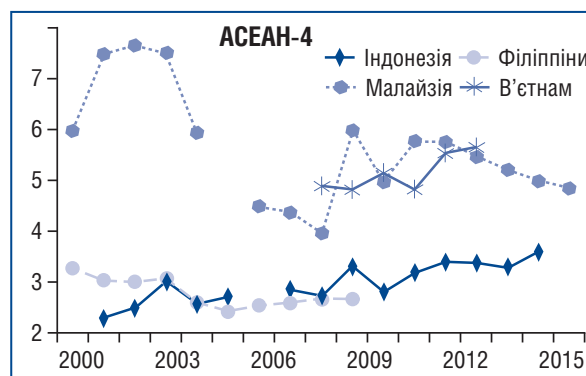
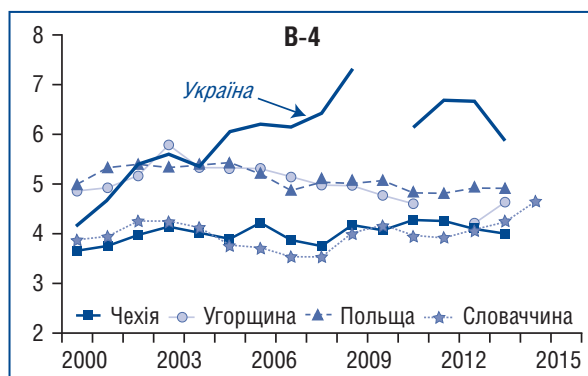
Людський капітал є невіддільним від індустрії інформаційних та комунікаційних технологій³⁶ (ІКТ), яка (індустрія) стрімко поширює свій вплив на глобальний розвиток, торговельні та інвестиційні потоки та інше. В багатьох випадках ІКТ розглядається як один з видів капіталу стосовно якого можна вести

³⁴ Нагадаємо, про неповноту представлення інформації у міжнародних джерелах. Тут подаються дані доступні у [WBI].

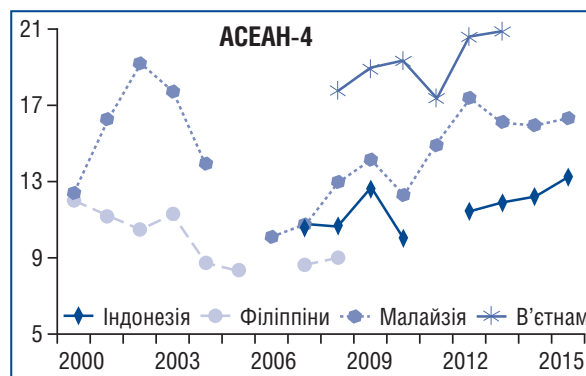
³⁵ Згідно українського законодавства, держава забезпечує асигнування на освіту в розмірі не менше ніж 7% ВВП за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел фінансування [не заборонених законодавством]. – Закон України “Про освіту”. – <https://osvita.ua/legislation/law/2231/list/1/>.

³⁶ Information and communications technology (ICT).

Державні видатки на освіту, % ВВП

Державні видатки на одного учня початкової освіти, % ВВП на душу населення Government expenditure per student, primary (% of GDP per capita)

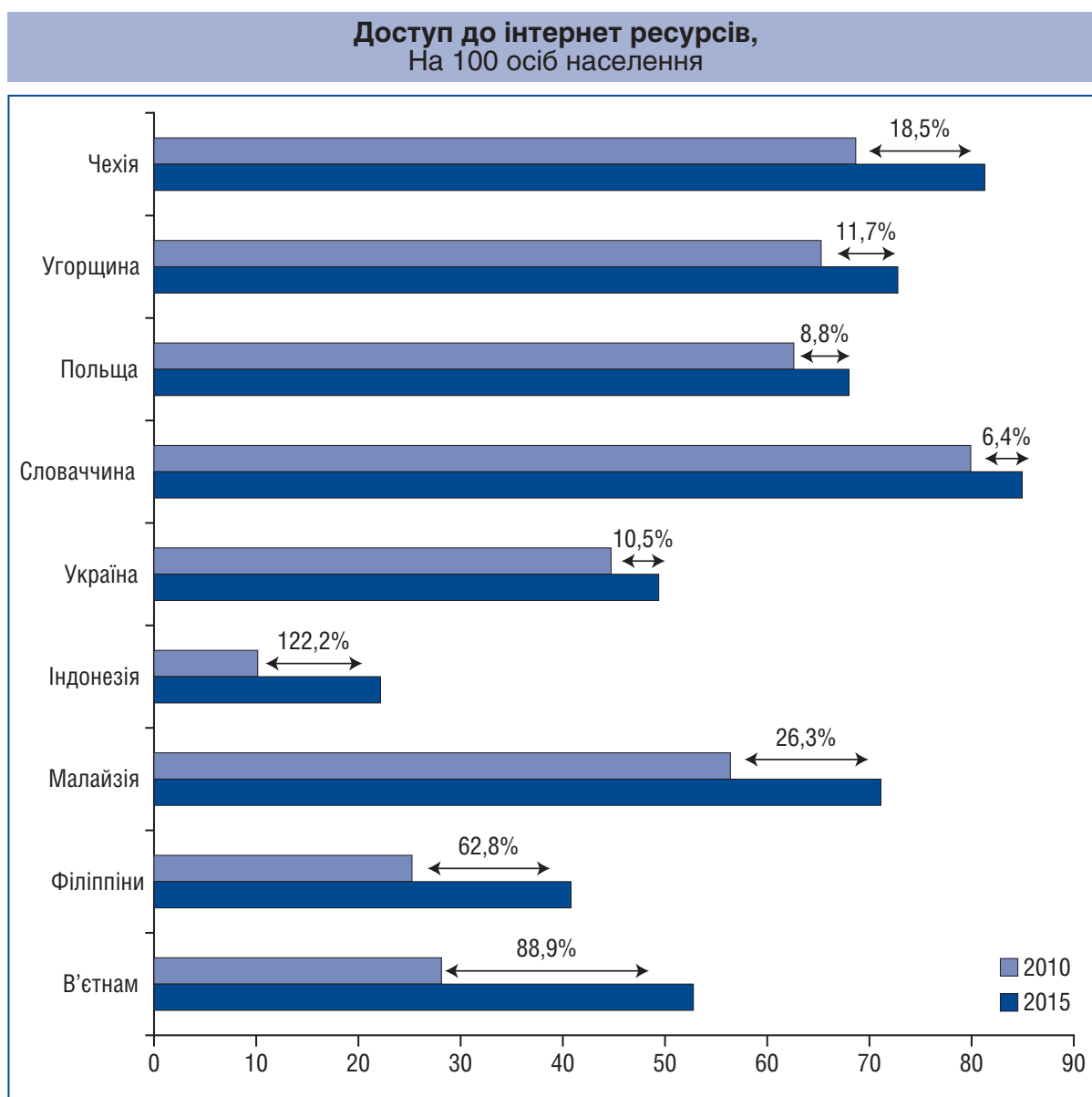

мову про продуктивність, інноваційність, пов'язувати продуктивністю праці працівників. При цьому, для розвинутих країн ІКТ-капітал виявляється чи не найбільш продуктивний, порівняно з іншими видами капіталу³⁷.

Отож, невід'ємною складовою людського капіталу і розвитку загалом дедалі "гучніше" визнається **доступ до глобальних мереж і використання інтернет ресурсів**. У країнах В-4 і Малайзії таким доступом забезпечено 70-80% населення (діаграма "Доступ до інтернет ресурсів"³⁸, с.357). Хоча в країнах АСЕАН рівень доступу є суттєво нижчим, проте упродовж останніх років він стрімко зростає. Україна ж фактично знаходиться у "проміжній" ситуації – зростання доступу за п'ятиріччя таке ж, як у країнах В-4, однак кількісний показник доступу залишається на рівні країн АСЕАН (у 2015р. доступ мали 49,5% населення, що вже навіть менше, ніж на цей період у В'єтнамі – 52,7%).

³⁷ Ezell S. Boosting Exports, Jobs, and Economic Growth by Expanding the ITA. – <http://www2.itif.org/2012-boosting-exports-jobs-expanding-ita.pdf>.

³⁸ Human Development Reports (випуски різних років). – <http://www.hdr.undp.org/>.

Нагадаємо (як вказано у попередньому розділі), що Україна сьогодні має переваги у торгівлі ІКТ-послугами, і щоб утримати цю перевагу, звичайно, мають розширюватись, принаймні потенційні, можливості доступу до сучасних інформаційних і технологічних досягнень. У т.ч. зважаючи на стрімке формування т.зв. **економіки, базованої на знаннях**. Причому рейтингову місце країни в Індексі людського розвитку (ІЛР) чітко співвідноситься і з позицією країни в Індексі економіки знань (ІЕЗ) (*Knowledge Economy Index (KEI)*)³⁹ (таблиця “*Рейтингові місця країн в ІЛР та ІЕЗ*”, с.358), яким характеризується потенціальна здатність і готовність країни генерувати, пристосовувати

³⁹ Measuring knowledge in the world's economies. – http://web.worldbank.org/archive/website01030/WEB/IMAGES/KAM_V4.PDF. <http://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index/knowledge-economy-index-info>. 2000, 2012 Україна 54-56 рейтингові місця з майже 150 країн світу

і застосовувати знання для прискорення економічного зростання і розвитку. Звернемо увагу, що Україна, як і в ряді інших складових розгляду знаходиться на “серединних” (і на рівні Малайзії) рейтингових місцях між В-4 та АСЕАН-4.

Рейтингові місця країн в ІЛР та ІЕЗ, 2012р.⁴⁰

	ІЛР		ІЕЗ	
	Рейтинг	Значення індексу	Рейтинг	Значення індексу
Чехія	28	0,873	26	8,14
Угорщина	37	0,831	27	8,02
Польща	39	0,821	38	7,41
Словаччина	35	0,840	33	7,64
Україна	78	0,740	56	5,73
Індонезія	121	0,629	108	3,11
Малайзія	64	0,769	48	6,10
Філіппіни	114	0,654	92	3,94
В'єтнам	127	0,617	104	3,40

Звичайно, такі рейтингові показники ще раз підтверджують проблеми конкурентоспроможності як загальні, так і у застосуванні чи використанні сучасних інформаційних конкурентних технологій. Так, Україна посідає 58 місце з 63 оцінених країн у **рейтингу конкурентоспроможності в цифровому середовищі** (*Digital Competitiveness Ranking*⁴¹) 2017р.⁴² Слабкими сторонами України дослідники вважають захист прав на інтелектуальну власність, банки і фінансові сервіси, високі інвестиційні ризики, кібербезпеку і піратство. Сильними – запуск бізнесу, швидкість інтернет-підключень, е-демократію, використання великих даних і якість навчання: в Україні високе співвідношення вчителів і учнів, багато жінок-дослідниць і випускників наукових спеціальностей.

Слід визнати, що **розвиток економіки знань**, а з тим – і перспективи посилення людського капіталу, в Україні піддаватимуться дедалі більшим ризикам. Якщо в системі початкової освіти Україна підтримує певні позитивні

⁴⁰ Останні доступні дані ІЕЗ.

⁴¹ IMD World Digital Competitiveness Yearbook 2017 Results. – <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2017/>

⁴² Дослідження конкурентоспроможності в цифровому середовищі формується на основі трьох напрямків: “Знання”, “Технології” і “Готовність до майбутнього”. Всього використовуються 50 критеріїв, 30 з яких посилаються на статистичні дані, а 20 формуються за результатами опитувань.

Звичайно, позитивом є вже те, що Україна все ж включена до даного рейтингу. Однак, оцінки задоволення не можуть. Згідно зі звітом, за 2017р. Україна продемонструвала поліпшення в знаннях (з 45 на 39 місце) і технологіях (з 62 на 61). Показники “Готовність до майбутнього” залишилися без змін. Останніми роками Рейтинг цифрової конкурентоздатності очолюють (почергово) США, Сінгапур, Швеція. В останньому – перше місце посідають США.

тенденції, то у системі досліджень ситуація різко погіршується. Так, в Україні (порівняно з країнами В-4) стрімко зменшуються як видатки на проведення наукових досліджень та впровадження їх результатів в економічну діяльність (діаграма “*Видатки на дослідження і впровадження в країнах В-4 та Україні*”⁴³), так і чисельність технічних працівників, без яких будь-які наукові теорії не можуть бути доведені до логічного завершення (діаграма “*Чисельність технічних працівників ... в країнах В-4 та Україні*”).

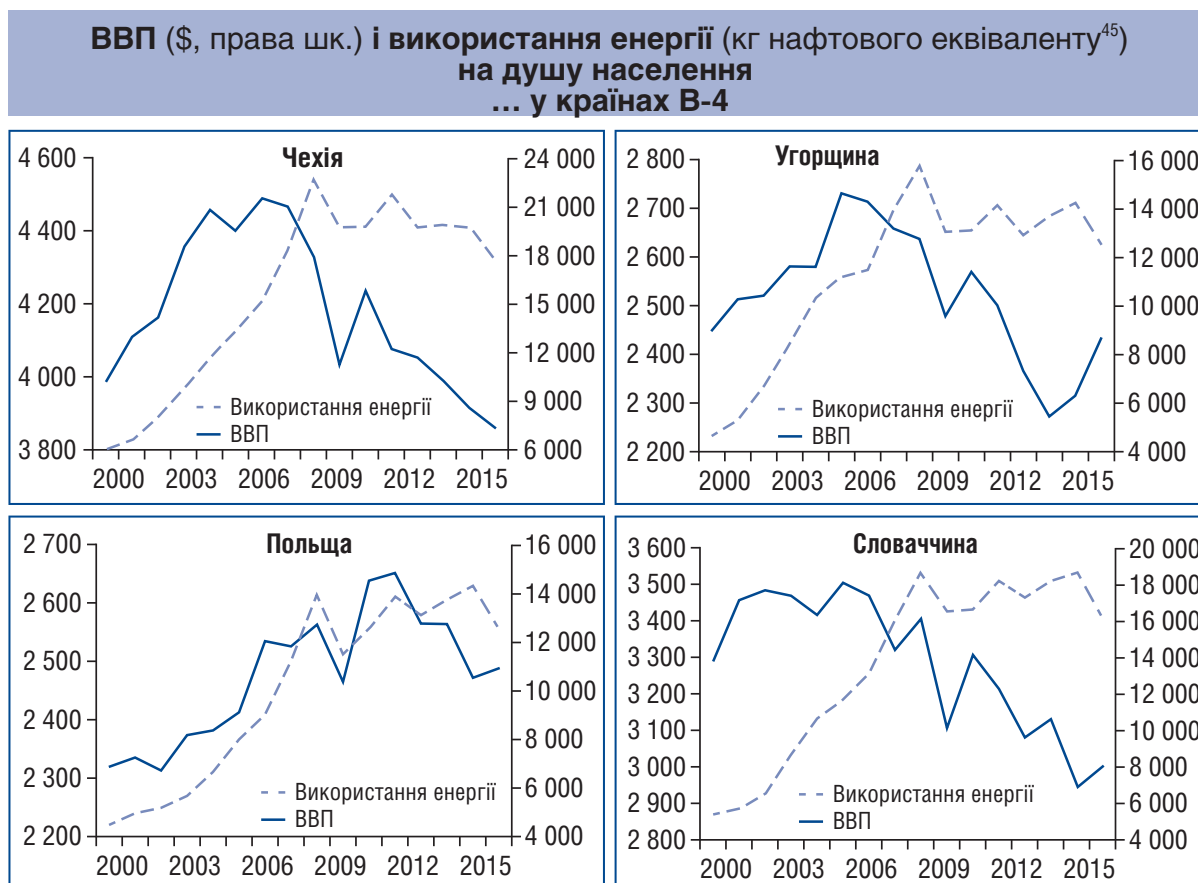
Екологічна складова. Економічний розвиток (не лише зростання, а й поліпшення добробуту, здоров'я тощо, а з ним і якість людського капіталу) останніми десятиліттями суттєво актуалізували і прискорили появу оновлених поглядів на роль енергії та екології у національних економіках. Насамперед, йдеться про те, що поняття розвиток вимагає здорового довкілля, що може входити у суперечність з бажанням країн нарощувати випуски продукції. Перш за все, продукції, для виробництва якої потребуються зростаючі обсяги енергії з видобувної сировини (вугілля, нафта, газ), супровідною характеристикою яких є забруднення навколишнього середовища і негативний вплив на здоров'я населення.

Тому, хоча енергія та її використання виступають у якості фактору зростання економіки, однак її “надмірне” поглинання вже може бути перешкодою до розвитку людини і посилення людського потенціалу внаслідок глобального забруднення чи зростаючої з часом вартості ресурсів для національної економіки.

Сьогодні вже стало “нормою”, що європейські країни посилюють стурбованість енергозбереженням і енергоефективністю, охороною навколишнього середовища, що розглядається як вагома складова політики, спрямованої на зміцнення людського капіталу. І для останнього десятиріччя для країн В-4 характерною є

⁴³ Research and development (R&D) expenditure.

тенденції до зменшення використання енергії (на душу населення або одиницю вироблюваного ВВП) при загальному зростанні ВВП країни (діаграма “ВВП і використання енергії... в країнах В-4”⁴⁴).

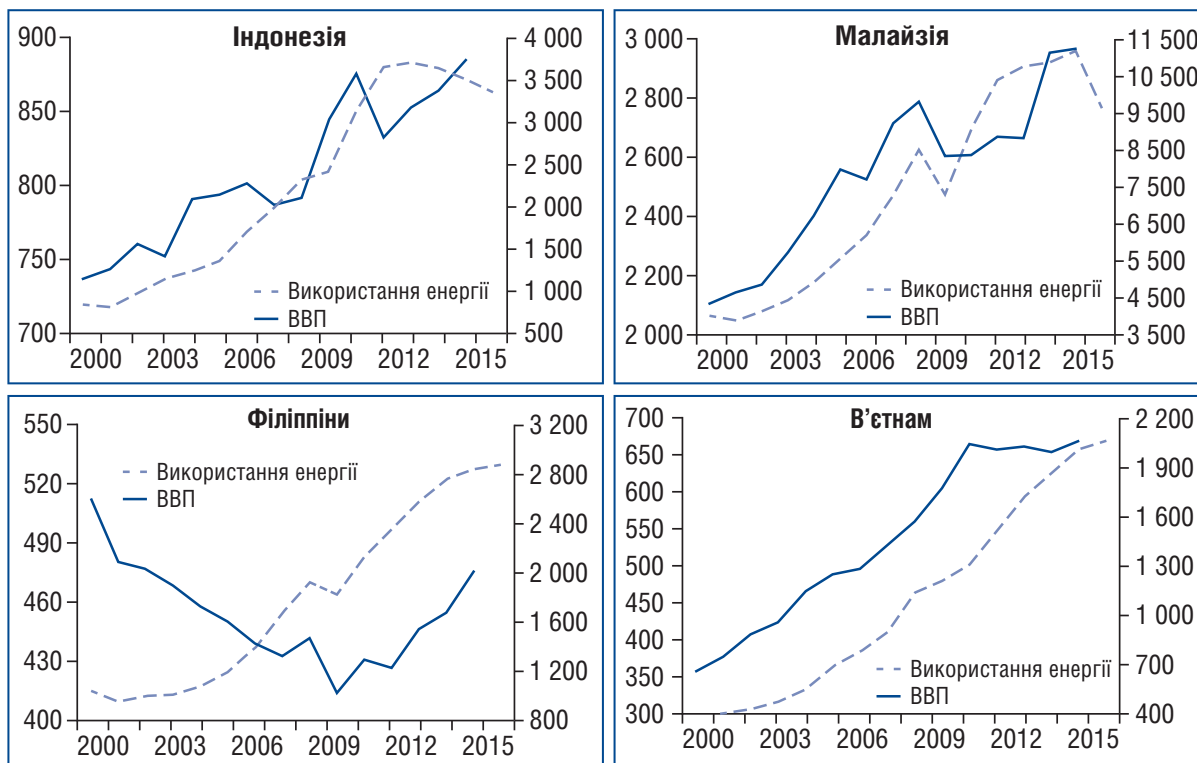
Дещо інша тенденції є характерними для висхідних азійських країн. Цілком очевидно, що стрімко зростаюча економіка (зростання реального ВВП) потребує значних енергоресурсів, причому завдання енергоефективності є далеко не найвагомим у політиці таких висхідних країн. Тому для країн АСЕАН-4 обидві динаміки (ВВП і використанні енергії) взаємно “доповнюють” одна одну (діаграма “ВВП і використання енергії... в країнах АСЕАН-4”, с.361). В Україні ситуація знову певним чином специфічна. Хоча **використання енергії в країні має чітку тенденцію до зменшення, проте це відбувається на тлі значного погіршення економічної динаміки** – країна поки не змогла відновитись після двох кризових шоків 2009р. і 2014-2015рр. (діаграма “ВВП і використання енергії ... в Україні”, с.361).

Звичайно, важко очікувати, що людство відмовлятиметься від розширення використання енергії. Однак, вірогідно, звернення до екологічно чистіших

⁴⁴ Зауважимо, оскільки американський долар суттєво зміцнився у посткризовий період порівняно з докризовим, то, при вказаному у першому розділі реальному зростанні економік країн В-4, доларовий еквівалент ВВП країн демонструє незначні коливання навколо “потенційного” рівня.

⁴⁵ kg of oil equivalent per capita.

... у країнах АСЕАН-4

ВВП і використання енергії на душу населення в Україні

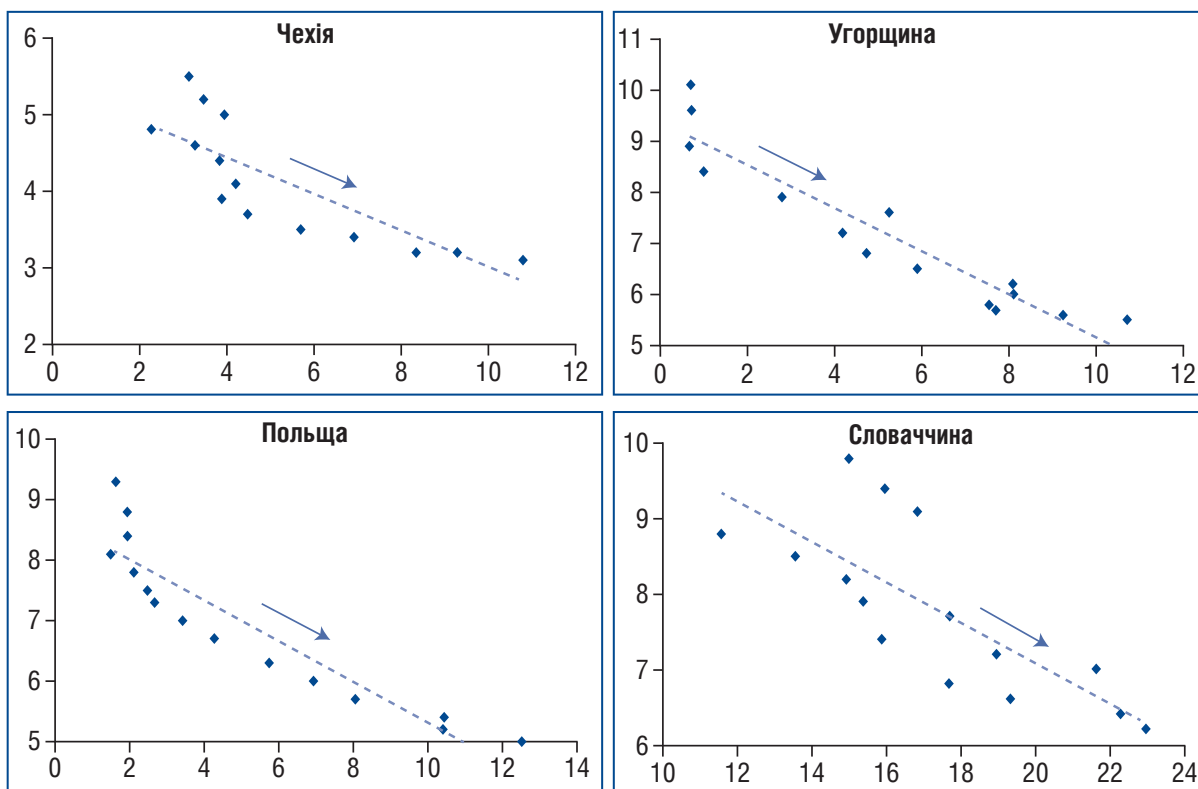
джерел надалі домінуватиме. Вже є численні дослідження, які вказують на **негативний вплив “неекологічної” енергетики на стан людського здоров’я, працездатність, людський капітал загалом**⁴⁶. Поряд з цим, інші дослідження вказують на позитивний вплив відновлюваних джерел енергії на людський капітал і розвиток⁴⁷.

⁴⁶ Див., зокрема: Pring G., etc. The Impact of Energy on Health, Environment, and Sustainable Development: The TANSTAAFL Problem. – <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/>, де можна знайти посилання на інші публікації. Також: The critical link between access to energy and health. – <http://www.oorjasolutions.org/>.

⁴⁷ Renewable Energy is Good for Your Health. – <https://spectrum.ieee.org/energywise/energy/environment/>.

Тому звернемо увагу на специфіку взаємозв'язку виробництва електроенергії з відновлюваних джерел (*Renewable electricity output*) і дитячої смертності. Звичайно, “напрошується” положення про те, що збільшення виробництва енергії з відновлюваних джерел є екологічно доцільним, зменшує забрудненість, покращує працездатність і здоров'я, насамперед, матері і дитини, узагальненим індикатором чого є зменшення дитячої смертності. Для країн В-4 це положення повністю підтверджується – разом із збільшенням частки виробництва електроенергії з відновлюваних джерел у загальному балансі виробництва електроенергії зменшується рівень смертності дітей до 5 років (діаграма “*Виробництво електроенергії... в країнах В-4*”).

Виробництво електроенергії з відновлюваних джерел
 (% загальної вироблюваної електроенергії⁴⁸, горизонтальна вісь)
і дитяча смертність (померлих на 1000 народжених живими⁴⁹,
 вертикальна вісь), 2000-2015рр.
... у країнах В-4

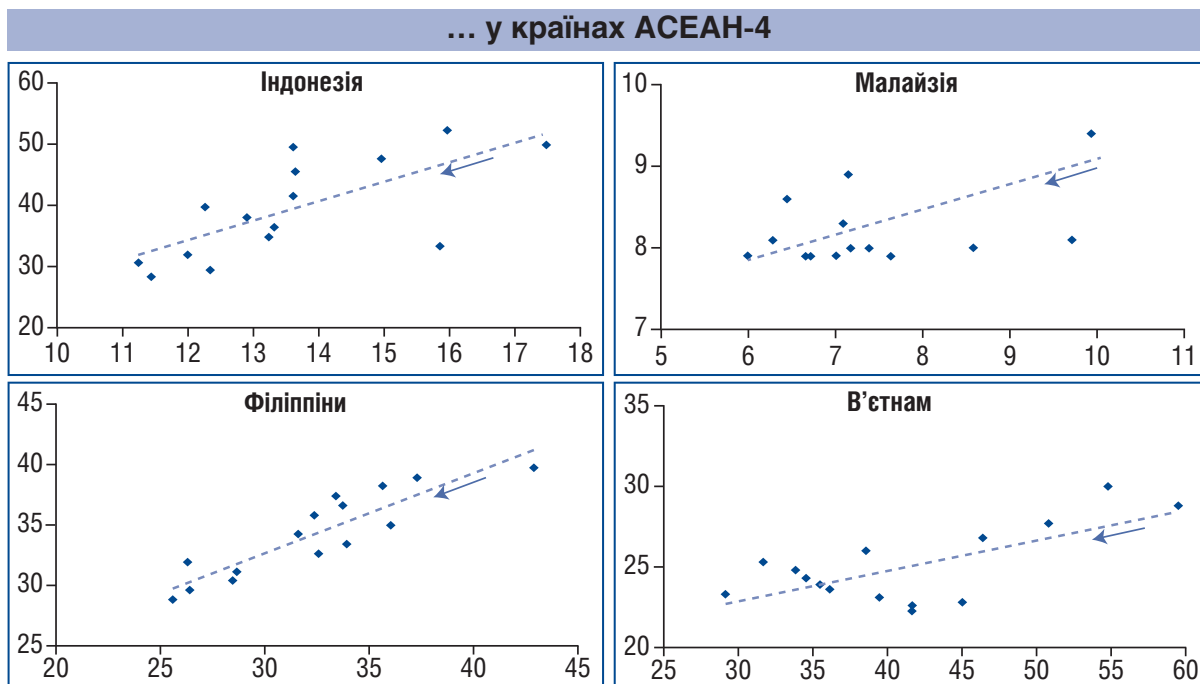

Інша ситуація спостерігалась у висхідних азійських країнах – значимість взаємозв'язків між вказаними показниками залишається високою, однак демонструється інша “спрямованість” – зменшення смертності дійсно відбувається, проте супроводжується зменшенням частки вироблюваної електроенергії з відновлюваних джерел у загальному балансі виробництва електроенергії. Втім, **в умовах високого економічного зростання** і значних структурних змін це зумовлено не стільки відмовою від використання відновлюваної енергії, скільки

⁴⁸ Renewable electricity output, % of total electricity output.

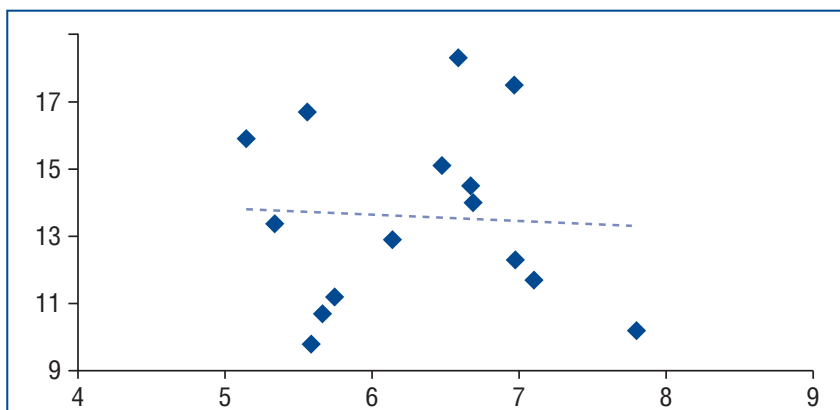
⁴⁹ Mortality rate, under-5, per 1,000 live births.

випереджаючим прискоренням виробництва електроенергії з більш традиційних видобувних джерел (діаграма “Виробництво електроенергії...в країнах АСЕАН-4”).

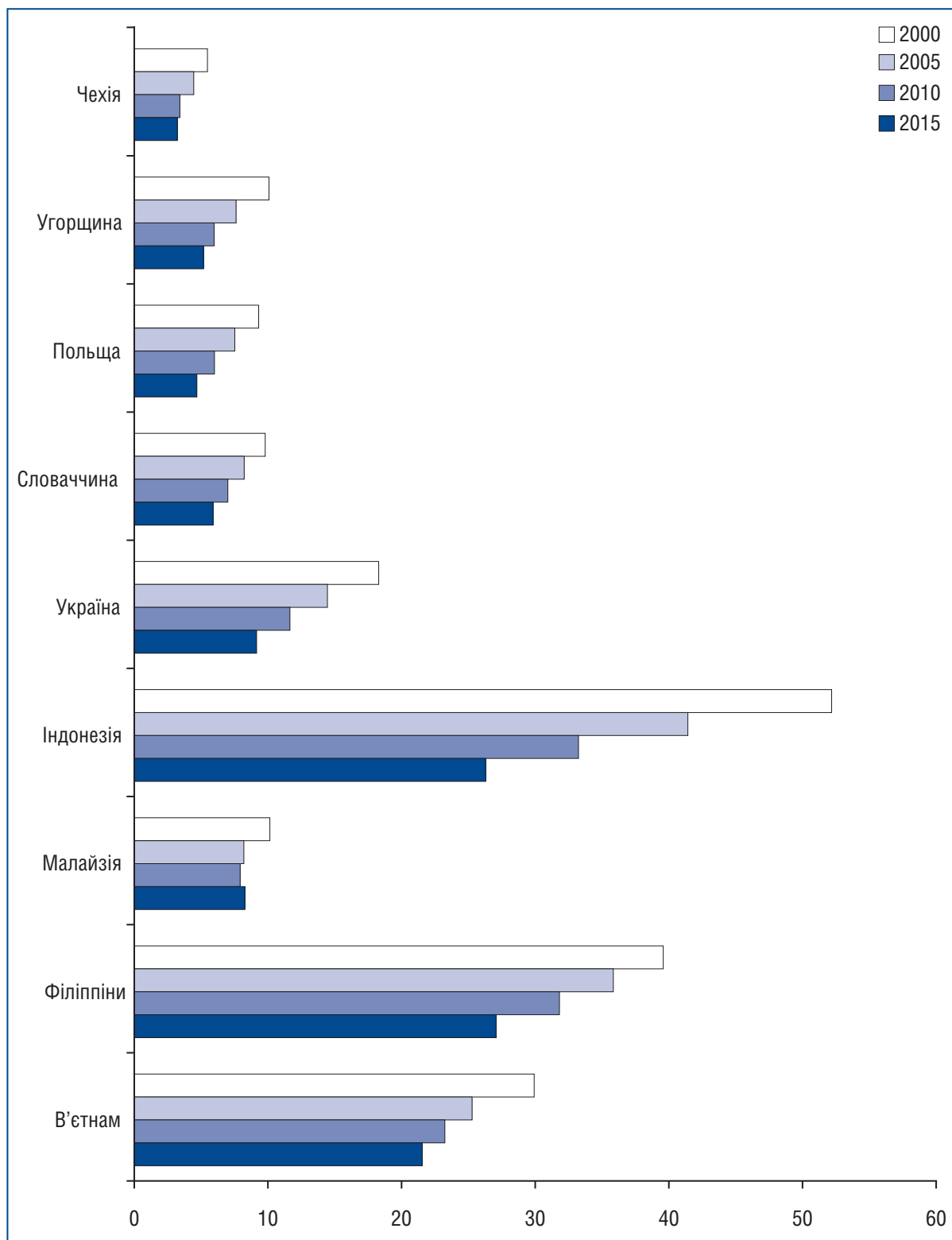

В Україні ж ситуація має “проміжний” характер – частка виробництва з відновлюваних джерел має достатньо стійкий рівень, а тому й відсутній значимий взаємозв’язок (динаміка індіферентна) з дитячою смертністю (діаграма “Виробництво електроенергії... в Україні”). Зважаючи, що в Україні зростає увага до вироблення електроенергії з відновлюваних джерел, є підстави сподіватись, що з часом взаємозв’язок набувати дедалі більше рис, притаманних країнам В-4. Тобто зменшення смертності супроводжуватиметься виразним зростанням частки електроенергії з відновлюваних джерел у загальному електробалансі України.

Виробництво електроенергії з відновлюваних джерел і дитяча смертність в Україні, 2000-2015рр.

**Смертність дітей до 5 років⁵⁰,
на 1000 народжених**

⁵⁰ Mortality rate, under-5 (per 1,000 live births).

Слід підкреслити, що фактори, що впливають на рівень смертності, значно ширші, ніж ті, що пов'язані з енергетикою чи іншими екологічними складовими. І останніми роками спостерігається суттєве **зменшення смертності дітей**, що визнається значимим досягненням сучасної медицини, виробничої і соціальної сфер, підвищення добробуту. І цілком реально віддзеркалює як якість людського капіталу, так і людського розвитку загалом. Так, звичайно, показники країн В-4 є суттєво кращі, порівняно з показниками АСЕАН-4, а лідер у цій складовій з країн АСЕАН-4 – Малайзія – має приблизно такий самий рівень смертності, як і Україна (діаграма “Смертність дітей до 5 років” , с.&). Зауважимо, що, хоча Україні з початку тисячоліття і вдалося вдвічі зменшити показник смертності дітей, проте він залишається помітно вищим, ніж у країнах В-4.

Спостереження, зауваження і рекомендації

Короткий аналіз макроекономічних складових і взаємозв'язків з показниками людського капіталу України, країн Вишеградської групи В-4 і окремих країн АСЕАН – АСЕАН-4 – вказує, що Україна демонструє низку статистичних показників і тенденцій, притаманних *в одній частині*, країнам В-4, *в іншій* – країнам АСЕАН-4, тобто знаходиться на “роздоріжжі” між європейським та південно-східно азійським векторами розвитку.

1. Сьогодні в Україні показники ВВП на душу населення і продуктивності є суттєво нижчими порівняно з відповідними показниками країн В-4, радше співвідносяться з економіками АСЕАН-4 і знаходяться приблизно на рівні Філіппін. Суттєва складність проявляється у тому, що розглядувані країни демонструють досить стійку позитивну динаміку. Україна ж у посткризовий період значно погіршила свої показники вироблюваного внутрішнього продукту і поки не видно за рахунок яких ресурсів може відновитись тенденція стійкого довгострокового нарощування ВВП.

2. Для України характерними є високі видатки на соціальні програми. Однак, хоча їх частка у структурі ВВП залишається на рівні країн В-4, проте в абсолютних (гривневих чи доларових) показниках радше наближається до країн АСЕАН-4, що ускладнює досягнення європейських стандартів якості життя.

Звичайно, високий рівень соціальних витрат в Україні надзвичайно складно підтримувати і, вірогідно, найближчими роками його необхідно буде зменшувати, щоб привести потреби населення до платоспроможності держави. Проте політично таке завдання видається нездійсненим, принаймні до 2020р. про нього навіть не йтиметься внаслідок політичних процесів в Україні.

3. Україна виокремлюється характеристиками безробіття. *По-перше*, особливістю України є те, що загальна динаміка безробіття близька (в деяких випадках навіть краща) до динаміки країн В-4. *По-друге*, в Україні “деформоване” безробіття за освітою – рівень безробіття працівників з середньою освітою – низький (на рівні кращих показників країн В-4), однак, для працівників з вищою освітою – показник безробіття є найгіршим серед висхідних європейських країн.

По-третє – якщо для розвинутих країн (а також В-4) з вищим рівнем освіти асоціюється вища зайнятість, то для виокремлених азійських країн – найнижчий рівень безробіття спостерігається для групи населення з найнижчим рівнем освіти (крім Малайзії, для якої залежність безробіття від освіти є “європейською”). В Україні ж ситуація з безробіттям залежно від рівня освіти радше нагадує АСЕАН-4 (окрім Малайзії) – рівень безробіття серед осіб з середньою освітою перевищує рівень безробіття тих, хто має лише початкову освіту (діаграма “*Безробіття залежно від рівня освіти в Україні*”). Це якраз є свідченням того, що гарна освіта в Україні не є джерелом стабільності і статків, характерних для країн ЄС, а тому й не є значимим фактором посилення людського капіталу.

4. Хоча в економічній теорії ще підтримується положення про те, що зростання імпорту погіршує можливості зайнятості, а тому є чинником підвищення рівня безробіття, зниження доходів, втрати людського капіталу, однак в практиці багатьох країн спостерігається зворотнє – поширення глобалізації, перетікання інвестицій і перекваліфікація робочої сили надають додаткові можливості працівникам доступу до нових робочих місць, а внаслідок розширення торгівлі прискорюється формування оновленої системи праці, створення нових робочих місць, підвищення продуктивності праці.

Однак, у випадку України, яка залишається високозалежною від імпорту, розширення імпорту дійсно провокує тенденції до зростання безробіття, що також провокує погіршення якості людського капіталу.

5. Серед новітніх економічних сфер виокремлюються інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). У сучасному світі лідерські позиції дедалі впевненіше утримують країни Південно-Східної Азії – зокрема в країнах АСЕАН-4 темпи нарощування експорту товарів ІКТ були чи не найвищими. Між тим, у сфері торгівлі ІКТ послугами Україна є досить успішною, причому нарощування експорту послуг прискорено відбувалось саме останніми роками. Що може стати для України основою подальшої експансії експорту ІКТ послуг.

6. Невід’ємною складовою людського капіталу і розвитку дедалі більше визнається доступ до глобальних мереж і використання інтернет ресурсів. У країнах В-4 таким доступом забезпечено 70-80% населення, а в країнах АСЕАН, хоча відповідний рівень є суттєво нижчим, проте упродовж останніх років він стрімко зростає. Україна ж фактично знаходиться у “проміжній” ситуації – маючи попит на рівні країн В-4, кількісний показник доступу до глобальних мереж залишається на рівні країн АСЕАН, що стає суттєвою перешкодою формування т.зв. економіки, базованої на знаннях (економіки знань).

Додаткові ризики в Україні для розвитку економіки знань пов’язуються із різким погіршенням ситуації у системі досліджень та застосувань – стрімко зменшуються як видатки на проведення наукових досліджень, так і впровадження їх результатів в економічну діяльність.

7. Покращення якості людського капіталу нерозривно пов’язується з ефективним використанням прямих іноземних інвестицій (ПІІ). “Правильною” визнається

політика, завдяки заходам якої вдається залучати ПІІ, підвищувати ВВП (на душу населення, або на одного зайнятого), а з тим і заробітної плати, при одночасному (і навіть упереджуючому) зниженню чи послабленню регуляторних механізмів. В такому випадку спрацьовують позитивні зворотні зв'язки, коли вищий ВВП сприяє вищим зарплатам, а вищі зарплати сприяють притоку ПІІ, що, своєю чергою прискорює зростання виробництва і заробітних плат.

Україна не спромоглася підтримати такі сценарії, радше спостерігається зворотнє – після економічного зростання та інвестиційного залучення у докризовий період, значними є втрати десятиріччя – зниження як вироблюваного доходу, так і залучених ПІІ (в Україні не лише погіршилася динаміка припливу ПІІ, а й знизилась показники доходів).

8. Значимим показником якості людського капіталу є охорона навколишнього середовища на основі енергозбереження та енергоефективності. Упродовж останнього десятиріччя для країн В-4 характерною є тенденція до послідовного зменшення використання енергії (на душу населення або одиницю вироблюваного ВВП) при загальному зростанні ВВП країни. В Україні ситуація “деформована” – хоча використання енергії в країні має чітку тенденцію до зменшення, проте це відбувається на тлі значного погіршення економічної динаміки – країна поки не змогла відновитись після двох кризових шоків 2009р. і 2014-2015рр.

Позитивні очікування в енергоефективності пов'язуються з виробництвом електроенергії з відновлюваних джерел (є екологічно доцільним, зменшує забрудненість, покращує працездатність). З відновлюваними енергоресурсами також нерозривно пов'язано покращення здоров'я населення, у т.ч. зниження таких критичних показників якості людського розвитку як дитяча смертність. Зважаючи, що в Україні зростає увага до вироблення електроенергії з відновлюваних джерел, є підстави сподіватись, що з часом вказаний взаємозв'язок набуватиме дедалі більше позитивних рис.

9. Знаходження України на “роздоріжжі” тенденцій розвитку висхідних європейських і східно-азійських країн вказує на те, що у пошуку прийнятних для України шляхів розвитку та інструментів його (розвитку) стимулювання, вірогідно, дедалі прискіпливіша увага має надаватись не європейським практикам (до чого ми останніми роками намагались наблизитись, проте в реальності лише віддалялися), а саме східно-азійським. Хоча цей висновок поки виглядає дещо сумнівно і неприйнятно, проте завдання прискореного розвитку має враховувати найрізноманітніші аспекти, у т.ч. притаманні країнам, які до недавнього часу вважались надто “далекими” (для врахування їх позитивного досвіду). У будь-якому випадку пошук результативної та ефективною економічної політики в Україні має продовжуватись.

У підготовці видання до друку брали участь
співробітники редакційно-видавничого відділу Центру Разумкова

© Центр Разумкова, 2018
Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01015, вул. Лаврська, 16, 2-й поверх
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

© Видавництво «Заповіт», 2018
e-mail: zapovit@gmail.com

Підписано до друку 30.10.2018р.
Друк офсетний.
Наклад 300 прим.